CRITISCHE COMMENTAAR

OP

VAN DEN VOS REINAERDE

NAAR DE THANS BEKENDE HANDSCHRIFTEN EN BEWERKINGEN

UITGEGEVEN DOOR

DR. J. W. MULLER
HOOGLEERAAR AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK — 1917

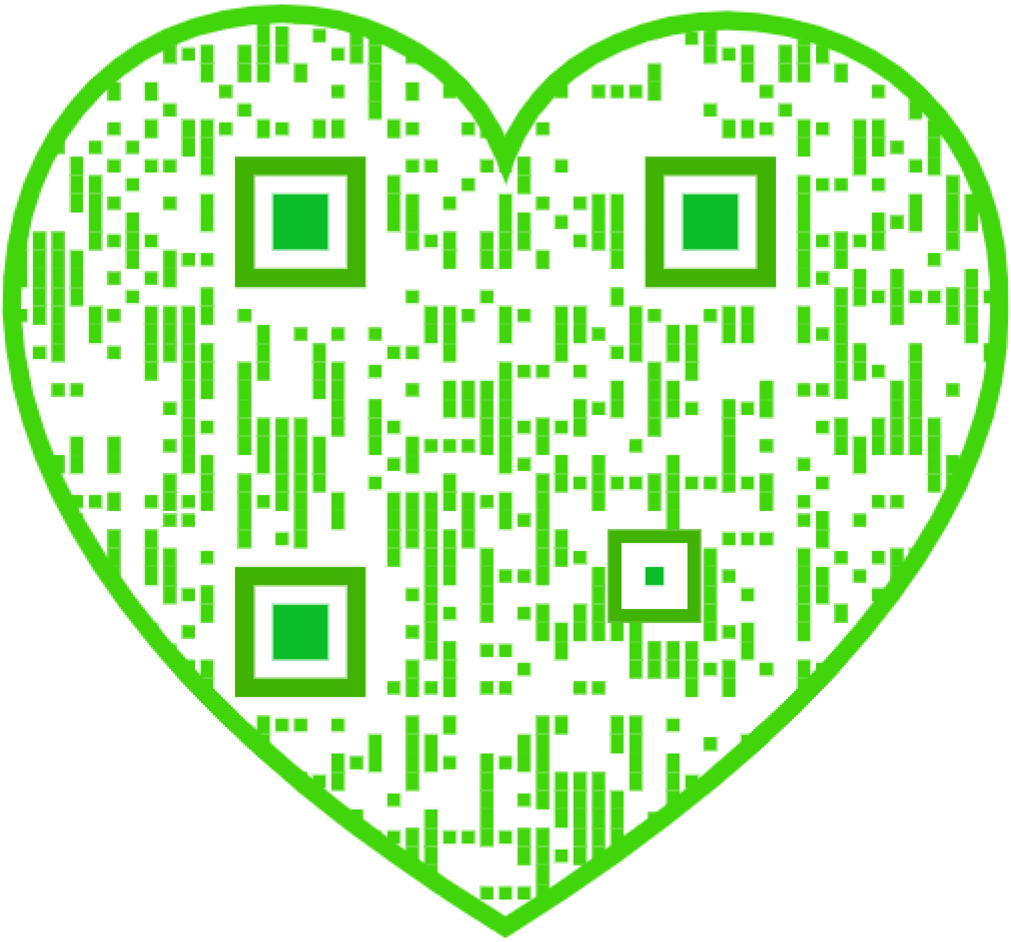

CRITISCHE COMMENTAAR OP
VAN DEN VOS REINAERDE

CRITISCHE COMMENTAAR

OP

VAN DEN VOS REINAERDE

NAAR DE THANS BEKENDE HANDSCHRIFTEN EN BEWERKINGEN

UITGEGEVEN DOOR

DR. J. W. MULLER

HOOGLEERAAR AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK — 1917

VOORREDE.

De door mij twee jaren geleden uitgegeven critische editie van onzen ouden Reinaert is, zooals in hare voorrede is uiteengezet, ook en vooral bestemd voor den ruimen kring van belangstellenden, die allicht het kleinood onzer middeleeuwsche letterkunde willen lezen en bezitten in zijn vermoedelijk oudste, oorspronkelijke gedaante en in een handzamen vorm, zonder al het beslag van wetenschap en geleerdheid, waarin alleen philologen belang stellen. Daarom is die uitgave alleen vergezeld van eene Inleiding, die eene beknopte geschiedenis van ons dierenepos geeft. Niettemin vereischt deze critische uitgave, als vrucht van wetenschappelijk onderzoek, rekenschap der telkens na rijp beraad gekozen en vastgestelde lezingen. Die rekenschap wordt in de volgende bladzijden afgelegd.

Wellicht zal deze of gene eene wanverhouding vinden tusschen die eenvoudige tekstuitgaaf voor het publiek en dezen zwaarwichtig naslependen commentaar, en vragen waarom ik niet liever aanstonds, ten bate der Nederlandsche philologie, eene groote editie heb gegeven, toegerust met al wat de wetenschap thans over den Reinaert te zeggen heeft, en eerst daarna en op grond daarvan eene beknopte uitgave ten gerieve van het publiek. Inderdaad heb ik aanvankelijk dit voornemen gehad. Maar alras bleek dat zoodanige groote, critische editie van Reinaert I en II, hetzij te zamen of elk afzonderlijk, met alle varianten, wellicht ook met de overeenstemmende verzen der Walsche en Dietsche voorbeelden en met de Latijnsche vertaling onder den tekst gedrukt, en voorzien van eene breede inleiding en een volledigen exegetisch-critischen commentaar, waarin al hetgeen er over de herkomst, de vroegere en latere lotgevallen, den inhoud en den vorm, den stijl en de taal, de gekozen lezingen en de uitlegging van het gedicht uit verschillende oogpunten te zeggen valt is uiteengezet en saamgevat — dat zoodanige editie nog meer voorstudiën zou vereischen dan thans, ondanks al hetgeen er reeds over den Reinaert geschreven is, gemaakt zijn. Mede daardoor zou zulk een groote editie een langer vertoef vorderen dan noodig is voor de thans reeds mogelijke —

en zeker wenschelijke — samenvatting van de gewonnen uitkomsten der tekstcritiek, vermeerderd met en getoetst aan de gegevens van het nieuwe, vóór nu tien jaren gevonden handschrift. Om die reden ben ik te rade geworden eerst eene voorlóópige „editio minor" uit te geven, inderdaad, naar ik hoop, vóórlooper eener „editio maior": eene ongewone volgorde, die zeker hare bezwaren, maar onder meer toch ook dit voordeel heeft, dat eene door deze kleine editie uitgelokte critiek aan eene latere groote uitgave ten goede zal kunnen komen.

Er zullen ook sommigen — wellicht velen — zijn, wien de door mij „gezuiverde" tekst te glad en effen, te zeer „zonder vlek of rimpel", mitsdien onecht, onwaar dunkt. Zij zullen den Reinaert liever zien zoo ruig en rouw, d.i. in hunne oogen zoo natuurlijk en echt, als hij zich in de diplomatische afdrukken der handschriften voordoet. Zij zullen deze „verfraaide en verbeterde" uitgave, deze „editio auctior, emendatior", gewrocht eener immers welhaast verouderde tekstcritiek, beschouwen — en veroordeelen — als een niet geconserveerd, maar gerestaureerd, d.i. bijgeschilderd of verbouwd kunstwerk. Misschien zullen zij Kalff's geestige karakteristiek van den om- en bijgewerkten Reinaert II m. m. ook op deze critische „bewerking" van Reinaert I toepassen: kaal- en gladgeschoren, blinkende van het vet, maar zonder de ruige, dichte pels, zonder de natuurlijke schoonheid van den prachtigen struikroover. Het zij zoo! Ik kan alleen verklaren dat het mij een lust is geweest „den fellen metten rooden baerde" — om een bekende vergelijking van Staring te bezigen — te „zuiveren" van allerlei „klitten" en „noppen" en hem te doen aanschouwen in een staat, naar ik vertrouw, niet al te zeer ongelijk aan den oorspronkelijken. „Wie nu onze veranderingen ... te gewaagd vindt, wie de voorkeur geeft aan het slordige afschrift van een onnadenkenden kopist, legge deze uitgave ter zijde en keere desnoods tot die van Gräter terug" schreef, meer dan zestig jaar geleden, Jonckbloet, en zeg ik hem thans, ondanks menig voorbehoud en verschil, gaarne na. Natuurlijk echter met aanvaarding, althans waardeering van alle onbevooroordeelde critiek op mijne critiek.

Dat ik deze rekenschap afzonderlijk uitgeef zal wel geene nadere verklaring behoeven, met het oog zoowel op het dubbel karakter der tekstuitgave als op den omvang van dezen commentaar, die voor een véél kleineren kring van belangstellenden bestemd is. Dezen zullen hier vinden: 1° een pleidooi voor het beginsel van critische edities in 't algemeen; 2° eene uiteenzetting van de grondslagen der critiek en der reconstitutie van den tekst van Reinaert I; 3° een overzicht der geoefende grammatisch-

lexicologische critiek en der mede daarop gegronde orthographische normaliseering; 4° een doorloopenden critischen commentaar. In dit laatste, grootste stuk (inderdaad h e t „hoofdstuk”) heb ik, meer of minder omstandig, al die plaatsen besproken, waar niet eenvoudig, naar de in Hfdst. II gevonden regels, uit de lezingen der beste of meeste hss. gekozen kon en moest worden, maar de keus hetzij van één hs. tegenover meer andere (A boven FB enz.), hetzij tusschen vroeger of later gemaakte, al dan niet in den tekst opgenomen emendatiën of conjecturen een nader besprek vereischte. Geen afzonderlijk betoog schenen mij te behoeven: 1° de voorkeur, in mijne lezing geschonken aan AF boven B, aan FB boven A, aan AB boven F, of ook aan de kennelijk of oogenschijnlijk beste, oudste van twee uitwendig gelijkwaardige lezingen, wanneer de grond dier voorkeur voor de hand lag; 2° de bloote omzetting van enkele woorden, of wel de inlassching of uitwerping, naar een der hss., van enkele „stopwoordjes” als *al*, *wel*, *ooc* enz.: het een en het ander meestal „maatshalve” (d.w.z. ter wille van het versrhythme). Wijkt mijn tekst dus af van den tot dusverre bekenden, zonder dat daarvan in Hfdst. IV op het betrokken vers rekenschap wordt gegeven, dan zij hier eens voor al verwezen naar de in Hfdst. II en III medegedeelde algemeen-tekstcritische, grammatische, lexicologische en andere onderzoekingen. Een v o l l e d i g e n apparatus criticus: opgave van a l l e varianten van alle hss. of bewerkingen, verwachte men hier dus niet; die is, beter dan hier mogelijk ware geweest, immers in het geheele tekstverband, te vinden in de zoogoed als diplomatische afdrukken van A, E, F (en L) en de critische editie met varianten van B. Toch heb ik, zoodra in een der boven, sub 1° genoemde gevallen ook L in 't spel was, doorgaans dezen (immers niet in aller handen zijnden) Latijnschen tekst voluit aangehaald.

Hoezeer voorstander van het „suum cuique”, heb ik misschien niet altijd en overal in bijzonderheden aangegeven wie reeds vroeger, hetzij naar B, P, L enz., hetzij uit eigen hoofde eene verbetering heeft voorgesteld, die thans in mijne uitgave te lezen staat. Vooral wanneer eene conjectuur later, door E of F bevestigd, tot variant verheven is, heb ik van deze testimonia, door de handschriften aan de vroegere tekstcritiek uitgereikt, niet in alle, maar slechts in sommige treffende gevallen gewag gemaakt. Evenmin heb ik a l l e, soms wilde, dolle sprongen der tekstcritiek, die door geen handschrift bevestigd, door geen deskundige aanvaard zijn, angstvallig opgesomd en breedvoerig weerlegd. Ook hier scheen volledigheid noch noodig, noch, met het oog op den toch al onrustbarenden aanwas van dezen commen-

taar, gewenscht. Mocht ik dus hier of daar aan iemands verdiensten te kort gedaan hebben, dan bedenke men dat ook hier de zaak boven den persoon behoort te gaan; en voorts: „wat talen mach daer meer af wesen"!

Ofschoon tekstuitlegging niet mijn eigenlijk doel is geweest, was deze natuurlijk niet altijd van de critische bespreking geheel te scheiden. Zoo komt er in genoemd Hfdst. IV vrij wat voor, dat ter opheldering van den tekst moge strekken, en zou ik wellicht van een „commentarius perpetuus exegetico-criticus" mogen spreken. Toch heb ik dit in den titel van boek noch hoofdstuk aangeduid, omdat ik interpretatie alleen heb gegeven in geval en voor zooverre dit vereischt bleek ter rechtvaardiging mijner lezing: men vindt hier dus ook geen volledigen exegetischen commentaar. Hetgeen ik verder in de vele jaren dat ik mij, niet voortdurend, maar gedurig, met den Reinaert heb beziggehouden, verzameld heb ter verklaring van ons gedicht en zijn vervolg: vergelijking met de Oudfransche, Middellatijnsche, Middelhoogduitsche en andere redacties van dierenepos, -sprookje of -fabel of met andere Dietsche werken, die onzen dichters tot voorbeeld gestrekt kunnen hebben, literaire, historische, topographische aanteekeningen enz.: dit alles zou, in dezen commentaar opgenomen, den omvang nog meer uitgezet en de voltooiing vertraagd hebben — en blijve dus voor later bewaard.

En nu ... habet sua fata et hic liber! Na de verschijning van Degener's uitgave van het nieuwe handschrift in 1910 ter hand genomen, is deze arbeid — zoowel de tekst met inleiding als deze commentaar — in 1913 door mij aan de Koninklijke Vlaamsche Academie ter uitgave aangeboden; eene samenwerking tusschen Zuid- en Noord-Nederland op het gebied onzer gemeenschappelijke taal- en letterkunde, waarop de Academie even grooten prijs stelde als ik, blijkens hare aanvaarding, na het gunstig verslag der heeren De Vreese en Teirlinck, van beide werken (zie Versl. en Meded. d. Kon. Vl. Acad. 1914, 33-37). Tekst en inleiding zijn daarop met loffelijken spoed te Gent ter perse gelegd, in het najaar van 1914 afgedrukt, en de ter uitgave en ten verkoop hier te lande bestemde exemplaren nog juist bijtijds naar Utrecht verzonden. Ook van dezen commentaar waren reeds vijf vel gezet en ten deele afgedrukt, ... toen de rampzalige oorlog, ook Vlaanderen binnengedrongen, alle werken des vredes kwam verstoren: weldra was alle verkeer met Gent afgesneden, voortzetting van den druk aldaar onmogelijk geworden. Na lang wachten heb ik nog, door consulaire bemidde-

ling, met het Bestuur kunnen overeenkomen om dit werk hier te lande, doch als eene uitgave der Academie, te laten drukken en uitgeven; waarvan ik dan ook gebruik heb gemaakt om het geheel opnieuw ter perse te leggen. Doch latere pogingen om op enkele ondergeschikte punten nadere overeenstemming te verkrijgen hebben gefaald: herhaalde brieven, aan de Academie of een harer leden gericht, zijn hetzij al dan niet aangekomen, in allen gevalle onbeantwoord gebleven. Wat wonder trouwens! Dat onder de tegenwoordige omstandigheden in België, en met name te Gent, belangen van wetenschap en kunst geheel achterstaan en als in 't niet verzinken bij die, welke de dagelijksche gemeene nooddruft van het ruimere of engere vaderland, van staat, gewest, stad of hoogeschool raken: wie zal er zich over verwonderen of durven beklagen? Niet althans wie, zelf voorshands nog veilig en in vrede levende, met innig medegevoel den strijd niet alleen der stoffelijke wapenen, maar ook der geesten in het reeds vroeger zoo jammerlijk overlangs en overdwars verdeelde en verscheurde België aanschouwt en zich telkens met bangen twijfel afvraagt welke gevolgen van die onzalige verdeeldheid hij duchten moet voor Vlaanderen en voor de Dietsche gewesten in 't algemeen, bezuiden en ook benoorden de hedendaagsche staatkundige grens! „En wy verwachten deel aen d'algemeene elende" mogen wij hier te lande met Gozewyn van Aemstel bij Vondel zeggen. Doch zoolang dit deel niet grooter en zwaarder wordt, mogen wij waarlijk niet klagen.

Intusschen, nu de opflikkerende hoop op vrede, helaas, verijdeld is, en in allen gevalle een herstel der geregelde toestanden nog veraf schijnt, achtte ik nòg langer uitstel dezer uitgave dan toch reeds door de buitengewone tijdsomstandigheden veroorzaakt was, vergeefsch en ook voor mij zelf zeer ongewenscht. Zelfs van de studie van den Reinaert, hoe belangrijk ook, kan men ten slotte verzadigd raken: andere arbeid wacht. Daarom geef ik dit boek thans alleen uit, „up minen anxt ende cost" en zonder de beloofde, doch thans onmogelijk gebleken medewerking der Vlaamsche Academie. Mogen er spoedig betere tijden aanbreken, waarin deze wegen en middelen zal vinden om dit eenmaal aangenomen kind als zoodanig te erkennen! (1)

---

(1) Ter elfder ure, toen het boek nagenoeg geheel afgedrukt en deze voorrede reeds gezet was, bereikte mij toch nog een antwoord der Academie, waarin echter eenige zwarigheden werden gemaakt, welker opheffing, in de tegenwoordige omstandigheden, opnieuw een lang vertoef voorspelden. Ik heb toen, tot mijn leedwezen, moeten besluiten om van de voordeelen, die de uitgave vanwege de Academie mij beloofde, af te zien en mij zelf met eigen middelen te redden.

Ik kan dezen arbeid, onder velerlei „gemeene en eigen ramp" voortgezet en voltooid, niet besluiten zonder te dezer plaatse althans den dood te gedenken van mijn vriend en gewezen leermeester Franck, aan wiens wetenschap, inzonderheid aan wiens opstellen over den Reinaert, ik ook voor deze uitgave zoo zéér veel verschuldigd ben; een woord van dankbare hulde aan zijne nagedachtenis mag hier niet ontbreken! Ook acht ik 't mijnen schuldigen, doch welaangenamen plicht hier nog eens den cijns mijner erkentelijkheid te betalen aan het onvolprezen Middelnederlandsch Woordenboek van onzen Verdam, dat mij voor schier elke der volgende bladzijden onschatbare diensten bewezen heeft. Ten slotte mijn dank aan allen, die mij een- of andermaal met hunne welwillende voorlichting aan zich verplicht hebben, met name aan de heeren Salverda de Grave, Kruitwagen, Lecoutere, Teirlinck, en — lest best — aan mijn trouwen vriend De Vreese, die zich bovendien voor de uitgave van dezen arbeid vanwege de Vlaamsche Academie zoo groote, helaas ten deele nu vergeefsche moeite getroost heeft; moge de toekomst ook eens de heugenis van dit voor hem en voor zijn volk zoo bittere heden verzachten!

En hiermede neem ik, althans voor geruimen tijd, afscheid van onzen Reinaert. Moge de critiek mij in staat stellen eenmaal mijn werk te verbeteren!

Leiden, Kerstmis 1916. J. W. MULLER.

LIJST DER MEEST GEBRUIKTE WERKEN, AFKORTINGEN EN TEEKENS.

Handschriften van Reinaert I: Van den vos Reinaerde.

A: (Comburgsch) hs. te Stuttgart, (nagenoeg diplomatisch) uitgegeven door Buitenrust Hettema en Muller. 1913.
F: hs. te Dyck, (nagenoeg diplomatisch) uitgegeven door Degering. 1910.
E: brokstukken van een hs. te Darmstadt, diplomatisch en critisch uitgegeven door Martin. 1889.

Balduinus' Latijnsche vertaling: Reinardus Vulpes.

L: incunabel te Deventer, c. 1473, diplomatisch herdrukt door Campbell. 1859; critisch uitgegeven door Knorr, 1860, als aangehaald naar eerstgenoemden afdruk, met vermelding, waar noodig of wenschelijk, der emendaties en conjecturen van Knorr, Schulze (zie beneden) e. a.

Handschriften en oude druk van Reinaert II: Reinaerts Historie.

B: hs. te Brussel, critisch uitgegeven door Martin. 1874. Aangehaald naar mijn eigen afschrift, indertijd vervaardigd naar dat van Groebe, in 't bezit van De Vries, en daarna door mij op 't origineele hs. gecollationneerd.
C: brokstuk van een hs. te 's-Gravenhage, gedrukt door Grimm, gebruikt door Martin.
D: brokstukken van een incunabel te Cambridge, c. 1487, diplomatisch herdrukt door Prien. 1880.

Herdrukken van jongere bewerkingen.

P: Nederlandsche prozabewerking van R. II, ed. 1479, herdrukt door Logeman en Muller. 1892.
H: Nederlandsch volksboek, ed. 1564, herdrukt door Martin. 1877.
R: Nederduitsche vertaling (Reinke Vos), ed. 1498, herdrukt door Prien. 1887.

Andere uitgaven van en verhandelingen over het dierenepos.

G.: Jacob Grimm's uitgave van R. I (en II, naar C), in: Reinhart Fuchs. 1834.
W.: J. F. Willems' uitgave van R. I en II (het vervolg). 1836; 2de (titel)uitgave. 1850.
J.: Jonckbloet's uitgave van R. I. 1856.
M.: Martin's uitgave van R. I en II (beide volledig, afzonderlijk). 1874.
H.: Van Helten's uitgave van R. I. 1887.
NF.: Martin's uitgave der brokstukken E. 1889. (Neue Fragmente enz.).
HM.: Buitenrust Hettema en Muller's uitgave van R. I, naar A. 1903.
D.: Degering's uitgave van R. I, naar F. 1910.
Ren.: Martin's uitgave van Le Roman de Renart. 3 dln. (met de Observations enz.). 1882-7. Tenzij een ander Romeinsch cijfer op „Ren." volgt, is steeds de 1ste branche bedoeld.

RF.: Reissenberger's uitgave van Reinhart Fuchs. 1886.
Ojb.: J. W. Muller, De oude en de jongere bewerking van den Reinaert. 1884.
Tv.: ——— De taalvormen van Reinaert I en II, in Tschr. VII 1-85. 1886.
Nh.: ——— Een nieuw handschrift van den Reinaert, in Versl. en Meded. d. Kon. Vl. Acad. 1908 (aangehaald naar de bladzijden van den overdruk: 5-84 = 109-188 der Versl. en Meded.).
Td.: ——— De twee dichters van Reinaert I, in Tschr. XXXI 177-276. 1912.
BH.: Buitenrust Hettema's Inleiding, Aanteekeningen en Woordenlijst bij bovengenoemde uitgave (HM.). 1910.
LW.: L. Willems Az., Reinaerdiana I-III, in Tschr. XVI 252-67 (1897); IV, in Tschr. XXVII 50-98 (1908); V-IX, in Tschr. XXX 193-238 (1911).
LWB.: ——— Het nieuwe Reynaert-handschrift, in Tijdschr. voor boek- en bibliotheekwezen 1910, 97-114.
F.: J. Franck, Zur Ueberlieferung und Composition des Reinaert, in Zeitschr. f. deut. Altert. LII 285-338. 1910.
Sudre: L. Sudre, Les sources du Roman de Renart. 1893.
Foulet: L. Foulet, Le Roman de Renard. 1914. Verschenen na de voltooiing dezes, derhalve slechts hier en daar bij de correctie der proeven gebruikt.
Teirlinck: Is. Teirlinck, De toponymie van den Reinaert. 1912.
Schulze: E. Schulze, Ueber Reinardus Vulpes, ed. Knorr. Ein Beitrag zur Reinhartssage; in Jahresber. d. Erziehungs-Anst. in Züllichau. 1862.
Knorr: W. Knorr, Nachtrag zum Reinardus, achter: Die zwanzigste branche des Roman de Renart und ihre Nachbildungen; in Progr. Gymn. Eutin. 1866.
Tschr.: Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde. I-XXXII. 1881-1913.
V.: (Verwijs en) Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek. I-VIII: A—Tumelen. 1882-1913. Soms ook duidt: V. in Tschr. een opstel van Verdam aan.
Franck: Franck, Mittelniederländische Grammatik. 2de druk. 1910.
Van Helten: Van Helten, Middelnederlandsche Spraakkunst. 1887.
Stoett: Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis. 2de druk. 1909.
} aangehaald naar de §§

Zie verder de uitvoerige bibliographie achter in Teirlinck's bovengenoemd werk.

Ten slotte volge hier de verklaring van enkele, ter vermijding van gedurige omslachtige herhalingen, door mij — ook vroeger reeds: zie Td. 179, noot 3 — gebezigde teekens en afkortingen, die aan deze philologische uiteenzettingen — toch al geen boeiende „lektuur bij het ontbijt en de theetafel"! — wellicht hier en daar een ietwat algebraïsch aanzien geven.

AF enz.: beide hebben dezelfde lezing (behoudens de, hierbij verwaarloosde, bloot grammatische of orthographische varianten).
A ∞ F enz.: een lezing, uit die van A en F enz. samengesteld.
A × F enz.: beide verschillen in lezing; gewoonlijk is dan de eerstgenoemde verkozen, de tweede (achter een: aangehaald) verworpen. — Het teeken × is ook wel in andere gevallen gebezigd om een tegenstelling aan te duiden.

<: het *daarvóór* staande is, door afschrift, bewerking of vertaling, uit het *daarachter* staande gesproten.

>: het *daarachter* staande is uit het *daarvóór* staande gesproten.

0 achter een handschriftteeken: één of meer woorden, in andere hss. voorkomende, ontbreekt in genoemd hs.

: achter een verscijfer, tusschen ( ), of tusschen twee woorden: het betrokken woord staat op de aangehaalde plaats in 't rijm, of de beide woorden rijmen op elkaar.

Vette cijfers (b.v. **2476**, of in de noten **2476**): de versregels *mijner* critische uitgave.

Gewone cijfers (b.v. 3015): de versregels van den diplomatischen afdruk van A door Buitenrust Hettema en mij (HM.). Met behulp der doorloopende concordantie aan den voet van mijn critischen tekst zijn die verzen gemakkelijk aldaar en in de andere uitgaven (J., M. en D.) terug te vinden en daarmede te vergelijken.

Gewone cijfers, met F, B enz. er *achter* (b.v. 1454 F): de varianten, in F, B enz., der in *HM. aldus genummerde versregels van* A. — Daarentegen:

Gewone cijfers, met F, B enz. *er vóór*: de versregels der uitgaven van F door D., B door M De laatste (B) is aangehaald in de *spelling* van 't hs. (zie boven), maar naar de *telling* van M., die ettelijke plusverzen van 't hs. uitgeschoten heeft. Voor 't overige is B — evenals L — *altijd* met het verscijfer aangehaald, wegens de soms aanmerkelijke verschillen in de bewoording, de volgorde en de telling, die het opzoeken der met A overeenkomstige plaatsen veel meer bemoeilijken dan bij F, welks verzen wel, door de uitlating van in 't geheel 43 verzen, gaandeweg in de telling meer achterblijven bij A, maar toch, als bloote varianten derzelfde redactie, naar A altijd gemakkelijk terug te vinden, en derhalve doorgaans alleen met het cijfer van A aangehaald zijn.

Is een versregel *geheel* critisch hersteld en aldus in mijn tekst te lezen, dan wordt hij in Hfdst. IV doorgaans niet voluit aangehaald. Geldt de critiek echter slechts enkele woorden van een versregel, die naar een der hss. of wel op andere gronden zus of zoo gelezen worden, dan zijn deze woorden, na 't verscijfer, in de genormaliseerde spelling of taalvorm mijner uitgave aangehaald.

Eindelijk beduiden (R. I) A: vs. **1-10**, **41-1750**, (R. I) B: vs. **11-40**, **1751 3484**; zie Td., vooral 240 vlgg.

I. HET GOED RECHT VAN CRITISCHE UITGAVEN IN 'T ALGEMEEN.

Voordat ik tot de bespreking der verschillende handschriften van Reinaert I, in hunne onderlinge betrekking, overga, dient allereerst de praealabele en principiëele vraag beantwoord: is eene critische editie — in 't algemeen van een literair werk, uit de middeleeuwen, en in 't bijzonder van onzen Reinaert — mogelijk en wenschelijk?

Het zou niet aangaan en is ook niet noodig deze vraag of liever dit vraagstuk, dat niet alleen in den kleinen kring der Nederlandsche philologen (germanisten), maar ook bij classieke en bijbelsche philologen, hier te lande, in Duitschland en elders telkens opnieuw aan de orde is gekomen, heel in den breede te bespreken. Maar nu Dr. Buitenrust Hettema, met wien ik in 1903 een nagenoeg geheel diplomatischen afdruk van Reinaert I naar het Comburgsche handschrift heb uitgegeven, in het daarbij behoorende, door hem alleen bewerkte (1) en in 1910 verschenen tweede stuk, bevattende Inleiding, Aanteekeningen en Woordenlijst, niet in een opzettelijk betoog, maar telkens en gedurig, in tekst en noten, pijlen heeft afgeschoten op de critische methode van uitgeven — en ook, zonder mij rechtstreeks te noemen, op

(1) Dat ik mij aan verdere medewerking tot die uitgave onttrokken heb zal niemand, die ons beiden kent of die ons beider opstellen in Taal en Lett. XIV 481-98 en 499-509 na elkaar leest en vergelijkt, verwonderen (zie ook Verdam in Museum XVIII 219). Trouwens ons geheel verschillend standpunt was reeds in het Voorbericht van het 1ste stuk duidelijk genoeg aangewezen; zie verder ook hetgeen Nh. 24, noot 2 door mij, en Taal en Lett. XIII 529 (en 561!) door den naamloozen aankondiger (F. te U.) gezegd is. De (door mij vooraf steeds gevreesde) onmogelijkheid eener samenwerking tusschen twee zoo ongelijk geaarde personen was reeds herhaaldelijk gebleken, toen de vondst van het nieuwe handschrift in meer dan één zin „de deur toedeed" en mij noopte geheel van de verdere medeuitgave van den Zwolschen herdruk af te zien. Wij zijn toen, in vrede en vriendschap, gescheiden; en Dr. B. H. heeft het 2de stuk geheel alleen, naar zijne methode en inzichten, samengesteld. Natuurlijk onthoud ik mij in 't algemeen van critiek op die Inleiding, Aanteekeningen en Woordenlijst; hier zij alleen gezegd dat — hoe veel daarin bij mij, om vorm of inhoud, geene instemming vindt, integendeel mij veelal tot tegenspraak en verweer prikkelt, soms verbaast of ergert — ik toch ook vrij wat daaruit geleerd heb, vooral uit de (trouwens zeer geleerde) Inleiding en Aanteekeningen.

mij, haren verdediger (1) —, kan noch mag ik nalaten hier, ter inleiding, dit vraagstuk aan te roeren en mijn standpunt nog eens, naar ik hoop voor 't laatst, zoo kort mogelijk aan te geven. Ik meen daarbij te mogen verwijzen naar hetgeen ik reeds vroeger, meer dan eens, daarover heb geschreven (2).

Aan de eene zijde staat de oudere, hier te lande vanouds, van Scaliger af tot Cobet en diens leerlingen, vooral in de Leidsche classieke school geoefende, en in navolging van dezen laatste, ook in onze jongere, te Leiden geboren Nederlandsche philologie door (Jonckbloet en) De Vries ingevoerde, logische, maar ook subjectief-aesthetische wijze van uitgave en tekstcritiek. Na op algemeene gronden één der bestaande handschriften als het beste uitverkoren te hebben, volgt zij dit hs. doorgaans; alleen waar het kennelijk in de war of van de wijs is, neemt zij de lezing van een der andere hss. in den tekst op. Overigens oefent zij vooral in naam van de logica of het „gezond verstand" en van algemeene aesthetische normen en overwegingen, zonder zich veel aan het hs. of de hss. te storen, tekstcritiek, stelt emendaties en conjecturen voor, die, naar gelang van grooter of geringer behoedzaamheid, in de noten of in den tekst worden opgenomen, waarbij veelal blijk gegeven wordt van de vereischte uitgebreide, diepe en innige kennis van het oude taaleigen, van scherp vernuft, intuïtie en divinatie.

Aan de andere zijde staat de meer stelselmatige, diplomatische en grammatische, „normaliseerende" tekstcritiek, ook in onze Mnl. philologie reeds vroeg — stellig te vroeg — door Grimm, Hoffmann von Fallersleben (3) en andere Duitschers ingevoerd, maar ook wel door onzen Jonckbloet (4), later op-

(1) Zie b.v. BH. CXLIII-CXLV enz. enz.; telkens doelende op de door mij verdedigde critische methode van uitgeven en op schriftelijke of mondelinge uitingen dienaangaande, meest echter zonder rechtstreeksche vermelding en bestrijding.

(2) Taal en Lett. X 495-506; Nh. 21-4; Museum XVII 210-3, XX 132 vlgg.; verg. ook Tijdspiegel 1912 III 221 vlgg. Zie in Duitschland b.v. de polemiek over dit vraagstuk van Pfaff (Germ. XXXIII 34 vlgg.), Kochendörffer (ZfdA. XXX 380 vlgg.), Franck (Taal en Lett. VIII 50 e. e., vooral 471 vlgg.; PBB. XXVII 368 vlgg.); eindelijk twee stemmen, uit het verleden en uit het heden, pro en contra: Grimm, Gramm. I IX-X, en Bédier, Le lai de l'ombre XXIII-XLV

(3) Zie trouwens diens lofwaardige eerste pogingen tot grammatisch-critisch onderzoek in Hor. Belg. VI XXXV-XXXVI; hadden die ten onzent maar eer en meer navolging gevonden!

(4) Jonckbloet, steeds voor uitheemsche, Fransche of Duitsche invloeden gevoeliger dan de echte Hollander die De Vries was, heeft van den aanvang af meer opgehad met de Duitsche critische methode en deze, zonder twijfel te wild en voorbarig, toegepast in zijne uitgaven van Walewein, Lorreinen, Carel ende Elegast, Reineart enz. (zie Leidsch Jaarboekje, 1910, 11-3).

nieuw door Franck voorgestaan en toegepast ; tegenover de eerstgenoemde „Hollandsche, Leidsche" wordt deze tekstcritiek soms ook wel de „Duitsche methode" genoemd. Zij tracht door een omstandig onderzoek van de onderlinge betrekking der handschriften hunne filiatie op te sporen, op grond daarvan een stamboom of stemma vast te stellen, en zoo een vast richtsnoer bij de constitutie van den tekst te erlangen. Zij poogt daarnevens — door een grondig, zoo noodig statistisch onderzoek der dialectologische, phonetische, morphologische, syntactische, lexicographische, stilistische en rhythmische eigenaardigheden van de verschillende hss. en van den daaronder verscholen, te reconstrueeren archetypus (zooals zij vooral door de rijmen worden gestaafd), eventueel ook van andere werken van denzelfden schrijver of althans denzelfden tijd of dezelfde streek — de normen te vinden, die men bij de reconstructie van taal, stijl, rhythme en ook spelling van het werk (uit de vormen van velerlei af- of omschriften) mag en moet aannemen en handhaven.

Nog voordat deze laatste methode eigenlijk door iemand anders dan Franck stelselmatig op voortbrengselen onzer Middelnederlandsche letterkunde was toegepast, heeft zij hier te lande — evenals trouwens in Duitschland, waar de overdrijving de reactie begrijpelijker maakt (1) — bestrijding gevonden ; vooral bij de jongere, in meer dan één zin, moderne philologen, de voorstanders van „de nieuwe taalbeschouwing" en „het nieuwe moedertaal-onderwijs" (meestal met de „vereenvoudiging" in haar gevolg), in hunne organen, eerst Taal en Letteren, daarna De Nieuwe Taalgids, en in Zuid-Nederland o. a. in de Leuvensche Bijdragen. Ik noem slechts de heeren Buitenrust Hettema, De Vreese, Bonebakker, Scharpé, maar ook Leendertz, en verwijs naar hunne uitgaven van den Reinaert, Velthem, Brandaen, Dramatische Poëzie, Floris ende Blancefloer e. a. Hoewel zij zich daarbij af en toe beroepen op uitspraken van ouderen, aanhangers der „Leidsche school" (2), zijn zij het echter allerminst met dezen eens ; integendeel, hen bestrij-

---

(1) De scherpe aanval van Fr. Wilhelm in zijn Sanct Servatius v-x is alleen tegen de eenzijdige, in Duitschland te veel en uitsluitend (maar hier te lande nog veel te weinig, ja nog haast in 't geheel niet !) ondernomen en als steun gebezigde rijmonderzoekingen en statistieken, niet tegen de critische methode in 't algemeen gericht ; een gebruikmaking dezer diatribe in laatstgenoemden zin ware voor onze Nederlandsche philologie zeer te betreuren- — Zie nog beneden, blz. 13 noot.

(2) Zie b. v. BH. CXLIV, noot †, waar eenige dergelijke uitspraken (meer -in en uitvallen trouwens dan geregelde betoogen) aangehaald zijn.

den zij evenzeer of nog meer. Immers, gaan zij in zeker opzicht nog veel verder dan dezen, over 't algemeen gaan zij veel minder ver dan beide bovengenoemde „scholen": zij zijn niet alleen afkeerig van stelselmatige, op voorafgaand onderzoek gegronde, maar eigenlijk van alle tekstcritiek en ontzeggen derhalve den uitgevers het recht en de bevoegdheid daartoe. De taak van dezen achten zij bepaald tot, en ook volbracht in den diplomatischen afdruk van het éene hs. (of van meer hss., liefst naast elkaar) en de verklaring der in die hss. gevonden lezingen; der critiek willen zij ternauwernood de allerbescheidenste rol toebedeeld zien om enkele volstrekt ontwijfelbare schrijffouten van den afschrijver (liefst nog alleen in de aanteekeningen) te verbeteren. Geen filiatie en stemma van hss., geen normaliseeren van taal en rijm en spelling, geen herstellen van archetypus of „urtext"; maar ook geen conjecturen en emendatiën in den tekst: de strengste observantie der geheel-onthouding! Want alle dergelijke pogingen tot reconstructie zijn volgens hen 1° vruchteloos, wijl onmogelijk, 2° heilloos, wijl ongeoorloofd. Immers (ik noem slechts de voornaamste argumenten):

1° Zoodanige reconstructie is onmogelijk, doordat — nog afgezien van den gewoonlijk vrij onzekeren grondslag, uit die handschriften-onderzoekingen verkregen —

a. de afschrijvers hunne voorschriften niet altijd behoeven te hebben bedorven, maar ze ook wel eens, opzettelijk of ook bij vergissing, kunnen en zullen verbeterd hebben, zoodat de oogenschijnlijk betere lezing niet altijd de oude, oorspronkelijke is en wij, zulk een afschrijvers-emendatie in een critische editie overnemende, zelf af- of omschrijvers worden in plaats van herstellers van het origineel (1);

b. die afschrijvers ook wel eens twee of meer voorschriften geraadpleegd kunnen, ja zullen hebben (2), waaruit zij naar eigen zin en lust een keus deden, hetgeen het opmaken van een stemma en het terugvinden van „de ware lezing" ongemeen verzwaart, ja haast onmogelijk maakt.

2° Zoodanige reconstructie is ongeoorloofd, dewijl

a. zij, alle oneffenheden gladstrijkende, alle verschillen uitwisschende, den beoefenaar van de geschiedenis der letterkunde een veel te glad, gelikt beeld geeft van een middeleeuwsch

---

(1) Verg. beneden, blz. 28, 31.

(2) Zie een belangrijk gegeven daarvoor bij De Vreese, Bijdr. t. d. kennis v. h. leven en de werken van J. v. Ruusbroec 23-5 ; verder Franck in AfdA. VIII 130 vlgg ; ook BH. CXXX, CXLIII en beneden, blz. 28, 32.

geschrift, een beeld dat stellig aanmerkelijk afwijkt van den oorspronkelijken vorm — uit die eeuwen zonder de huidige vereffening der taal door schoolonderwijs en literaire traditie —, en waarin al het persoonlijke, echte, ook wel ruige en rouwe is weggevaagd;

b. zij een onechte taal, stijl en rythme te lezen geeft, naar een vooraf opgemaakt, voorbarig stelsel verbogen, verschaafd of verknipt, en daardoor voor t a a l k u n d i g en rhythmisch onderzoek onbruikbaar (1).

Dat die moderne richting veelal evenzeer tegen de hoogere, zgn. philologische critiek gekant is zal geen verwondering wekken, maar kan hier onbesproken blijven.

Die nieuwe richting is historisch zeer wel te verklaren.

Vooreert is de vroegere toepassing der „Duitsche" methode door Jonckbloet e. a. later, in het licht der uitgave en der studie van veel meer en andere Mnl. geschriften, van Verdam's Mnl. Woordenboek en van de door Franck en Van Helten geschapen Mnl. grammatica, op menig punt voorbarig, hunne (maar ook wel onze) kennis dier taal fragmentarisch, gebrekkig gebleken; hetgeen ook nu nog huiverig maakt voor elke verandering, die immers eenmaal even lichtvaardig als die oudere kan blijken: „er is zooveel verloren gegaan en wij weten er nog zoo weinig van!"

Ten tweede is er in de latere jaren, naast of tegenover de een tijdlang (trouwens alweer meer buiten- dan binnenslands!) alleenheerschende beoefening van historische klank- en vormleer, reeds geruimen tijd een breede strooming te bespeuren, die — min of meer in reactie tegen eerstgenoemde richting (maar nog meer tegen de alleenzaligmakende tekstcritiek en de oudere generatie der zgn. „conjecturensmeden"), ja wellicht min of meer sceptisch gestemd aangaande de blijvende waarde van klankwettelijke reconstructiën eener oude taal en in 't algemeen van de uitkomsten der vergelijkende historische grammatica, met al hare „bestarde" „oorvormen", voorts in overeenstemming met de meer wijsgeerige, of althans minder „positivistische" gezindheid en stemming van het hedendaagsche jongere geslacht en de daarmede samenhangende opkomst en bloei der taalpsy

(1) Zie BH. CXLIII vlg. Ik erken hier — ongaarne, maar ten volle — dat ik indertijd bij mijne Tv. te veel op Martin's ed. gesteund, te weinig naar het hs. omgezien heb; al geloof ik niet, dat de schade z e e r groot is geweest, het heeft zeker hier en daar afbreuk gedaan aan de juistheid en volledigheid der daar verzamelde feiten en aan de onbevangenheid van mijn oordeel (zie b.v. beneden, blz. 65).

chologie ook ten onzent — meer waarde hecht aan de psychologische ontleding en verklaring van hetgeen gesproken en geschreven is en wordt, aan semasiologie, syntaxis enz., dan aan den logischen opbouw van hetgeen, naar onze meening of smaak, gesproken en geschreven zou behooren te worden of aan het historisch herstel van hetgeen indertijd geschreven is.

Ten derde zijn diezelfde „jongeren" meestal zeer sterk doordrongen van het besef, dat geen enkele taal of dialect van een gewest, een stand of ook een persoon op eenig oogenblik volkomen eenparig, aan zich zelf gelijk is; overal en altijd is er ontwikkeling, evolutie, staan dus jongere naast oudere vormen. Ook afgezien van alle zoowel natuurlijke, onbewuste als opzettelijke, literaire dialectmenging, is een volkomen eenparige taal dus een hersenschim, en het pogen om zoodanige taal te herstellen reeds van te voren veroordeeld door deze voorstanders van „taalindividualisme". Ook is het onmogelijk de oorzaken der schijnbaar grillige afwijkingen in de taal van een individu (bovenal van een individu in de hoogste potentie, een „artiest") na te sporen; wie al de gewaande „onregelmatigheden" van zulk een dichtertaal wil vereffenen vergrijpt zich aan het genie van den dichter, aan de rechten van het individu, aan de natuur (1).

Voeg hierbij nu den vanouds bestaanden afkeer (2) aller „vrije, nuchtere Hollanders" van Duitsche („mofsche"), schoolsche stelselzucht en -dwang, van normaliseeren (d. i. „maatregelen" in eigenlijken en oneigenlijken zin), en niet minder van Duitsche theorieën en constructies die vaak luchtkasteelen blijken; breng hiernaast in rekening den huidigen smaak — ook wel de mode — voor het primitieve, nog niet door de cultuur verschaafde, voorts de moderne voorkeur voor het vage, halfduistere, mystieke boven het exacte, logische, intellectueele, en eindelijk het zich vierende individualisme; dan zal het duidelijk zijn dat allerlei „moderne" stroomingen en lijnen zelfs hier, bij een zoo abstruus onderwerp als tekstcritiek, niet te miskennen zijn en samenloopen; en men zal het verklaarbaar achten dat deze richting juist onder de jongere philologen zooveel aanhangers gevonden heeft en nog vindt.

---

(1) Zie bij BH. t. a. p. de evenredigheden: Willem (die Madoc maecte): Maerlant = Potgieter of Multatuli: Da Costa of Beets = Bilderdijk of Bredero: hunne tijdgenooten! En daarmede..... is elke tittel of jota, elke schrijffeil van het Comb. hs. tot een parel van individueele kunst geworden!

(2) Zie b. v. reeds de briefwisseling van den philoloog Bakhuizen van den Brink passim.

Het is over de geheele linie een reactie, die... ook weer haar tijd zal moeten hebben.

Intusschen, met zoo zuiver historische verklaring en waardeering kunnen wij hier niet volstaan.

Welnu, wie zal ontkennen dat in het boven (naar ik meen, eerlijk) opgesomde veel waarheid is, dat die beschouwingen verleidelijk genoeg zijn om bijna in te stemmen met het „manum de tabula" dier jongere school. Ja, ik wil toegeven en erkennen.... al wat ik vroeger toegegeven en erkend heb en dus kortheidshalve hier niet herhaal (1) ; ik wil erkennen dat al de vier bovengenoemde gronden en bezwaren in hoofdzaak juist zijn, althans in vele gevallen juist k u n n e n zijn.

Wanneer ik „des al niettemin en evenwel nochtans" het recht en den plicht om — waar dit mogelijk en.... de moeite waard is (2) — een critische editie te geven blijf handhaven, ga ik uit van het onomstootelijke feit, dat de middeleeuwsche afschrijvers, vooral waar het werken in hunne eigene landstaal gold, van onze moderne philologische piëteit en acribie geen flauw begrip hadden en zich zeer vaak zoo verre gaande vrijheden veroorloofden, ook in berijmde dichtwerken, dat de grenzen tusschen afschrijver, omschrijver en omwerker vrij schemerig worden. Men leze, om maar een enkelen modernen deskundige te noemen, hetgeen Verdam, naar aanleiding van Maerlant's Troyen en Van den Levene ons Heren, over deze afschrijversvrijheden gezegd heeft in Tschr. XXIII 171 en in Versl. d. Kon. Ac., Lett. 4de Reeks IV 369 (3) ; voorts, uit den tijd zelf, de bekende smeekbeden of vervloekingen van Maerlant en andere middeleeuwsche „dichters" aan het adres hunner toekomstige „scrivers" (4).

---

(1) Zie Nh. 22.

(2) D. w. z. dus natuurlijk n i e t 1° waar men te doen heeft met één eenig hs. van een werk of fragment, vooral van een onbekend auteur; 2° waar de artistieke of taalkundige waarde zóó gering is, dat de bewoording van ondergeschikt belang wordt! Het laatste zou ik b. v. ook toepasselijk achten op vele langademige historische en didactische werken (en dus natuurlijk ook op kronieken, handvesten, keuren enz.). Natuurlijk behoudens alle plaatsen, waar er verschil in i n h o u d is ; maar dan is er van p h i l o l o g i s c h e t e k s tcritiek, in den engeren zin des woords, ook eigenlijk geen sprake meer.

(3) En daarnaast het door hem over vertalingen en omwerkingen gezegde Tschr. XXIII 160 en Versl. d. Kon. Ac, Lett. 4de R. VI 355, 366 enz.

(4) Maerlant, Rijmb. 34834-53; Wap. Mart. III 1-13; Rein. II 7791-2 enz.; verder b. v. Wattenbach, Schriftwesen[3] 339-40.

Staat aldus een vaak verre en diep gaand verschil tusschen de verschillende hss. van één en hetzelfde werk vast, dan is m. i. tweeërlei mogelijk.

Of de hss. loopen zóó sterk uiteen, dat men van omwerking moet spreken. Blijkt dan een der hss. duidelijk den ouden, onomgewerkten tekst te bevatten, dan behoort men dat handschrift ten grondslag te nemen voor een critische uitgave en kunnen de andere, omgewerkte hss. slechts in de tweede plaats, ter eventueele verbetering of aanvulling, in of onder den tekst, in aanmerking komen (1); natuurlijk tenzij de omwerking een afzonderlijke volledige uitgave waard is (gelijk b. v. in Reinaert II A zonder twijfel het geval is). Bevat geen enkel hs. een onomgewerkten tekst, dan zal het herstellen van den oorspronkelijken tekst uiterst bezwaarlijk, soms onmogelijk blijken; wat men dan moet doen hangt af van het werk en de hss.

Of wel de hss. verschillen veeleer als varianten van hetzelfde origineel (waarbij, ik heb het zooeven reeds toegegeven, allerlei overgangen en tusschentrappen zijn). Dan is de herstelling van den oorspronkelijken tekst veelal, met meer of minder zekerheid, wèl mogelijk. En die herstelling schijnt mij dan, hoe moeilijk ook en vaak onzeker, de eenige juiste wijze van uitgeven en dus plichtmatig (2). Immers dit staat toch vast, dat er één oorspronkelijke tekst moet, maar ook slechts één kan geweest zijn, die de hand van den auteur bewaard heeft (3) — waarom het toch in de eerste plaats te doen is —, dat dus niet twee of meer hss. beide of alle dien „urtext" kunnen bevatten, en dat

---

(1) De door BH. CXLIII, noot † uit Wattenbach en Meinsma aangehaalde plaatsen bewijzen — voor zoover zij juist geciteerd, dus na te slaan zijn en hierop betrekking hebben — alleen dat er, vooral in den ouderen tijd, wel gewaarschuwd en gewaakt werd tegen (ook toen dus blijkbaar veel voorkomende !) slordigheid ; maar zij brandmerken meestal de latere (brood)schrijvers der 14de en 15de eeuw als veel en gaarne broddelende. Nu, hoeveel hss. onzer Mnl. letterkunde dagteekenen wel uit vroegere eeuwen ?! Beter „schriftuurplaatsen" waren voor BH. te vinden geweest in het boven, blz. 4, noot 2, door mij uit De Vreese's opstel aangehaalde.

(2) Altoos onder de boven, blz. 7, noot 2, genoemde uitzonderingen ; waarbij ik hier nog wil voegen dat het aantal hss. zóó groot of hun onderlinge betrekking zóó verward kan blijken, dat men gedwongen wordt van een filiatie en critische editie af te zien. Bij dit alles is wederom natuurlijk het volstrekte belang van een tekst niet uit het oog te verliezen : de eene loont de moeite, die men aan een anderen verkwist zou achten.

(3) Behoudens de gevallen natuurlijk, dat een auteur zelf een omwerking van zijn werk ondernomen heeft (verg. in lateren tijd b.v. de verschillende redactiën van gedichten van Hooft, Vondel, Staring enz.): dan is er eigenlijk een oudere en een jongere archetypus.

de aangewezen taak des uitgevers is niet een of meer jongere, stellig meer of min bedorven hss. af te drukken, maar dien oorspronkelijken tekst, zoo mogelijk, uit de jongere af- en omschriften te reconstrueeren. En dan is de boven aangeduide zgn. „Duitsche" methode zonder twijfel de eenige wetenschappelijke.

Dat het vaak onmogelijk zal blijken dien oorspronkelijken tekst met eenige zekerheid te vinden en te herstellen wordt door niemand ontkend, maar ontslaat toch (behalve in de bovengenoemde gevallen) niet van den plicht het te beproeven, teneinde het doel althans te benaderen. Waar heeft ooit de moeilijkheid of zelfs onmogelijkheid der uitvoering of de onzekerheid der uitkomst de onjuistheid eener methode bewezen?

Doch geeft men eenmaal dezen plicht toe, dan vloeit daaruit vanzelf ook de onmisbaarheid voort eener (meer of minder doortastende, altoos behoedzame) normaliseering van taalvormen en spelling, waarbij voornamelijk de in het werk zelf gevonden normen gehandhaafd en ongelijkmatigheden en dubbelzinnigheden weggenomen worden. Het gaat toch niet aan in eene editie lezingen uit verschillende hss. op te nemen, elk in hare eigene taal- en spelvormen, soms uit zeer verschillende tijdperken en gewesten! Wie eenig op kennis gegrond onderscheidingsvermogen en gevoel heeft voor zulke uiteenloopende vormen wordt reeds bij het bloote gezicht hiervan onaangenaam aangedaan door het gemis aan harmonie en symmetrie.

Wil men van zoodanige normaliseering niet weten, dan blijft er eigenlijk niets anders over dan de diplomatische uitgave van alle hss. van alle werken van eenig belang, zoowel van de uit het Vlaamsch of Brabantsch in een noordelijk of oostelijk (Overlandsch) dialect heel of half omgeschrevene (1) als van de slechts in jongeren tijd afgeschrevene. Maar zoodoende krijgt men een mengelmoes van taalvormen uit allerlei plaats en tijd te zien en te lezen, slechts voor hem niet afzichtelijk, wiens oog daarvoor door onkunde nog blind of door vooringenomenheid verblind is (2).

Doch bovendien loopt men zoodoende het (geenszins denkbeeldige) gevaar een buitensporige waarde toe te kennen aan hetgeen toch ondergeschikt is en moet blijven. Men komt er,

(1) Zie hierover Nh. 12 en Verdam in den Spiegel der Sonden II XXI vlgg., XXXVII vlg.

(2) Men denke b. v. eens aan een afschrift eener middeleeuwsche oorkonde, vermengd met vormen uit de 17de of 18de eeuw (zooals ze inderdaad b. v. in Van Mieris' Charterboek telkens te lezen staan)! Zie verder Taal en Lett. X 497.

mede uit overdreven vrees voor lichtvaardige critiek, toe blad zijden, vellen eener inleiding te vullen met de angstvallig nauwkeurige beschrijving der handschriften, waarin van elke afwisseling van hand, alle gaatjes en scheurtjes van het perkament, kortom van de geringste minutiae van gewone hss. een zoodanige rekenschap wordt gegeven, alsof het papyri, fragmenten van kapitaalhss. uit de eerste eeuwen of van nog geheel onbekende schrijvers gold! En in de aanteekeningen gaat men elke gril of slordigheid, elke doorhaling of verbetering van den afschrijver (ook wanneer de juistheid eener betere, in andere hss. aangetroffen lezing zonneklaar uit het verband blijkt), met vertoon van geleerdheid, met aanhaling van parallelplaatsen (niet zelden uit gansch andere tijden en streken) ter staving en „redding", „verklaren" of althans met zekere gewichtigheid als een „probleem" beschouwen. Hoe stroever, ruiger, onbeholpener, dwazer, onredelijker een lezing is, des te ouder, „primitiever", echter, beter, mooier; die middeleeuwers dachten immers zoo heel anders, hielden er toch zoo'n gansch andere logica op na dan wij: bij hen is eigenlijk alles mogelijk! Zoo is men, uit begrijpelijke, gewettigde reactie tegen vroegere onbezonnen willekeur en eenzijdigheid (zoowel der „Leidsche" als der „Duitsche" in hypercritiek ontaarde tekstcritiek), uit een op zich zelf lofwaardige bescheidenheid („wij weten er nog zoo weinig van") vervallen in het andere uiterste: een overbehoedzaam zich spenen van alle critiek. En — zonderlinge tegenstrijdigheid — de radicale voorstanders der levende volkstaal zijn verkeerd in conservatieve papiervergoders, in „letterknechten", voor wie het „er staat geschreven" (t. w. in dit ééne hs.) alles zegt.

En niet alleen dat men aan de philologie op deze wijze een testimonium paupertatis uitreikt en haar tot onmacht doemt. Maar men heeft ook niet zelden den tijd, de plaatsruimte, of zelfs den juisten blik, het vermogen en den lust verloren voor de bestudeering van hetgeen buiten kijf veel gewichtiger is dan de minutiae der bibliographie of zelfs dan de taal der hss.: de studie van de taal, het dialect, de rijmen, den stijl, den versbouw van den dichter of schrijver zelven.

En ten slotte maakt men de philologie op deze wijze allicht belachelijk en „stinkende" in de oogen van het publiek, dat van al die „kleinigkeitskrämerei" in inleiding en aanteekeningen gruwt of er om lacht, van naar inhoud en vorm onleesbare teksten terugschrikt, maar alleen gediend is van uitgaven — van de voornaamste werken onzer oude letterkunde — op wetenschappelijken grondslag, maar in leesbaren, genormaliseerden

vorm gebracht, zonder geleerden omhaal en in smaakvol gewaad. Ik doe stellig voor niemand onder in waardeering der ook door mij steeds gewenschte en bepleite onderzoekingen van tijdelijke, plaatselijke en ook persoonlijke verschillen en schakeeringen in taalvormen, woordenschat, stijl enz. bij onze Mnl. schrijvers (waartoe ik vermeen zelf in Tv., Td., mijne Inleiding op den herdruk van P, en het hierachter volgende eenige bijdragen te hebben geleverd). Maar zijn daarvoor nu werkelijk noodig lange, ja langwijlige (en dure), volledige diplomatische paralleluitgaven; kunnen de uitkomsten van zulk een vergelijkend onderzoek der hss. niet veel beknopter en overzichtiger samengevat worden? In allen gevalle: het publiek — waartoe ik ook die letterkundigen reken, wien het alleen om de literair-aesthetische waardeering te doen is — heeft toch ook zijn rechten: edities van Mnl. auteurs dienen toch waarlijk niet alleen, zelfs niet eerst en vooral, om bouwstoffen te leveren voor woordenboek, grammatica — voor de laatste zijn zij hier te lande trouwens, helaas, nog maar zelden gebruikt — en literair-historisch leerboek! Zeker, ik wensch de philologie niet als de nederige dienaresse der kunst te beschouwen noch beschouwd te zien: ook als zelfstandige wetenschap heeft het onderzoek van taal en letteren groote waarde. Maar men doet der philologie stellig geen dienst door de eischen van de kunst en het „kunstlievend" publiek zoo geheel voorbij te zien.

Maar bovenal: zoodoende blijven wij in 't moeras zitten, met diplomatische edities, doch zonder de broodnoodige grammatische en stilistische onderzoekingen, ter onderscheiding van tijdperken, gewesten, stijlen, genres en personen. Men zegt wel dit ook te begeeren, doch eerst een vasten grondslag te willen leggen door de taal der hss. aan den dag te brengen en te bestudeeren, wat immers noodwendig aan de studie van de taal der auteurs zelven moet voorafgaan. Maar men komt aan die studie niet toe..... en zal er zoodoende wel nooit aan toe komen. Deze weg is àl te lang, eischt meer tijd, werkkracht en..... geld dan beschikbaar is of ooit zal komen; terwijl men toch, gewaarschuwd door de fouten onzer voorbarige voorgangers en steunende op onze dan toch vrij wat grootere kennis, wel degelijk verder zou kunnen komen. Kortom, hier als elders is van toepassing: „le mieux est l'ennemi du bien" (1).

---

(1) Hoewel bij het bovenstaande natuurlijk geldt: „nomina sunt odiosa" zij hier nog verwezen naar blz. 3, waar men eenige namen bijeenvindt. Maar ik voeg daaraan aanstonds toe dat een en ander natuurlijk gezegd is „salva amicitia (resp.: reverentia)"! Ik achtte het mijn recht en mijn plicht hier,

De critische reconstructie van een ouden tekst heb ik reeds vroeger vergeleken met de restauratie van een oud bouwwerk. Ook daar is tegenwoordig een strooming — ik behoef slechts te herinneren aan den onlangschen strijd over den Doorwerth of, eer en erger, het Gravenkasteel te Gent —, die niet alleen het herstel in den ouden staat (met het soms onmisbare herbouwen), maar zelfs het afbreken van allen lateren bijbouw uit den booze acht en het „historisch gewordene" durft noch wil aantasten. Het is hetzelfde hyperconservatieve standpunt, wars van alle poging tot reconstructie.

Hoe men echter ook over dit vraagstuk moge denken, hier, bij onzen Reinaert, verkeeren wij in bijzonder gunstige omstandigheden. Men zou misschien de beide editiën van Van Helten (1) en van Buitenrust Hettema, twee tegenvoeters, de afschrikwekkende spotvormen van tweeërlei wijze van uitgeven kunnen noemen : de hypercritische en de acritische. Maar laten wij liever dankbaar de zoogoed als diplomatische uitgaven van het Comburgsche hs. A door Buitenrust Hettema (en mij), van het Dycksche F door Degering, van het Darmstadtsche fragment E door Martin beschouwen als de onmisbare voorloopers voor eene critische uitgave. Wat slechts bij zeer gewichtige werken mogelijk en wenschelijk is: het uitgeven eerst van diplomatische editiën der hss. en vervolgens van een daarop gegronde critische editie van het werk, dat is hier inderdaad geschied.

Natuurlijk wil ik hiermede geenszins te kennen geven dat nu in deze editie de kroon op het werk gezet en aan alle eischen voldaan is ! Meer dan iemand anders ben ik mij bewust van de gebreken van mijnen arbeid. Hij is niet meer dan een poging om, zoo goed als het mij met de voorhanden gegevens mogelijk is, het oorspronkelijke, t. w. het gedicht, zóó als Willem, de omwerker en voltooier van Aernouts werk (2), het „ghemaket" heeft, te herstellen. Mocht ik blijken in de volgende bladzijden voldoende rekening te hebben gehouden met de bovengenoemde,

---

eens voor al, mijn standpunt duidelijk aan te wijzen en te verdedigen; maar ik heb natuurlijk alleen eerbied voor de kennis en den ijver mijner andersdenkende vakgenooten.

(1) Waarin een radicale, ja waarlijk vermetele en roekelooze subjectieve tekstcritiek op zonderlinge wijze gepaard gaat met een star-conservatieven eerbied voor de grammatische en orthographische vormen van het (toen nog eenige) hs. A ; zie de Inleid. XXXVIII vlg. en mijne beoordeeling in Litbl. f. germ. u. rom. Phil. IX (1888) 4-12.

(2) Zie Td.

ook door mij erkende bezwaren en moeilijkheden eener critische, genormaliseerde uitgave. En moge de critiek mij — of een ander — eenmaal in staat stellen mijn werk te verbeteren (1).

---

(1) Nadat het bovenstaande geschreven was, heeft Dr. Endepols op het onlangs te Groningen gehouden Zevende Nederlandsche Philologen-Congres een pleidooi gehouden voor eene „nieuwe methode" van Mnl. tekstuitgaven (zie Handelingen van dat Congres 106-9) Aan het reeds aanstonds mondeling door mij daartegen aangevoerde wil ik hier, onder verwijzing ook naar het bovenstaande, nog het volgende toevoegen.

Vooreerst dat het juist de taak van critische uitgaven is „de oorspronkelijke bedoeling van den schrijver" (auteur) weder op te sporen en te doen uitkomen, door schifting en verwijdering van het daarover heen gewoekerde onkruid; natuurlijk niet dan na zorgvuldige bestudeering van de gegevens der handschriften, die op zich zelf en als zoodanig hunne waarde hebben en houden, t. w. voor de kennis van het bedrijf, de techniek, de taal enz. der afschrijvers en omwerkers. Maar altoos moet deze studie der taal, correctie, interpunctie enz., hoewel op zich zelf van zeker — niet te overschatten — palaeographisch en taalkundig belang, ondergeschikt blijven en althans mede dienstbaar gemaakt worden aan de bestudeering en herstelling van de taal en den stijl der auteurs zelven.

Ten tweede dat niemand meer dan ik natuurlijk volmondig de wenschelijkheid, ja dringende noodzakelijkheid beaam van de door Dr. E. bepleite dialectologische, grammatische, lexicographische, woordgeographische, stilistische, metrische, ja zelfs orthographische en „interpunctionistische" (s. v. v.) studiën, waarop trouwens sedert jaren van verschillende zijde is en wordt aangedrongen; zie, behalve het oudere werk van Franck — den man, die hier het ijs gebroken en den weg gebaand heeft en als zoodanig stellig 't eerst, met hulde en dank, genoemd had moeten worden — in den laatsten tijd de aansporingen, wenschen, wenken en ook klachten van Franck in de voorrede zijner Gramm.[2], in Tschr. XXIX 267, 277 e e.; De Vreese in Handel. v. h. 30ste Nederl. Taal- en Letterk. Congres te Leiden 385-6 en in ZfdA. LI 59 (zie ook Handel. v. h. 2de Nederl. Philol.-Congr. te Leiden 87); Van Wijk in De N. Taalgids V 80 vlgg.; VII 137 vlgg.; De Vooys in a. w. VII 69 vlgg.; Jacobs, Klank- en Vorml. d. Mvl. dial. IX vlgg.; en mij zelven in Taal en Lett. I 299 vlgg.; IX 204 vlgg.; De N. Taalgids IV 301, Tschr. XXX 179, noot 2, hierboven, blz. 3, 11 enz. Als bondgenoot — eer dan heraut — in dezen begroet ik Dr. E. gaarne.

Wanneer de door Dr. E. e. a. (ook door mij) gewenschte parallel-uitgaven inderdaad voor dergelijke studiën dienstbaar gemaakt worden, en wanneer die studiën zich maar niet bepalen tot overnauwkeurige statistieken van palaeographische en orthographische minutiae, maar zich werkelijk ook tot de taal en den stijl uitstrekken en tot gevolgtrekkingen en uitkomsten leiden, zal ook ik mij van harte verheugen, dat de Vlaamsche Academie ze mogelijk maakt. Maar ik blijf het voluit naast elkaar afdrukken van verschillende hss. van een tekst een weelde achten, alleen gerechtvaardigd in bijzondere gevallen, bij zeer gewichtige of niet omvangrijke stukken, als b. v. de (dan liefst photographische) reproductie van Oudgermaansche gedenkstukken als Béowulf, Hêliand en Genesis, of wel de onlangsche uitgave van Der arme Heinrich van Hartmann von Aue (links de diplomatische afdruk der twee hss. en der fragmenten, rechts de reconstitutie van den critischen tekst).

II. DE ONDERLINGE BETREKKING DER HANDSCHRIFTEN EN BEWERKINGEN VAN DEN REINAERT.

Wenden wij ons thans tot den Reinaert en de reconstitutie van zijn oorspronkelijken tekst. Vooraf ga een kort overzicht der beschikbare bouwstoffen (voor eene uitvoerige beschrijving verwijs ik naar de inleidingen der straks te noemen uitgaven).

De oorspronkelijke tekst moet worden teruggevonden in of opgediept uit drieërlei geschriften:

I. De handschriften van Reinaert I, het werk van (Aernout en) Willem;

II. De druk (incunabel) van Balduinus' Latijnsche vertaling;

III. De handschriften en drukken van Reinaert II.

I. Twee volledige handschriften (AF) en een brokstuk (E) van den onomgewerkten Reinaert I.

1. Het zgn. Comburgsche hs. (A), thans te Stuttgart, naar men meent uit het begin der 15de eeuw (1): 3472 verzen; na verschillende, hier niet op te sommen, oudere edities in 1874 door Martin (min of meer) critisch, in 1903 door Buitenrust Hettema (en mij) nagenoeg diplomatisch uitgegeven. Naar laatstgenoemde uitgave en hare vers-telling verwijs ik in 't vervolg met gewone cijfers, terwijl ik de verscijfers mijner critische uitgave met vette cijfers aanwijs.

De talrijke onloochenbare verschrijvingen (2), zelfs door BH. niet alle geloochend (3), verminderen de waarde van dit hs. voor de vaststelling van den tekst in niet geringe mate (4).

In andere gevallen daartentegen mag de mededeeling van de uitkomsten der vergelijking ruimschoots voldoende heeten. Alle belang is betrekkelijk; men mag de vraag stellen of het toch niet „des Guten zu viel" is dikke boeken te drukken, die, in dezen omvang, slechts voor den schrijver en één of twee andere speciale liefhebbers belang hebben, wanneer een beknopte mededeeling der uitkomsten hetzelfde doel bereikt.

(1) De Vreese is geneigd het voor ouder te houden, dus nog tot de 14de eeuw te rekenen.

(2) Over de taalvormen, rijmen, spelling enz. van dit en de andere hss zie beneden, Hfdst. III.

(3) Zie zijne Inleiding, CXLVIII-CLI.

(4) Zie tegenover de doorloopende hoog- en overschatting van A door BH. — die er (CXXXVII) zelfs een afschrift van Willems autograaf in meent te ontdekken! — de wellicht ook weer overdreven geringschatting bij F. 285, 299 .ee. (die daarentegen F m. i. weer te hoog opvijzelt).

Talrijk zijn ook in dit hs. de herhalingen en tautologieën, waarvan het niet altoos gemakkelijk valt uit te maken of zij, alle of enkele, door den dichter als zoodanig bedoeld zijn dan wel, ten deele althans, op rekening van den afschrijver gesteld mogen worden (1). Over de al of niet echtheid van het slot en van de kikvorschfabel is men het langen tijd niet eens geweest (2).

2. Het nieuwe, in 1907 te Dyck gevonden hs. (F), van omstreeks 1340, dus zeker vrij wat ouder dan A : 3392 verzen; in 1910 uitgegeven door Degering (3). Ook hier talrijke verschrijvingen, omzettingen en andere slordigheden ; vooral uitlatingen van enkele woorden, regels of geheele versparen (in 't geheel mist het vergeleken met A, behalve de 46 aan 't slot, nog 43 andere verzen) : daarentegen ook verscheidene „plus-verzen".

Op zich zelf, als afschrift, is F over 't geheel slordiger dan A, dat ondanks de talrijke fouten, als eenige grondslag beter te gebruiken ware (of liever : is geweest). Doch de waarde van F, naast A, is vooral hierin gelegen, dat het 1° zoo vaak de tot dusverre geoefende, op de vergelijking van A met L en B (D) gegronde tekstcritiek is komen staven ; 2° zoo vaak door nieuwe, soms verrassende lezingen den uit A bekenden, soms hopeloos bedorven tekst verbetert of aanvult (4), evenals omgekeerd F niet zelden door A verbeterd en aangevuld wordt. In 't algemeen mag men, dunkt mij, A een nauwkeurig Vlaamsch afschrift van een vrij slecht voorschrift, F een slordig Hollandsch (?) afschrift van een vrij goed voorschrift noemen.

Wie zich niet alwillens blind (voor de waarde van andere hss. en lezingen) heeft gestaard op het door zijne eenigheid uitblinkende Comburgsche hs. A en in elken tittel of jota daarvan het puurste goud der meest individueele of volksaardige kunst heeft leeren zien zal, dunkt mij, niet de waarde van dit nieuwe hs. — ad maiorem gloriam van het onfeilbaar verklaarde Comburgsche — kleineeren (5), maar dankbaar erkennen dat wij

---

(1) Zie hierover Td. 231 vlgg.

(2) Zie Td. 242-51 en beneden, in Hfdst. IV, de bespreking van 2310 vlgg.

(3) Zie o. a. mijne beoordeeling in Museum XVII 420-3 en LWB. 111-4.

(4) Zie b. v. 5-6, 1071-2, 1259-60, 1589, 1847 vlgg. (ettelijke nieuwe dierennamen), 2664-70 (waarin o. a. de lang gemiste en volkomen gepaste naam van Nobels gemalin) enz. enz. ; voorts Nh., LWB. en beneden, het geheele Hfdst. IV.

(5) Als BH. doet, b. v. CXXXIV-CXXXVI, CXLIII-CXLV ; elders keurt hij het — hem zoo ongelegen komende — hs. nauwelijks een enkel woord waard en verzwijgt moedwillig de blijkbaar betere lezingen. Zie ook Verdam's beoordeeling van BH. in Museum XVIII 219-21, en die van De Vooys in De Nieuwe Taalgids V 196 vlgg.

eerst thans, maar nu ook inderdaad in staat gesteld zijn om, zoo al niet den oorspronkelijk s t e n, dan toch den oude r e n tekst van R. I met betrekkelijke zekerheid te herstellen.

3. De twee, te Darmstadt gevonden, fragmenten van een hs. (E), uit de 14de eeuw : 143 + 144 = 287 (ten deele halve of verminkte) verzen; in 1889 uitgegeven door Martin, diplomatisch èn critisch. In zijne lezingen veelal met F overeenstemmende (1), en daarmede zeker nauwer verwant dan met A.

II. Het eenige, te Deventer bewaarde ex. van het incunabel (Utrecht, c. 1473) der Latijnsche vertaling (L), door Boudewijn den Jonge tusschen 1267 en 1274 (2) vervaardigd; in 1859 diplomatisch herdrukt door Campbell, in 1860 critisch uitgegeven door Knorr. De hooge, inderdaad kwalijk te overschatten waarde dezer vertaling voor de vaststelling van den oorspronkelijken tekst, eerst laat — ook door Knorr en Martin nog niet ten volle — erkend, is hierin gelegen, dat zij reeds vóór 1274, d. i. waarschijnlijk zéér kort na het ontstaan van R. I (A + B) (3), derhalve naar een zeer oud, in tijd en dus vermoedelijk ook in bewoording noch zeer dicht bij den archetypus staand handschrift is vervaardigd, en bovendien in de Latijnsche disticha als 't ware vastgelegd, tegen willekeurige wijziging althans in veel hoogere mate gevrijwaard is dan de betrekkelijk vrije — voor zulke wijziging veel meer speelruimte latende — Dietsche verzen van den grondtekst. Het is een over 't geheel zeer getrouwe, ja veelal woordelijke vertaling, die zich doorgaans zóó nauw aan het Mnl. origineel houdt, dat men de bewoording daarvan vaak, als door een transparant, er in kan lezen; doch die niet alleen, als alle Latijn, veel korter en bondiger is (1797—22 (proloog): 1775 Lat. = **3484** — **40** (proloog): **3444** Mnl. verzen, d. i. ruim de helft!), maar ook dikwijls, gelijk bijna alle middeleeuwsche vertalingen en bewerkingen, plotseling, zonder blijkbare reden of regel, zich veel vrijer beweegt, den inhoud bekort of anderszins wijzigt, zelden ook uitbreidt.

Deze afwijkingen van den oorspronkelijken Mnl. tekst, zooals ik dien meen te mogen herstellen, bestaan vooreerst uit de volgende t o e v o e g s e l s :

---

(1) Zie o. a. F. 298 en voorts beneden, passim, alsmede LWB. 109.

(2) Naar de jongste tijdsbepaling van LW. V, die ik hier dankbaar aanvaard.

(3) Zoo druk ik mij voorhands uit, in afwachting van LW.'s beloofd betoog eener vroegere dagteekening van het Mnl. gedicht (zie LW. V 203, LWB. III).

Proloog (opdracht): 1-22; epiloog: 1836 (1838)-1847 (waarna nog ten slotte 1848-1851, waarschijnlijk van een lateren afschrijver).

Uitgebreid slot; 1792 (1798)-1835; zie Nh. 52, Td. 243.

Indeeling in hoofdstukken door opschriften: vóór 1, 197, 426, 584, 798, 980, 1020, 1370, 1490; verg. de jongere bewerkingen P, D en R.

Zedenkundige bespiegelingen: 271-274, 309-310, 422 425, 444-445, 472-473, 512-517, 554-561, 638-643, 796-797, 864-865, 1384-1387, 1408-1409, 1486-1489, 1554-1557, 1700-1701, 1728-1729, 1734-1735, 1819 (benevens 1848-1851); verg. eveneens D.

Classieke herinneringen — uit Ovidius, Virgilius (Bucolica, Georgica), Horatius e. a. —, benevens enkele bijbelsche: 23, 327-329, 1246, 1254-1263, 1287-1288, 1452-1455, 1710-1713, 1810-1813, 1836-1837.

Sterke uitbreiding, van een kort gewag tot een omstandig verhaal: 662-677 (de vischvangst op het ijs): het eenige geval; zie echter ook 872-877 (de opsomming der R. aanklagende dieren).

Behalve deze meer omvang- en belangrijke inlasschingen zijn er nog, ondanks de doorloopende bijna woordelijke getrouwheid der vertaling, telkens kleinere toevoegsels op te merken, die een verhaal uitbreiden, een schets aanvullen, een of anderen trek aandikken; voorts andere geringe wijzigingen, waarvan de bedoeling niet altijd blijkt.

Minder talrijk zijn de eigenlijke uitlatingen en bekortingen, t. w. die plaatsen, waar niet, gelijk doorgaans, de breedvoerig verhalende — en herhalende — Dietsche trant vervangen is door de vanzelf veel beknopter, soberder Latijnsche zegswijze (zonder dat echter iets wezenlijks verloren is gegaan), maar waar inderdaad een of meer trekken zijn weggelaten.

Veelvuldig daarentegen zijn de omzettingen, waar de vertaler, die zijn origineel blijkbaar herhaaldelijk met genot gelezen had en door en door kende, een regel, een uitdrukking, een woord verplaatst, d. i. wat vroeger of later dan in 't origineel te pas gebracht heeft. Tweemaal betreft deze andere schikking niet enkele woorden, maar de verschillende elementen eener geheele passage, t. w. de beschrijving van Brune's gevecht met de dorpers (L 275-343 × HM. 644-825) en R.'s eerste, particuliere biecht, aan Grimbeert (L 620-765 × HM. 1431-1691); zie verder beneden, op **730** vlgg. en **1444**.

Ik heb van al deze kleine en groote afwijkingen een lange lijst aangelegd, waarin de indertijd door Logeman, Tschr. IV 167-83 opgesomde en de door BH. CXXIV-CXXV verzamelde gevallen mede zijn opgenomen Doch ik heb afgezien van mijn

plan om ze hier mede te deelen, niet alleen omdat ze allicht ook nu nog niet geheel volledig is, maar vooral omdat zulk een lange lijst van bloote, dorre cijfers van twijfelachtig nut en belang zou zijn en, aangevuld met de bewoording der betrokken plaatsen, hier eene groote, onevenredige ruimte zou beslaan; terwijl toch de meeste gevallen beneden te hunner plaatse besproken zullen worden. Natuurlijk bevat die lijst ook een en ander, dat den vertaler op aardige wijze nog nader karakteriseert dan de boven opgesomde gevallen reeds doen; maar juist daarom behoort dit meer eigenaardig thuis in een eventueele latere her-uitgave der Latijnsche vertaling.

Vanzelf doen al deze wijzigingen echter de vraag rijzen of hierdoor de waarde van L voor de tekstcritiek niet aanmerkelijk verminderd is (1). Inderdaad is uit de vergelijking alleen van AF en L niet altijd met zekerheid op te maken of L toegevoegd, uitgebreid, gewijzigd, weggelaten, omgezet, dan wel omgekeerd het oorspronkelijke getrouwer dan AF bewaard heeft; dit is juist een der voornaamste twijfelstukken in dezen. Stellig mag men, met het oog op het bovenstaande, niet voetstoots, op het gezag van L alleen, aannemen dat al wat in L staat ook aldus in R. I gestaan heeft en dus daarin hersteld, desnoods terugvertaald moet worden (2). Doch evenzeer blijft onomstootelijk dat L als oudste, eerste getuige, groot vertrouwen en geloof verdient, inzonderheid waar zijne getuigenis met dat van andere redacties overeenstemt. In 't algemeen meen ik dus als stelregel te mogen aannemen dat aan het getuigenis van L alleen geen genoegzame, aan dat van L + A, F of ook B, D (zie straks) daarentegen een groote bewijskracht toekomt; zie verder beneden, blz. 24.

III. Een volledig handschrift (B), een brokstuk van een hs. (C), en eenige fragmenten van een druk (D) van Reinaert II (omwerking van Reinaert I + het vervolg); voorts de jongere prozabewerking (P) van R. II en het daaruit getrokken volksboek (H), benevens de Nederduitsche vertaling van den bovengenoemden druk, Reinke Vos (R). Van deze komt het fragment-hs. (C), dat slechts het laatste duizendtal verzen van het vervolg (6761-7794) bevat, nooit, en de jongere bewerkingen, die alleen middellijk, voor den tekst van R. II, van belang zijn, slechts zelden in aanmerking ter reconstructie van den tekst van R. I (zie echter straks, blz. 19). Van rechtstreeksch belang voor den tekst van R. I zijn dus uit deze groep voornamelijk:

---

(1) Zie reeds Logeman, Tschr. IV 183.
(2) Zie verder beneden, blz. 29.

1. Het thans te Brussel bewaarde volledige hs. (B), van omstreeks 1475: 7794 verzen; in 1874 critisch uitgegeven door Martin. Over 't algemeen een zeer slordig hs.

2. De thans te Cambridge bewaarde fragmenten van het incunabel, bevattende den rijmdruk (Antwerpen, c. 1487) (D); in 1880 diplomatisch uitgegeven door Prien. Tekst over 't geheel zuiverder dan in B bewaard; doch in 't geheel slechts 222, ten deele halve of verminkte verzen (benevens eenige brokjes der proza-glosse).

Strikt genomen, zou eerst de tekst van R. II zelf critisch — op grond van B(C)D, met behulp van de proza-omwerking (P) en ook Caxton's Engelsche vertaling hiervan (1), van het jongere volksboek (H) en Reinke Vos (R) — hersteld moeten zijn, alvorens hij voor eene definitieve critische herstelling van den tekst van R. I gebruikt mocht worden. Doch zóóveel verschil kan dit, voor den tekst van R. I, toch nauwelijks maken, dat de hier gewaagde poging daarom geheel voorbarig en ongeoorloofd zou moeten heeten.

Natuurlijk echter is en blijft R. II altoos een redactie, afkomstig van een jongeren omwerker, die om allerlei redenen telkens zijn voorschrift, nog vrij wat meer dan een afschrijver placht te doen, uitgebreid, bekort of gewijzigd heeft (2), in 't algemeen telkens vrij ver van zijn voorschrift afwijkt. Doch hiertegenover staan weer tal van passages, waar hij zich ten nauwste daarbij aansluit en met vrucht evenals een hs. van R. I te gebruiken is, ja niet zelden klaarblijkelijk den oorspronkelijken tekst van R. I beter dan eenig ander hs. bewaard heeft (3).

Als hulpmiddelen voor de tekstcritiek dienen verder nog genoemd:

1. De 1ste branche van den Oudfranschen Roman de Renart. Vooreerst en vooral vs. 1-1350, vergeleken met R. I A (**1-1750** of **1872**); maar bovendien vele andere verzen van deze en andere branches, die den Dietschen dichters blijkbaar in 't hoofd lagen en door hen nagevolgd zijn. Zie voorshands M. XXVIII-XXXVII, H. VI-XXXIV, BH. CI-CXI.

2. Verschillende verzen van den Middelhoogduitschen Reinhart Fuchs, die met onzen Mnl. tekst een opmerkelijke overeenkomst vertoonen; zie voorloopig H. XXXII-XXXIII, BH. CXI-CXIII.

---

(1) Zie mijne uitgave van P, blz. XIII-XV.

(2) Zie Ojb. passim en, over overeenkomst en verschil tusschen Mnl. afschrijvers en omwerkers in 't algemeen, Nh. 12, 73 en boven, blz. 7.

(3) Zie Ojb. passim, en beneden, Hfdst. IV.

3. Talrijke versregels uit Dietsche romans, die den Dietschen dichters bekend waren, en door hen, waarschijnlijk uit het hoofd, nagevolgd, d. w. z. geparodiëerd zijn.

Op deze drie velden meen ik, na hetgeen daar reeds door anderen geoogst is, nog vrij wat nagelezen te hebben. Doch ook deze lange lijsten van overeenstemmingen bewaar ik tot later, om dezelfde redenen als boven voor de uitkomsten mijner vergelijking tusschen R. I en L vermeld zijn. Alleen wat bij de herstelling van den tekst rechtstreeks dienst kon bewijzen heb ik in den critischen commentaar gebruikt.

Wij hebben dus drie groepen: AF(E), L en B(DPHR). Het voorname vraagstuk, dat, zoo mogelijk, vooraf dient opgelost, is nu: in welke betrekkingen staan zoowel de leden der drie groepen onderling als deze drie groepen zelf tot elkander?

Wat de derde groep betreft, staat het vooraf wel vast 1° dat R uit D, H uit P (+ D?) getrokken is en 2° dat de druk P vaak een betere lezing van II vertegenwoordigt dan het (met P gelijktijdige) hs. B (1). Zoolang wij geen betere critische editie van II bezitten, moeten (en kunnen wij over 't geheel ook gerust) Martin's tekst gebruiken als den oorspronkelijken van II, al blijft het noodig steeds het hs. B te raadplegen en raadzaam telkens een oog in de jongere bewerkingen te slaan, hetgeen ik dan ook zooveel mogelijk gedaan heb.

In 't algemeen gelden hier verder, gelijk elders, de volgende overwegingen (2). Als oudste, oorspronkelijke lezing mag zeker aangenomen worden hetgeen de meerderheid der oudste en van elkaar onafhankelijke getuigen, d.i. handschriften, bevatten. Zijn twee of meer hss., hoe oud ook, stellig onderling verwant, d. w. z. het een van het ander of samen van een ouder afhankelijk (afgeschreven) gebleken, dan verliest hun overeenstemmend getuigenis aanmerkelijk aan waarde; zij tellen niet meer als twee, maar als één getuige; zelfs kan één jonger hs. dan even zwaar wegen als vele oudere samen. Met dat al blijft in 't algemeen hoogere ouderdom altoos, zoo al niet een waarborg, dan toch in zekere mate een waarschijnlijkheidsgrond voor echtheid.

Heeft dus voor 't vaststellen der oorspronkelijke lezing, behalve de ouderdom, vooral de onderlinge onafhankelijkheid der hss. gewicht, deze laatste — en daarmede de geheele stam-

---

(1) Zie de Inl. tot mijne uitgave van P, blz. XI vlgg.
(2) Verg. voor 't volgende Franck in AfdA. VIII 127 vlgg. en ZfdA. LII 286 vlgg.

boom of filiatie, het stemma der hss. — kan alleen vastgesteld worden op grond van stellige, onloochenbare gemeenschappelijke fouten. Overeenstemming in juiste lezingen — zéér belangrijk, ja van de allerhoogste waarde, wanneer eenmaal de onderlinge onafhankelijkheid is vastgesteld — bewijst hier, bij dit vóóronderzoek, weinig of niets; zij is immers in 't algemeen als het normale aan te nemen bij alle uit één archetypus gesproten rechtstreeksche of middellijke afschriften; alleen gemeenschappelijke afwijking van die norm onderstelt onderlinge afhankelijkheid of nauwere verwantschap, d. i. oorsprong uit één (hier foutief) handschrift. Het is duidelijk dat hier onophoudelijk — gelijk vaker in de philologie, zooals bij het opsporen van klankwetten uit etymologieën, die zelf te gelijk bewezen worden door, en bewijsmiddelen zijn voor die klankwetten — gevaar bestaat voor een circulus vitiosus of petitio principii. Men acht een overeenstemmende lezing van twee of meer hss. een afwijking van een norm, die men juist door middel van deze en dergelijke overeenstemmingen tracht te vinden; men zoekt de gemeenschappelijke fouten en begint met ze, bij wijze van hypothese, aan te nemen; men onderstelt bekend hetgeen juist te bewijzen valt, t. w. den echten, ouden tekst. Maar het is eveneens duidelijk dat dit toch een weg, ja de eenige weg is, die naar 't doel kan voeren, aangezien er toch inderdaad lezingen zijn, die omnium consensu onmogelijk echt, oud zijn kunnen. Men kan dus vooreerst eigenlijk slechts zulke klaarblijkelijke, onloochenbare fouten als bewijzen gebruiken; de groote vraag is dan maar: wat is onloochenbaar foutief?

Maar bovendien is een tweede vereischte, dat die onloochenbare gemeenschappelijke fout inderdaad ontstaan zij door een gedachteloos afschrijven van x naar y of van y naar x of van beide naar z, m. a. w. dat er een historisch, genetisch verband besta, de overeenstemming niet bloot toevallig, dus zonder kracht van bewijs zij. Het komt er derhalve in de tweede plaats op aan te bepalen hoeveel men in dezen op rekening van het toeval meent te mogen schrijven; de tweede hoofdvraag is: kan een gemeenschappelijke, stellig foutieve lezing temet slechts toevallig-gemeenschappelijk zijn?

Al aanstonds mogen zeker niet als bewijzen van onderlinge nauwere verwantschap aangemerkt worden die orthographische, grammatische, dialectische, zelfs lexicologische overeenstemmingen tusschen verschillende hss., welke het gevolg zijn hunner herkomst uit hetzelfde gewest of uit hetzelfde tijdperk. Wanneer, zooals in onze middeleeuwsche literatuur niet zelden het geval is, van een Vlaamsch of Brabantsch geschrift uit de 13de of 14de

eeuw twee of meer Hollandsche afschriften uit de 15de eeuw bestaan, is het niet meer dan natuurlijk dat zij tal van eigenaardige wijzigingen van het origineel gemeen hebben, zonder dat dit behoeft te pleiten voor hunne onderlinge nauwere verwantschap. Het geldt hier wijzigingen op 't stuk van spelling, klank- en vormleer, woordvoeging en woordvorming, woordgebruik, versbouw enz.

Zoo vinden wij b. v. in R. I overeenstemmingen als de volgende tusschen de min of meer Hollandsche, althans noordelijke afschriften FB tegenover het (hier telkens eerst genoemde) Vlaamsche afschrift A ;

1 *Willem* × *Willam*, **153** gen. bij *begheven* vervangen door acc., **347** *bi barate* × *mit b.*, **368** *tooghen* × *toonen*, **434** *ghesprac* × plqpf., **621** *heden* × *huden*, **648** *clieven* × *clooven*, **649** *wegghen* × *beitelen*, **665** *soete* × *lieve*, **675** *vordere* × *voorste*, **689** *dulen* × *hulen*; verg. verder in allerlei woorden klanken als *ee* × *ei*, *e* × *i*, *u* × *o*, *cht* × *ft*, spellingen als *ee* × *e* enz., en zie voorts beneden, Hfdst. III. In deze en dergelijke gevallen bewijst de overeenstemming tusschen F en B nog geenszins hunne onderlinge verwantschap: de gemeenschappelijke afwijking of fout der hss. vloeit alleen hieruit voort, dat gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben, d. w. z. dezelfde taalverschijnselen, aan een ander gewest of een jonger tijdperk (dan die van den auteur) eigen, zich gelijkelijk in beide hss. vertoonen, d. w. z. door verschillende afschrijvers uit een ander gewest of een jonger tijdperk, onafhankelijk van elkaar, vanzelf aangebracht zijn. Maar al zijn het, in dezen strikten zin, geen gemeenschappelijke fouten, het zijn en blijven natuurlijk wel (gemeenschappelijke) fouten; en er is dus in dit geval geen bezwaar om de lezing van het éene, jongere (maar Vlaamsche) hs. A te handhaven ook tegen het gezag van twee, desnoods van elkaar onafhankelijke en oudere getuigen in.

Er zijn echter nog andere gevallen, waar de overeenstemming wel als een gemeenschappelijke fout, eene afwijking van het origineel, maar eveneens als toevallig beschouwd mag worden, althans niet als bewijs eener nauwere verwantschap tusschen twee hss. (maar evenmin als bewijs van de echtheid der lezing!) mag gelden. Vooreerst enkele negatieve. Behooren overeenstemmende uitlatingen van geheele passages en zinstorende gloppen (hiaten) ook veelal tot de onloochenbare bewijzen van nauwe verwantschap en gelijken oor-

(1) Zie F. 298, en verg. denzelfde in AfdA. VIII 130.

sprong, het overslaan van enkele woorden, zelfs van geheele versparen, vooral met gelijk rijm — b. v., wat in R. I meer dan eens voorkomt, van de twee laatste van een vierrijm (1) — is iets dat zeer wel aan verschillende afschrijvers, geheel onafhankelijk van elkaar, overkomen kan zijn.

Maar ook de inlassching van enkele voor de hand liggende woorden of de vervanging door synoniemen of in den zin nagenoeg gelijkwaardige woorden mag — tenzij het regelmatig geschiedt — nog niet als bewijs van verwantschap aangemerkt worden.

Dit alles geldt vooral, wanneer er sprake is van dittographieën, haplographieën en andere gevolgen van het afdwalen van het oog des afschrijvers, zooals verplaatsingen van woorden naar een vlak voorafgaanden of volgenden regel, overslaan van regels enz. Niettemin zijn hierbij reeds twijfelachtige gevallen, waarbij het van het subjectief gevoelen des uitgevers afhangt of hij de gemeenschappelijke lezing als (al dan niet gemeenschappelijke) fout dan wel als echt, als de norm zal aannemen. Is deze of gene voor ons aanstootelijke herhaling eene dittographie des afschrijvers of eene opzettelijke tautologie (2) des dichters: zoo luidt veelal de moeilijk te beslissen vraag.

Zoo schijnt mij wederom b. v. weinig bezwaar te bestaan tegen het aannemen eener toevallig in twee hss. overeenstemmende afwijking van het origineel — die nog geen verwantschap behoeft te bewijzen (maar wel als fout beschouwd, dus in een critischen tekst verwijderd of verbeterd mag worden) — in gevallen als de volgende: **68** *miere* in FB door *der* vervangen (daarentegen **312** alleen in B); **125** *Tibeert* in AB ingelascht; **267** *Malcrois* in FB vervangen door *Ma(u)pertuus*; **305** *haerre suster* in AF, naar **301**, iplv. *Coppe* (B) gesteld; **325** *Coppe* in FB iplv. *Rode* (A); **330** *daer binnen* in FB, naar **331**, iplv. *hier binnen* (A); **384** *ghinc* in AB, naar **386**, iplv. *began* (F); **397** *quade aventure* in AF dittographie, naar **390**, iplv. *groot mesval* (B); **431** het tweede *ons* in AF naar **432** verdwaald; **469-71** omzetting in AF (×B); **473** *Brunen* in AF naar **472** verdwaald (×B); **686** *was* in AF iplv. *es* (B), **3115-6** in AF uitgelaten (vers 3 en 4 van een vierrijm, waarvan 2 en 4 beide op *gaen* eindigen) enz. enz. Vooral waar het de welbekende, voor iederen afschrijver gereedliggende rijmlappen en stopwoorden betreft, mag men zeker vrij

---

(1) Zie beneden, Hfdst. III.
(2) Zie Td. 231 vlgg.

ver gaan in het aannemen van toevallige overeenkomsten: een tweesnijdend zwaard, dat immers te gelijk ontslaat van de noodzakelijkheid om een nauwere verwantschap tusschen twee hss. aan te nemen en derhalve het getal onafhankelijke getuigen vergroot, maar dat tevens de vrijheid geeft om deze toevallig in verschillende hss. overeenstemmende lezingen als onecht te beschouwen en dus te verwerpen.

Uitgaande van deze algemeene overwegingen, komen wij nu tot het geval, dat zich bij de tekstconstitutie van den Reinaert zoo zeer vaak voordoet en daarvoor van zoo groot gewicht is: A en F (en E) stemmen eenerzijds, L en B anderzijds samen overeen: AF(E) × LB. In mijn academisch proefschrift: „De oude en de jongere bewerking van den Reinaert" (Ojb.) heb ik destijds (1884) — toen E noch F bekend, A dus de eenige rechtstreeksche vertegenwoordiger van R. I was — er op gewezen dat B, hoewel, als omwerking, natuurlijk dikwijls verre van A en L afwijkende (AL × B), toch op zeer vele plaatsen, veel meer dan tot dusverre opgemerkt was, met L tegenover A overeenstemt (A × LB). Hoe dit te verklaren? Immers — meende ik toen en meen ik nog heden — door aan te nemen dat L vertaald, B (of liever de archetypus van R. II) bewerkt is naar handschriften van R. I, behoorende tot een groep, die op vele plaatsen afweek van de groep waartoe A behoorde. Is dit juist, dan kan de echte, oorspronkelijke lezing van R. I evengoed in LB bewaard zijn als in A. Ja, de overeenstemming van LB weegt in 't algemeen stellig niet lichter, eer zwaarder dan A; niet zoozeer omdat twee getuigen in 't algemeen meer gezag hebben dan één, maar omdat het getuigenis van L van zoo zéér oude dagteekening en tegen latere vervalsching beter dan de andere bewaard geweest is (zie boven, blz. 16). Op grond dezer redeneering heb ik dan ook aldaar op tal van plaatsen A naar LB geëmendeerd, op andere althans de onechtheid van A betoogd of vermoed.

Doch altoos bleef omgekeerd eene wijziging van den ouden tekst, hetzij door L of B, hetzij door beide gezamenlijk op grond van hun gemeenschappelijk voorschrift, mogelijk; naar welke zijde de schaal zou doorslaan, of A dan wel LB oorspronkelijk te achten was, hing, naar mijne meening, van inwendige gronden af, die ten slotte niet zelden van vrij subjectieven aard zouden blijken.

In eene beoordeeling mijner dissertatie (1) heeft Te Winkel er toen, op zich zelf te recht, op gewezen dat ik de overeen-

(1) Litbl. f. germ. u. rom. Philol. VI 228.

stemming van L en II (B) slechts dan als bewijs voor de oorspronkelijkheid eener lezing had mogen aanvoeren, wanneer beide rechtstreeks, onafhankelijk van elkaar, uit den archetypus gesproten waren (1). Nu ik echter, z. i. te recht, L en B samen uit een zeer oud afschrift van den archetypus gesproten (ze dus nauwer verwant) achtte, verloren daarmede, meende Te W., de overeenstemmingen van L en II (B) alle bewijskracht. Dit laatste nu scheen en schijnt mij sterk overdreven; al moge in 't algemeen de waarde van de overeenstemming der getuigenissen door een nauwe verwantschap verminderen, hier blijven toch altoos, als boven gezegd, zoo wel de hooge ouderdom van L als de in den Latijnschen metrischen vorm gelegen (betrekkelijke) waarborg tegen opzettelijke vervalsching een sterken steun geven aan die lezingen van L en de daarmede overeenstemmende van B, tegenover A (toenmaals de drie hoofdgetuigen).

Deze stand van het geding is nu echter door het optreden van twee nieuwe getuigen (E en vooral F) onverwachts in zooverre gewijzigd, dat zij bovengenoemde voorstelling en de daarop gegronde tekstcritiek doorgaans op de meest gewenschte wijze zijn komen staven (2). Immers, hoewel zij in 't algemeen zonder twijfel handschriften zijn van den nog onomgewerkten Reinaert I (tot dusverre alleen door A vertegenwoordigd) en dus bij de in B geheel omgewerkte passages aan de zijde van A staan (3) — terwijl zij binnen dien kring ook veelal nog nauwer met elkaar dan met A overeenstemmen (4) —, scharen zij zich toch in de talrijke gevallen, waar B geen eigenlijke omwerking vertoont, maar slechts in de bewoording van enkele regels van A afwijkt (doch met L overeenstemt), veelal aan de zijde van LB. Zoodoende is het door mij reeds vroeger ingeroepen gezag van vertaling (L) en omwerking (B) voor zulke plaatsen nu door een of twee hss. van den onomgewerkten tekst in hooge mate gestevigd.

Nu is echter Franck in zijn meergemelde verhandeling komen betoogen, dat niet alleen eenerzijds L en B, maar ook waarschijnlijk anderzijds A en F (en E) niet onderling nauwer verwant zijn (5). En hij verheugt zich natuurlijk over deze vermeende onderlinge onafhankelijkheid, die de waarde van het getuigenis der vier hoofdgetuigen zeer zou verhoogen, en acht de

(1) Verg. boven, blz. 20.
(2) Zie ook F. 285-6, Verdam in Museum XVIII 219-21.
(3) Zie NF. 12, Nh. 40-1.
(4) Zie NF. 13, Nh. 41, F. 298 en beneden, Hfdst. IV passim.
(5) F. 286-92, 292-8.

gesteltenis voor de tekstcritiek van R. I thans dus zeer gunstig. Inderdaad zou dit, mocht men F.'s betoog aanvaarden, het geval zijn. Doch — hoezeer met eenigen schroom, tegenover een man als Franck, die ook op het gebied der methodische tekstcritiek zijn sporen reeds lang verdiend heeft — ik kan, tot mijn spijt, niet in zijn gevoelen deelen; en dat wel om de volgende redenen.

Vooreerst heeft Franck wel verscheidene, maar toch bij lange na niet alle plaatsen, waar AF en LB — om deze tegenstelling gaat het gewoonlijk, soms ook om A × LB, B × AF enz. — tegenover elkander staan en een van beide paren dus fout, d. i. onoorspronkelijk moeten zijn, behandeld. De reeks van plaatsen, waar wij dezen stand van zaken vinden, is veel te lang om ze hier alle vooraf afzonderlijk en omstandig te behandelen. Ik geef dus, ten gerieve van wie zich zelf nader wil overtuigen, alleen de lijst der voornaamste plaatsen, onder verwijzing naar hunne behandeling in het beneden volgende hoofdstuk IV (1).

De gesteltenis AF(E) × LB — d. w. z. de overeenstemmende lezing van AF(E) door mij oud, echt geoordeeld en verkozen boven de overeenstemmende, foutief geachte van LB — doet zich voor: **41-3**, **225-6**, (na) **240**, **245**, **452-6**, **527**, **553**, **579-80**, **583-8**, **696**(?), **796-808**(?), **832-3**, **838**, **949-52**(?), **1144**, **1288-91**, **1310**(?), **1388**, **1424-5**, **1445-6**, **1497**, **1535-8**, **1685**, **1925-6**, **1984**, **2253**, **2416**, **2447**(?), **2647**, **2656-9**, **2664-71**(?), **2763**, **2767-8** (LB : O), **2841**, **2937-8**, **2980-1**, **3046** (AFL × ELB), **3047**, **3106**, **3174-8**, **3225**, **3255**, **3378**, **3412**, **3425-6**, **3449-53**, **3461** (op de twee laatste plaatsen is 't, bij ontstentenis van F, eigenlijk: A × LB).

Dezelfde gesteltenis doet zich bovendien voor op de volgende plaatsen, waar ik, omgekeerd, gemeend heb de lezing van LB, als de oude, echte, boven die van AF te moeten verkiezen: **220-4**, **330** (LP × AFB), **332**, **429**, **629**, **642**, **730-814**, **795**, **913-4**, **947**, **983**, **1053**, **1086**, **1153**, **1329**, **1363**, **1433**, (L : O), **1580** (B : O), **1729-32**(?), **1777-8**, **1800-1**(?), **2266**, **2275**, **2465**(?), **2613**(?), **2730**, **3085**, **3110**, **3115** (2).

---

(1) Opgemerkt zij dat 1° ook hier geen volstrekte volledigheid gewaarborgd is, kleinigheden en gevallen als FLB × A, AFL × B enz. niet opgenomen zijn; 2° mijn critische tekst niet altijd (geheel) strookt met den gegisten oorspronkelijken toestand, b. v. waar reconstructie al te hachelijk was en ik dus wel in den commentaar de waarschijnlijke onechtheid der overlevering betoogd heb, maar in den tekst daarvan toch niet heb durven afwijken; 3° bijzonderheden hier niet vermeld, maar t. a. p. te vinden zijn.

(2) Daarnaast zijn er nog eenige plaatsen, waar L ontbreekt en B min of meer zeker of waarschijnlijk alleen de juiste lezing bewaard heeft, AF te

Nu moge in 't algemeen het getal overeenstemmingen in goede lezingen geen bewijs van nauwere verwantschap opleveren (1), een zóó dikwijls — veel vaker dan andere, als AB × FL, AL × FB enz. (2) — terugkeerende groepeering van twee handschriften-paren, waarbij dus telkens één der beide lezingen onecht, d. i. een gemeenschappelijke fout moet zijn, kan onmogelijk toevallig wezen.

Maar bovendien laat F., om maar geen nauwere verwantschap tusschen A en F of tusschen L en B aan te nemen, een zóó groote speelruimte voor het toeval, neemt hij zóó vele en zóó krasse toevallig overeenstemmende fouten, afwijkingen van het oorspronkelijk aan, dat mij althans het geloof aan de toevalligheid dier overeenstemmingen ontzinkt (3). Inderdaad schijnt F. mij niet altijd geslaagd te zijn in het aannemelijk maken dier toevalligheid; zijne gissingen naar de oorzaken of de wijze van ontstaan dier „toevallige" overeenstemmingen dunken mij vaak meer vernuftig dan aannemelijk. Ik laat het oordeel in dezen over aan de lezers van achterstaanden commentaar op de boven aangehaalde plaatsen, maar meen nu, met deze verwijzing, AF(E) en LB als de twee hoofdgroepen van bijeenhoorende en verwante hss. te mogen aannemen (4).

---

zamen afgeweken zijn: **125**, **203**: **4**, **205**: **6**, **305**, **391** (waar ik trouwens alleen uit nood, bij gebreke eener goede verklaring van AF, B gevolgd heb), **397**, **431**, **469-70**, **473**, **636**, **948**, **1008**, **1041**, **1433** (B × AF Ren.), **1449**, **2275** (?), **2506**, **2853**, **3383**. Van nagenoeg al deze gevallen geldt voor wie, met F., de nauwere verwantschap van AF loochent hetgeen beneden omtrent de gevallen van A × FB en F × AB is opgemerkt: zij laten zich wel als toevallige overeenstemmingen verklaren. Alleen **3383** zou dan misschien eenigszins aanstootelijk (immers kwalijk toevallig) kunnen schijnen; waarbij dan trouwens nog viel op te merken dat dit weer in 't voor mij nog steeds verdachte slot staat: zie beneden, aan 't slot van Hfdst. IV. — Voor mij daarentegen, die de nauwere verwantschap van AF wèl aanvaard, leveren deze gevallen, als zijnde juist uit die nauwere verwantschap, als (niet-toevallige) gemeenschappelijke fouten te verklaren, geenerlei bezwaar op.

(1) Zie boven, blz. 21.

(2) Zie beneden, blz. 34.

(3) Trouwens voor zooverre AF betreft is F. minder zeker van overtuiging en minder stellig van uitspraak; hij durft de verwantschap tusschen A en F niet volstrekt loochenen, maar acht die in allen gevalle zóó gering en zóó na bij den oorsprong gelegen, dat de beide hss. in de meeste gevallen toch als onafhankelijke getuigen kunnen gelden (zie F. 297-8).

(4) Dat deze groepeering (AF × LB) juist samenvalt met de scheiding tusschen den onomgewerkten en den vertaalden of omgewerkten tekst acht ik toeval. Eene andere groepeering ware even goed als uitkomst der vergelijkingen denkbaar geweest, b. v. AL × FB, d. w. z L vertaald naar een hs. der groep hss. van R. I, waartoe A behoort, F vertegenwoordiger eener andere groep, waartoe ook het voorschrift van den omwerker behoord heeft.

Deze mijne uitkomst is derhalve minder gunstig dan zij bij oppervlakkige beschouwing wellicht zou kunnen schijnen. Immers hoe nauwer A en F verwant blijken, hoe jonger dus ook waarschijnlijk het gemeenschappelijk punt van herkomst, waar zij uiteengegaan zijn, d. i. hun gemeenschappelijk voorschrift is, des te minder waarde heeft hunne overeenstemming. Maar vooral: zijn anderzijds L en B nauwer verwant, dan heeft men telkens recht en reden tot de vraag: is hetgeen ons in de gemeenschappelijke lezing dezer vertaling en omwerking, als beter, d. i. vollediger, logischer, mooier, fijner, aanlokt soms...... inderdaad een verbetering, afkomstig van een jongeren afschrijver of omwerker, en derhalve, hoe fraai ook, toch eene afwijking van den oorspronkelijken tekst en als zoodanig in een critische reconstitutie van den ouden tekst te verwerpen (zie reeds boven, blz. 24 vlg.). Ziehier de moeilijke vraag, die meer dan eens op vrij subjectieve gronden beslist, soms doorgehakt zal moeten worden.

Nog dienen hier twee andere mogelijkheden overwogen. Mogen, moeten — zoo kan men vragen — overeenstemmingen inzonderheid dezer beide latere bewerkingen L en B, hetzij met hss. van R. I, hetzij onderling, niet dikwijls hieruit verklaard worden, dat Balduinus of de Dietsche omwerker twee of meer handschriften van I voor zich gehad en, hetzij deze geregeld volgende, hetzij ze nu en dan raadplegende, beide lezingen met elkander verbonden heeft? Dat dit wel eens, ja niet zelden geschied is weten wij zoowel uit wat reeds omtrent de filiatie der hss. van zoovele andere werken gebleken is (1), als ook uit De Vreese's boven, blz. 4, aangehaalde mededeelingen en de aldaar vermelde afbeeldingen van afschrijvers, gezeten te midden van vele hss.; en het schijnt trouwens geheel te strooken met de algemeene wijze van werken der middeleeuwsche excerpeerende en compileerende kroniekschrijvers en andere geleerden (2). Dat een bevestigend antwoord op bovengenoemde vragen de zekerheid der methodische tekstcritiek wederom aanmerkelijk verminderen, de bewijskracht van L en B zeer verzwakken zou, behoeft na het bovenstaande geen betoog.

Met name doen zich hier deze twee (reeksen van) vragen aan ons voor:

1. Heeft Balduinus, toen hij vóór 1274 den Reinaert in 't Latijn vertaalde, doorloopend of nu en dan, gebruik gemaakt

---

(1) Zie b. v. Franck in AfdA. VIII 130-1.
(2) Zie b. v. Nh. 73.

van *verscheidene* Dietsche handschriften, onderling reeds min of meer uiteenloopende in de richting, later door AF(E) en door (het voorschrift van) de omwerking R. II (B) vertegenwoordigd: $L < x^1$ ($>$ AF) $+$ x^2 ($>$ B)? Of ook heeft hij wellicht naast den Dietschen Reinaert diens voorbeeld, een of meer Oudfransche Renart-branches, geraadpleegd: $L < x +$ Ren.? Deze onderstellingen zouden een verklaring geven van enkele plaatsen, waar L behalve de vertaling van AF bovendien nog iets bevat, dat overeenstemt met hetgeen in B(D) of ook in Renart, maar niet in AF te lezen staat. Doch zij zouden ons niet alleen op deze, maar ook op andere plaatsen eigenlijk het recht ontnemen (of althans dit aanmerkelijk besnoeien), om hetgeen in L staat ook voor het Dietsche origineel te vindiceeren (1), daar het immers aan een jonger omwerkend Dietsch (of aan een Walsch) hs. ontleend zou kunnen zijn.

Inderdaad is er onder de boven, blz. 17, genoemde kennelijke toevoegsels of althans overscharige „plus-verzen" (en de vele t. a. p. slechts aangeduide, niet opgesomde kleinere toevoegsels) van L reeds één, het sterk uitgedijde verhaal der vischvangst op het ijs (662-77), dat op het gebruik van een andere verzameling dierensproken schijnt te wijzen. Vooreerst ware die echter in dit geval veeleer te zoeken in den Latijnschen Ysengrimus van Balduinus' voorganger Nivardus (die er trouwens een nog véél breeder verhaal van geeft: I 529-1064; II 1-158) dan in den Ofr. Renart (waar in br. I 1055-6 slechts een even kort gewag als in Reinaert I, in br. III 374-510 een veel uitvoeriger en nogal afwijkende lezing dier bekende episode voorkomt) (2). Doch ook moet men hier — gelijk over 't algemeen steeds — terdege rekening houden met de mogelijkheid, zoo niet waarschijnlijkheid, eener uitbreiding uit het geheugen of, wil men liever, de inlassching van een reeds lang alom bekend, mondgemeen verhaal; de *mondelinge* overlevering is ook steeds naast de hss. een bron gebleven, waaruit de dichters geput hebben en welker „invloed" miskend noch onderschat mag worden (3).

Afgezien van deze éene geheel alleenstaande inlassching, zijn er echter nog wel enkele plaatsen, die inderdaad het vermoeden zouden kunnen wekken dat Balduinus twee hss. van R. I gebruikt heeft, plaatsen waar de lezingen van twee of meer

(1) Zie ook boven, blz. 18 (over de kennelijke afwijkingen van L van het origineel).

(2) Zie Sudre 159 vlgg.

(3) Zie Taal en Lett. XIV 489-92; F. 297.

hss. van R. I door hem met elkaar verbonden schijnen (want lang niet alle zijn even zeker). Ik volsta hier, kortheidshalve, wederom met de opsomming, onder verwijzing naar de behandeling dezer plaatsen beneden: voor L < AF + B (1) zie **1033, 1542, 3387, 3412, 3425**; voor L < A + FB **1118, 1289-91**?; voor L < A + F **1675-6, 3192, 3204-5, 3316**. Let wel dat niet minder dan 6 dezer 11 plaatsen alweer voorkomen aan 't in meer dan één opzicht bijzondere en verdachte slot; zie beneden, aan 't slot van Hfdst. IV.

Een paar plaatsen zijn er, waar Balduinus zou kunnen schijnen naast één of meer hss. van R. I ook een Oudfransche branche geraadpleegd te hebben; zie beneden, op **240, 358**. Doch zij kunnen met hun beiden stellig niet meer waarschijnlijk maken, dan dat hij ook de 1ste Ofr. branche wel eens gelezen had en uit het geheugen daaruit een enkele maal iets ingelascht heeft.

Met betrekking tot de eerste reeks zou ik een min of meer geregelde raadpleging van verschillende hss. van R. I door Balduinus niet beslist durven loochenen. Evenmin echter kan ik ze bewezen of waarschijnlijk achten. De meeste gevallen zijn niet zeer treffend en overtuigend: veelal betreft het geringe toevoegseltjes van ondergeschikte bijzonderheden, die zoozeer voor de hand lagen, dat ze zeer wel verschillenden afschrijvers of bewerkers, onafhankelijk van elkaar, in 't hoofd komen en uit de pen vloeien konden en die dus zeer wel toevallig kunnen overeenstemmen. Ook bedenke men 1° (nogmaals) dat Balduinus zijn vertaling waarschijnlijk vervaardigd heeft zéér kort nadat Willem R. I had voltooid (2), toen er dus voor 't ontstaan van belangrijk verschil in lezing tusschen de enkele bestaande hss. nog weinig tijd en gelegenheid was geweest, zoodat deze eventueele concurrentie slechts geringen invloed kan hebben geoefend (3); 2° dat, indien B. werkelijk twee of meer sterk uiteenloopende hss. van R. I of wel een of meer branches van den Renart doorloopend op cijns gesteld had, wij zeker vrij wat meer en sterker sprekende gevallen dan de bovengenoemde en ook stellig nog gansch andere afwijkingen in L zouden vinden.

Alleen voor 't slot van R. I zou ik geneigd zijn anders te oordeelen. De omstandigheid, dat de plaatsen, die een gebruik

(1) D. i. natuurlijk, hier en verderop, telkens: L ontleenende aan de veel oudere hss., voorschriften, waarvan AF en B afstammen.

(2) Zie boven, blz. 16.

(3) Hetzelfde als wat door F. ten aanzien van A en F betoogd is (zie boven, blz. 25 vlgg.).

door B. van tweeërlei voorschrift schijnen te onderstellen, hier talrijker worden, is juist een der vele bijzonderheden, die de oorspronkelijkheid van dit slot in R. I nog steeds in mijne oogen verdacht maken. Kan Balduinus ook een ouder hs. voor zich hebben gehad met een oorspronkelijker slot, waarin de nu over A en F en B verdeelde eigenaardigheden te zamen voorkwamen? Zie verder Td. 242 en beneden, aan 't slot van Hfdst. IV.

2. Heeft de dichter van R. II, toen hij in de 14de eeuw R. I omwerkte, soms verschillende hss. daarvan, of ook daarnevens één of meer branches van den Oudfranschen Renart, of wel Balduinus' vertaling (L) gebruikt: $B < II < x^1 + x^2$ (+ Ren. + L)? Deze onderstellingen zouden kunnen verklaren hoe hier en daar de lezingen van verschillende oudere redacties in R. II met elkaar verbonden schijnen. Maar zij zouden ons wederom huiverig maken om hetgeen wij in B(D) meer of anders dan in A, F of E vinden voor R. I op te eischen, daar het dan immers wel uit een ander, slechter hs. van R. I, uit Ren. of uit L afkomstig kan zijn. Vooral de mogelijkheid eener afhankelijkheid van B van L is reeds meermalen, o. a. door Martin (1), geopperd en door Buitenrust Hettema, in zijn ijver voor het oppergezag van A, zelfs met kennelijke blijdschap begroet en aangegrepen, als middel om B (evenals F) te kleineeren (2).

Ook hier mag men zulk een werkwijze, a priori en in 't algemeen gesproken, niet onmogelijk, ja zelfs niet geheel onwaarschijnlijk noemen (3). De omwerker, die behalve R. I stellig een of meer branches van den Ofr. Renart, waarschijnlijk ook den Esopet, Carel ende Elegast, Wapene Martijn, Ysengrimus en andere literaire bronnen gekend en voor zijn vervolg gebruikt heeft (4), kan zeker reeds bij zijn omwerking van R. I behalve een of meer hss. daarvan zoowel de beroemde eerste

---

(1) In de beoordeeling van mijn proefschrift (AfdA. XI 124), waar mij ten onrechte verweten is dat ik deze mogelijkheid niet overwogen had: zie Ojb. 8 (4de geval). Verg. ook Te Winkel's critiek (boven, blz. 24) en zie H.'s stemma XXXVII.

(2) BH. CXXIX-CXXX, CXLIII. — Natuurlijk zouden ook de afschrijvers der hss. A, F en E wel L gebruikt kunnen hebben; en BH. deinst dan ook voor deze onderstelling niet terug; op plaatsen als 901-2 = L 377 en op zoovele andere, waar A tegenover LB + F(E) staat, neemt hij als waarschijnlijk aan dat niet alleen de omwerker, maar ook de afschrijvers van F(E) de — volgens hem van 't origineel (= A) afwijkende — lezing uit L overgenomen, d. i. deze uit het Latijn (op toevallig volkomen gelijke wijze) terugvertaald zullen hebben! Zie hierover ook De Vooys in De N. Taalgids V 199, noot 2.

(3) Zie boven, blz. 4, 28.

(4) Zie Martin XLIV; Ojb. 154.

Ofr. branche als de toen reeds eene eeuw oude, maar (blijkens den lateren druk) nog niet vergeten Latijnsche vertaling van zijn landsman Balduinus gekend en gebruikt hebben. Waarschijnlijk kan ik echter wederom met name dit laatste evenmin achten. De analogieën voor dergelijk gebruik van verschillende hss., door BH. cxxix genoemd, zijn hier toch eigenlijk niet van toepassing: de gevallen staan niet gelijk. Daar geldt 't het afschrijven, naar verschillende voorschriften, der gewijde bijbelboeken, der liturgische werken of der geschriften van kerkvaders, met de eerbiedige, angstvallige zorg, welke sedert de dagen van Hieronymus aan dergelijke werken verschuldigd was en, ondanks gedurige verslapping, ook ten deel viel, althans van de zijde der vrome en nauwgezette Windesheimers en de Broeders des gemeenen levens (1); of wel het (boven, blz. 28, reeds vergeleken) compilatorisch bedrijf der samenstelling van een Latijnsche kroniek of van een ander wetenschappelijk of stichtelijk werk. Mag men nu het „dichten" door onzen omwerker van Reinaert II op één lijn met dergelijk „monnikenwerk" stellen? Ik kan mij hem — hij moge een meer geleerd man geweest zijn dan Aernout en Willem (2) — kwalijk voorstellen „beschanst met boeken en met blâren" (3). Gelezen had hij stellig vrij wat; maar hij zal een en ander meer uit het hoofd geciteerd — wat, bij 't nog onvermoeid geheugen der middeleeuwers, soms letterlijke overeenkomst geenszins uitsluit — of naverteld dan uit de hss. nageschreven hebben. Althans een zóó angstvallig nauwlettende combinatie van gegevens uit verschillende hss., als hier ondersteld zou moeten worden, schijnt mij onaannemelijk. Inzonderheid dunkt mij (evenals F. 297) het telkens raadplegen eener Latijnsche vertaling naast een of meer Mnl. hss. bij een gedicht als R. II een zonderlinge, geleerde manier van werken, waarvan men, alvorens ze te aanvaarden, gaarne andere, welgestaafde voorbeelden bijgebracht zou zien (4).

---

(1) Die trouwens juist wegens 't vergelijken van verschillende teksten, bijzonder geprezen worden: wel een bewijs dat deze wijze van doen toch geenszins zoo algemeen was!

(2) Zie Ojb. 119, 187.

(3) Verg. Taal en Lett. XIV 495-6.

(4) Een (echter evenmin volkomen vergelijkbaar) geval wil ik hier zelf noemen. In Roethe's „Nibelungias und Waltharius" (in Sitzungsber. d. K. Preuss. Akad., Philol.-hist. Kl. 1909 (XXV) 649-91) wordt betoogd dat het Nibelungenlied voortgesproten is uit een ouder Mhd. gedicht, dat in hoofdzaak gevolgd zou zijn naar een Latijnsch gedicht over de Nibelungen (zelf een navolging van den Lat. Waltharius). Dit opstel is ook hierom voor ons merkwaardig, omdat de vergelijking der beide helften van de Nibelungen,

In allen gevalle zou het ons, indien de omwerker inderdaad ook de Latijnsche vertaling gebruikt had, wederom moeten verbazen — ik merkte het reeds vroeger op — dat hij er dan zoo zelden en zoo weinig partij van getrokken had, noch van de moralisatiën, classieke reminiscenties, spreekwoorden en geleerden praal (waarvan hij zich in het tweede deel van R. II allesbehalve afkeerig toont), noch b.v. van de veranderde en stellig verbeterde volgorde in R.'s bijzondere biecht (zie beneden, op **1444**) of de uitbreiding van het verhaal der vischvangst (zie op **1501**), die geheel in zijn lijn lagen (1).

Maar dit zijn slechts algemeene beschouwingen. Zijn er echter ook plaatsen, waar de gedachte aan een dergelijk gebruik van meer dan één voorschrift, met name van L of Ren. naast I zich onweerstaanbaar opdringt? Wederom volsta ik hier met de, naar ik meen, volledige opsomming, onder verwijzing naar de behandeling dier plaatsen in Hfdst. IV. De gedachte aan het medegebruik van L door den omwerker kan rijzen op de plaatsen van II, beneden besproken op **41** (waar ook reminiscentie van Ren. in 't spel kan zijn), **53, 1531, 2669, 2841,** en verder bij B 3468-75 (< L 1798-807) en 7654-721 (gelijkende op L 1848-51, die trouwens waarschijnlijk van den jongeren afschrijver van L zijn, die natuurlijk zeer wel R. II gekend kan hebben). Ziedaar alles; andere plaatsen (ook de door BH. CXXIX, noot ** genoemde), die oogenschijnlijk hieraan toegevoegd kunnen worden, blijken bij nader inzien te behooren tot de groote, boven, blz. 24, besproken categorie van plaatsen, waar B geenszins een plus boven AF heeft, dat aan het medegebruik van een tweede hs. ware toe te schrijven, maar eenvoudig AF (of een van beide) tegenover LB staan, en waar dus evengoed een gemeenschappelijke herkomst, hetzij uit het origineel, hetzij uit een gewijzigden tekst kan worden (en door mij inderdaad wordt) aangenomen (2).

---

wat aard, toon en stemming betreft, in menig opzicht doet denken aan die tusschen de beide helften (A en B) van Rein. I, en er ook wat de wijze van ontstaan der beide gedichten uit twee zelfstandige gedeelten betreft, een sterke gelijkenis zou bestaan. Zie voorts Td. 273, noot.

(1) Zie reeds Obj. 8-9 (verg. 171-80, 187-9), en in denzelfden zin F. 297 (tegenover BH. CXXX, noot †). Verg. b. v. de omzetting in het verhaal van Brune's komst te Maupertuus of het slot van I enz.: Ojb. 108-15. Brune's avontuur, het gevecht met de boeren is in II in hoofdzaak, maar toch niet op geheel gelijke wijze verteld als in L (× AF): eene omstandigheid, die, dunkt mij, ook veeleer pleit voor gemeenschappelijk behoud der oorspronkelijke volgorde dan voor overnemen uit L in II: zie verder beneden, Hfdst. IV.

(2) Een paar wel opmerkelijke, maar toch wellicht toevallige overeenstemmingen van enkele hss. met Ren. zijn **240** (RLB × AF), **553** (RAF × LB); daaren-

Tegenover de boven, blz. 26, opgesomde gevallen (AF × LB) staat een — veel kleiner — getal plaatsen, waar zich een gansch andere combinatie en casuspositie voordoet dan tot dusverre, t. w. hetzij AL (of alleen A) × FB, hetzij FL (of alleen F) × AB. Kan men deze overeenstemmingen niet voor toevallig houden, dan is men genoodzaakt kruisingen aan te nemen: een hs. heeft dan, behalve zijn gewone voorschrift, ook nog een tweede gebruikt, behoorende tot een andere groep. Natuurlijk zou dit het stemma vrij wat ingewikkelder, en daarmede de keus tusschen de verschillende lezingen, de beslissing over de waarschijnlijk echte lezing vrij wat neteliger maken (1). Gelukkig behoeven wij hier, naar ik meen, zoo iets niet aan te nemen. Wel heb ik een aantal plaatsen opgeteekend, waar zich een dezer gevallen schijnbaar voordoet; ziehier de denkelijk vrij volledige lijst, die allicht onrustbarend lang lijkt:

AL × FB: **787-90**, **820**, **2106**, **2533-6**, **3095** (× FEB), **3347**, **3355**.

FB × AL: **1770**, **2663** (EB × AL), **3168** (EF × AL).

FL × AB: **384**, **928**, **1060**, **1071-3**, **2067**, **2249**, **2310**, **2623** ?, **2729**.

AB × FL: **406**, **1266**, **1728** (eenigszins bevreemdend), **1789-90**, **2213** ?, **2878** (× FPL(.

F × AB: **10**, **125**, **338**, **823**, **1336**, **1341**, **1454**, **1465**, **1860-2** (F × ABD), **2371**, **2447**, **2912**, **3053** (FE × AB), **3073** (FE × ABP), **3128** (F × A × EL), **3428** (FR × AB).

A × FB: **117**, **118**, **267**, **278**, **288**, **316**, **341**, **405**, **417**, **519**, **522**, **564** (ARen. × FB), **644**, **675**, **728**, **926**, **937**, **1064**, **1701**, **1710** (AP × FBR), **3009**, **3070** (A × FB × E), **3127** (A × FE), **3270**, **3348**.

Maar bij nadere beschouwing dezer plaatsen blijkt toch bijna overal òf de lezing van het eene paar de waarschijnlijk echte, oude (en die van het éene afwijkende hs. dus een individueele afwijking of fout, die dan als zoodanig geen verder bezwaar

---

tegen is **944**, waar A alleen tegenover RFLB staat, A natuurlijk als corrupt te beschouwen en te emendeeren. — De gedachte aan het gebruik van meer dan één hs. van R. I door den omwerker dringt zich op bij **3428**, **3433** : **4**; maar dit zijn weer verzen uit het verdachte slot (verg. boven, 31). — Dat soms een van R. I afwijkende plaats in B (als b. v. 963-7) aan Ren. (692-7) herinnert is natuurlijk van belang voor de tekstcritiek van R. II, maar gaat ons hier verder niet aan.

(1) Zie Franck in AfdA. VIII 130-1.

oplevert); òf wel, waar inwendige redenen ons nopen om de door één hs. of door twee, overigens niet nauwer verwante hss. gestaafde lezing als de echte te aanvaarden, behoort de gemeenschappelijke afwijking (fout) van het andere, eveneens niet nauwer verwante paar hss. weder onder meergenoemde categorieën van overeenstemmingen, die wij gerust toevallig mogen achten: hetzij negatieve (uitlatingen van een rijmpaar of van een enkel woord), hetzij grammatisch-dialectische wijzigingen, hetzij geringe voor de hand liggende toevoegseltjes of stoplappen of vervanging door synoniemen; elders weer is de overeenstemming tusschen de twee onverwante of foutief geachte hss. geenszins zoo nauw. Natuurlijk blijft het altoos min of meer subjectief hoe ver men in dit aannemen eener toevallig-gemeenschappelijke afwijking meent te mogen gaan. Maar toch durf ik beweren dat slechts zeer enkele gevallen eenigszins verdacht zijn of schijnen, en dat zij, ook te zamen, in geen geval tegenover de in hoeveelheid en hoedanigheid veel sterker gebleken overeenstemming van AF en LB een andere groepeering bewijzen of ook zelfs een kruising van hss. gebiedend voorschrijven.

Het tot dusverre betoogde meen ik aldus te kunnen samenvatten:

1. A is waarschijnlijk, E vrij zeker nauwer verwant met F;

2. L en B zijn waarschijnlijk onderling nauwer verwant;

3. medegebruik door L van meer dan één hs. van I of van Ren. is niet waarschijnlijk;

4. medegebruik door II van meer dan één hs. van I, van Ren. of van L is onwaarschijnlijk;

5. medegebruik door A, (E), F, B van meer dan één handschrift van I — met de groepeeringen AB × FL of AL × FB enz. als gevolg — is onwaarschijnlijk.

Is het, op grond van het bovenstaande, nu mogelijk de geschiedenis van de onderlinge betrekking der verschillende bewerkingen, handschriften en oude drukken van onzen Reinaert in één overzichtig stemma te veraanschouwelijken? Met zekerheid m. i. niet of nauwelijks: daarvoor is er ook na de ontdekking van het nieuwe hs. nog te veel twijfelachtigs overgebleven — ten deele zelfs opnieuw gekomen — zoowel in het ontstaan, den groei van het oude gedicht als in de overlevering der hss. Niettemin schijnt het mij geriefelijk en nuttig — onder uitdrukkelijk voorbehoud van den voorloopigen en hypothetischen aard er van — zoodanig stemma hier op te stellen, dat in

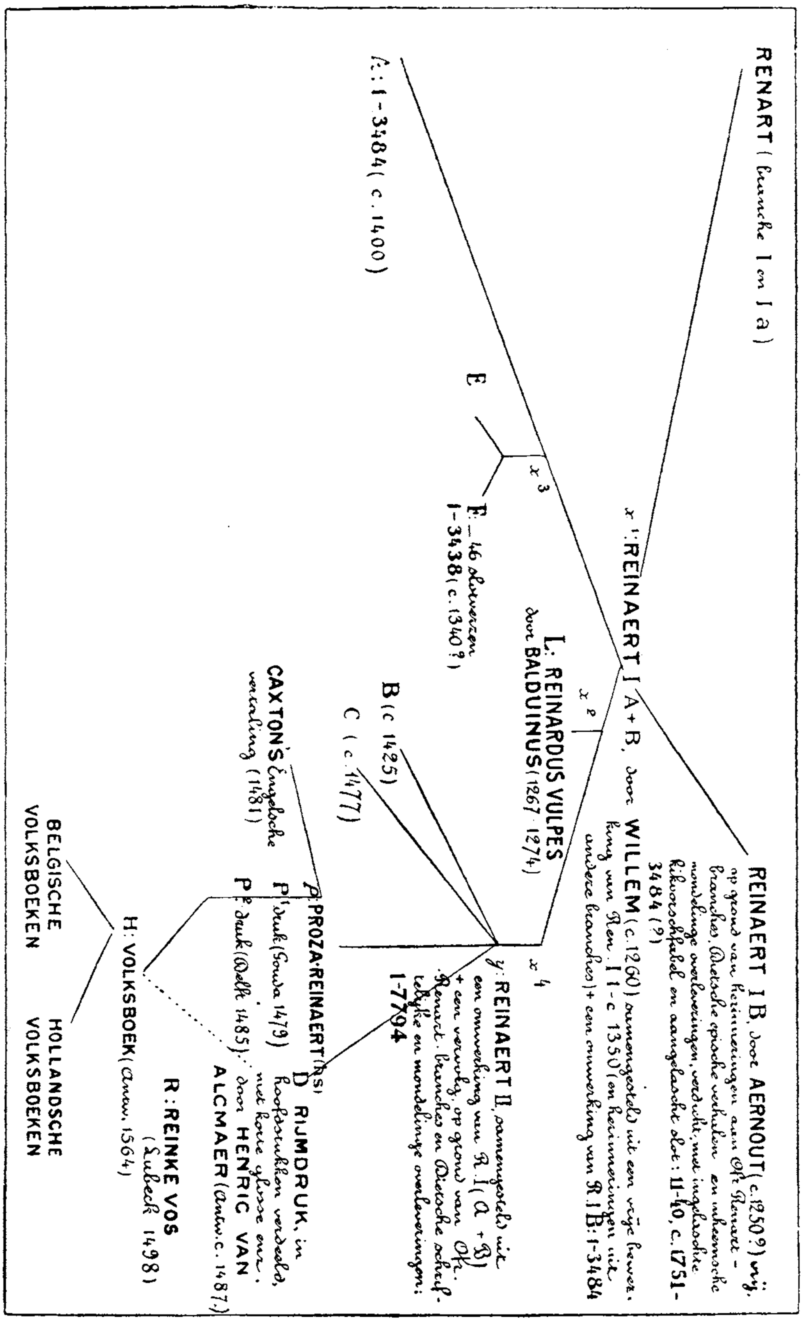
RENART (branche I en I a)
REINAERT I B, door AERNOUT (c. 1250?) vrij, op grond van herinneringen aan Ofr Renart-branches, Dietsche epische verhalen en inheemsche mondelinge overleveringen, verdicht, met ingelaschte kikvorschfabel en aangelascht slot: 11-40, c. 1751-3484 (?)
x^1: REINAERT I A + B, door WILLEM (c. 1260) samengesteld uit een vrije bewerking van Ren. I 1-c 1350 (en herinneringen uit andere branches) + een omwerking van R. I B: 1-3484
x^2
L: REINARDUS VULPES door BALDUINUS (1267-1274)
x^3
x^4
E
F: _ 46 slotverzen 1-3438 (c. 1340?)
y: REINAERT II, samengesteld uit een omwerking van R. I (A + B) + een vervolg, op grond van Ofr. Renart-branches en Dietsche schriftelijke en mondelinge overleveringen: 1-7794
A: 1-3484 (c. 1400)
B (c 1425)
C (c. 1477)
p: PROZA-REINAERT (hs)
CAXTON'S Engelsche vertaling (1481)
P¹ druk (Gouda 1479)
P² druk (Delft 1485)
D RIJMDRUK, in hoofdstukken verdeeld, met korte glosse enz., door HENRIC VAN ALCMAER (Antw. c. 1487)
R: REINKE VOS (Lubeck 1498)
H: VOLKSBOEK (Antw. 1564)
BELGISCHE VOLKSBOEKEN
HOLLANDSCHE VOLKSBOEKEN

allen gevalle de hoofdzaken der geschiedenis van den Reinaert in de Nederlanden in beeld brengt (1).

Veel toelichting behoeft het niet. In aansluiting aan mijn betoog in Tschr. XXXI (Td.) heb ik aangenomen, dat R. I op de 't eerst door L. W. gegiste wijze uit R. I A + R. I B ontstaan is en dat de slotverzen in F bij ongeluk ontbreken (2).

Met stippellijnen heb ik alleen de min of meer zekere gevallen van medegebruik eener andere redactie naast de hoofdbron, als van D door H, aangeduid; niet derhalve de min of meer waarschijnlijke van Ren., van een ander hs. van R. I (x^n) of van L door A, F, E, L of Y. De Romeinsche letters geven werkelijk bewaarde, de cursieve letters onderstelde geschriften, de afstanden van boven naar beneden ongeveer het tijdsverloop aan.

Dit stemma geeft geen rekenschap van alle denkbare en min of meer waarschijnlijke betrekkingen tusschen de verschillende bewerkingen en handschriften, en dus ook geen volstrekt veilig, onfeilbaar richtsnoer. dat bij alle mogelijke casusposities mechanisch gevolgd kan en moet worden: er blijft in vele gevallen — gelukkig of ongelukkig? — nog vrij wat twijfel, en dus ruimte voor persoonlijk inzicht, oordeel en smaak over. Hoewel ik dus niet zelden eclectisch te werk heb moeten gaan, kunnen toch de volgende hoofdregelen gesteld worden, ten leidraad in den doolhof.

In 't algemeen vormen natuurlijk de volledige hss. A en F (en het fragment E) van den onomgewerkten tekst den grondslag der tekstconstitutie.

A. Stemmen dus A en F (E) overeen, en zwijgen de beide andere getuigen (LB) — gelijk nogal eens voorkomt, wanneer L sterk bekort en B (D) sterk gewijzigd heeft —, dan dient de lezing van AF (E) voetstoots aanvaard, tenzij er zeer gewichtige in- of uitwendige gronden zijn (feitelijke onmogelijkheid of groote onwaarschijnlijkheid van het verhaalde, enormiteiten in taal, stijl, rhythme of rijm enz.) om aan de echtheid van AF (E) te twijfelen. Nog gewaagder is deze twijfel natuurlijk, waar ook LB (D) met AF (E), dus alle getuigen overeenstemmen; onmogelijk is echter zulk een aan alle (bekende) hss. gemeenschappelijke fout op zich zelf niet. Zulk een (zeer zeldzaam) geval doet zich m. i. voor **3055 : 6**, waar ik, tegen AFEB in, mijne lezing handhaaf.

(1) Vergelijking met het overzicht in Ojb. 11 moge doen zien op welke punten ons materiaal en onze kennis sedert verrijkt en verruimd zijn; vergelijking met Nh. 72 in welke opzichten mijne meening sedert 1908 gewijzigd is.

(2) Zie over dit slot echter Td. 242-7, alsmede hierboven, 31, 34, enz. en beneden, aan 't slot van Hfdst. IV.

B. Hoe echter te handelen, wanneer AF(E) samen overeenstemmen, en LB(D) niet zwijgen, maar van AF(E) verschillen? In hoofdzaak — ik noem hier niet alle mogelijke „permutaties en combinaties" — kunnen zich dan drie gevallen voordoen:

1. L stemt met AF(E) overeen, B wijkt af: AF(E) + L × B.

2. B „ „ „ „ L „ „ : AF(E) + B × L.

In 't algemeen zal men zich dan natuurlijk houden aan de meerderheid, en de lezing van het alleenstaande B of L voor een afwijking houden. Het tweede geval is b.v. waarschijnlijk aanwezig in R.'s (bijzondere) biecht aan Grimbeert, waar alleen L in de volgorde, en hier en daar ook in de uitgebreidheid van 't verhaal van al de andere afwijkt (zie boven, 17, 33). Behoud der echte lezing alleen in L (1) of B en toevallige overeenstemming van al het overige valt met het hier gegeven stemma ook kwalijk te rijmen.

3. LB(D) stemmen samen overeen tegenover AF(E): het boven, 24 vlgg. besproken geval. Is mijne meening omtrent de nadere betrekking, verwantschap tusschen AF(E) eenerzijds, LB anderzijds en mijne daarop gebouwde voorstelling in het stemma juist, dan heeft de overeenstemming tusschen de leden dezer beide groepen weliswaar minder waarde dan wanneer zij onafhankelijk van elkaar waren gebleken; maar hunne overeenstemming bewijst dan toch de lezing eener oude groep van hss. En die beide groepen staan dan vrij wel gelijkwaardig tegenover elkaar. AF zijn de eigenlijke vertegenwoordigers van den ouden, onomgewerkten Mnl. tekst; maar de andere groep kan bogen op den hoogen ouderdom van den door L vertegenwoordigden tekst. Tusschen deze twee groepen zal dan telkens een keus gedaan moeten worden, en die keus is — ik heb 't reeds erkend — noodwendig in vele gevallen subjectief en dus aantastbaar. Zie boven, 28.

C. Ten slotte, hoe te doen, wanneer A en F(E) niet overeenstemmen, maar onderling verschillen? Ook dan doen zich in hoofdzaak drie gevallen voor.

1. A en F(E) verschillen, terwijl de overige getuigen zwijgen. Inwendige gronden moeten dan aan A of F(E) de voorkeur doen schenken; met dien verstande, dat over 't algemeen wat den eigenlijken tekst betreft veelal F, op 't stuk der taalvormen en ook der woordenkeus daarentegen A meestal meer gezag heeft. Zie boven, 15 en beneden, 47, 50.

2. A en F(E) verschillen, terwijl LB(D) samen partij kiezen voor A of F(E): ALB × F of FLB × A. Gewoonlijk zal men dan

(1) Een heel enkele maal, zooals **1580**, ben ik echter alleen op gezag van L afgeweken van AF; maar hier zwijgt B.

de lezing van het alleenstaande hs. als een afwijking moeten beschouwen, niet zoozeer omdat drie getuigen in 't algemeen meer gelden dan één, maar omdat de afwijking van één hs. veel waarschijnlijker is dan de *toevallig* overeenstemmende afwijking van drie, *overigens niet nader verwante* hss. Niet licht zal men dus in dit geval A of F boven de drie andere verkiezen. Zie boven, 20.

3. A en F verschillen, terwijl L en B(D) elk een van beide partijen kiezen: AL × FB of AB × FL. Deze gevallen behooren tot de moeilijkste, wijl zij met het bovenstaande stemma (en met andere door mij overwogene) vloeken en twijfel aan de juistheid daarvan kunnen wekken. Gelukkig doen deze gevallen zich betrekkelijk zelden voor en kan de overeenstemming der foutief geachte lezingen doorgaans gerust op rekening van het toeval geschreven worden. Zie boven, 34.

Ondanks al het bovenstaande ben ik mij wel bewust den weg der systematische, methodische tekstcritiek niet ten einde toe afgeloopen (1), maar ten slotte een middelweg gekozen te hebben, die vol kronkelingen en kuilen is..... en allicht aan de aanhangers van geen der bovengenoemde „scholen" de rechte zal schijnen. Inderdaad menigmaal heb ik, geen onfeilbaren passepartout bezittende en alleen op eigen inzicht en smaak steunende, lang geweifeld en herhaaldelijk „ontdaan" wat ik gedaan had (2). En ook nu is zonder twijfel op vele plaatsen de ware oude lezing nog niet teruggevonden, zijn vele vraagteekens en ook soms, in de verlegenheid, door mij onecht geachte lezingen, bij gebreke van beter, blijven staan (zie b. v. **1474**). Ook geven twijfelstukken als de betrekking tusschen A en B, Willem en Aernout, als het slot, als de wellicht Stichtsch-Hollandsche plaatsnamen, nog vaak een onaangenaam gevoel aan wie, als nuchtere Hollander, huiverig is om een kaartenhuis als grondslag voor een.... luchtkasteel te bezigen.

Ook hierom heb ik er naar gestreefd in dien zin conservatief te zijn, dat ik in geval van twijfel liever te veel behouden dan te veel uitgeworpen heb. Inderdaad zijn in deze uitgave niet

---

(1) Inzonderheid geldt dit van de nauwkeuriger vergelijking der teksten, de „vooronderzoekingen", waarvan F. 298 spreekt; of aan de eischen, a. w. 286 gesteld, hier steeds voldaan is, betwijfel ik zelf eveneens. Maar... aan alle dingen komt een eind; en deze critische commentaar heeft toch reeds schrikbarende afmetingen gekregen!

(2) Op sommige plaatsen heb ik b. v. nu reeds anders gelezen dan in de staaltjes van critisch-herstelden tekst onder de platen bij de prachtuitgave van Streuvels' bewerking van den Reinaert. Zie overigens over de vaak teleurstellende uitkomsten van handschriftenonderzoekingen Franck in AfdA. VIII 128.

minder dan 38 versregels, die in het — tot dusverre als de nagenoeg eenige grondslag beschouwde — hs. A ontbreken, uit F en B ingelascht, zoodat zij, ondanks de 26 uitgeworpen verzen (van A), (1), 12 regels meer telt dan de laatste editie (van HM.) (2).

Niettegenstaande deze twijfelmoedige bedenkingen troost ik mij met de boven, blz. 7-13, genoemde overwegingen, in de overtuiging, dat eene editie als deze in allen gevalle zeer vele stellige resultaten der oudere en jongere tekstcritiek, gegrond op de vergelijking der hss., ten bate van het geletterd publiek voorloopig samenvat en gemeen maakt, en dat tusschen twee uitersten als de hypercritische editie van Van Helten en de acritische van Buitenrust Hettema inderdaad de middelweg de veiligste is, ook al mocht later eens blijken dat hier wat meer links, daar wat meer rechts gehouden had moeten zijn. Ik verbeeld mij niet hier Willems — veel minder Aernouts — werk en hand geheel in zijn oudsten, oorspronkelijken staat hersteld te hebben: alleen benadering is hier mogelijk (3). Maar wel meen ik — ondanks alle onvermijdelijke struikelingen en mispassen — een tekst te hebben gegeven, die veel dichter bij dezen archetypus staat dan de diplomatische afdruk van A, F of welk ander hs. ook.

(1) Die voor 't overige wel niet als variant aan den voet der bladzijden van den tekst, maar toch voluit hierachter, in Hfdst. IV, afgedrukt zijn ter plaatse waar hunne uitwerping besproken en besloten is.

(2) Ziehier een korte „winst- en verliesrekening":

— (uitgelaten)		+ (ingelascht)	
(HM.) 105, 108	: 2	**223-4**	: 2
186-92 > 3	: 4	**365-6**	: 2
203-4	: 2	**802-3**	: 2
760 (= 734)	: 1	**950-1**	: 2
761-5	: 5	**1259-60**	: 2
781-2	: 2	**1429-31**	: 3
1079	: 1	**1733-4**	: 2
1437	: 1	**1821-4**	: 4
2369-70	: 2	**1860-2**	: 3
2763-6	: 4	**1877-8**	: 2
2875-6	: 2	**2279-82**	: 4
	— 26	**2664-71**	: 8
		3115-6	: 2
			+ 38
			— 26
			+ 12
		HM.	3472
		Mu.	**3484**

(3) Zie reeds B. Hettema, thes. XX achter zijn acad. proefschrift.

III. GRAMMATISCH-LEXICOLOGISCHE TEKSTCRITIEK.

1. Inleidende beschouwingen.

Een gewichtig vraagstuk, dat thans eigenlijk hier te berde had moeten komen, heb ik reeds elders afzonderlijk behandeld, t. w. of het gedicht „Van den vos Reinaerde" (R. I) bestaat uit twee gedeelten van onderscheiden herkomst, die toegewezen mogen worden aan de twee in het nieuwe hs. F genoemde dichters, Willem en Aernout. Ik kan hier derhalve volstaan met een verwijzing naar dat opstel (1), waarin ik meen te hebben aangetoond, dat er inderdaad ook thans nog genoeg onderscheid in woordenschat, syntaxis, stijl en geest tusschen de beide helften, waaruit het geheel kennelijk bestaat, valt waar te nemen om — ondanks velerlei gelijkenis en gemeenschap, ten deele trouwens te danken aan de vereffenende hand des tweeden dichters, die vooral de taalvormen, voor zoover zij niet reeds vanzelf overeenstemden, gelijkmaakte — twee verschillende dichters te onderscheiden. De oudste, Aernout, zal dan eerst als afzonderlijk werk gedicht hebben wat nu de tweede helft van het geheel is; ten deele naar Dietsche en Fransche geschreven verhalen (wellicht enkele stukken, met name de fabel der kikvorschen en het nog steeds eenigszins raadselachtige slot (2), vrij wel onveranderd van elders overgenomen), ten deele naar inheemsche mondelinge overleveringen en uit eigen verbeelding. De jongste, Willem, zal Aernouts gedicht eenigszins om- en bijgewerkt, en het met zijn eigen, daarvóór geplaatste vrije bewerking der 1ste Ofr. branche van den Roman de Renart tot een kunstig geheel verbonden hebben; daarbij ook een gedeelte van Aernouts proloog, voorafgegaan door een korteren van hem zelf, vóór het geheele werk plaatsende. Dus: R. I B (Aernouts ouder werk): **11-40, 1751-3484**; R. I A (Willems jonger werk): **1-10, 41-1750** (3).

---

(1) De twee dichters van Reinaert I, in Tschr. XXXI, 177-296 (Td.).

(2) Zie boven, 27, 30, 31, 34, 36 noot 2, en beneden, 55, 60 en aan 't slot van Hfdst. IV.

(3) Ik maak van deze gelegenheid gebruik om eenige toevoegsels tot het bovengenoemde opstel, vooral tot de twee woordenlijsten (a. w. 179-97), bij de verdere bewerking mijner uitgave alsnog gevonden, hier te plaatsen: meerendeels de daar gemaakte onderscheidingen nader bevestigend, deels echter ook ze weersprekend of verzwakkend (de eerste door „ook", de tweede door „maar ook" gekenmerkt).

A (blz. 179-86). *dor dat*: maar ook 3224 F. — *(wech) gaen ende* — ook 1016 B, 1357. — *goom nemen* 183, waarschijnlijk onecht, zie beneden op 181. — *rinnen* ook 1245 F. — *sint dat*: maar ook 2532 F. — *tes*: maar ook 2800 F. — *(wel) wil-*

De daar verkregen uitkomsten zijn niet alleen van belang voor de hoogere, philologisch-aesthetische critiek van het samenstel van ons gedicht, maar ook voor de tekstcritiek, wijl zij in vele gevallen een leidraad in handen geven om, bij verschil van lezing tusschen de hss., een keus te doen in overeenstemming met de elders gebleken voorkeur voor bepaalde woorden of wendingen en met den stijl en den geest van A of B, en zoodoende althans hier en daar de oorspronkelijke bewoording van A of B te herstellen. Zij hebben mij echter ook geleerd voorzichtig te zijn, en b.v. gewaarschuwd om — een geval dat zich telkens voordoet — niet al te vaak en te snel voor een onwillekeurige dittographie des afschrijvers aan te zien en te verklaren hetgeen ook wel een opzettelijke rhetorische iteratie, anaphorische herhaling enz. van een der beide dichters zou kunnen zijn (1). Kortom, ik heb in den volgenden critischen commentaar gedurig partij kunnen trekken

---

len: maar ook 33. — *die daer stont* (sic; *stoet* is drukfout) 1808; maar F, nog meer = A: *al dar hi stont* (zie Td. 241). Bijzinnen met *die* of *daer* ook 118-20, 394 FB, 932 F, 1519 BD. — Vragende uitroepen ook 953 F, 1588 F, 1750 F; maar ook 3203 F.

B (blz. 186-97). *altoos* ook B 2529, 2729. — *arch* 2345 (F: o), 2528 (× F), 2537, 2958; maar ook 919. — *arminc*: maar ook 163 F; *arm man* 1816 (× F). — *ay* ook 1797-8 FB.— *bedi* ook 3180 (doch stellig corrupt!); maar ook (*bi dien*) 658 F, 798 F, 896 F. — *bejaghen* ook 3454 B (?). — *dinc* ook 2965, 3308 A (FB: *saken*). — *doen* ook 2697 F (*den raet*); maar ook 1138 (*minen wille*). — *hem doen up die vaert* ook 1160 FB. — *eenich* ook 2163 F, 2593, 2669, 2683, 3262, 3451. — (*die*) *ghene* (*die*) ook 23 F (1877 < F 1865 ?); maar ook 1579 F (doch zeker corrupt). — *lieve*, iplv. 2123 lees: 2133. — *man* 873 (× F). — *merken* 2488 (× F). — *openbare*: maar ook 238 F, 615 F (doch beide zeker onecht). — *sake*, in algemeenen zin, ook 3308 FB; maar ook 1135. — *scalc* ook 2331 F. — *sin* ook 36. — *sonder*, in andere bett. 1814, 1830, 1948, 2465, 2591, 3014; maar ook 50, 58. — *spade* 2075, 2318, 2319, 3002; maar ook 1477. — *tellen* ook 2191 F. — *tiere* (*goeder -n*) ook 2337. — *tijt* in algemeene tijdsbepalingen: maar ook 149. — *vele* ook 1517? (× F). — *ver* ook F 2617 (vóór *Gente*); iplv. 285 lees: 297 (F 185). — *wach*: maar ook 306 FB — *dat*, als voorloopig voorwerp enz.: maar ook 180 (?), 1035; als voorl. onderw. 721. — *ende*, terwijl enz., ook 2035, 2255 (? beide × F). — *ic wane* ook 1780 F, den dieren onderling in den mond gelegd in A ook 277 (evenals in B, ook 2051); doch 1329 F, evenals in B, door den dichter zelf gebezigd. — *ic segghe u*: maar ook 164 F, 1375 F, 1381. — *nu hoort*, in den mond der dieren, ook 1449. — Voor andere toevoegsels, op 't stuk van taal-, woord- en stijlvormen zie hier het vervolg van dit Hoofdstuk.

Dat F in sommige, in Td. of hier opgesomde gevallen (*als ende als, arminc, bedi, die ghene, echt, man, openbare, wach, ic wane, ic segghe u*) de zegswijze van B ook in A ingevoerd schijnt te hebben — hetgeen kwalijk zou strooken met de gissing dat de dichter van B meer zuiver Vlaamsch, de schrijver van F meer Hollandsch zou schrijven — zal toch wel toeval zijn; er staan ook gevallen tegenover, waar F omgekeerd in B de zegswijze van A vertegenwoordigt (zie *dor dat, gaen, sint dat, tes, willen, daer hi stont* en vragende uitroepen).

(1) Zie Td. 231 vlgg., 249.

van dit mijn vooronderzoek en dan ook telkens naar Td. verwezen.

Ik ga thans over tot de grammatisch-lexicologische critiek, met inbegrip van die der rijmen, benevens de studie en normaliseering der spelling, interpunctie enz. Hierboven, in Hfdst. I heb ik het vraagstuk, of en in hoeverre zoodanige normaliseering van taalvormen, woordenschat en spelling enz. mogelijk en geoorloofd, noodig en nuttig is, in 't algemeen besproken. Hier dient dus alleen uiteengezet in hoeverre een en ander op dit bijzondere geval toepasselijk is en welke bezwaren zich hier voordoen.

Allereerst past dan aanstonds de ruiterlijke verklaring dat zoodanige critiek en normaliseering met volkomen juistheid natuurlijk alleen te volvoeren zou zijn, indien wij stellig en nauwkeurig wisten: 1° waar en wanneer Aernout en Willem geboren — en getogen (1) — zijn; 2° hoe daar en toen gesproken en geschreven is; 3° welke stukken Aernout in B wellicht van elders ontleend heeft en in hoeverre hij hierbij, en evenzoo Willem bij het overnemen en bewerken van A.'s werk, zijns voorgangers taalvormen, woordenschat, spelling enz. onveranderd gelaten, dan wel naar zijn eigen inzicht en smaak gewijzigd heeft (2). Ware dit alles reeds bekend, dan zouden wij, met behulp van stellig gelocaliseerde en gedateerde oorkonden en andere stukken uit hunne (trouwens allicht weinig uiteengelegen) geboortestreken, woonplaatsen en leeftijden, met vrij groote waarschijnlijkheid ook formeel, wat taalvormen, spelling enz. betreft, de onderscheiden handen der beide dichters kunnen herstellen; waarbij dan echter altoos nog rekening diende gehouden met de mogelijkheid van verschillende traditiën, schrijfscholen, van het ter zelfder tijd naast elkaar bestaan van oudere en jongere, meer oostelijke en westelijke vormen enz. (3).

Het is duidelijk dat zóó groote zekerheid en nauwkeurigheid — indien al ooit — nu althans nog niet te bereiken is, doordat de bovengenoemde voorwaarden niet vervuld zijn (en ook wel nooit zullen worden) en er van het onderscheid tusschen de Mnl.

---

(1) Dat ook dit, een langdurig verblijf buiten de geboorteplaats, vooral in de jeugd, van grooten invloed kan zijn is nog onlangs met nadruk in herinnering gebracht door C. de Boer, La Normandie et la Renaissance classique dans la littérature française du XIIe siècle, 17 ss. Men denke hier aan een gegist verblijf van Willem — evenals van Maerlant — in het Sticht of Holland (zie Td. 205).

(2) Wat W.'s bewerking van B betreft, is hiervan wel een en ander gebleken: zie Td.

(3) Verg. hiervoor reeds Tv. 3, noot 2

dialecten, in dit geval met name het Oost- en Westvlaamsch, in de 13de eeuw, nog veel te weinig studie gemaakt is. Het laatste is een reeds vaak, van verschillende zijden, gehoorde klacht: zie het boven, blz. 13, noot 1, aangehaalde. Het is waar: in dezen heeft Noord-Nederland nog zeer weinig, veel te weinig gedaan. Maar vooreerst is dit toch allereerst eigenaardig de taak der Zuidnederlanders, nazaten, gewest- en taalgenooten van verreweg de meeste en voornaamste onzer Mnl. auteurs; en ook: het begint, juist blijkens verschillende der boven aangehaalde opstellen, die immers niet alleen klachten en wenschen, maar ook wenken en bijdragen geven, ook in het Noorden (s. v. v.) te dagen. Moge ook het volgende eenige bouwstoffen leveren!

Oogenschijnlijk juist van pas voor mijn onderzoek verscheen de door de Kon. Vlaamsche Academie bekroonde prijsverhandeling van J. Jacobs, Vergelijkende klank- en vormleer der Middevlaamsche dialecten. I. Klankleer; in welk werk de taal der Vlaamsche oorkonden van 1200 tot 1500 beschreven is. Hierdoor immers werd de studie overbodig van Vlaamsche oorkonden uit den tijd en de streek (of de tijden en streken), waarin wij mogen aannemen dat Reinaert I geschreven is; zooals b. v. die (immers mede daarin verwerkte?) oorkonden van de 13de eeuw uit het Vrije van Brugge en andere deelen van Oost- en West-Vlaanderen, door Serrure uitgegeven in zijn Vaderl. Museum I 288-94, II 356-73, III 62-4, 431-6, V 286-90; of die van de 14de eeuw uit Gent, door N. de Pauw uitgegeven in het Nederl. Museum 1879 II 142-69 (1); of die uit de 13de en 14de eeuw, door Baron J. Béthune uitgegeven in Cartulaire du Béguinage de Ste-Elizabeth à Gand; of de Stadsrekeningen van Hulst over 1236 en 1241, door F. Caland uitgegeven in Arch. v. h. Zeeuwsch Genootsch. II 147-96; of de oorkonden, door Gailliard uitgegeven in Versl. en Meded. d. Vl. Acad. 1906, 197-200 (2), door Van Even a. w. 1889, 122 enz.

Doch het blijkt, helaas, alras dat wij, ook met Jacobs' boek — waarvan trouwens nog slechts het 1ste deel, Klankleer, verschenen is — in handen, nog niet in staat zijn zoo stellig en zoo nauwkeurig als wij dit zouden wenschen den tijd en de plaats van een bepaald geschrift vast te stellen en de taalvormen en de spelling daarnaar te beoordeelen, eventueel te normaliseeren of te repristineeren (3).

Moeten wij nu daarom, moedeloos, alle pogingen om dit doel althans eenigermate te naderen, opgeven en ook in dit opzicht

---

(1) Waarin nog doorgaans *e* (*ē*) en *ee* (*ê*) onderscheiden en ook meestal *i*, niet *y* geschreven wordt (zie ben., 58, 62)

(2) Waarin de spelling *aa* gewoner is dan *ae*.

(3) Zie ook V. Wijk in N. Taalg. VII 147, noot 1.

„voor ruig en rouw" alles aanvaarden wat de afschrijvers der 14de en 15de eeuw ons gelieven op te disschen? Gelijk ik reeds boven, blz. 9, te kennen gaf, schijnt mij dit noodig noch nuttig. Alle poging tot herstel veroordeelen, bij de pakken neerzitten en „alles bij 't oude laten" is m. i. hetzelfde als b.v. alle verbetering onzer stellig verkeerde hedendaagsche uitspraak van 't Latijn verwerpen, omdat wij toch nog niet in alle bijzonderheden weten hoe deze of gene klank in die streek en in dien tijd geluid heeft en 't dus „toch altoos half werk blijft."

In allen gevalle, zulke critiek en normaliseering van taalvormen en spelling moge dan al of niet mogelijk en wenschelijk geacht worden, in een critische editie als deze is zij nu eenmaal, tot op zekere hoogte althans, onvermijdelijk. Hier dient telkens gekozen tusschen lezingen van A, F, E, B (zeer dikwijls juist die van FB verkozen boven die van A), of ook uit een combinatie van verschillende lezingen de vermoedelijk echte samengesteld, een enkele maal zelfs naar L een Dietsche lezing bij gissing hersteld. En nu zou het toch inderdaad niet aangaan de over 't geheel wèlbewaarde oudvlaamsche taalvormen en spellingen van A en de daarvan soms sterk afwijkende, onvlaamsche, oudere en jongere vormen en spellingen van F, E en B ondereen te mengen! Wiens oog of oor daarvoor ongevoelig is... ja, die leze liever een moderne bewerking van den Reinaert door Stijn Streuvels of een zijner voorgangers (verg. boven, blz. 9). En wanneer eenmaal de uit F, E en B overgenomen woorden (soms geheele verzen) omgeschreven, a. h. w. getransponeerd worden in de (oudere) taalvormen en spelling van hs. A, bestaat er m. i. ook weinig bezwaar tegen om de over 't geheel schaarsche en geringe oneffenheden in A zelf glad te strijken.

Dat hier altoos eenig gevaar bestaat, dat niet geheel onbelangrijke noch toevallige eigenaardigheden in de taal of de spelling van een auteur mede weggeslepen worden, ontken ik niet. Inderdaad heb ik ook bij de bewerking menig, aanvankelijk onopgemerkte, en toch niet volslagen onbeduidende eigenaardigheid waargenomen, opgeteekend en onaangeroerd gelaten; ik ben gaandeweg conservatiever geworden. Buitendien bewaren, gelijk boven, blz. 12, reeds gezegd is, de diplomatische edities van A, F en E voor de liefhebbers zoogoed als alle minutiae; „verdonkeremaand", verloren is hier niets. En ten slotte; wie beter weet zegge het, ten bate van volgende uitgaven!

Een ander bezwaar in dezen is, dat de oudere onderscheiding tusschen de taal van A en B, ten deele waarschijnlijk reeds door Willems omwerking uitgewischt, voor een ander deel nog weer geslecht is door de vereffenende handen van de afschrijvers der

beide voornaamste hss. A en F, die zelf, elk op zijn eigene wijze, de taal en spelling van het geheele gedicht (A + B) gewijzigd hebben. Wij hebben dus eenerzijds te doen met de tegenstelling tusschen R. I A en B, anderzijds met die tusschen de hss. A en F (E, en ook BD).

Ondanks deze bezwaren acht ik mij te eer gerechtigd en geroepen tot deze formeele détailcritiek, omdat de bestudeering en regeling van al deze vraagstukken en vraagstukjes van spelling, klank- en vormleer, syn- en apocope, pro- en enclise, rectie van praeposities enz., hoezeer elk op zich zelf niet heel gewichtig, alles bijeengenomen toch niet alleen voor deze editie, maar ook voor de Middelnederlandsche taalstudie in 't algemeen wel eenige vrucht schijnt te beloven. Al blijft grammatisch-lexicologische critiek, herstel — zooveel mogelijk — der taal en spelling van R. I A en B uit die der hss. A, F, E, B het eigenlijke doel, het nagaan van de eigenaardigheden dier hss. levert vanzelf tevens een bijdrage tot de algemeene kennis der taal en der spelling van oudere en jongere tijden en zuidelijke en noordelijke gewesten.

Hoe zullen wij nu, indien het volkomen juist herstellen der onderscheiden handen van Aernout en Willem voorshands een onbereikbaar doel is, in dezen mogen en moeten te werk gaan?

Wij hebben 3 of 4 handschriften, die wij boven, blz. 14 vlgg., getoetst hebben op 't stuk hunner betrouwbaarheid in de lezing, de bewoording. De daar verkregen uitkomsten behoeven echter niet noodwendig ook hier ten richtsnoer te strekken. Een hs., dat meermalen, hetzij door het volgen van een in dezen minder goed voorschrift, hetzij door eigen onachtzaamheid, een kennelijk verkeerde lezing geeft, kan daarom toch wel in zijn taalvormen en spelling dichter bij het oorspronkelijke staan dan een ander, dat op menige plaats misschien een betere, oudere lezing geeft; kortom, een hs. kan een slordigen tekst, maar zuivere taalvormen hebben, en omgekeerd. En dit behoeft niet altijd het gevolg te zijn van het volgen van meer of minder goede voorschriften; het laatste (zuivere tekst en oneenparige taalvormen) kan ook voortvloeien uit een slordigheid des afschrijvers alleen op zekere punten, en vooral uit zijn herkomst uit een ander gewest of een lateren tijd dan die des dichters. Een afschrijver kan zich herhaaldelijk vergissen, verzien en misschien onzin neerschrijven, en toch, uit gewoonte of traditie, zekere formeele consequentie, zelfs vrij strak, handhaven. Een ander daarentegen zal den zin van zijn voorschrift over 't geheel juist weergeven, maar minder gevoelig voor kwetsende oneenparigheden, in de

taalvormen, zonder schroom de vormen en spellingen van zijn voorschrift nu eens ongewijzigd overnemen, dan weer wijzigen naar zijn eigen tongval, plaats en tijd, of ook maar alleen naar een uit zijn schrijfschool bewaarde schrijftraditie.

Deze verschillende gevallen doen zich nu, naar ik meen, hier inderdaad voor.

A is, gelijk in Tv. is aangetoond en hier op verschillende punten nog nader zal blijken, een hs. met over 't geheel zéér regelmatige, eenparige, oudere, Vlaamsche taal- en spelvormen; jongere elementen zijn hier uiterst zeldzaam. Een nadere bepaling van het Oost- of Westvlaamsch karakter en van den juisten ouderdom dier vormen moge nog bezwaarlijk zijn, dat deze taal in 't algemeen zuiver Vlaamsch is zal wel niemand, die der zake eenigermate kundig is, ontkennen. Enkele onzuivere, kennelijk bedorven rijmen doen hiervan niets af. En ook heeft het hier volgend onderzoek mij geleerd dat er, wat het gebruik van bepaalde wisselvormen, de schrijfwijze, kortom op alle formeele punten, in A allerlei kleine, fijne onderscheidingen in acht genomen zijn, in 't algemeen nog veel meer regelmaat en stelsel heerscht dan ik vroeger vermoedde; alle welke onderscheidingen toch waarschijnlijk niet van den afschrijver van A, maar reeds van de dichters van A en B — geenszins „volksdichters", in den ouderen zin des woords! — afkomstig zijn en dus zorgvuldig bewaard moeten blijven.

F daarentegen is zéér oneenparig in zijn taal en spelling: beide zijn niet doorloopend en stelselmatig, maar gedurig en zonder regelmaat verhollandscht of althans noordelijk getint — of er, zooals Degering XVII wil, ook Overlandsche vormen in voorkomen kunnen wij hier onbesproken laten (1) —, zoodat thans tusschen vele jongere noordelijke vormen eenige oudvlaamsche als bij ongeluk zijn blijven staan: een kabelbonte lappendeken! Zie dit reeds met enkele voorbeelden aangetoond Nh. 18-19 en breeder beneden, waar ik geen volledigen inventaris van alle, doch slechts een overzicht van de voornaamste, meest kenmerkende spellingen en klanken, vormen en woorden van F heb willen geven.

E is, wat zijn taalvormen en spelling aangaat, het voorwerp geweest eener afzonderlijke studie van L. Willems (2), die ten slotte de taal van dit hs. stempelt als „een mengelmoes van

---

(1) Uit de variant *keyser* (EF) iplv. *coninc* (AF) 2623 gewichtige gevolgen te trekken met betrekking tot de leenheeren der onderscheiden afschrijvers zou zeker meer dan gewaagd zijn.

(2) LW. VIII (Tschr. XXX, 224-37).

Westelijk-Noord-Brabantsch en van Nederrijnsch" (1), maar vlak daarop meent „te kunnen verzekeren..., dat wij hier niet te doen hebben met Zuid-Nederlandsch: Vlaamsch, Brabantsch en Limburgsch blijven dus uitgesloten" (2).

Zijne uiteenzettingen geven mij aanleiding tot de volgende opmerkingen:

1°. Verreweg de meeste door W. beproken eigenaardigheden betreffen eigenlijk niet de taal, maar alleen de (zeer conservatieve, archaïstische) spelling van E, in vele gevallen nog herinnerende aan de uit Ohd. en Ond. stukken bekende, die, naar 't schijnt en ook begrijpelijk is, in de zuidoostelijke streken (Limburg en Oost-Brabant) langer in gebruik is gebleven dan in de meer rechtstreeks onder Franschen invloed staande zuid-westelijke (3). Men vergelijke slechts de door W. uitgemonsterde kenmerken (als „a" = wmnl. *ae*, „e" = *ee*, „i" = *ij* en ook = *ie*, „o" = *oo*, „u" = *uu*, „u" of „ue" = *oe*, „u" = *w*, „-h" = *ch*) met de spelling van geschriften als de Limburgsche Sermoenen, den Aiol, de Servaaslegende enz.

2°. De enkele werkelijk phonetische eigenaardigheden, als *e* < *a* — *i* (klankwijziging van *a*, in gevallen waar 't Wmnl. die niet kent, of ook van *â*), *ei* < *ai* — *i* (wmnl. *ee*), *-onge* (wmnl. *inghe*) wijzen toch ook wel naar het Oosten; naar ik meen (al is nadere bepaling voorshands moeilijk) bepaaldelijk ook naar oostelijk (Zuid-) Brabant. Zie nog over den naamsvorm *Ysengrim* beneden, afd. 6.

3°. W. heeft een merkwaardig criterium verwaarloosd, t. w. *toonen* 2644 E, een werkwoord, dat, gelijk bekend is, zoo al niet speciaal Brabantsch, dan toch stellig niet-Vlaamsch is (aldaar vanouds *tooghen*), maar b.v. wel voorkomt in Lorreinen en Lancelot, bij Heelu, Boendale, Hein van Aken en andere Brabantsche en meer oostelijke, maar ook bij noordelijke, Hollandsche schrijvers (zie Verdam i. v. en Franck op Alex. LXXXVIII), zoodat

---

(1) Omstreeks Venloo, in het oudste deel van het hertogdom Gelre, dat „samengesteld werd uit... den Mosagau... en den ouden pagus Hattuarius = het land der Hetuaren van den Beowulf" (a. w. 236). Dat is zeker hoog genoeg, ja hooger dan strikt noodig, opgehaald!

(2) Ik veroorloof mij de zonderlinge tegenspraak in deze plaatsbepalingen te wraken: alsof zoowel het hedendaagsche westelijk Noord-Brabant als het oostelijk (Zuid-)Brabant ook in de M.E. niet tot het groote hertogdom Brabant behoorden! Dr. W., zelf historicus en geograaf, behoef ik dit waarlijk niet te zeggen! Maar waarom drukt hij zich dan zoo dubbelzinnig uit; waarom helpt hij bovendien, door dat ongelukkig anachronistisch gebruik van een term als „Zuidnederlandsch" met betrekking tot de ME., de verwarde en verkeerde voorstellingen op dit stuk bestendigen?

(3) Verg. b.v. Franck, Altfränk. Gramm. § 4-6 e. e.

men het gerust een „shibboleth" van 't Brabantsch-Hollandsch tegenover 't Vlaamsch mag noemen.

Op grond van een en ander zou mij, voorloopig, een herkomst van E uit Oost-Brabant lang niet zoo onmogelijk dunken als aan Willems. Maar wij kunnen een nader onderzoek achterwege laten. Voor de zaak die ons hier bezighoudt, de tekstconstitutie en de spelling van R. I, wordt, wanneer eenmaal vaststaat dat E niet Vlaamsch en dus voor de taalvormen niet normatief is, een nadere plaatsbepaling van dat hs. van ondergeschikt belang (1).

B eindelijk, het hs. der omwerking, R. II, is kennelijk in Holland vervaardigd en vertoont een zeer gemengde, oneenparige taal: vormen van de origineele Vlaamsche dichters Aernout en Willem, van den Westvlaamschen (?) omwerker en van den Hollandschen afschrijver, in bonte mengeling dooreen. Zie hierover Tv. passim. Ook dit hs. kan dus, wat taalvormen en spelling betreft, alleen daar in aanmerking komen, waar het de oude Vlaamsche eigenaardigheden stellig ongerept bewaard heeft. Geen wonder echter dat op deze punten niet zelden een overeenstemming bestaat tusschen F en B, die, zoo al niet voor de tekstcritiek van R. I, dan toch voor de onderscheiding der dialecten en der geschiedenis onzer schrijftaal eenig belang heeft.

D daarentegen, het brokstuk van den ouden Antwerpschen druk van R. II, vertoont deze Hollandsche inmengsels natuurlijk niet. Doch uiteraard komen B en D, als vertegenwoordigende een niet zelden sterk afwijkende omwerking, juist voor de détails van taalvormen en spelling veel minder in aanmerking dan A en F(E) (2).

In dezen staat van zaken is m. i. de weg duidelijk aangewezen. A, het eenige zuiver Vlaamsche — zij 't ook jongere, veertien- of vijftiendeeuwsche — en daarbij zéér regelmatige, eenparige handschrift, moet in dit opzicht, voor taalvormen en spelling, in 't algemeen gevolgd worden en ook als norm dienen voor woorden en vormen, die uit andere hss. in den tekst worden overgebracht. Afwijkingen van die norm, in A zelf en in F (ook in E en B?), moeten aangeteekend, en mogen, indien zij slechts sporadisch, zonder blijkbare reden, voorkomen, naar A veranderd, „genormaliseerd" worden; komen zij daarentegen zóó veelvuldig voor, dat zij veeleer wisselvormen der dichters van A

(1) Wel daarentegen is die Brabantsche herkomst van belang als bewijs der verspreiding van den Vlaamschen Reinaert ook in Brabant (die trouwens ook al blijkt uit Boendale's Lsp. III 15, 189-91).

(2) C blijft voor R. I geheel buiten beschouwing: zie boven, 18.

of B dan enkele vergissingen der afschrijvers van A of F(E) schijnen, dan moeten zij ongerept blijven staan. Met name geldt dit voor die zeldzame gevallen, waar nu nog een bijzondere taalvorm of spelling van Aernout in B bewaard schijnt, afwijkende van die van Willem in A (of in het door hem omgewerkte B), zooals b. v. misschien *ver* (= *vrauwe*), *conste* en *begonste*.

Verder heb ik mij zelf in 't algemeen bij phonetische, morphologische of ook syntactische verschillen de volgende regelen gesteld.

1. In 't algemeen zijn de — voor zoover mij bekend — Vlaamsche vormen (d. i. bijna altijd die van A) verkozen boven de noordelijke (Hollandsche?) uit F (of B) of de oostelijke (Oostbrabantsche?) van E.

2. De oudste of oudere vormen — meestal die van A, maar soms ook die van F(E) (1) — zijn verkozen boven de jongere, die immers in de jongere afschriften in de plaats der oudere gesteld zijn. Dit geldt voor klanken, buigingsvormen (vooral ook op 't stuk van syncope en apocope, proclise en enclise), maar ook voor woorden, zegswijzen en syntactische constructies (b. v. gen. boven accus., onpers. boven persoonl. ww.-constr.). Zoo zijn dus over 't algemeen b. v. de vormen z o n d e r syncope en apocope verkozen boven de gesyn- en geapocopeerde, en de volle, beklemde boven de pro- en enclitische; zie hierover verder beneden, passim. Zelfs wanneer daardoor het vers oogenschijnlijk te lang of te zwaar werd. Men mag immers aannemen dat in de ME. bij 't voordragen vanzelf de voor het vers noodige syncope's, apocope's, elisies, proclises en enclises zijn aangebracht, ook wanneer de volle vormen g e s c h r e v e n stonden? (2) In dien zin was de Dietsche „schrijftaal" — voor zoover men dit woord, in 't enkelv., hier mag bezigen — toch zeker wel geen phonetische afbeelding der werkelijk gesproken taal, en mag men in de ME. ook voor het Dietsche vers — aan minder strenge regels gebonden dan het Mhd. — wel dezelfde vrijheid bij 't lezen onderstellen, die een goed lezer van Nnl. proza thans nog heeft.

3. Voorts is in 't algemeen, c e t e r i s p a r i b u s, wel eenerzijds het toen en daar g e b r u i k e l ij k e verkozen boven het toen en daar o n g e b r u i k e l ij k e, d. i. onbekende; maar toch ook

(1) Die toch zeker eer te verklaren zijn op de in Nh. 20 door mij aangegevene, dan op de door BH. CXXXV ondersteldе, maar niet bewezen wijze. De verklaring dezer „jongere Vlaamsche vormen" in A tegenover de oudere in F, als veroorzaakt door het drukke verkeer (t. a. p. noot §), mag onbewezen en zonderling heeten.

(2) Zie beneden, Afd. 8, en V. Veerdeghem vóór Ste Lutgart LVI vlgg.

anderzijds veelal het o n g e m e e n e, bijzondere boven het a l g e m e e n e, gewone, alledaagsche, en het (in den dialoog) levendige, afwisselende boven het eentonige, herhalende. Is dit laatste reeds vaak „messelijc" (1), nog meer is dit het geval, waar de keus staat tusschen een meer onderschikkende, logisch nauwer verbindende en een meer nevenschikkende, lossere, vrijere verbinding. Misschien mag men dan voor A aan het eerste, voor B aan het tweede de voorkeur geven (2); maar dit blijft netelig.

Aldus te werk gaande, zullen wij dezelfde voorzichtigheid betrachten als bij de restauratie van een oud gebouw thans door velen geëischt wordt: alleen het stellig jongere, later aan-, bij- en omgebouwde wegbreken en „afpellen", zooveel mogelijk het werkelijk oude ontzien en ongerept laten, en waar een glop aangevuld of een jongere steen uitgebroken moet worden, ter aanvulling zooveel mogelijk oude bouwstoffen gebruiken, in vorm en kleur overeenstemmende met de bewaarde oude gedeelten.

Voor een en ander is het nu echter noodig die taalvormen en spellingen der hss. nog eens na te gaan. Weliswaar is dit reeds ten deele, voor A en B, geschied in mijn Tv. Maar behalve dat dit opstel reeds meer uan een kwart eeuw oud en niet zonder fouten en leemten is (3), was mijn doel toen voornamelijk een vergelijkend onderzoek van „de taalvormen van R. I e n I I" (met den nadruk op 't laatste). Bovendien waren toen F en E nog niet bekend, zoodat de vergelijking hiermede eerst nu mogelijk is. Gold het dus in Tv. de vergelijking van R. I en II (resp. hss. A en B), in Td. die der beide helften van R. I (A en B), thans geldt het vooral de vergelijking der hss. A en F (op vele punten natuurlijk parallel aan die tusschen de hss. A en B) (4).

Die doorloopende vergelijking tusschen A en F heeft echter ook vanzelf geleid tot een alphabetische lijst der min of meer geregeld voorkomende verschillen op 't stuk van woorden en uitdrukkingen: een bijdrage tot de kennis der wijze van af- of omschrijven van Vlaamsche of Brabantsche geschriften door Hollandsche afschrijvers, gelijk er in de 14de en 15de eeuw zoovele gemaakt zijn, die dus — hoezeer meer lexicologisch van aard —

---

(1) Wegens de onloochenbare opzettelijke tautologieën in R. I A en B e. e. (zie Td. 231 vlgg., 249 en boven, 42).

(2) Zie Td. 185-6.

(3) Zie boven, 5 noot 1.

(4) Zie boven, 49; en verg. dus in 't algemeen met het volgende Tv., en zie ook beneden, Afd. 11.

achter deze grammatische en orthographische opgaven een plaats moge vinden, omdat zij anderen bij dergelijke studiën van nut kan zijn. Het zou inderdaad voor onze kennis van de verbreiding der literaire beschaving uit het eerder en hooger ontwikkelde zuidwestelijke Vlaanderen en Brabant naar Zeeland, Holland en de verderop gelegen noordoostelijke Duitsche gewesten van belang zijn eens een overzicht te krijgen van het getal en de soort der Hollandsche (in 't algemeen noordelijke) af- en omschriften en incunabeldrukken van zuidelijke geschriften. Ook hier, in lexicologisch opzicht, stemmen, begrijpelijk genoeg, FE en B dikwijls overeen tegenover A (1).

Men verwachte in het volgende echter geen volledige grammatica, of ook maar een statistische opgave, met breeden commentaar, van a l l e taalvormen en spellingen der hss. A, F, E en B. Voor A (en B) is die grootendeels te vinden in Tv. en strekt hetgeen hier gegeven is vooral ter aanvulling; voor E zij verwezen naar NF. 10-12, LW. VIII 225-34; en wat F betreft, scheen mij zulk een breedvoerigheid niet evenredig aan het belang, hetzij voor deze editie, hetzij voor de taalgeschiedenis. Ik heb het voldoende geacht in 't algemeen de „twijfelstukken" te behandelen, en bepaaldelijk telkens de Vlaamsche en niet-Vlaamsche of wel oudere en jongere vormen tegenover elkaar doen uitkomen, met opgave welke daarvan voor deze uitgave, als de waarschijnlijk oudste, echte (of wel soms min of meer willekeurig), gekozen zijn.

Evenmin meene men hier nu overal met zekerheid de zuivere dertiendeeuwsch-Vlaamsche taal- en schrijfvormen van Aernout en Willem hersteld te zien: dit schijnt vooralsnog een te gewaagde poging. Ik heb alleen, met het in dezen beste (maar toch altoos v e e r t i e n- of v ij f t i e n deeuwsche) hs. A als grondslag of richtsnoer, zooveel mogelijk overal de daar bedoelde regelmaat gehandhaafd of hersteld en in twijfelachtige gevallen den oudsten vorm verkozen (2).

Wat de eigenlijke bloote spelling betreft, blijkt bij nader onderzoek alras dat op dit stuk een volstrekt eenparige en bevredigende regeling toch, inzonderheid voor oudere tijdperken, groote bezwaren heeft. Niet alleen zou een ijzeren consequentie

---

(1) Zie b. v. Nh. 12-17. Dat ik hierbij een dankbaar gebruik heb gemaakt van en telkens verwezen heb naar hetgeen in dezen reeds verzameld is door anderen spreekt vanzelf; zie De Vooys in Tschr. XXVI 230, 243 en het boven, 13, noot 1 aangehaalde.

(2) De op zich zelf nuttige overzichten bij Jacobs 333-49(56) hebben mij toch geen zekeren leidraad in handen gegeven; zie b. v. over *ii* × *ij* a. w. 100, over *oe* × *ou*, *ou* × *au*, *die* × *de* 347-8. Op grond dezer gegevens de taalvormen van A alle tot dertiendeeuwsche herleiden durf ik niet.

hier, evenals in de hedendaagsche spelling, leiden tot ongerijmdheden, althans tot hetgeen volslagen „ongezien” is en dus ook, in goed Dietsch, „onsiene”, d. i. leelijk mag heeten. Maar ook kunnen wij in vele gevallen toch slechts met eenige waarschijnlijkheid zekere Mnl. klanken nader bepalen en van andere, gelijkgespelde onderscheiden of met andere, verschillend gespelde vereenzelvigen.

Daarom heb ik hier, door dezen dubbelen nood geperst, getracht een middelweg te bewandelen (voor 't overige bij alle spelling de gewone uitkomst). Ik houd mij over 't algemeen aan de goede oudvlaamsche en doorgaans bijzonder regelmatige, eenparige spelling van A, en wijk daarvan slechts in enkele gevallen af, waar 't geldt een onvast gebruik in A te bevestigen of stellig gelijke klanken op dezelfde, daarentegen stellig onderscheiden klanken op verschillende wijze te schrijven; dit laatste een enkele maal met gebruikmaking eener betrekkelijk jonge, maar ondubbelzinnige schrijfwijze. Doch ook hier met zekere eerbiediging van de Mnl. schrijfgebruiken, derhalve b. v. met behoud van „s” = *s* en *z*, „sc” × „sch” enz. (1)

2. Klinkers.

Het is even wenschelijk als moeilijk klank en spelling uiteen te houden. Natuurlijk is dit ten slotte het beoogde doel: doch ter bereiking daarvan is 't gewenscht hetgeen tot beide gebieden kan behooren, derhalve aanvankelijk dubbelzinnig is, te zamen te behandelen, en in verband daarmede de gekozen normale spelling te bespreken: vaststelling der spelling in deze editie, na onderzoek der spelling in de hss. (2) en der klanken van het gedicht. Overzichtigheidshalve ga ik uit van de verschillende hoofdklanken, in de gewone volgorde, en bespreek de tweeklanken bij hun eerste bestanddeel; een omstandige historische behandeling der klanken acht ik hier misplaatst. Den besproken klank en de spellingen der hss. druk ik hierbij *cursief*, het door mij voor deze editie gekozen (letter)teeken romeinsch, tusschen „ ”.

Ik heb bij mijne normale spelling de volgende regelen aangenomen, in 't algemeen strookende met het schrijfgebruik in hs. A.

(1) Zie Franck's krachtig pleidooi voor het recht van normaliseering in PBB. XXVII 368 vlgg. Ik veroorloof mij tevens te verwijzen naar de onder mijne medewerking herziene en met de hier gevolgde grootendeels overeenstemmende Regels voor het uitgeven van historische bescheiden, vastgesteld door het Bestuur van het Historisch Genootschap te Utrecht, bepaaldelijk art. 102 (over de genormaliseerde spelling der namen in de Indices).

(2) Waarbij echter B over 't algemeen buiten beschouwing gebleven is.

A

Den helderen klank (< wg. *ā* en *â*) spel ik „a" in open, „ae" in gesloten lettergrepen; overeenkomstig A. FE hebben soms: *dar*, *mar* (maar ook wel *mer*, dat dan, evenals elders, een onbeklemden vorm zal moeten voorstellen), *macte*; zie LW. VIII 225-6 en verg. Jacobs, blz. 7, 34, 47 (vooral vóór *r*, dus althans ten deele zeker te vergelijken met *mort*, *porte*, maar ook *hort* enz.: zie beneden, *O*).

Ook den tweeklank *āi* schrijf ik „aei", althans in Dietsche woorden. Doch, om niet te zeer af te wijken van het vaste gebruik, ook in A, en wegens den niet volkomen zekeren klank schrijf ik „ai" (of „ay") in het tusschenw. *ai* en in heel of half Romaansche woorden: *Craiant* 299, *crayieren* 45 (doch *ghecraei* 2305, 2309), *plaidieren* 1869, *pais* 3470, 3472; over *ai* of *ay* zie beneden, bij *I*.

Eveneens schrijf ik den tweeklank *āu* „aeu", naar 't vaste gebruik in A, overeenstemmende met de oudere Nnl. spelling „aau", sedert vervangen door „au" (terwijl de klank nu zelfs in de algemeene beschaafde spreektaal = *ou* is geworden); hetzij de klank < wg. *âw* is: *braeuwen* 2888, *claeuwen* 750 enz., hetzij < rom. *aw*, *au*: *paeus* 2718, 2953, *saeuse* 1217. In F: *brawen, clawen*, *pawes*, *sause*.

Daarentegen schrijf ik, naar A, „au(w)", als Oostvl. spelling en klank voor mnl. nnl. *ou* < wg. *aw*, *iw* enz.: *scauwen*, *vrauwe; blauwen*, *rauwe*, *rauwen, trauwe* (F meestal: *ou*). Maar *bruwen* 1957 (× F : *ou*) en *scuwen* 55 (= F) heb ik onveranderd gelaten, wegens de onzekerheid in 't eerste, wegens den oorsprong uit og. *ûw* in 't andere geval. Verg. Tv. 40. Over andere *au*'s voor *ou* zie bij *O*.

„aer, ar, er, eer,": een netelig punt der Mnl. klankleer, dat thans ietwat breeder vertoog eischt dan Tv. 8-17 geleverd kon worden, in aanmerking der jongste onderzoekingen dienaangaande — die echter vooral op hedendaagsch-N o o r d nederl. dialecten betrekking hebben — van Kern sr. en Van Wijk in Tschr. XVIII 119-35, XXVI 33, 41-65, XXX 81-114, XXXI 21-37. Ik rangschik hier de gegevens, zooals ze in A voorkomen (of soms, tegenover A, door 't rijm geëischt worden), naar de herkomst.

1. Onfr. (of ook) rom. *ăr* (1) in gesl. lettergr. vóór dentalen. Steeds

---

(1) Niet medegerekend zijn hier (en bij 2) woorden: 1º met wgerm. lange *â*: *(on)vervaert*; 2º met door syncope ontstaan *aert* < *aret*,: wwvormen als *claert, spaert, vaert, ghewaert.* Deze hebben vanzelf altijd en overal *aert.*

of doorgaans *ar* hebben : *wart* praet. v. *werden* p., doch *waert* 296, 974, 1202, 2734, 3391 (alle); *harde* p., doch *haerde* 3 (:); *pardoen* 835; *karre* 2414, doch *k rre* 209 (:). Steeds, in en buiten 't rijm, *aer*: *baert* (barba), *vaert, baerde* (bijl), *grongaert*, *Reinaert*, *Cantaert*, *Cuwaert*; verder *paerlement* 2226. — F doorgaans, behalve in de laatstgenoemde gevallen, *ar* (ook *Arnout* 6).

2. Onfr. (rom.) *ăr* in gesl. lettergr. vóór labialen en gutturalen. Doorgaans *ar* heeft *warp* 209, 783 (: *scaerp*, beide met *a* of met *ae* te lezen? trouwens in een verdacht verspaar: zie ben., Hfdst. IV). Overigens meestal *aer*: *staerf* praet. v. *sterven* 2010 (:); *aerbeit* 743, 2874; *aerm* (*arem*), *-inc, -oede* p.; *becaermen* 3056, doch *becarmen* 2713 (: *ontfaermen*) en *carminghe* 313; *ontfaermen* (*-aremen*) 406 (:),2714 (: *becarmen*) e. e.; *staerc* 333 (:), 1028, 1091 (:), doch *sterc* 690, 1883; *paerc* 334 (:); *maerc* 1092, 2618 (beide :), 3146; *maerken* 2606 (:), doch *merken* 1896, 2385, 2575, *meerken* 2488; *paerkement* 91; *saerc* 455, 460; *aercheit* 2958, doch *erch* 919, 2345, *eerchede* 2537 en *arger tieren* 2528. Zelden *er*: *scerp* bnw. 201, 280, 374, 788, 2464, doch *scaerp* 701, 784 (: *warp*); *scerpe* znw. (pelgrimstasch) p., doch *scaerpe* 2949, 2983, 3027; *verwervic* praet. 1607. — F doorgaans *ar*, doch *merken*, en iplv. *scarpe* znw. dikwijls *scorpe* of *scurpe*.

3. Onfr. (rom.) *ĕr* in gesl. lettergr. vóór dentalen. Doorgaans *aer* hebben *(on)waert* bnw. 498, 576, 1796, 1813 (alle :), doch *veronweerden* 2248; *-waert* bijw. p. (een der gewoonste rijmwoorden, op *Reinaert* enz.); *staert* 523, 973 (beide :), doch *steert* 2393. Steeds *ĕr*, ongewijzigd en ongerekt, hebben: *erre, verre, herte, smerte, gherne, scerne, wernen, lanterne, taverne, Ogerne, vers* enz. *Eer*, *er*, niet *aer*, heeft *eerde* 433, 2375 (:), *erdsch* 2230. Steeds *eer* hebben *Tybeert*, *Grimbeert, apeert* (steeds: *ê*, zie Tv. 14). — F doorgaans *er* of *ar*, behalve een paar maal *gaerne* en *eerde, -sch, onweert* (zie Hfdst. IV, op **2204**).

4. Onfr. (rom.) *ĕr* in gesl. lettergr. vóór labialen en gutturalen. Doorgaans *aer* hebben *waerf* p. (2009 : *staerf*), doch ook *werven* mv. (naast *waerven*) 232, 1007, 1023; *bescaermen* (eigenlijk < *ir*) 405 (:). Verder *baerke* 2605 (:), 2608, doch elders *er*; *waerc* 2617 (:), doch *werc* 3366 (:). Steeds *er* hebben *verderven*, *onterven*, *clerc* en *kerke*. — F meestal *ar*, ook b. v. *Harman* 2735.

Ten slotte 5. Onfr. *ĕr* in open lettergr. Veelal *are(n)*: *begaren* 2007, 2257 (:), doch *beghe(e)ren* 2376 (:); *daren* 904 (:); *bare* 2465 (:), doch elders *be(e)re* 717 (:), 901, 934, 3416, 3465; *smaren* (naar J.'s, door F bevestigde conjectuur) 2931 (:); *warelt* 2352, doch *we(e)relt* 962. In 127 : 8 staat in AF *ombe(e)re*: *mordene(e)re* (X B : *-aer : aer*), 2869 in A : *ombe(e)ren*, in F : *onbaren* (: *varen*); op beide plaatsen zal *ontbaren* bedoeld zijn. Voorts *hare* vnw. en *hare* (huc), *haerwaert* 1449. — F veelal *er*, doch *harwaert*.

Aldus luidt de (allicht niet geheel volledige) inventaris. Hoe nu te doen? Het is mij niet gelukt uit de opgaven bij Jacobs 13-14, 22-25, 63-66, in verband met de bovengenoemde onderzoekingen, tot een afdoend besluit te geraken aangaande de hier voor twee verschillende auteurs uit (Noord-) Vlaanderen te stellen normen. Zooveel valt wel te onderscheiden, dat in 't algemeen beide onfr. *ăr* en *ĕr* zoowel vóór dentalen als vóór labialen en gutturalen sterke neiging vertoonen om in een gerekten *a*- (of *è*-?) klank (*aer*) over te gaan; doch met belangrijke uitzonderingen: eenerzijds b. v. *harde*, de praet. *wart* en *warp*, doch *berke*, *werc*, die alleen in en om 't rijm hun *a*- of *e*-klank tot *ae* schijnen te rekken (en wijzigen), anderzijds *herte*, *gherne* enz., die nooit den *e*-klank wijzigen noch rekken, eindelijk *scerp*, *scerpe*, *erde*, die schijnen te weifelen (1).

Ook valt in 't oog dat de uitzonderingen op deze neiging tot een gerekten *a*-klank, de vormen met *ar*, *er* en *eer*, 't meest voorkomen in de tweede helft van 't gedicht, B; aldus bij *caermen*, *maerken*, *aerch*, *veronwaerden*, *staert*, *waerc* (doch *sterc*, *beere*, *weerelt* e. a. in A, of in A en B beide). Dit is echter grootendeels gezichtsbedrog: immers in A komen de eerstgenoemde woorden zoogoed als niet voor, zoodat de gevallen van afwijking (evenals van „regelmaat") vanzelf alle in B staan. Er schijnt dus wel eenige grond te bestaan voor het vermoeden, dat die vormen met *er* en *eer* niet aan den dichter van B, Aernout, maar veeleer aan den afschrijver (t. w. van een vroeger hs., voorschrift van A, of nog ouder) van het laatste gedeelte van R. I (A + B) te wijten zijn (2). En dit zou ons dan haast verleiden om inderdaad de sporadische vormen met *ar*, *er* en *eer* — waaronder eenige met de voor verschillende oplossing vatbare abbreviatie ' — als afschrijversfouten, alle of meerendeels te normaliseeren, d. i. te veranderen in „aer". Immers dat één en dezelfde dichter b. v. niet alleen *aerch*, maar ook *arch*, *erch* en *eerch* zou hebben gesproken, althans geschreven (of overgenomen) lijkt mij toch wel onaannemelijk. Inderdaad zouden zich tegen zoodanige algemeene normaliseering van alle onvaste *ar*'s, *er*'s en *eer*'s tot „aer" alleen verzetten zeer enkele door 't rijm gestaafde gevallen als *eerde: begheerde* 2375 : 6 en *werc: clerc* 3365 : 6, 3375 : 6 (aan 't slot, zie Td. 242-7 en boven, 41, noot 2). Toch ben ik, in dit netelige, nog onvoldoend onderzochte geval, huiverig te veel te veranderen, 1° omdat in die afwijkingen toch een door Willem ten deele behouden,

(1) Bij vergelijking met de uitkomsten, door Van Wijk (Tschr. XXXI 33) voor Maerlant verkregen, valt op te merken dat in R. I *ēr* < *ĕr* alleen op oorspr. *er*, *ar* of *âr*, niet (als bij M.) ook op *êr* rijmt (zie reeds Tv. 8, 13-7).

(2) Verg. over iets dergelijks in F: Td. 192 (*ver*), en beneden, 62, 70.

dialectische eigenaardigheid van B zou k u n n e n schuilen, 2° omdat wij toch waarschijnlijk sommige alleen rijmshalve gebruikte wisselvormen zullen moeten erkennen in *haerde, waert* (praet.), *staerf* (id.), *staerc, maerken, waert* (bnw.), *staert, bescaermen, baerke, waerc*, benevens de woorden met *-āre(n)* < *-ēre(n)*. Hier gelde dus: in dubiis abstine!

Dienvolgens heb ik, in deze verlegenheid liever te weinig dan te veel wijzigende, in 't algemeen de in dit opzicht onvaste klanken (immers hier geldt het geen bloote s p e l l i n g) van A behouden; over *ontbeere: mordeneere* 127 : 8 zie beneden, 61. Alleen *warp* 783, *ontfarmen* 2713, rijmshalve, bovendien *werven* 232, 1007, 1023, *verwervic* 1607, *erghe eene* 2345, en wellicht enkele andere woorden heb ik met „aer" geschreven; en voorts in de uit F of B overgenomen woorden *ar* of *er*, naar analogie van de meerderheid dezer gevallen, meestal in „aer" veranderd, b. v. *Aernout* **6** (F: *ar*), *haerwaert* **1042** (A: O, F: *ar*, naar A 1149), *staerc* **1824** (B: *er*, D: *ar*), **1844** (FD: *ar*, B: *er*); evenzoo *daerne(like)* **2094**, **2581**.

Buiten de boven besproken gevallen staat *maerghin* 1095, 1374, 1393, 2792, naast *morghin* 1099, 1186, 2280, 2746 (dus beide in A èn in B): volgens V. Wijk (Etym. Wdb. en Tschr. XXIV 7 vlgg., verg. XXV 307) twee klankwisselende vormen, met gelijk recht van bestaan. Welke van beide voor R. I A en B dient aangenomen blijkt noch uit het bovenstaande, noch uit V.; ik laat derhalve de vormen uit A staan (F overal: *morg(h)en*).

-acht- × *-echt-* (zie Tv. 45). Praet. en ppp. v. *bringhen* : *bracht* ppp. alleen 685, in een ook uit anderen hoofde verdacht vers, waar ik het dan ook met een gerust hart vervangen heb door *brocht* (herhaaldelijk door 't rijm gestaafd: 83, 748, 3276, 3337, 3356). F heeft *brocht* meestal behouden, soms door *bracht* vervangen. — Daarentegen is *bedacht* ppp. door 1916 (: *nacht*) gestaafd, doch eveneens *ghedochte* 542 (: *haghedochte*) ; over *ghewracht* 448 (: *gracht*, naar F) × *wrochte* 1335 (:) zie Franck 64, Anm. — *(On)sochte* 621, 990, 3338 (alle :), *ghesocht* ppp. (verzacht) 3431, maar *sachte* 3218; aldus gelaten: temet een differentieering (zachtjes, langzaam, gelijk nog in 't Hd. in dien zin en dien vorm)?

af overal; alleen 21 *of*, dat ik echter, met het oog op Td. 202-3, heb laten staan.

E.

Ik onderscheid, in de spelling van open lettergrepen, „e" = $\bar{e}$ < wg. *e, i, a* — *i* enz.), ook vóór *r*, van „ee" = *ê* (< wg. *ai*); ingesl. lettergr. daarentegen „ee" = $\bar{e}$ en *ê*. Geheel in overeen

stemming met A, waar dit onderscheid streng gehandhaafd is; zoover ik zie zonder eenige andere uitzondering, dan dat daar vóór *r* meest of altijd ook *ē* met *ee* gespeld wordt, benevens enkele straks te behandelen gevallen. In FE daarentegen worden *ē* en *ê* beide, in open lettergrepen, meestal gelijkelijk als *e* geschreven.

Zooveel ik weet, is nog nergens — ook niet door Franck, noch door Jacobs in bovengenoemd werk — de aandacht gevestigd op de voor de geschiedenis niet slechts onzer spelling, maar ook onzer taal toch niet onbelangrijke omstandigheid, dat niet alleen in de meeste oude Vlaamsche gedichten *ē* en *ê* reeds blijkens het niet op elkaar rijmen nog in klank onderscheiden waren, maar ook — een positief bewijs van dit verschil — in de goede oude, vooral Vlaamsche handschriften (berijmd en onberijmd) meer of minder regelmatig ook in de spelling onderscheiden werden, nl. als *e* en *ee* (dus geheel op onze hedendaagsche wijze). Men behoeft (om van verder handschriftenonderzoek voorloopig af te zien) slechts de brokjes tekst, uit Roelantslied, Parthenopeus, Der Naturen Bloeme, Heelu, De Weert, Mellibeus, Amand, Sp. Hist. in Verwijs' Bloemlezing, en verder b. v. Flor. en Blanc. (zie Leendertz, Inl. LXXXVII), Vlaamsche Rijmkroniek (in Kausler's Denkm. I), Dat Kaetspel ghemoralizeert, of ook maar eenige woordenboeksartikelen van Verdam over woorden met *ē* of *ê* in open lettergreep (1) door te lezen, om te ontwaren dat het oude onderscheid tusschen beide klanken in Vlaanderen waarschijnlijk te allen tijde niet alleen duidelijk gehoord en beseft, maar ook wel degelijk in verschillende spelling uitgedrukt is.

Jammer en zonderling genoeg, is deze onderscheiden spelling, die een werkelijk klankverschil aanduidt, zeer ten onrechte door niemand minder dan Jacob Grimm (o. a. in zijn uitgave van onzen Reinaert, vergeleken met Gräter's diplomatischen afdruk van 1812) en, allicht op zijn voorbeeld en gezag, door andere Duitsche uitgevers van Dietsche teksten als Martin, maar ook door onzen Jonckbloet (in hunne uitgaven van den Reinaert), ja zelfs door Franck in zijne (en Verdam's) uitgaven van Maerlant's Alexander en Strophische Gedichten verwaarloosd en uitgewischt: een stellig voorbarige en onoordeelkundige normaliseering en „vereenvoudiging" der vrij eenparige en standvastige spelling van vele hss., die noch den hedendaagschen — op Mnl. terrein trouwens zeer conservatieven — „vereen-

(1) Zie ook Jacobs a. w. 177 vlg., en b. v. de boven, 44 aangehaalde Gentsche oorkonden uit de 14de eeuw.

voudigers", noch den voorstanders van critische uitgaven van Mnl. teksten smaken zal.

Het zou zeker de moeite waard zijn eens na te gaan in welke hss., waar en wanneer deze onderscheiding te vinden is ; allicht zouden wij er een criterium voor nadere tijds- of plaatsbepaling van hss. en „gedichten" (in ME. zin) door winnen. Zoover ik de zaak nu overzie, heb ik den indruk, dat het onderscheid tusschen beide klanken, in de zuidelijke gewesten vanouds en tot heden duidelijk hoorbaar, daar althans in de Vlaamsche (niet of minder in Brabantsche, Limburgsche?) hss. gedurende de ME. meestal ook in 't schrift uitgedrukt is gebleven, doch in de talrijke noordelijke, in hoofdzaak zeker wel Hollandsche afschriften van zuidelijker werken en eveneens in de (immers alleen noordelijke?) hss. van Hollandsche auteurs stelselmatig uitgewischt, slordig bewaard gebleven of ook geheel onbekend geweest is, natuurlijk ten gevolge van het vroeg teloorgaan van het onderscheid, d. i. het samenvallen der beide *e*'s, in de levende taal dier noordelijke gewesten. Hier zal het dan later in de geschreven taal der 16de en 17de eeuw „herleefd", d. i. in 't schrift weder ingevoerd zijn, naar 't voorbeeld van zuidelijke, hier gelezen schrijvers en vooral van het gezaghebbend woordenboek van den Brabander (Duffelaar) Kiliaan, later gesteund door het gezag der Hollandsche schrijvers en der „spraakkunstenaars", voor wie het echter toen reeds — gansch anders dan voor den Gentenaar Joost Lambrechts in zijne Nederlandsche Spellijnghe van 1550 — een kunstmatig onderscheiden, doode spelling van twee voor hen reeds gelijke klanken zal geweest zijn. Ik zal mij wel wachten den hedendaagschen spellingsoorlog naar het terrein der Mnl. philologie over te brengen. Maar ik kan toch niet nalaten terloops te wijzen eenerzijds op den hoogen ouderdom en de vastheid der onderscheiden spelling met *e* en *ee* in die Vlaamsche hss., anderzijds op de zonderlinge tegenstrijdigheid der handhaving, in de hedendaagsche spelling, van een dood onderscheid, tegenover de verwaarloozing en uitwissching, bij het uitgeven van oude geschriften, van een levend onderscheid.

Dat nu echter in A, evenals in vele andere hss., vóór *r* dit onderscheid reeds uitgewischt schijnt, *ē* vóór *r*, evenals *ê*, met *ee* geschreven wordt — voor zooverre de gevallen zonder de abbreviatie ' (die immers = *er*, maar ook wel = *r* kan zijn), alle met *eer* gespeld, getuigen —, dit hangt zonder twijfel samen met de bekende omstandigheid, dat *ē* en *ê* vóór *r* eer en meer op elkaar rijmen dan vóór andere mkl., de *r* dus kennelijk, evenals thans, den aard van de *ē* of van de *ê* of van beide geheel of nagenoeg gelijk maakte (1). Daar nu echter, blijkens Tv. 8-16 (zie verder

(1) Zie Franck 13, Jaçobs 70.

beneden, Afd. 10), Reinaert I zóó rijmkeurig is, dat daar zelfs dit elders nog wel toegelaten rijm (*ēr* : *êr*) zoogoed als geheel ontbreekt (alleen 127? en 3465, aan 't slot, afgezien van enkele onzekere vreemde woorden), durf ik in deze critische editie wel „plus royaliste que le roi" zijn en, tegen A in, *ē* en *ê* ook vóór *r* nog als „e" en „ee" onderscheiden.

Enkele schijnbare uitzonderingen op deze regelmaat in de spelling zijn *-hede*, *heleghe*, *crede*.

Dat *-hede* vanouds *ē* heeft is sinds lang bekend: zie Franck 20, Tv. 12, Jacobs 223.

Daarentegen is, zoover ik weet, nog nooit gewezen op de spelling *heleghe* 83, 1744 (× F : *ei*), waarvan bij V. i. v. en Jacobs 181-2 nog vele andere voorbeelden te vinden zijn, ook uit zulke hss., die *ê* geregeld met *ee* schrijven en aldus van *e* = *ē* onder scheiden. Kennelijk is deze wijdverbreide spelling juist van dit woord de aanduiding van een bepaalden, bijzonderen klanken, ee uitspraak niet met *ê* < *ei*, maar met *ē*, 't naast te vergelijken eenerzijds met den welbekenden Mnd. en Nederrijnschen vorm *hillich* (zie ook bij V. eenige voorbeelden uit oostelijke streken, voorts Sp. d. Sond. II XXIII*b* en eindelijk Schiller-Lübben), anderzijds met *-hēde* en ook wel met de proclitische vormen *her, der, mer, ser, ver*, als titels vóór namen gebezigd; m. a. w. de vorm *hēleghe* (met *ē* iplv. *ê* < *ei*) zal te verklaren zijn uit de geringe klem van het woord, waar het vóór den heiligen n a a m, dus protonisch, gebruikt werd, en later van daar op andere plaatsen en gevallen zijn overgedragen (1).

crede, *-o* 142, 149 met *e* gespeld, doch op *ê* rijmend (evenals de andere Rom. *e*'s, behalve alleen *deken* : Tv. 8, 13) is zeker te verklaren (en ook te behouden) als de eerbiedig bewaarde Latijnsche spelling van dit kerkwoord; verg. *domino* 444, *priore* 945 (beide : *ô*), *God* (met *d*, tegenover de gewone phonetische slot-*t*), *dominus* (: *huus*) 2067 enz.

De eenige werkelijke uitzondering is, zie ik wel, *me* = *mee* (*ê*) 1376, een in later tijd, gelijk bekend is, niet zeldzame spelling, doch hier allicht slechts eene alleenstaande verschrijving, en door mij dienvolgens in het overal elders (zie BH., gl.) geschreven *mee* veranderd.

Over de *e*-klanken en de *e*-rijmen valt hier verder nog 't volgende op te merken. Dat mnl. *-eel* < ofr. *-el* en ook *-eer* en *-eert* (in *Cantecleer* en *Tibeert*) < ofr. *-er*, *-ert* althans in R. I een klank hadden, meer en eer rijmende op *êr* dan op *ēr* (zie Tv. 8, 13, 14) schijnt geheel te strooken met het betoog van Salverda de Grave

(1) Zie Franck in Tschr. XXXI 47; Van Wijk in N. Taalgids VII 144; Lasch, Mnd. Gramm. § 137 (verg. 139 over *sinte*).

in Tschr. XV 182, 186-96 (waar juist deze Mnl. rijmen allicht eenigen dienst hadden kunnen doen); zie ook Tschr. XIV 161. De inf. van aan 't Ofr. ontleende ww. op *-eren* vervalt (zie beneden, 63). Daar wij 127 wel: *ontbare: moordenare* zullen mogen lezen en *mēre*, *lêre* F 2602 stellig bedorven is (zie beneden op **125**, **2649-50**), blijven alleen aanstoot geven 1⁰ *weten: heeten*, reeds door de spelling in A als onzuiver gebrandmerkt, maar door de betoogen van Tv. 11, Opprel en Franck (Tschr. XIV 159, 305-9, ZfdA. XXV 40) toch wel als onberispelijk, althans gewoon gehandhaafd (verg. nog Leendertz vóór Floris XCIII); 2⁰ *beere: heere* (dominus) 3465, weliswaar in A (als meestal *ēr*) beide *eer* gespeld, maar elders in R. I toch meestal vermeden, en dus wellicht aan te merken als een der blijken van een anderen oorsprong van het slot (zie boven, 41, noot 2). Verg. hierbij ook Geurts, Gesch. v. h. Rijm I 56-73.

Ook in de volgende gevallen heb ik mij doorgaans, tenzij 't omgekeerde uitdrukkelijk vermeld is, aan de spelling en de klanken van A gehouden (achter × staan, hier en verderop, de vormen van F of E).

è × *à*: *Willem* × *Willam* 1 (FB), het laatste een noordelijke (Hollandsche?) vorm: zie Tv. 17, Nh. 19, V. d. Bergh's Oorkondenb. v. Holl. en Zeel. en Stoke p., en ook b. v. Ypermans, Cyrurgie blz. 46*a* („Willam van Ziericzee") (1). — *heere* (*her*) × *har* (*haer*) 197, 1885, 3393 e. e. (zie beneden Afd. 7). In beide gevallen hebben wij trouwens met een on- of zwakbeklemden klinker te doen.

è × *ì* (Tv. 19): *emmer, temmerman, clemmen, hem, mes-*, *ghewes, best, es, let, met, strec, lecht, recht, selver* enz. × FE veelal: *i* (LW. VIII 227), maar ook vaak *e* bewaard. Hiernaar heb ik ook met *e* geschreven *stallecht: recht* 303-4 (A: *i: i*) en *lecht: recht* **53**: **4** (F: *i: e*.) — Vóór *n* + mkl. heeft A doorgaans *i* (Tv. 20): *hinne. sint, ghedinken, bringhen*; hiernaar heb ik ook in *blent: sent* 77: 8, *blenden: ontwenden* 1840: 1, *Haersenden: benden* 2933: 4 de *e* in *i* veranderd. Doch naast *bekinnen*, dat alleen in en om 't rijm schijnt voor te komen (457, 2827), heb ik elders *(be)kennen* laten staan. F heeft meestal *e* en *i* verdeeld als in 't Nnl.; verg. ook *ligghen* × *legghen* 839, 1065.

è × *ù* (Tv. 22): *lettel, rentvleesch* enz. Ik volg A.

è × *ō* (*ö*): (*die*) *ghene* × (*die*) *gone* 34, 1579 F (corrupt?), 2043, 2277, 2430, 2500 F, 2686 (alle in B!); doch 22 ook in F: *gene*. Is nu niet alleen het „bepalingaankondigend" vnw. *die*

(1) In 't voorbijgaan zij hier even gewezen op de, zooveel ik weet, nog niet verklaarde overeenstemming van dezen vorm met fr. *Guillaume*, eng. *William* en mhd. *Willehalm*, alle met *a* iplv. *e*.

ghene die (zie Td. 188), maar ook de vorm met *o* (*ö*) van den dichter van B; of is deze laatste vorm alleen aan den afschrijver der laatste helft van R. I te wijten (zie Td. 202 en boven, 56)? Daar de vorm met *o* (*ö*) eer Vlaamsch dan Hollandsch is (1), schrijf ik, in B, overal (dus ook **22**, **34**, **1877**) (*die*) *gone*, maar laat **1698** *ghene* staan.

ee × *ei* (Tv. 17): *beede, ghereede, leeden, sceeden, weeden, beseecte, eeke, eeschede, vleesch, meester, ghereet, gheleet, cleene* enz. (F doorgaans *ei* (*ey*), maar soms *e*(*e*) bewaard, zoo *clene* 1844, 1864); doch *ei* eenige malen door 't rijm gestaafd (om 't rijm gebezigd ?).

ei × *e* vóór *n* + mkl. (Tv. 21): *peinsen* enz.

-eel × *-iel*: *morseel* 134, 923; doch elders *-eel* in F behouden: *butseel* 219 F, en *casteel* doorgaans. — Ook doorgaans *eerst* × *ierst*. Over *-eren* × *-ieren* zie beneden, 63.

I.

Den helderen klank spel ik „i" in open, „ij" in gesloten lettergrepen, overeenkomstig A (soms ook *ij* in open lettergr.: *rijme* 15, 20, 2681, *pijnen* 161, *wijlen* : *bijlen* 815 : 6, zelden *y*: *dryuende* 825); ook F doorgaans aldus; in E nog dikwijls *i* of *ii* (= *ij*, *ī*) in gesl. lettergr. (LW. VIII 227).

Ik schrijf „i" ook als slotklinker, èn na een mkl., èn als tweede bestanddeel van een tweeklank, dus ook „ai, ei, aei, oei, ooi". A heeft aan 't slot van een lettergreep meestal *i*, ook in *ei* (alleen doorgaans *Reynaert*, en veelal *keytijf*, *heyde* enz.); doch steeds (aan 't slot van een woord en vóór klinkers ?) *ay*, *aey*, *o*(*e*)*y*. F heeft in de tweeklanken meestal *y*, ook in *ey*: *beyde, leyde, seyde* enz. De spelling met *y* is in latere eeuwen zeer algemeen geworden, maar die met *i* schijnt toch ouder: zie b. v. de boven, blz. 44 bedoelde veertiendeeuwsche Gentsche oorkonden. Daarom heb ik nergens „y" geschreven, noch in *ey* enz., noch ook in *ye* enz. (zie straks), maar overal „*i*". Zelfs in „ooi" (zie beneden, 66, 69), dus ook (*n*)*ooi*(*n*)*t*; al ziet deze spelling er inderdaad onmiddeleeuwsch, veeleer Nnl. uit (2). Alleen in *crayieren* 45 (zie beneden, 63), heb ik, ter vermijding der onduidelijke spelling „-aiie-", mede naar F, de „y" behouden.

ij × *i* vóór *n* + (gutt.) mkl. (Tv. 21): in A vaak, maar niet geregeld *ij*: *rijnc, scijncken, zijncken*; F steeds: *i*. Ik schrijf overal *i*.

Den gewezen tweeklank *ie* < onfr. *io* (en *iu*) (zie Franck in Tschr. XXIX 263 vlgg.) schrijf ik in open en gesl. lettergr. „ie". Aldus doorgaans in A, doch ook vaak *ye*, *nye*, *nyet* enz. In F

(1) Verg. Verdam in Sp. d. Sond. II XXXII*b*.

(2) Over „oi" = nnl. *oei* zie beneden, 69.

daarentegen niet zelden in open lettergr. *i*: *dire*, *ongehire*, *ghireghen*, *sire*, *vire*, *scire*, in gesl. lettergr. *ij*: *dijr*, *hijr*. In E dikwijls *i* (LW. VIII 228).

Daarentegen spel ik tweelettergrepig *î-e* duidelijkheidshalve, ter onderscheiding van bovengenoemden, stellig verschillenden klank: „ije"; niet: „ye", gelijk in A meestal geschiedt (1) (zelden *ie*, b. v. *leckernie* 2084): *hye* 1849, *scampye*: *reynaerdye* 2039: 40, *lyet* 2283, *ghelyet* 3421 (: *verriet*, doch reeds door deze verschillende spelling als onzuiver rijm gebrandmerkt).

ie × *uu* (Tv. 25): *liede(n)* × *lude(n)* 566, 1793, maar *dietsch* behouden 5, 9, 1460. Ook — wat ik hier maar bijvoeg, al is 't eigenlijk een ander geval — *heden* × *huden* 199, 634, 1820.

-ieren × *-eren* in den infin. van Romaansche ww. (Tv. 21). Alleen *-ieren* schijnt in R. I voor te komen: *rampinieren*: *mansieren* 783: 4 F (× A: *rampineren*: *mineren*), *rampinieren*: *rivieren* 849: 50 AF, *grongieren* 2114 A (F: *grimmede*), *plaidieren* 1869 A (F: *pleidiren*), *losengieren*: *manieren* 3089: 90 A (F: *-iren*: *-iren*). De vorm *-ieren* is dus een paar maal, *-eren* slechts ééns, in een denkelijk bedorven lezing van A, door 't rijm gestaafd; weshalve ik ook 45 *crayieren* (A: *crayeren* (2), F: *creyieren*) schrijf. Zie Salverda de Grave, Franse Woorden 318 en verg. Leendertz vóór Floris XCIV.

A heeft enkele malen *lust(ich)*; ik schrijf, ook naar F, den normalen vorm *list(ich)*.

O.

Ik onderscheid, in de spelling van open lettergrepen, „o" = *ō* (< wg. *u*), ook vóór *r*, van „oo" = *ô* (< wg. *au*); in gesl. lettergr. daarentegen „oo" = *ō* en *ô*; dus geheel als in onze vanouds gebruikelijke, zij 't ook thans kunstmatige hedendaagsche spelling. Hier kan ik mij echter niet, als boven bij de *e*, op een vast s c h r i j f gebruik in A en in andere Vlaamsche hss. beroepen. Integendeel schijnt hier de verwarring of vereffening van de spelling dezer beide vanouds en zeker toen en daar nog onderscheiden klanken *ō* en *ô* reeds vroeg ingeslopen te zijn; stellig in verband met een vroeger dooreenloopen der klanken zelf althans in sommige dialecten. Handschriften, waarin het onderscheid min of meer duidelijk en vast gehandhaafd is, zijn, meen ik, zeldzaam (3). Uit Jacobs 157 vlgg., 198 vlgg. kan men opmaken

(1) Ofschoon *ye* ook elders wel dergelijken dienst doet; zie over deze schrijfwijze *ye*, in een hs. opzettelijk later aangebracht (meestal voor *ije*, zelden voor *ie*), Leendertz op 7ste Blisc. 410.

(2) Trouwens een dubbelzinnige spelling, die ook wel *-ieren* kan bedoelen.

(3) Een zoodanig (Vlaamsch) hs. is b. v. het teksths. van Dat Kaetspel ghemoralizeert; zie de Inleiding van den uitgever Roetert Frederikse, LXXIII.

dat in Vlaamsche oorkonden in open lettergrepen ō (of de klankwijziging ö) vanouds meestal *o*, doch ook zeer vaak *oe*, uiterst zelden *oo* geschreven wordt, ô daarentegen aanvankelijk *o*, later meer *oe*, sedert het midden der 14de eeuw, althans in 't hedendaagsche Fransch- en noordelijk West-Vlaanderen, schier regelmatig *oo* gespeld wordt. In A nu is in dit opzicht niet veel, maar toch wel eenige regelmaat te ontdekken. Ik heb de moeite genomen een statistiek der spellingen in A te maken en bevonden dat, terwijl in gesloten lettergreep ō en ô beide meestal *oe*, zelden *oo*, vóór *r* ook een enkele maal *o* geschreven worden, in open lettergr. de volgende verhoudingen bestaan (voor de volstrekte juistheid der getallen sta ik geen borg):

	o	*oe*	*oo*
ō vóór *x* (1):	17	0	0
ō vóór *r*:	4	0	0
ô vóór *x*:	70 (2) (vaak vóór *g*, *n*, *v*, zelden vóór *d*, *t*, *m*, *s*, nooit vóór *p*)	70 (steeds vóór *p*, vaak vóór *t*, *m*, zelden voor *d*, *g*, *v*, *n*, *s*)	8 (vóór *d*, soms *t*)
ô vóór *r*:	20	5	0
ô als slotkl.:	doorgaans (hierbij zeer dikwijls *so*) (3)	12 (*soe*, *onvroe*, *vloe* praet., *stroe*, *-loe*)	0

Derhalve wordt hier ō altijd *o*, nooit *oo* of *oe* gespeld; ô vóór *x* gelijkelijk *o* en *oe* (zeer zelden *oo*), vóór *r* en aan 't slot veel vaker *o* dan *oe*.

In F is in open lettergr. *o*, in gesloten *oe*, zoowel voor ō als voor ô, vrij wel regel.

Wanneer ik nu, in weerwil van deze zeer onvaste spelling in A, en zelfs ten deele in rechtstreeksche tegenspraak daarmede (althans voor zoover de aanduiding der onderscheiding betreft) stelselmatig en geregeld ō en ô, in open lettergrepen, onderscheidenlijk „o" en „oo" durf spellen (4), grond ik dit, behalve op de spelling in sommige Vlaamsche oorkonden en hss., vooral op de buitengewone, ja tot dusverre in onze Mnl. letterkunde

(1) Een andere mkl. dan *r*.

(2) Met inbegrip van *poghen*, *cronen*, *Rome* enz.: zie straks, noot 6 en blz. 66; ook *gheloove*, moede (naar Verdam, in strijd met Franck's Etym. Wdb.).

(3) Verg. b. v. Leendertz, Inl. op Flor. en Blanc. LXXXVII.

(4) Ook *drooghe* (zie V. Wijk).

welhaast eenige (1) zuiverheid der *o*-rijmen in R. I, waarvoor ik vooreerst wederom verwijs naar Tv. 29-36. Het daar gezegde dient echter aangevuld en verbeterd. Van de 4 aldaar nog opgesomde rijmen *ōx* : *ôx* blijft zoogoed als geen enkele over. Immers iplv. *hōve* : *ghelôven* 1790 mogen en moeten wij, ook om andere redenen, naar FB lezen : *hōven* : *bōven*; *poghede* 2343 heeft stellig *ô* (2) en rijmt dus zuiver op *ghedôghede*; *lōghe* : *hôghe* (M.) 2659, door JM. aan B ontleend en ten onrechte t. a. p. door mij genoemd, vervalt nu, vervangen door de oudere, betere lezing **van** F 2618 vlgg. (zie op **2664** vlgg.); *altoos* 2965 heeft wederom *ô* (3) en rijmt dus zuiver op *scadeloos*. Alleen 2379 — Tv. 29, door mij, naar **M.** iplv. naar A werkende, zeer ten onrechte n i e t genoemd! — staat in alle drie de hss. AFB *ghelô(e)pen* : *hōpen*; desondanks durf ik, met het oog op de volkomen regelmatigheid der overige rijmen, ook dit rijm zuiveren en, gelijk rede en rijm eenstemmig eischen, met M. lezen : *gheslōpen*: *hōpen* (zie op **2387**) (4).

Blijven nu alleen nog de Tv. 29 opgesomde 5 gevallen van *ōr* : *ôr* (*hôren* : *verlōren* (bis) en : *vōren*; *verdôren* : *vōren* en : *hōren*) en 10 van *-ōrt* : *-ôrt*. Van de laatste valt weder één af, die slechts een conjectuur van M. is (M. 1735); van de overige 9 plaatsen bevatten 8 een vorm van 't ww. *hôren*, in rijm op vormen van *woort*, *andwoorde* of 't ww. *scōren*. Nu is 't opmerkelijk dat ook in het Leven v. Ste Lutgart, waar *ō* : *ô* anders „offenbar nicht gereimt (werden)", *voort* dikwijls juist op een vorm **van** *hôren* rijmt (5); en dat in den Floris, waar *ō* : *ô* eveneens kennelijk vermeden wordt, in 26 van de 31 „onzuivere" rijmen hetzelfde ww. *hôren* voorkomt (6), dat daar geen enkele maal op *ô* rijmt. Toevallig zal deze overeenkomst in het rijmgebruik tusschen de drie werken wel niet zijn. Doch Leendertz' gevolgtrekking : „blijkbaar had *horen* dus voor den dichter *ō*" (6) acht ik voorbarig. Immers zulk een afwijking van de historisch-etymologische qualiteit der *o* in dit woord wordt door L. in 't geheel niet verklaard en schijnt mij ook inderdaad zeer moeilijk te verklaren.

---

(1) Zie F. 308, op Alex. LXXVIII; Geurts I 50-6, doch ook Leendertz vóór Floris XCV, en Franck 13, Anm.

(2) Zie Opprel in Tschr. XIV 164 vlg.; V. Wijk, Etym. Wdb.; Leendertz vóór Mnl. Dram. Poëzie CXCIII.

(3) Zie V. Wijk, Etym. Wdb.

(4) Voor de *o* in vreemde woorden verg. boven, 60 (over *crede*) en beneden, 67.

(5) Franck 13, Anm. 1.

(6) Leendertz, Inl. XCV.

Nog eer zou dit wellicht mogelijk zijn voor het andere afwijkende woord met *ôr* in R. I, t.w. *verdôren*; behalve in de twee bovengenoemde rijmen (*: vōren* en *: hōren*), komt dit ww. (en het grondwoord *dôre* bnw.) driemaal voor in rijm op *hôren* (13, 33, 2166) en eenmaal in rijm op *voort* (3073): weder juist de bovengenoemde woorden (doch ook eens in rijm op *ôren* 677). Hier zou men wellicht aan een bijvorm *dōre* kunnen denken (verg. de verwante vormen met zwakken klanktrap bij Van Wijk, alsmede *doof : dof* enz.). Doch de mogelijkheid dient toch ook overwogen, dat het telkens voorkomen van juist deze woorden in rijm op elkander geheel of ten deele te wijten is aan de schaarschheid van andere rijmwoorden met *ôr*, terwijl in een episch verhaal met dialoog *hôren*, *woort*, *andwoorde*, benevens het geriefelijke *voort*, zich vanzelf aanboden.

Hoe het zij, ook al werd geen afdoende verklaring van deze overeenstemmende afwijkingen gevonden en al moesten wij dus de bovengenoemde 14 gevallen als onzuivere rijmen erkennen en aanvaarden, dan nog zou de rijmkeurigheid van R. I op dit stuk tot dusverre alleen geëvenaard en overtroffen zijn door 't Leven van Ste Lutgart.

Nu dus, blijkens de rijmen, de klanken ō en ô over 't geheel, althans vóór *x*, nog ter dege blijken te verschillen, meen ik wel gerechtigd te zijn in mijne editie beide ook in spelling te onderscheiden, en wel op dezelfde wijze als in vele Vlaamsche oorkonden en hss. der 14de eeuw en later, alsmede in de jongere algemeene schrijftaal, als „o" en „oo": een nieuwigheid in Mnl. tekstuitgaven, die sommigen vakgenooten wellicht „onsiene" zal dunken, doch die daarentegen het voordeel heeft het oog van leekelezers — tenzij „vereenvoudigers" — in dit opzicht niet door een ongewoon schriftbeeld af te schrikken.

Ik schrijf dus ook *nooi(n)t* enz., in tegenstelling met *vernoie(n)*, *moie* enz. (zie beneden, 69), niettegenstaande — ik erken 't — beide klanken in A gelijkelijk *oy* gespeld zijn.

Nog een paar opmerkingen.

Vooreerst dat ik niet kan bevroeden welke phonetische of graphische reden er kan zijn voor de zeker niet toevallige omstandigheid, dat A juist voor *p* steevast *oe* schrijft enz.; noch de medeklinkers, waarvóór volgens Jacobs 198 in de 13de en 14de eeuw vooral *oe* geschreven werd, noch die, waarvóór volgens De Bo[2] 659*a* in het hedendaagsche Fransch-Vlaanderen alle „lange *o's*" „zacht" klinken, kloppen geheel met de hier voor A gevonden, min of meer vaste spelregels.

Ten tweede dat de vreemde, Romaansche woorden steeds op *ô* rijmen: *crone(n) : lonen* 1783, *: scone* 2614; *priore : ore* 945;

domino : ho 444 (en twee Fransche namen of Latijnsche woorden in rijm op elkander: *B(o)lois : Vermendois* 1510, *paternooster : clooster* 1740); zie over de *ô* in Romaansche woorden Jacobs 52, 207 vlgg.; Franck op Alex. LXXIX; Leendertz vóór Floris XCV; Onze Volkstaal III 192. Al deze vreemde woorden en namen met „oo" schrijven zou echter vrij „afzichtigh" zijn; ik spel dus alleen *croone*, gelijk ook elders vaak geschiedt, aldus, en laat de nog bijna geheel Latijnsche woorden *priore, domino* (verg. boven, 60: *crede*) en de beide Fransche plaatsnamen, alsmede *Rome* (al vindt men dit elders niet zelden inderdaad met *oo* geschreven) onveranderd; dat hierdoor voor 't oog op twee plaatsen een onzuiver „eye-rhyme" ontstaat acht ik geen groot bezwaar.

Ten derde twee werkelijke uitzonderingen op mijne spelling. Het woordje *so* rijmt wel op *ô* (en wordt dan ook meest *oe* gespeld (981: *onvro(e)*, 2568: *stro(e)*, 2662: *Hulsterlo(e)*), doch wordt binnen in 't vers, meestal *o*, zelden *oe* gespeld. Wanneer wij nu bedenken, dat deze partikel zeer dikwijls, in *so dat*, *weder — so*, *wie so*, *hoe so* en derg., stellig geen of zeer weinig klem had, dan mogen wij, dunkt mij, gerust gissen, dat dit woord tweeërlei klank had: beklemd (in de nadrukkelijke beteekenis, en o. a. altijd in 't rijm) met de oorspronkelijke *ô*, maar onbeklemd met een verzwakten, gereduceerden klank; en dan mogen wij dus in de wisselende spelling een — wellicht niet altoos eenparige — poging zien om deze onderscheiden klanken af te beelden (1). Daarom schrijf ik — veelal doch niet altijd in overeenstemming met A — wel in 't rijm en overal waar nadruk op 't woord valt, *soo*; in gevallen als de bovengenoemde uitdrukkingen (ook in *álso*, wanneer de klem waarschijnlijk op *ál* rust) daarentegen *so*. Dat ik hierbij overal het wit getroffen heb verbeeld ik mij echter geenszins.

Soortgelijke overweging leidt er toe het stellig zwakbeklemde (immers oorspronkelijk proclitische) *no* geen *ô* toe te kennen en dus ook niet met *oo* te schrijven. Verg. nog een dergelijk verschil in spelling bij het vrouw. vnw. *soe* (zie beneden, Afd. 5).

o × *oo* (*oe*), in gesloten lettergr., vóór *r* (Tv. 33). A meestal *porte* 397, 520, 3076, 3077 enz., *poerte* 535; evenzoo vaak *mort* met zijn afleidingen, *torn*, *orlof*. Hier, waar de rekking vóór *r* + mkl. wel waarschijnlijk is — zie Franck 53 en Tschr. XXVI 33 vlgg., 129 vlgg., XXVII 16 vlgg., 145 vlgg., XXVIII 221 vlgg. — heb

(1) Zie Franck 20, Anm. I en verg. denzelfde in Tschr. XXIX 292 (over een vl. *dō* naast *doe*).

ik maar overal gelijkelijk „oor" geschreven; over *ghescort* 2346 (= F; B : *scoorde*) zie op **2356**. Doch *orconde*, *orlof* en *verordeelen* heb ik niet durven veranderen. — *Bodscap* (477, 481, 1356, 2476) laat ik onveranderd; *moonc* 1484, *moonke* 2710, 2712 heb ik in *monic*, *-ke* veranderd.

-om(m)- × *-om-* (Tv. 34). A zeer vaak : *commen* (inf. en ppp.), *comt*, *comdi*, *comme*, maar alleen binnen in 't vers, nooit door eenig rijm bewezen; wel daarentegen *come : some* 1017, : *vrome(n)* 629, 1073, 2726, en ook elders dikwijls vormen met *-ome-*, die in F zoogoed als de eenige zijn. Ik schrijf hier overal *-ome-*, ook *some* 2195; doch *somwilen* 2587.

Over *morghin* en *maerghin*, alsmede over *-ocht-* × *-acht* zie boven, 57.

U.

ì × *ù* (Tv. 27). *dinken* 198 ook in F, waar 't anders meest vervangen is door *dunken*; evenzoo *stic* × *stucke* 1115. Ik schrijf overal, naar A: „i". — *pit* in A alleen 2580 (: *dit*); elders, in 't vers, overal *putte*, hetzij als alleenstaand woord, of in den plaatsnaam *Kriekeputte* (zie beneden, Afd. 6); F overal = A. Ik heb mij geheel aan A gehouden.

ù × *ò* (Tv. 39). A: *up*, *vul*, *wulf* doorgaans × F: *op*, *vol*, *wolf*; ik houd mij aan A en lasch dienovereenkomstig **1861** *buc* in, naar F 1849: *boc*. — Daarentegen *bosch* × *busch* 42; ik volg A. — *gheruchte* 739 (AF) heb ik in *gherochte* veranderd, naar 1530, 3322, waar deze laatste vorm door 't rijm gestaafd wordt. — 493 heeft F het echte *diltste* bewaard × A : *dulsten*, waar ik F volg; daarentegen *dulre* 918 AF. — *burse* 1268 AF, *durste* 2402 AF : beide behouden. — *burne* 2698 is bedorven, ik lees met F : *b(a)erke*.

ue = *ö* (< wg. *u* — *i*): facultatieve klankwijziging, ook in A zelden uitgedrukt; *hueghen* 2110 heb ik maar veranderd in *hoghen*, verg. 1048.

„uu" schrijf ik, naar A, in gesl. lettergr., voor den klank < wg. *û* en *iu*; in E nog vaak *u* (LW. VIII 230). Alleen *dominus* 2067 (: *huus*) heb ik onveranderd gelaten; verg. hierboven, 65, noot 4.

OE, OU, AU (1).

oei × *oe* × *o(o)*. A schrijft den klank < wg. *ô* vóór dentalen altijd, aan 't slot meestal *oe*; vóór gutturalen en labialen doorgaans *ou* (maar toch ook wel eens *droeue*, *oeuer*); vóór *m* weifelend:

---

(1) Hier gemakshalve samen genomen, hoezeer eigenlijk als één- en twee-klanken onderscheiden.

verdoomt : *ghenoomt* 999 : 1000, *ghenomen* 806, 2632, *roomt* : *noomt* 2635 : 6, éénmaal *domsdaghe* 3456, éénmaal *bloumen* 324. F kent de spelling (den klank?) *ou* niet, schrijft doorgaans *oe* in alle gevallen; doch enkele malen *o* : *gedroge* 1127 (× A : *ou*), *ue* : *genuegen* 2711 (× A : *ou*), *suete* 2259 (× A : *oe*), *u* : *ruren* : *vuren* 2843 (× A : *oe*). E heeft *o*, *oe*, *ou*, *ue*, *u* (LW. VIII 229-30). Ik heb gemeend A te mogen volgen en de zeer enkele afwijkingen in A te mogen normaliseeren, en dus overal vóór dent. „oe", vóór gutt. en lab. (*p*, *f*, *v*) „ou" geschreven. Vóór *m* heb ik, daar noch de ŏ-, noch de ō-klank door eenig rijm stellig bewezen (Tv. 34) en de spelling *-oem-* daarnaast even veelvuldig is, deze laatste aangenomen. Over het vrouw. vnw. *soe*, *so* zie beneden, Afd. 5.

oe × *o* (Tv. 39). *wostine* 503 A heb ik *woestine* geschreven, naar 508 (*oe*) en F (beide malen : *oe*).

Nnl. *oei* komt voor in de volgende gevallen : *scoyen* : *moyen* 2863 : 4, *ontscoyde* : *vloyde* 2891 : 2, *moye(n)* : *vernoye(n)* 1366 : 7, 1668 : 9, 1991 : 2, 2903 : 4, 3215 : 6, verder 3, 2914 enz. ; steeds in A en F *oy* gespeld. In de eerste twee rijmen bevatten beide rijmwoorden og. *ôj*, nnl. *oei* ; in het laatste rijmt deze klank met het Romaansche woord, welks klank, naar Franck's betoog (Gramm.[2] 29, Tschr. XXIX 293), tusschen *ōj* en *oej* in schijnt gestaan te hebben, zoodat het rijm op *mo(e)ie* wellicht niet volkomen zuiver, maar stellig niet geheel onzuiver is geweest (zie beneden, Afd. 10). In deze omstandigheden zou ik liefst de gelijke spelling van al deze woorden behouden, en wel, zoo dicht mogelijk bij AF blijvende, die met „oi" (iplv. *oy*), omdat die vaste spelling van al deze woorden toch schijnt te wijzen op een klank, verschillende van dien der gewone mnl. *oe*, en door de spelling „oe" derhalve kwalijk juist voorgesteld. Dat „oi" licht een verkeerde „uitspraak" dezer spelling (met *ò* + *i*) kan veroorzaken is toch zeker geen groot bezwaar, te minder nu ook *oi* in Fransche woorden en namen (*proie*, *Fransois*, *Cortois* enz.) door mij, evenals elders, aldus gespeld zijn (A : *oy*). Stellig verkeerd ware een spelling „ooi", nu „oo" voor *ô* is aangenomen (zie boven, 66 over *nooit* enz.).

Den klank < wg. *al*, *ol* vóór dent. schrijf ik, naar 't vaste gebruik in A en F, „ou" (dus evenals den klank < wg. *ô* vóór gutt. en lab.). Sporadische spellingen in A als *saude* 1217 (attractie van 't aanstonds volgende *saeuse*?), *caut* 2299 heb ik in „ou" veranderd. Over *au* < wg. *aw*, *iw* en over *aeu* < wg. *âw* zie boven, 54.

Ten slotte enkele klinkers in onbeklemde of zwakbeklemde lettergrepen.

A heeft soms *-lic* voor *-lijc*: *manlic* 2105, *messelic* 1388, *pijnlic* 1874, *wonderlic* 3025, *ghemackelic* 3026; ik schrijf overal *-lijc* (of *-like*, zie beneden, Afd. 7).

A heeft *-in* voor *-ijn*: *teekin* 1055, *morghin* (*maerghin*) (F en ook A 1084: *-en*), *guldin* 2617, *Martin* 1047, 1049 (F: *-ijn*). Ik houd mij aan A.

A heeft geregeld *-ich*, maar *-eghe*: *besculdich*, *bloedich*, *ghewel-dich*, *menich*, maar *meneghe*. *menichfoudeghe*, *menegherhande*, *eeneghe*; F heeft: *-ich* en *-ige*. Ik houd mij aan den vasten regel van A.

A : *niemen* × F : *nieman* 1102 e. e. Ik houd mij aan A.

Over *i* × *j*, *u* × *v*, *w* zie straks, Medeklinkers.

3. Medeklinkers.

Hier valt het gemakkelijker de punten, die zoogoed als zeker alleen de spelling betreffen, af te zonderen van die, waarbij 't inderdaad verschillende klanken geldt. Ik begin met de eerstgenoemde. Meestal in aansluiting aan de over 't geheel ook hier zeer regelmatige spelling van A heb ik de volgende regels aangenomen. Ik schrijf:

„j" als medeklinker, „i" als klinker; naar onze hedendaagsche, phonetische verdeeling, ook in A doorgaans reeds gevolgd. Zeldzame uitzonderingen zijn in A: *iaer* 834, *ieghen* 205, 738, *ionc* 113, 765. F en E hebben *i* als medeklinker, of liever als beginletter, nog veel vaker.

„v" als medeklinker, „u" als klinker; eveneens naar onze verdeeling, ook in A over 't geheel, althans aan 't begin der woorden, gevolgd. Doch hier zijn ook in A nog meer overblijfsels eener andere, oudere verdeeling, waarbij *v* begin- en slot l e t t e r, *u* tusschen l e t t e r was; derhalve eenerzijds (nog doorgaans zelfs(intervoc. *u* = *v*: *ouer*, *oeuer*, *drouuelic*, *ryuiere*, *dryuende*, anderzijds (nog veelal) slot-*v* = *u*: *nv* enz. — In F komen niet alleen deze twee laatstgenoemde spellingen nog veel voor: *geuen*, *lieue*, *nv* enz.; maar ook begin-*v* = *u*: *v*, *vten*, *vre*, *vwe*. Zelfs omgekeerd begin-*u* = *v*: *uader*, *uaert*, *uallen*, *uan*, *uant*, *uaste*, *uel*, *uele*, *uergaf*, *uerholenlike*, *uerhorde*, *uernam*, *uersprane*, *uerstaen*, *uertroest*, *uerre*, *uloide*, *uoete*, *uoldade*, *uor*, *uoren*. Doch dit laatste — zie ik wel — alleen in de 900 laatste regels. Is dit een gril des afschrijvers van het laatste gedeelte van F (of van diens voorschrift); of zou men hier nog aan een eigenaardigheid van Aernouts werk, B, mogen denken (verg. Td. 192 over *ver* enz., en boven, 56)? In F ook vaak *w* = *uu*, althans in *wt*; omgekeerd *u* = *w*: *versueren* 1676.

„s" voor den harden en den zachten sisklank, nnl. *s* en *z*. Wel is *z* als beginletter in A reeds niet ongewoon: *zede*, *zeere*,

ziere, *zin*, *zijt*, *zonne*, *zorghe*. Doch vooreerst is deze, trouwens jongere, onderscheiding daar toch te weinig streng doorgevoerd om als spelregel te kunnen gelden ; en ten tweede zijn er eenige woorden, als *sint*, *som(e)*, welker begin k l a n k voor 't Mnl. te weinig zeker is. De spelling *keersse* 1247, als afbeelding der scherpe *s*, heb ik nu maar behouden. In F en E komt *z* zelden of nooit voor.

„x" voor *cs*, als veelal in A (doch *conincs* 3269).

„c" (= *k*) vóór *a*, *o*, *u*, *l*, *n*, *r* en aan 't slot ; „k" vóór *e*, *i* ; „c" (en „ch") vóór *e* en *i* alleen in Fransche woorden en namen : *Tiecelijn*, *chierheit*. Aldus staat het, over 't geheel, ook in A inderdaad geschapen ; uitzonderingen als *karitate* 278, *karre* 2414 (*kerre* 209), *knecht* 1775, 2686, 2942 (1) (doch *cnape* 1218, *cnaghen* 2129) zijn zeldzaam ; over *Kriekeputte* zie beneden, Afd. 6. In F is *k* nog zeldzamer (*kater* 107, *knecht* 1775, 2942).

Binnen in de woorden, na een mkl. (*n*) of na „volkomen" klinker, schrijf ik alleen „k", niet *ck*, als soms in A : *ghincken (e)* 789, 795, 1250, *ontfincker* 1508, 1583, *dincken* 198, *scijncken : drincken* 705 : 6, *lancken : dancken* 875 : 6, *soucken : boucken* 7 : 8, *rouckeloes* 2790. Deze sporadische *ck's* heb ik vereenvoudigd, „ck" dus alleen gebruikt om de geminata na „onvolkomen" klinkers aan te duiden.

„qu" = *kw*, als in A en F beide doorgaans.

„sc" niet alleen vóór *a*, *o*, *u*, en *r*, maar ook vóór beklemde *e* en *i* ; „sch" alleen aan 't slot en vóór toonlooze klinkers. Aldus in A doorgaans: *scelden*, *scerpe*, *sciere*, *scinen (scherne* 545, 936, 1289, maar *scerne* 221), doch *malsch*, *valsch*, *dietsche*, *versche* ; tegen A en ook meestal F en E in, overal vóór *e* en *i* „sch" te schrijven achtte ik onnoodige afwijking. Maar ik schrijf „sch" ook binnen in 't woord, na mkl. en volkomen klinkers ; niet, als soms in A, *ssch* : *versche* 162, 568, 2851, *briesschen* 693, *eesschede* 220 (verg. daarentegen *keersse* hierboven).

„g" vóór *a*, *o*, *u*, *l*, *n*, *r* ; „gh" vóór *e*, *i* ; gelijk doorgaans, ik meen wel zonder uitzondering, in A. F daarentegen schrijft overal *g*, ook vóór *e* en *i*. Alleen in Fransche woorden schrijf ik, eveneens naar A — welk hs. ook hier wederom zeer nauwkeurig op de spelling blijkt — vóór *e* en *i* „g", als aanduiding van den geheel verschillenden Franschen klank (*ge, gi*), elders ook wel met *j*, *i* aangeduid : *Ogerne* 803, *stage* 2755, *bottelgier* 2804, *losengieren* 3089, en — hier ter aanduiding der gemouilleerde,

(1) Ook elders schijnt *k* vóór *n* vrij gewoon (zie b. v. Leendertz vóór Floris XC en bij V. de woorden met *cn-*) : toch zeker alleen een graphische traditie, geenerlei phonetisch verschil.

palatale ñ, nfr. *-gn-* — *grongieren* 2114 (verg. *grongaerde* 32). En ik schrijf ook aldus, met „ge”, „gi” de uit F in den tekst opgenomen woorden *mangieren* **700** (F, zeer ongewoon: *mansieren*), *Gente* **2538**, **2664**, **2880**. Doch *seriant* 984, 2446 laat ik, hoezeer waarschijnlijk dezelfde klank bedoeld is, om 't woord geen al te modern gewaad te geven, maar onveranderd. Eveneens *Portaengen*, al zou de hedendaagsche uitspraak van den plaatsnaam *Portengen*, met gutturale *n*, hier een mnl. *gh* doen onderstellen.

„dd” in alle praet. van zw. ww., welker stam op *d* uitgaat, naar de talrijke voorbeelden dier spelling in A: *leedde* 1509, 1611, 1706, 2495, *ghereedde* 1759, *benijdde* 340, *luudde* 1492, ook *sendde* 2427 (al is de spelling *sende* 2312 elders ten minste even gewoon), en nu ook, tegen A: *ane vaerdden* 3332; doch *verwoede* ppp. 2836, wel historisch onjuist, maar steeds gebruikelijk, heb ik zoo gelaten. Desgelijks in 2 pl. praes. of praet., met geinclineerde -*(j) i*, naar A: *houddi* 1143, *raeddi* 689, *souddi* 706, 2728; maar nu ook, naar analogie daarvan (doch tegen A) *ghebieddijt* 1356 en de praet. *hoorddi* 256 (of praes.?). Eindelijk ook (schoon niet dan aarzelend, wegens 't ongewone, na zwak- of onbeklemde lettergrepen), tegen A in: *andwoordde* 1443, 1987, 2625, 3176, 3428 e. e., *andwoorddi* (praet.) 221.

„tt” evenzoo in de praet. van zw. ww. op *t*, naar A: *groette* 1336, en dus ook, tegen A: *lustte* 330, 828, *versuchtte* 990, *troostte* 1299, *wachtte* 2362 en *wijtti* 181. Voorts praet. met geïnclin. -*(j)i*: *laetti* 165, *weetti* 1136, 2204, *moetti* 1415, 2004, 2014, als in A; doch ook, tegen A: *aetti* **558**, *mochtti* (< *mochtedji*, 1140, 2207. Omgekeerd, tegen A *(tt)*: *sietene* 939, *souter* 1146. En evenzoo tegen A *(ff)*: *hiefene* 1303.

„dt” schrijf ik, naar A, in *(ghi) daedt* 3060, *hadt* 212, 3042; *(hi) biedt* 3462; imp. pl. *bidt* 1463, 1723, 2763, 3082; *(hi) hadt* (= *hadde-et*) 821, 2257; maar nu ook, tegen A: *soudt* (= *soudet*) 2680, 2880, 3383 (F), *(hi) biedt* 3442, 3450 enz., en eveneens: *mesleedtene* (< *-leedet-ene*) 208.

Volstrekte eenparigheid was voor den middeleeuwschen afschrijver en is voor den hedendaagschen uitgever in deze laatstgenoemde gevallen moeilijk en is ook niet bereikt. Doch waar in A zulk een duidelijk streven naar etymologische spelling valt waar te nemen, heb ik geen overwegend bezwaar om de minderheid van gevallen, waar van den nagestreefden regel afgeweken is, naar de meerderheid te regelen. Zie voor 't overige Franck, Inclin. im Mnl. 49 en verg. Leendertz vóór Floris LXXXIX.

Als slotmedeklinkers schrijf ik, naar 't algemeen gebruik, ook in A, alleen harde, dus ook *gout*: *out* 2409: 10 (A: *-d*: *-d*).

Evenzoo midden in 't woord, aan 't slot van 't eerste lid; doch *bodscap* 477, 481, 1356, 2476, waar de etymologische spelling vast schijnt, en *andwoorde*, *andwoorden*, die met zeer weinig uitzonderingen, b. v. 1811) steeds met *d* — misschien zuiver phonetisch — geschreven worden, heb ik durven noch willen ver-anderen.

Vrij ongeregeld is in A de spelling van *f* of *v* in sandhi na harde mkl, als *s*, *t*: *mesvoert* 74, *ontvaren* 3040, maar *ontfoer* 85, *ontfaren* 3224, 3327. Ik heb hier overal „v" geschreven, en evenzoo *ontvruchten*; daarentegen, naar 't vaste gebruik in A en elders: *ontfaen* en *ontfaermen*. — *wulfinne* 2895 (F: *vulvinne*) heb ik in *wulvinne* veranderd.

Ook *ch* en *gh* wisselen in A af in *mooghdi* 376, 565 × *moochdi*, *volchden* 1569 enz.; ik heb hier overal „ch" geschreven.

De in A evenals elders gebruikelijke spelling *haerre*, gp. v. 't pers., gdsf. v. 't bezitt. vnw., en evenzoo *meerre* 1471 (F meestal: *mere*) heb ik behouden; ook *cappoen* 1534.

Niet louter de spelling betreffen daarentegen de volgende punten.

h, in A, naar Vlaamschen trant telkens, maar zonder eenigen regel, weggelaten en voorgevoegd (zie b. v. BH., gloss. op *h*-), heb ik overal, naar de etymologie, hersteld of geschrapt; doorgaans in overeenstemming met F, dat zeer zelden (b. v. 35, waar trouwens misverstand in 't spel zal zijn), naar zijn Vlaamsch voorschrift, een verkeerde *h* heeft.

F heeft enkele malen *ft* iplv. *cht*: *graft* 451 (: *gewracht*; A: *graf*), doch 1604, evenals A: *gracht* (: *nacht*); natuurlijk heb ik beide malen den door 't rijm geëischten Vlaamschen vorm geschreven. Evenzoo heb ik *laster* F 1811, naar den elders in A geschreven en ook in F bewaarden vorm, als *lachter* in den tekst gebracht (**1823**). Doch *ghiften* 3144, 3147 AF (1) heb ik, zonder den steun van 't rijm en van vormen als *vichte* en *ochte*, niet, alleen naar E, in *ghichten* durven veranderen, en dus eveneens XV (412) in *vijftien* omgeschreven.

jonnen, *jonst* van A is in F vrij geregeld in *onnen*, *onst* verschreven (ook *ic jonne* 2560 (:), conj. ?), *jan ic* 1075 in *onnic*, maar *hi jans* 3142 in *hi gan*, en *in wancans* 1921 in *inne wancons*, *wanconst* 907 in *wangonste* (maar 2546 onveranderd); ik heb natuurlijk overal de Vlaamsche vormen behouden.

Behouden heb ik ook, naar A: *verde* 166, *terden* 540, 2873 (F: *vrede*, dat ook elders in A gewoon is, en *treden*, *bessem* 722 (F: *besem*), *jammer*, -*like* meermalen (F: *jamer*); *twifelen* 980, 1835

(1) Verg. Verdam in Sp. d. Sond. II XXXII*b*.

(F : *twivelen*), *dompheit* 3372 AF, *verbolghenlijc* 179 (F : *-entlijc*); eindelijk vormen op *-re* als *achtre*, *ghindre*, *kindre*, *lachtre*, *mindre*, *moedre*, *vadre*, *sustre* (F : *-er*; zie Franck 116, 1; 179); meest alle oudere Vlaamsche vormen, door F in jongere of Hollandsche veranderd.

Veranderd daarentegen heb ik, veelal naar F, de in A gevonden vormen: *berrende* 303 in *bernende*, *anscoen* 751, 949 in *hantscoen*, *mordadeghe* 357 in *moortd.* (*mordadelike* 3123 in *mordelike*), *ombedect*, *ombeclaghet*, *omblide*, *ommacht* enz. in *onb.*, enz. *ombeeren*, *ombieden*, *ombiten* in *ontberen* enz. (doch *oomoedelike* 2980 ongewijzigd). — In *vermalendyen* 490 en *vermerrendi* (1) 1374 heb ik de *n* geschrapt, ofschoon ze althans in 't eerste geval wel echt en oud kan zijn (verg. b. v. *visenteren* met protonisch-epenthetische *n*) en in 't tweede, hoezeer niet protonisch, daarmede allicht te vergelijken is. — (*n*)*yement*, ook in A herhaaldelijk geschreven (500, 3367; 1087, 3020), heb ik, tot den in A gewonen, ouderen vorm (*n*)*iemen* herleid.

4. VERVOEGING.

etet 3 sg. praes. 924 × F : *et*, doch 1219 *ghi et* (:) uit F overgenomen. — *verbit* 3449 (: *dit*) natuurlijk onaangeroerd gelaten, hoewel in strijd met *verbijt* 3126 (doch zie Td. 245 en Tv. 44).

Over vormen als *warp*, *waerp* enz. zie boven, 55.

De ppp. van ww. der 6de kl. op *-eghen*, in F, waar 't rijm 't toeliet, in *-aghen* veranderd, zijn natuurlijk, naar A, behouden (zie Tv. 45 en verg. ook Leendertz vóór Floris XCVII).

Het praet. *stoet* (alleen in 't enkelv.) 171, 623, 931, 1210, 3295 (alle :), 336, 717 F, dus vooral in (en om?) 't rijm; *stont*, *-den* 715, 1539, 1556, 1808 (alle :), 99, 717, 1227, 1253, 1285, 1587, 2030, 2064, 2297, 2998, 3386, dus ook zeer dikwijls buiten 't rijm; conj *stonde*(*n*) 196, 1981, 2187, 2702. F meestal = A; noch tusschen A en F, noch tusschen A en B valt in dezen eenig verschil waar te nemen. 3 sg. praes. *steet* 2659 (:). Alles gelaten als in A.

Over het ppp. van *vaen* zie Tv. 47, en nog *ghevaen* 688, 878, 1231, 1238 (alle :), 717; *bevaen* ppp. 43, 517, 899, (alle :), 2749; in F meest altijd bewaard. — *ghegangheh* × *gegaen* 3233. Alles gelaten als in A.

slach imp. sg. 1541 (:) in F behouden, maar 1552 × *sla*; *vanc* 1541, maar *va* 1552 (:), beide in F behouden. Ik heb A gevolgd.

(**hilde*) × *helde* 550 (zie Tv. 47); *gheviel* × *gevel* 149; ik heb de eerste vormen geschreven.

---

(1) Een ww. *vermerrenen*, door BH. 41, 169 geconstrueerd blijve voor zijne rekening.

beworven × *bewervet* 2884; *hiet* 3 praet. × *hiete* 295 (doch 287, 298 = A), *heetet* 3 praes. × *hiet* 2598 (dat ook 2577, 2580, beide F).

leghet 3 sg. praes. × *leit* 923, welke laatste vorm in A voor *leghet* nog niet voorkomt (wel voor *leidet* 219); *seit* voor *seghet* 182, 1132, 1408, 2067, 2903; F 54). — *hevet* × *heeft*, maar ook meermalen *heft* F 262, 1418, 1812 enz., en zelfs soms *hebt* 265, 273, 2003.

Over de praet. en ppp. met *-ocht(e)* × *-acht(e)* zie boven, 57. De vormen *rochte*, *gherocht*, van *raken*, zijn aan F zóó geheel onbekend, dat hij ze zelfs in het rijm verandert: *mesrocht* × *becocht* 747 (:), *gherochte* × *bedochte* 752.

Over de praet. van *beghinnen* en *connen* zie reeds Td. 198 (benevens *const* 1217 F) en verg. Leendertz vóór Floris XCVII; ik heb in A *conde* (behalve 923), *begonde*, in B *conste*, *begonste* (waarnevens in A en B *began*) geschreven. — Over *(j)onnen* zie boven, 73.

wille × *wil* somtijds; over *wilde* en *woude* naast elkaar zie Tv. 49 (F meestal = A); den in A ongehoorden vorm *wilde ghi* 1781, heb ik, ook naar F, in *wildi* veranderd.

daden × *deden* 3329, F 791 e. e., maar omgekeerd *deden* × *daden* 457; natuurlijk is telkens de oude vorm behouden of hersteld.

bem × *ben, bin*; *es* × *is* p.; ik behoud de Vlaamsche vormen van A.

De verl. deelw. zonder *ghe-* blijven in F veelal onveranderd (zie daarentegen beneden, Afd. 9, de znw. en ww. met *ghe-*); *gheleden* (van *liden*, gaan) 2456 heb ik, als in A geheel alleenstaande, veranderd, *leden* (van *liden* = *dooghen*) 231, 2455, 3202 daarentegen onveranderd gelaten. Naar 274 heb ik ook 156 *upheven* iplv. *up gheheven* geschreven (F beide malen × A). Over *onneert* 1998 × *gheonneert* 2005 zie beneden, op **2004**.

S y n c o p e der *ə* (van een uitgang of een geïnclineerd vnw.). Soms heeft F nog de volle vormen. waar A reeds syncopeert: *gaeft* × *gauet* 213, *laet* × *latet* 2743, *gaet* × *gatet* 2747, *mesliet* × *meslietet* 3398 enz.; zijn die volle vormen dan oorspronkelijker of door dezen (of een vroegeren) afschrijver hersteld (1)? Over 't algemeen heb ik telkens de oudere, vollere vormen uit A of F gekozen, doch hierbij ook wel rekening gehouden met het vers; dus b. v. *hevet, hevestu* boven *heeft, heefstu* (*hevet* is ook in F nog het gewone, tegenover *heeft*, ongeveer in de verhouding van 3 : 2;

(1) Erkend dient de mogelijkheid van een h e r s t e l, uit grammatisch besef, van volle vormen, die dan eigenlijk jonger en alleen kunstmatig zijn, gelijk wij ze van de „spraakkunstenaars" der latere eeuwen kennen; zie Franck 154.

daarnevens menigmaal *heft* en *hebt*: zie hierboven). Verg. 't omgekeerde voor *hadde* × *had*: zie Td. 202. Verder *ghi hebt* (*hebbet* alleen nog 1999; ook 3448 schrijf ik, naar den eisch van t mv.: *hebtse*, evenals *comt* 3240), *hebdi* enz.; maar ook *ic hebse* 1632 (sync. v. *-(b)e*, geen apocope) en *(ic, hi) hads, hadse, hadt, hadder* (< *hadde-es, -se, -et, -er(e)*), *ghi hadt* (< *haddet (-et), haddic, haddi* (< *hadde-ic, -hi*), *haddi* (< *haddet-(j)i*), *hadsi* (< *hadden-si*). Buiten deze gevallen van syncope (geen apocope) en elisie komt *had* wel enkele malen in F, maar nooit in A voor (zie Td. 202-3). Over de spelling van deze en andere gesyncopeerde vormen met „dt" en „tt" zie boven 72. Over de ongewone syncope der tweede ə in 't zw. praet. (*voere(de)se* enz.) zie Td. 202 en verder 2092 F en beneden, Afd. 10.

De apocope der ə in werkwoordsvormen, in F hier en daar gevonden, vertoont zich oogenschijnlijk ook in A enkele malen, in de 3 sg. conj. *moet* 428, 2018, *waer* 172, 1150, 1825, 2149, *wist* 1932. Daar zij echter zelfs door F bijna nooit — stellig niet door een rijm! — bevestigd wordt, heb ik ze verwaarloosd en op deze enkele plaatsen den vollen vorm met *-e* hersteld; in de meeste gevallen volgt trouwens een *h* (d. w. z. een klinker), na *waer* ééns een *r*, zoodat men op zijn best van elisie of van syncope (bij enclise, tusschen twee *r*'s) zou kunnen spreken, stellig niet van apocope (1). Zie verder over andere schijnbare gevallen bij enclise en over *ne waer* beneden, Afd. 8.

Te vierne: te stierne × *-en: en* 1682 enz.; iplv. *te wonen* 3173 schrijf ik, overeenkomstig de overige gerundia: *te woonne*.

5. Verbuiging.

Ook hier bespreek ik natuurlijk alleen de twijfelstukken en de wisselvormen (2).

Manl. en onz. (sterke) znw. zonder *-e*. Dsmn. zonder *-e*. Gevallen als *in* —, *an* —, *voor sijn huus* 1066, 1361, 1544 (alle :), 524, 1642 — tegenover *in dien -e* 1640, gelijk ik ook 1240, met F, schrijf (A: *in dien huus*) — kunnen evengoed acc. als oude dat. zonder *-e* zijn (zie Tv. 63, PBB. XII 553, maar ook beneden, 86). Iplv. *van uwen complete* (dsn.?) 951 schrijf ik, naar den gewonen vorm (zie V.) en ten deele naar F (*vre- en*): *van uwen -en*, als dpf.

Seghele nasn. 358, 380 heb ik, mede naar F, in- *el* veranderd.

---

(1) Natuurlijk behooren hiertoe ook niet gevallen als 1654, waar *moet* < *moete -et* is.

(2) Ik kort hier af: n(om)., g(en)., d(at), a(cc)., s(ing)., p(lur)., m(asc)., n(eutr)., f(em).; dus b. v.: gdsf. = gen. dat. sing. fem.

Oude nap. van langlettergrepige neutra (Tv. 64). *Dier* 1872 2248, 2680 (alle :); maar *diere* 49, 1462, 1842, 2648, 2769, 3046 (2436 is zeker bedorven). Doch *dieren* 1877, 2758 np. heb ik in *-e* veranderd (F heeft ook hier, als elders: *-e*); omgekeerd *alle diere* 1456, naar F: *andren dieren*, in *allen dieren* (hier is de dat. mv. bedoeld). — *lier* 745, 855, 944, 1961 F (alle :); doch *liere* 855 F (?), 895 (beide :), 1961. — *haer* 2296 (:) (in F het enkelv.). — *woort* 15, 438, 1875 (alle :), 620 (F : *e*); doch *woorde* 3243 (en **1878** < F). — *been* 1267, 2015 (beide :); *beene* 145 (: maar twijfelachtig × F : *been*, verg. 2273), daarentegen waarschijnlijk aldus te lezen **3055** (: zie ald.). — *dinc* schijnt wel meer als vr. enk. dan als onz. mv. voor te komen (zie beneden, Afd. 5). Al deze vormen met *-e* zijn, hoewel niet alle door 't rijm gestaafd, te veelvuldig om verandering te gedoogen; zij schijnen ook vaak rijm- of maatshalve boven den korteren vorm verkozen.

Over onz. mv. enz. op *-re* zie boven, 74; ook 2090 schrijf ik met F aldus (A : *-e*). Den ongewonen dpn. *kinden* heb ik 2126, naar F en het rijm, hersteld (A : *kindren*), verg. ook *lammen* dpn. 2078; iplv. *sine kindre* dpn. 1470 schrijf ik, naar F : *an sine -e* (zie beneden, 85); 3467 : 8, tegen A : *den riseren : den iseren* (zie op **3479**).

Enkele zwakke mv. (nagp.) op *-en* van sterke m. en o. znw. heb ik in *-e* veranderd: *mannen* 167, *honden* 337, *puden* 2301 F (× 2310 F), *voeten* 2935, 3045 (corrupt), *tranen : granen* 2989 (F : *-e* : *-e*).

Manl. en onz. oude *ja-* en *i*-stammen. Mv. van m. znw. op *-e(re)* (Tv. 65): *dorp(e)ren* nadpm. 13, 33, 845; *jagheren* npm. 2456 (*verraderen* 2225 stellig bedorven); doch *dorpers* 866; F overal *-s*. — Daarnaast het oude mv. op *-e*: *ghebure* 1573, 1579, 1977, waarnaar ik nu ook 343 als nsm. *ghebuur* (naar F × AB : *-ure*) durf lezen; zie Franck 174, 6; V. Wijk op *Buur*.

Enkelv. van onz. znw., zonder *-e*: *stic*, *ghenent* (zie Tv. 65-6, Franck 180, V. Helten 264*a*); op 't gezag dezer plaatsen zou ook *gheluc* 1833 wel kunnen blijven staan, waar ik echter naar F (ook F 1760) *ghelucke* schrijf. Overigens overal *-e* : *andwoorde* enz. — *sonen* gpm. 328.

hōghe. in -en 1048 (*: ghevloghen* ppp.), 2110 : denkelijk mv.; zie Franck 188, 3, V. Helten 270, Opm. 2 en verg. beneden, 96.

vrede, *in -en* 530, eveneens mv. (zie t. l. a. p.); ook 3455 (*: heden*)? Doch *binnen sconinx -e* 140 (*: ghedede*) (1).

Manl. en onz. (zwakke) znw. op *-e*. Apocope van *-e* in 't enkelv. komt in A nooit, in F enkele malen voor (*cnaep* 1218, *baec* 1514, *haen* 1613); ik schrijf overal *-e*,

(1) Over *priore* 945 zie beneden, Hfdst. IV.

Den gsm. *sheere* 2463, 3445 (F beide : o) heb ik, als wel verklaarbare contaminatie van *sheeren* (2435) en het als titel onverbogen *heere* (Franck 174, 1, Anm., 188), wellicht ook als overgang tot *ser*, onveranderd gelaten.

bi namen 1001, 2462 (beide : *quamen* 3 pl.), hetzij dpn. (verg. beneden, 96), hetzij dsn. (zie Franck 188), in allen gevalle door 't rijm gestaafd en niet te wijzig n. Doch *in des duvels -e* 1277, 2708 (beide : *scame* nsf.).

van rauwen 2992 allicht dat. mv.; verg. beneden, 96 en Afd. 5, alsmede Leendertz vóór Floris c.

Verwantschapsnamen op *-r*. *Vadre* asm. 1141, 1236 (F : *-er*), verg. boven, 74, 77 : *kindre* ; *huwes vader* gsm. 1280, waarnaar ik, ook naar F, 1272 : *haers vader* (A : *van haren -er*) en 2347 *mijns vader* (A : *-ers*) geschreven heb (doch *van sinen vader* 2546 AFB). Desgelijks *broeder* gsm. 178, 1337 ; mv. 305 (A : *-s*, F : *-e*), 1924 (A : *-s*, F : —) ; ik volg op beide plaatsen A en schrijf dus *broeders*.

Moedre asf. 1236, *sustre* gsf. 307, *suster* dsf. 311 ; ik schrijf overal *-re* (verg. boven, 74, 77). Mv. *dochtren* 329 (*sustren* 320 bedorven ; ongewijzigd (zie Tv. 72, Franck 191).

Eigennamen. *Rumen ende Widelanken* beide asm. 1925 (: *danken* inf.) Over den nom. *Brune* (en den gdasm. *Brunen*) naast het sterke *Bruun*, een dat.-acc. *Isingrin* enz. zie beneden, Afd. 6.

Vrouw. znw. zonder *-e*, *ghewout* en *ghewelt* beide, vooral in B : zie Td. 189.

Dsf. — en *-e* naast elkaar. *Cracht* 1303, 2268, 2416, 2842, 3242 (alle :), 347 (F soms : *-e*) ; doch *-e* 686 (:), 1036. — *(on)macht* en *nacht*, in rijm op de zooeven, bij *cracht*, genoemde plaatsen, en 2047 (:) ; doch *-e* 2371 (:), 118, 2369, 2787. — *gracht* 348, 1604 (:), beide zeker wel asf. — *vaert* 497, 1103, 1695, 2157, 2627 (alle :) ; doch *-de* 153 (:). — *moort* (437 ?), 2162 ; doch *-e* 2526. — *haest* 1248 (:). — *list* 2623 (:), 117, 995, 1745 ; doch *-e* 686, 1034. — *scult* : *-de* 2170, 3460 (beide : *hulde* asf.) (verg. *onsculde* apf. ? 82. Alles ongewijzigd gelaten ; ook hier (verg. boven, 77) krijgt men den indruk, dat de vormen zonder en met *-e* gebezigd zijn naar gelang van de behoeften van het vers (rijm en rhythme).

Mv. op *-en*. *Ghiften* apf. 3144 (F : *-e*, als asf. bedoeld ?), gpf. 3147 ; *aenden* 2090, *gansen* 2091, *mesdaden* 1678 (: *raden*, doch zeker te lezen : *-e* : *-e*), alle apf., heb ik, ten deele naar F, in *-e* veranderd ; verg. V. Helten 276.

Naast *-heit* komt *-hede* als nsf. voor 1666, als asf. 243 F, waarbij dan de dsf. *-heden* 28 (:) ; 2537 is apf. (of gpf. ?).

tijt. te dien -en 149 (: *liden* inf.), *in allen- en* 2075, *ten -en* 3066, alles dat. mv. (verg. beneden, 96) ; ook *teenen -e* 2311 zal wel met *-en* gelezen moeten worden (zie Franck 189, Anm.). Doch

ter goeder tijt 1230. Ook *quaden tijt* nsm. 1113 heb ik overanderd gelaten (zie op **1105**).

pladijs. In plaats van *eenen pladijsen graet* 214 A schrijf ik, naar F: *eere* (B: *der*) *pladisen graet*, een gsf. op *-en* van een woord zonder *-e*, bij een vreemd woord eer begrijpelijk (verg. beneden, 96-7). — *pertrisen* 3160 (: *spisen*, wrschlk. mv.) schijnt de gewone vorm, als mv. v. *pertrise* (zie V. VI 166).

Vrouw. znw. op *-e*. Apocope der *e* is nog onbekend: in een alleenstaand geval als *hulp* nsf. 1844 (vóór *es*, dus eigenlijk elisie) heb ik de *-e* hersteld.

Een onregelmatige nasf. op *-en*: *priemen* 385 kan uit den veelvuldigen zw. dsf. *te priemen* ontleend zijn; ik schrijf, naar F: *prieme*. De vorm nom.-acc. *vygelien* 431, 440, 450 kan zeer wel mv. (naar 't Lat.) zijn; ongewijzigd. — Daarentegen zal de schijnbare npf. op *-e*: *avonture* 4 wel als enkelv. opgevat dienen te worden (zie ald.). — *catte* ap. 2465 kan mv. van een, naast *catte* vr. vanouds bestaand (en hier naast *beren* zeker niet oneigenaardig), manlijk *cat* (= *cater* 107 e. e.) zijn; naar F: *catzen* (?) zou men echter ook *catten* kunnen lezen.

De dasf. zonder *-e*: *wijs* 207, 1321, 2300 F (alle:), 687 (daarnaast *wisen* dsf.: zie ben., 96); *stont* 934 (× F), 2393, 2924 (alle:) (daarnaast *stonden* dpf.: zie ben., 96); *waerf* 348, 2009 (doch het mv. *waerven* 232, 1007, 1023, 1341, 1373, 2120, 2140 (ook 2782, als van een enkelv. *waerve* ?) zijn van elders uit het Mnl., en ook uit het Os. en Ohd., als overblijfsels van de oudere (in 't Ags. nog volledig bewaarde) verbuiging der langlettergrepige *ô*-stammen, genoegzaam bekend (zie Franck 183, Leendertz vóór Floris C; Gallée 307, anm. 1; Braune 207, anm. 2; Sievers 252).

Een breeder uitweiden vereischt de bespreking van de gdsf. op *-e* of *-en* dezer vrouwelijke, in den nom. op *-e* uitgaande znw., d. i. der vanouds sterke *ô*- (*-jô-*) stammen en der vanouds zwakke *-ôn* (*-jôn*) stammen: nog steeds een zeere plek onzer Dietsche spraakkunst, en een vraagstuk, welks (in een critische editie toch onvermijdelijke) oplossing nauw samenhangt met of afhangt van het antwoord op enkele andere vragen. De hoofdvraag is hier voor ons:

1. Mogen en moeten wij in 't Mnl. alle vr. znw. op *-e* rekenen tot één en dezelfde klasse, waarin de gdsf. — de eenige naamvallen, waarin de vanouds sterke en de vanouds zwakke vr. znw op *-e* nog verschillen konden — zoowel op *-e* als op *-en* (naar het den dichter of schrijver geviel), maar toch meestal, en gaandeweg zoogoed als altijd op *-en* uitging, zoodat van een onderscheiding tusschen (vanouds) sterke en zwakke verbuiging hier geen sprake

meer kan zijn? Of wel kunnen en moeten wij in 't Mnl., t. w. in dit of dat Mnl. geschrift of tijdperk of gewest nog onderscheiden: vr. znw. die steeds *-e*, andere die steeds *-en*, en wellicht een derde groep van znw., die reeds beide vormen voor die beide nv. kenden? De eerstgenoemde voorstelling is inderdaad te vinden bij Franck 182, 186, 189; Van Helten 287-8; en ook b. v. in Kern vóór Limb. Serm § 145-6; Meert, Vormleer v. Ruusbroec, blz. 60-2; Leendertz vóór Floris XCIX, C, en enkele andere — schaarsche! — bijzondere grammaticale verhandelingen (1). Trouwens reeds voor 't Onfr. wordt geene onderscheiding meer mogelijk geacht tusschen deze beide klassen, die ook in 't Os. en 't Ohd. reeds allerlei gevallen van vermenging en overgang vertoonen; zie Van Helten, Aonfr. Gr. § 59; Gallée 308, anm. 1; 336, anm.; Braune 208, anm. 2; 225, anm. 2.

Het antwoord op deze vraag hangt nu grootendeels af van dat op enkele andere, die echter wederzijds van de eerstgenoemde afhankelijk geacht kunnen worden, t. w.:

2. Worden in het betrokken Mnl. gedicht reeds (ontwijfelbare) rijmen *-e: -en* gevonden? Welke vraag weder onafscheidelijk is van eene andere:

3. Welke znw. worden, in het betrokken Mnl. geschrift, in bepaalde uitdrukkingen, waar wij thans het enkelv. zouden bezigen, nog, als vanouds, in den dat. mv. gebruikt?

4. Welke voorzetsels regeerden, in het betrokken Mnl. geschrift (of tijdperk of gewest), nog alleen den datief, welke alleen den accusatief, welke andere eindelijk beide dat. en acc.? In welk laatste geval dan voorts de vraag rijst: hing soms nog, als vanouds en nog heden in 't Nhd., de keus tusschen dat. of acc. hiervan af, of een rust op een plaats (of b e w e g i n g b i n n e n een ruimte) dan wel een r i c h t i n g naar een plaats bedoeld is?

En ten slotte kunnen althans de eerste twee vragen in verband gebracht worden met nog eene andere (trouwens voorloopig zeker vrij academische):

5. Waar, wanneer en hoe is in de levende taal — die, hoezeer meer of min gewijzigd, toch onder de in schrift overgeleverde literaire taal schuilt — de geleidelijke verzwakking, vervluchtiging van de meeste slot-*n*'s na eene *e* tot een nasalen naklank — die eindelijk geheel en al verdwijnen zou — begonnen en voortgegaan?

Om nu met het laatstgenoemde te beginnen: mag men dit phonetisch verschijnsel, dat zich, zooals bekend is, in jongere

(1) Verg. ook Kolthoff, Het Subst. in de 16de eeuw § 41.

tijdperken, voornamelijk in Frankische en Friesche, niet in Sassische dialecten (1) vertoont, reeds in 't Mnl., zij 't ook nog slechts in kiem, halfverholen, aanwezig achten en het voor de oorzaak houden der vermenging en verwarring van de oorspronkelijk sterke gdsf. op *-e* en de zwakke op *-en*? Op het laatste deel dezer vraag moet het antwoord zeker ontkennend luiden; immers dit laatste verschijnsel doet zich, in verschillende mate, reeds voor in 't Onfr., Os. en Ohd. (2), in welke zooveel oudere vormen en tijdperken van het Germaansch daarentegen van een neiging tot afval of verzwakking der *-n* nog geen spoor te vinden is.

Mag men dan echter die voor het jonger (Mnl.) tijdperk ondersteldé neiging tot verzwakking der slot-*n* na *ə* wellicht aansprakelijk stellen voor de, naar men zegt, haast overal in 't Mnl. gevonden rijmen *-e*: *-en*? Op zich zelf klinkt dit wel aannemelijk: die verflauwende *-n* zou den uitgang *-en* zoogoed als gelijk aan *-e*, en daardoor een rijm tusschen beide slotlettergrepen voor Dietsche — t. w. Frankische (en Friesche); de Sassen tellen hier niet mede — ooren zoogoed als zuiver gemaakt hebben. Inderdaad vinden wij b. v. een uitspraak van Van Helten als deze (Tschr. XII 169): „Dat de nasaal reeds in 't Mnl. zwak werd uitgesproken, blijkt uit de in deze periode s p o r a d i s c h (3) bij slepend rijm aangetroffen verbindingen van vormen op *-e* en op *-en*"; welke meening vrij algemeen aangenomen schijnt (zie b. v. ook Detmers, Aant. op Franc. 2; Leendertz vóór Floris LXXXIV). Ik wil noch kan betoogen dat dit geheel onjuist is, maar zou toch eenig twijfelend voorbehoud willen maken, op grond der overweging dat, zooveel ik weet, deze rijmen de eenige bewijzen of blijken zouden zijn eener zoo vroegtijdige verzwakking der *-n* in de zuidelijke gewesten (4). Of zou men Mnl. inclinaties als *varewi, brincwi* (maar ook *gawi*), *hadsi* enz. en assimilaties als *loghelike, hedemere* (Franck 22, 2; 115, 4) toch als andere aanwijzingen in diezelfde richting mogen opvatten? (5)

Hoe het zij, de verwarring en ondereenmenging van de sterke en de zwakke verbuiging der feminina op *-e* is over een

(1) Ook in jongere Middelfrankische en zuidelijker dialecten; maar dit gaat ons hier niet rechtstreeks aan.

(2) Zie boven, 80.

(3) Ik spatiëer.

(4) In de 16de eeuw begint zij zich, zeker wel het eerst en meest in Holland, te vertoonen (zie Van Helten t. l. a. p.).

(5) Het verloop van de rectie der voorz. met dat. of (en) acc. heeft in allen gevalle met die verzwakking der *-n* niet dan zeer uit de verte te maken: de dat. en de acc. sg. fem. en eveneens de dat. en de acc. pl. (de eenige h i e r in aanmerking komende gevallen) bleven ook nadien door het voorafgaand vnw. of lidw verschillen.

veel grooter gebied verbreid en ook veel ouder dan de verzwakking der slot *-n* of het voorkomen der rijmen *-e : -en*. Bestaat er tusschen deze verschijnselen eenig verband, dan zal dus het oudste en meer algemeene veeleer als medewerkende oorzaak der andere moeten beschouwd worden.

Terwijl ik nu verder het phonetisch vraagstuk van de verzwakking der *-n* terzijde laat, meen ik geen onnut werk te doen, zoowel voor de tekstconstitutie van den Reinaert als voor de Dietsche grammatica in 't algemeen, door eens — hetgeen zooveel ik weet, nog nooit voor eenig Mnl. gedicht geschied is — te onderzoeken of inderdaad in onzen R. I. die beide verbuigingen reeds zóó geheel samengevallen en de rijmen *-e : -en* zóó grif toegelaten zijn als men tot dusverre voor bijna het geheele Mnl. (1) pleegt aan te nemen.

De nadere beschouwing dezer vraagstukken leidt ons weldra tot het volgende dilemma:

1. òf de betrokken dichter heeft nog een — meer of min nauwkeurig — onderscheid gemaakt tusschen de vanouds „sterk" en de vanouds „zwak" verbogen vrouwel. znw., d. i. tusschen den gdsf. op *-e* en dien op *-en* (waarbij dan kan komen dat hij ook het aloude onderscheid in de regeering der voorzetsels nog handhaaft); maar hij heeft daarentegen wèl reeds rijmen op *-e*: *-en* gebezigd;

2. òf hij heeft, omgekeerd, laatstgenoemde rijmen hetzij volstrekt uitgesloten, hetzij zooveel mogelijk vermeden; maar hij heeft daarentegen van (alle, vele of enkele) znw. een gdsf. op *-en* naast dien op *-e* (en ook na sommige voorz. den acc. naast of in plaats van den dat.) zonder onderscheid gebezigd.

Wanneer ik, na een aandachtig onderzoek der voorhanden gegevens, te rade ben geworden van deze twee mogelijkheden de laatstgenoemde — evenwel met belangrijke beperking der willekeur ten aanzien van de verbuiging der st. en zw. fem. en de rectie der voorzetsels — als de waarschijnlijkste te aanvaarden en ze dus ook als richtsnoer bij de tekstconstitutie aan te nemen, zal dit misschien velen een tamelijk willekeurige keus toeschijnen. Inderdaad is dit echter slechts oogenschijnlijk het geval.

Immers die voorkeur berust niet — zooals men misschien zou meenen en mij voor de voeten werpen — op een stelselzuchtige voorkeur voor de regelmaat, in volslagen strijd met de vrije individualiteit en taal van den middeleeuwschen dichter. (2) Zij vloeit integendeel voort uit de volgende overwegingen:

---

(1) Met uitzondering wellicht van Maerlant: zie ben., 83, noot 2.

(2) Veel minder nog op het „vooroordeel", door F. 287, noot 1 en Inl. op Maerlant's Stroph. Ged. XLII geveld.

1. dat eenerzijds de beide dichters — of wel de jongste van beiden, Willem, de redactor van den tegenwoordigen staat van 't gedicht — ook op andere punten buitengewoon „rijmkeurig" blijken geweest te zijn, véél meer dan de meeste hunner tijd- en kunstgenooten; immers dat zij niet alleen, evenals sommige andere, de rijmen *ijë : ie* en *ie : ij* en *ē : ê* (ook vóór *r*), maar zelfs — wat tot dusverre bijna alleen hier gevonden is — het rijm *ō : ô* (ook vóór *r*) volstrekt of zooveel mogelijk vermeden hebben;

2. dat anderzijds het samenvallen der gdsf. op *-e* en *-en* (meestal in *-en*) en het verloop der oude onderscheiding van dat. en acc. na sommige voorz. (meestal naar den acc.) in 't algemeen voor 't Mnl. (ook het oudere en oudste?) toch wel schijnt vast te staan;

3. dat inderdaad, wanneer wij de tweede der bovengenoemde mogelijkheden als regel aanvaarden, en bovendien die gevallen van *-e : -en*, welke ook uit anderen hoofde, naar andere hss. enz. emendatie in *-e : -e* of *-en : -en* vereischen of toelaten, inderdaad aldus verbeteren (1), er geen enkel geval overblijft, dat zich op geenerlei wijze naar dezen regel voegt. Zulke onaantastbare rijmen zouden b. v. zijn *varen* (inf.) *: openbare* (bijw.), *gheslopen* (ppp.) *: ic hope*, *ghebeden* dpn. *: -hēde* nsf.; indien er tegen een rijm *-e : -en* geen bezwaar bestaan had, zouden zulke rijmen zich toch zeker meermalen voorgedaan hebben. De hypothese wordt dan bevestigd doordat alle gegevens door haar 't gemakkelijkst te verklaren zijn.

Ik ga derhalve in het volgende uit van de onderstelling dat een rijm *-e : -en* in R. I in 't geheel niet voorkomt, en dat ons gedicht ook in dit opzicht keuriger is dan wellicht eenig ander (2).

(1) Zie beneden, Afd. 10. Ik ontken niet dat ik mij bij de keus tusschen twee lezingen meermalen door dezen eenmaal aangenomen stelregel (geen *-e : -en-* rijmen te aanvaarden) heb laten leiden, en dus eenige gevallen, die mijn stelregel schijnen tegen te spreken, naar dienzelfden stelregel verwijderd heb (de bekende circulus vitiosus of petitio principii); ook daarvoor dus enkele malen een elders in R. I ongewone (maar toch niet volslagen onmogelijke) vorm van een gdsf. of rectie eener praepositie heb moeten aannemen, zie straks, bladz. 89 vlgg.? Maar ik meen te kunnen zeggen dat hiermede geen geweld is gedaan aan hetgeen andere overwegingen eischten, dat ik geen gevallen „verdonkeremaand" en geen ondenkbare vormen (als tot zuivering der bovengenoemde rijmen vereischt zouden zijn) ondersteld heb. Altoos blijft het boven, sub 3 genoemde argument — zij 't ook eenex silentio — het sterkste.

(2) Zie over deze *-e : -en*-rijmen in 't algemeen Jonckbloet, Ep. Versb. 168-70; Geurts I 120-3; en verder b.v. Franck, Inl. op Maerlant's Stroph. Ged. XLII-XLIII; Detmers, Aant. op Ste. Franc. Leven 2; V. Veerdeghem, Inl. op Ste. Lutgart LXII; Leendertz, Inl. op Mnl. Dram. Poëzie CLXXXVIII vlgg.; Inl. op Floris LXXXIV enz.: meestal opgetaste, maar niet bewerkte bouwstoffen.

Van dit standpunt vallen dan te bespreken: 1. de rectie der praeposities; 2. de verbuiging, met name de gen. en dat. sing., der vrouwelijke woorden op *-e* (1).

Omtrent de regeering der voorzetsels in het Mnl. zijn wij tot dusverre, zooveel ik weet, nog zeer onvoldoende ingelicht. Op dit punt geeft de tweede, geheel omgewerkte druk van Stoett's (voor 't overige zoo verdienstelijke) Mnl. Syntaxis zelfs vrij wat minder dan de eerste: slechts 4 regels van § 120, in plaats van de wel zeer onvolledige, maar toch altoos meer zeggende §§ 301-48 van den eersten druk. Verder vindt men natuurlijk vele bouwstoffen in de verschillende artikels over de bedoelde voorzetsels van Verdam, en in de inleidingen tot enkele edities (2). Maar noch het nadere beloop of verloop, noch zelfs de feitelijke toestand in de verschillende tijdperken en gewesten is ons nader bekend.

Vooraf dient vastgesteld in welke gevallen een datief en een accusatief — daarom gaat het toch in hoofdzaak — in het Mnl. nog duidelijk van elkander te onderscheiden zijn; de overieg gevallen, t. w. die vormen, welke zoowel dat. als acc. kunnen zijn, waarin beide „naamvallen" zijn samengevallen, moeten hier natuurlijk buiten beschouwing blijven.

1. Een vorm met *-e* van een manl. of onz. znw., dat in den nom. zonder uitgang is (eertijds *a*-, langlettergr. *i*-, *u*-stammen enz.), in gevallen waar syntactisch vanouds een dat. thuishoort, is stellig als zoodanig (dat. enkelv.) op te vatten, vooral indien voorafgegaan door *den*, *eenen*, *sinen* enz. Een vorm zonder *-e* van zoodanige manlijke woorden, in dezelfde omstandigheden, behoeft daarentegen nog geen acc., kan ook een oude, reeds vroeg geapocopeerde datief zijn (zie Franck 174, 4; 178; Van Helten 246, *b*, *c*), en is dus voor ons onderzoek niet te gebruiken. Een onzijdige vorm zonder *-e* is alleen dan ondubbelzinnig, wanneer een voorafgaand *den*, *eenen*, *sinen* enz., onderscheiden van (*da*)*t* enz., de datief-betrekking als nog duidelijk beseft doet uitkomen (3). Zoo is b. v. *in water ende in velt* 2315 (:) niet zeker een acc., tegenover den stelligen datief *in velde ende in woude* 2365 (:), maar wel *int velt... int wout* 3447 (:), evenals *ant... velt* 2270.

---

(1) In het volgende laat ik in 't algemeen die gevallen, waar *-e: -e* of *-en: -en* rijmen zonder eenige reden tot verwondering of opmerking te geven, onbesproken, of haal ze alleen aan ter staving van andere, twijfelachtige gevallen. — De overige schijnbare rijmen *-e: -en*, t. w. die waarbij geen gdsf. in 't spel is, zijn beneden, Afd 10, besproken.

(2) Zie b. v. Leendertz vóór Floris CII. Verg. daarentegen voor 't Hd. b. v. Wilmanns, D. Gramm. III, § 325-31.

(3) Over *huus* enz. zie boven, 76.

2. Vormen op *-e* van vrouwelijke znw., in den nom. op *-e* uitgaande (eertijds *ô-*, *jô-*, *ôn-*, *jôn-*, *în*-stammen enz.), zijn alleen dan stellig dat. enkelv., indien zij voorafgegaan worden door *der*, *eere*, *siere* enz. of een bnw.-vorm op *-er*; zonder zulke woorden kunnen zij evengoed acc. enkelv. zijn; voorafgegaan door *die*, *een(e)*, *sine*, *u(we)* enz., zijn zij stellig acc.

3. Vormen derzelfde znw. op *-en* zijn eveneens alleen dan stellig dat. enkelv., indien zij voorafgegaan worden door *der*, *eere*, *siere* enz. of een bnw.-vorm op *-er*; anders kunnen zij immers, in vele gevallen althans, evengoed dat. mv. zijn.

4. Vormen op *-e* der vrouwelijke znw., in den nom. niet op *-e* uitgaande (eertijds langlettergr. *i-*, *u*-stammen), mogen hier, in R. I, stellig als dat. enkelv. opgevat worden.

5. Meervoudsvormen op *-en* zijn van de sub 2, 3 genoemde znw. alleen dan stellig dat., wanneer zij door *den* (× *die*, *de*) of door een bnw.-vorm op *-n* voorafgegaan worden; van die sub 1, 4 (welker nap. op *-e* uitgaat) daarentegen ook zonder zulke bepalende woorden.

6. Van manl. en onz. znw. op *-e* (eertijds *an*-stammen enz.) zijn de dat. en acc. enk. niet, de dat. en acc. mv. alleen door het lidw. van elkaar te onderscheiden.

Ik geef hieronder nu de stellige gevallen, zooals zij in A (F) voorkomen, en onderscheid bij de voorz. met dubbele regeering de beide bovengenoemde categorieën als „rust" en „richting" (1).

achter: dat. 2429.

an: dat., bij rust 493, 646 F, 879, 1100, 1614, 1815, 2286, 2889 F?; na *comen* 1432 (F: acc.).

an: acc., bij richting 1245, 1487, 1937, 3029, 3268, 3412. Doch ook bij rust 457, 794, 1125, 1209 F, 1470 F, 2270, 2286. Dat. en acc. naast elkaar (bij richting?) 2912-3 (F: beide acc.); verg. 3048: dat.?

beneden: dat. 508, 777 (F op beide plaatsen: *beneren*, met dat.).

bi: overal dat., nergens een ontwijfelbare acc.

binnen „ „ „ „ „ „

buten „ „ „ „ „ „

dor: acc. 66, 396, 503, 992, 1351 F, 3351 enz., passim.

in: dat., b. v. 41, 161, 207 (219, na *legghen*, doch blijkens F en 't rijm bedorven), 228, 335, 905, 1030, 1224, 1285, 1377, 1414 (F: *om*, met acc.), 1640, 1765, 1787 (1804 bedorven), 2075, 2098, 2151, 2181, 2246, 2267, 2314, 2365, 2736, 2904, 3090, 3109.

---

(1) De aanduiding welke plaatsen in 't rijm staan laat ik hier weg, tenzij in bijzondere gevallen — Ook hier ga ik uit van A, en vermeld meestal de varianten uit F, soms ook die van B.

Ook na *bringhen* 685, 1647, 1991 (maar in hetzelfde geval: acc. 2420, 3092); na (*gheronnen*) *comen* acc. 119 (FB: dat.) (1).

in: acc., bij richting, passim. Doch ook zeer dikwijls bij rust 12, 283 (FB: dat.), 453, 827, 850 (F: dat.), 909, 965 (of richting?), 1066, 1511, 1530, 1604, 1614, 1847 (F: dat.), 1865, 1939, 2068, 2187, 2244, 2316 (F: dat.), 2370, 2372, 2434 (indien niet bedorven), 2455, 2519, 2585, 2592, 2622, 2627, 2643 (of richting?), 2663, 2759, (2861 zeker bedorven), 2867, 2991, 3051, 3205, 3287, 3301, 3447, 3467 : 8.

jeghen: dat. 3215 (of gen. iplv. acc., van vrouwen?).

— : acc. 1462 (F: dat.).

met: overal dat., nergens een ontwijfelbare acc.

na: dat. (temporaal) 707 (doch 3044, in hetzelfde geval, acc.), 2223, 2760 (beide: *na dien dat* × *na dat* 2737, 3421, maatshalve); 946 is *na* bijw. c. dat.

na: acc., bij richting 787 (F: dat.).

naest: dat. 269.

neven: dat. (vr.) 386 (F: manl.: dat. of acc. ?).

— : acc. 895 (F: dat.), 2375, 2990.

om: dat. 344 (F: acc.; zie ben., 99 bij *muur*, en Franck op Alex., blz. 159, 456).

om: acc. 235, 792 F (A bedorven?), 1351 (F: *dur*: acc.), 2513, 3071.

onder: dat., bij rust 465 (immers geen mv.?), 2356.

— : acc., bij richting 2422. Doch ook bij rust 453, 759 (F: dat.), 1086, 2559.

over: dat. 364 (F anders).

— : acc. 115, 678, 963, 971, 993, 1678 (gelezen naar F), 1726, 2023 (F: dat.).

sonder: acc. 1814, 1948, 2465, 2591, 3014; of wellicht reeds hier en daar als voegw., in de bet.: behalve, en het volgend nw. dus als nom. op te vatten, evenals 50, 58, 799?

te, *tote*: overal dat. (niet weersproken door *thuus* 3100: zie Franck 174, 4).

tusschen: dat., bij rust 820, 2444 (F: acc.).

— : acc., bij richting 1207. Doch ook bij rust 1872.

up: dat., bij rust 1209 F: (*an*: acc.), 848 F?

—: acc., bij richting 1317, 1597, 1601 (na *legghen*), 1618, 1794, 2209 e. e. Doch ook zeer vaak bij rust 286 (F: dat.), 348, 418, 497, 1156, 1820, 1953 (F: dat.), 2185, 2373 (× F), 2817; na *gaen ligghen* 960, 2894, — *staen* 2755, 3045, — *sitten* 2825 (rust of richting?).

---

(1) Hierbij behoort eigenlijk ook *in dien dat* 2189, 2470, 2509, 2823.

ute: overal dat., nergens een ontwijfelbare acc.
van: „ „ „ „ „ „
voor: dat., bij rust 1892.
— : acc., bij richting 1173, 1643, 2769, 2829, 3075, 3076. Maar ten minste even vaak bij rust 72, 291, 578, 1065 F, 1135, 1183, 1285, 1411, 1539, 2046, 2454.

De uitkomst dezer opsomming is dus, dat in d e h s s. v a n R. I — altoos een zeer beperkt veld, waarin allerlei zeer gewone verbindingen toevallig kunnen ontbreken — :

achter, beneden (beneven), bi, binnen, buten, met, naest, te (tote), ute, van nog alleen den datief regeeren;

dor, sonder (en ook *om*?) nog alleen den accusatief regeeren;

de overige: *an(e), in, jeghen, na, neven, om* (?), *onder, over, tusschen, up, voor* zoowel den datief als den accusatief bij zich hebben; doch dat bij de meeste het oude onderscheid tusschen den dat. (bij rust of beweging binnen een ruimte) en acc. (bij beweging of richting naar eene plaats) op weg is te loor te gaan, en wel in dien zin, dat de acc. ook (naast den dat., en naar 't schijnt zonder onderscheid van beteekenis) dikwijls bij rust gebezigd wordt (bepaaldelijk na *an(e), in, onder, tusschen* en vooral *up*, bij welk laatste de dat. zelfs uiterst zeldzaam is) terwijl omgekeerd de dat. zeer zelden bij richting, dus bijna alleen bij rust (waar ook de acc. lang niet zeldzaam is gebezigd wordt; zoodat ten slotte de acc. het veld wint, dat de dat. ruimt (1). Geen verrassend nieuws inderdaad, immers slechts de bevestiging van hetgeen wij in 't algemeen sinds lang wisten dat in 't Mnl. geschied is of gaande was; toch als bijdrage tot de nadere kennis van dit verloop allicht niet geheel zonder waarde.

Aldus de toestand in de (beide hoofd)hss.; hoe nu echter in deze critische editie te handelen? Hebben wij het recht, op grond van de nog vrij talrijke gevallen, waar bij dubbele rectie het oude onderscheid in beide of in een der hss. gehandhaafd blijkt, op alle de (wellicht niet minder talrijke) plaatsen, waar een jongere acc. een ouderen dat. verdrongen heeft, dezen ouderen datief te herstellen en dus den dichters een nog ongerept gebruik toe te kennen, de afwijkingen zonder uitzondering den afschrijvers te wijten? Met het oog op het zeer groote getal dier „afwijkingen" ben ik huiverig zóó ver te gaan. En dit te meer, omdat 1° in vele gevallen niet zoo gemakkelijk is uit te maken

(1) Na de ww. *comen* en *bringhen* schijnt weifeling te bestaan; in 't Got. stond bij deze ww. en ook bij *leggen, zetten, stellen* de praepositionale bepaling altijd of veelal in den dat.: zie Wilmanns, D. Gramm. § 327, 3, *a*.

wat de oude manier van zeggen is geweest, 2° in vele gevallen ook een strak spannen van zoodanig richtsnoer, en dus een volstrekt vereffenen van alle verschil, op verschillende plaatsen rijmen *-e : -en* zou veroorzaken en mitsdien het andere, boven, 82, aangenomen richtsnoer verbreken.

Ik heb dus, evenals op andere soortgelijke punten, over 't algemeen A gevolgd, en ben daarvan slechts afgeweken 1° ingeval F (gelijk, opmerkelijk genoeg, nogal eens geschiedt) van een oudere rectie getuigenis geeft; 2° een rijm *-e : -en* in A door eene andere rectie te verbeteren valt (terwijl deze laatste eisch ook dan den doorslag geeft, wanneer een oudere rectie in A of F zulk een rijm *-e : -en* zou veroorzaken).

Wij keeren nu terug tot de verbuiging der vrouw. znw., met name den gen. en dat. sing. fem. op *-e* of *-en*. Ik begin met een lijst te geven van de hier in aanmerking komende gevallen, t. w. die waar redelijkerwijze twijfel kan gevoed worden, of de *-n* door een jongeren afschrijver toegevoegd dan wel weggelaten is. Deze lijst bevat dus, in 't algemeen, niet alle vr. znw. op *-e*: immers noch die welke alleen voorkomen in stellige meervoudsvormen op *-en* of in een nsf. of asf. op *-e* (behalve wanneer het, als tegenstelling met den gdsf. op *-en* gewenscht is); noch ook de vrij zekere gevallen, waar *in* enz., blijkens vormen als *die, eene* (zie boven, 85-7) ook bij rust door een asf. gevolgd wordt; evenmin eindelijk manlijke of onzijdige woorden op *-e*, die, eertijds *-i-*, *-ja-* of *-an-* (*-jan-*) stammen, in 't Mnl. vaak tot 't vrouw. geslacht overgaan en als zoodanig verbogen worden (1). Anderzijds bepaal ik mij daarentegen niet tot de door 't rijm gestaafde plaatsen, maar neem alle twijfelachtige gevallen op.

Uitgaande van de boven, 82-7 genoemde onderstellingen, dat in R. I 1° rijmen van *-e : en* niet voorkomen, 2° sommige voorzetsels, als in *an, in, onder, up, voor* niet alleen bij richting, maar ook bij rust reeds, naast den vanouds gebruikelijken dat., den acc. konden regeeren, geef ik nu de gevallen, naar A (waarmede, tenzij het tegendeel vermeld is, F overeenstemt); indien ik ze onveranderd, dus als in A, heb gelaten, zonder nadere

(1) Vele woorden op *-e*, die men wellicht, als vr., hier zou zoeken, zijn dus elders besproken: over *catte, pladijs, scult, tijt, hoghe, vrede, Brune, Rume, Widelanke* zie boven, 77-9; over *mure, rauwe* zie beneden, 99-100. Enkele andere woorden, zooals *cloet(e)*, zijn door de tekstcritiek op andere gronden onecht verklaard en verwijderd. Den nv. geef ik alleen aan, als hij niet uit een voorafgaand lidw., voorz. enz. blijkt.

opgave, doch indien ik veranderd heb, met aanwijzing daarvan, op grond van bovengemelde overwegingen.

achte, *met sulker -e* 685.

avonture, *bi -en* (mv. ?) 161, 349, waarnaar ik ook 2595 (*bi -e*) verander; *in -en* 1350 (: *creature* asf.) daarentegen lees ik, naar F : *-e*; is met *vremder -en* 1390 wellicht np. (van den compar.), met enkelvoudig gezegde, bedoeld?

bane, zie *vane*.

bare, *brochten up eene -e* 286 (: *ghevaren* ppp.) lees ik naar F : *up eere -en*; hetgeen met *leidene up eene -e* 1601 (: *niemare* asf.) wel overeenstemt. Maar *van der -e* 293 (: *mare* bnw. nsf.) vereischt daarnaast een dsf. op *-e*; evenzoo *leghet up dese -e* 418 (: *mare* bnw. nsf.) een acc. bij rust, na *up*.

bate, in -en staen 192; inderdaad de gewone vorm (V.); mv.? Verg. F 1444 : *in boeten staen*.

biechte, in —, te -en 1438, 1444, 1457, 1658, 1719, 2959 (F eens *-e*, elders *-en*).

bile, zie *wile.*

blase, van eere -e 248 (: *hase* nom.).

eeke, uter -en 682 (: *smeeken* inf.).

eerde, ter -en 433.

eere (en *oneere*), *der -en* gen. 35 (: *keeren* 3 pl.), 920, 1478, 2557; *met -en* 433 (: *heeren* dpm.), 1189 (: *keeren* inf.), 2866; *te (on) -en* 1005 F (A : *e*) (: *heeren* npm.), 1491 (: *leeren* inf.), 2342. Daarentegen *dor u -e* 66, 992 (beide: *heere* nsm.); verder ontwijfelbare asf. *-e* 1773, 2554, 3271, 3300, 3412 (alle: *heere* nsm. of: *seere*)' 1074, 2556, 2785, 3407. Doch *bi siere -en* (F : *in sire -en*) 546: *tuwer* (F : *tuwen*) *-en* 2725; ik lees in beide gevallen: *eere*.

ghenade, met -en 2191 (F : *mit staden*) (: *verraden* ppp.), 3463 (: *raden* inf.); *te -en* 1451 (: *gheraden* inf.), 1742 (: *verraden* ppp.). Daarentegen *dor -e* 67, 317 (beide: *miere scade*), *in -e* 3200 (: *dor scade*); *up -e* 1691 (F : *-en*) (: *rade* dsm.); verder (*on*)*ghenade* asf. 2317 (: *spade* bnw. nsn.), 3166 (: *onder die scade*).

haghe, neven —, tusschen —, van der (*eere*) *-e* 386 (: *daghe* dsm.), 820 (: *slaghe* dsm.), 1676 (: *slaghe* apm.); *dor de -e* 396 (: *saghe* nsm.). Hiernaar verander ik *onder eenen -e* 2422 (: *ghelaghe* dsn.) in *o. eene -e* (zie beneden, 99). Daarentegen behoeft *in meneghe haghen* 2364 (F : *in hagen*) (: *laghen* apf.) niet — in overeenstemming met het voorafgaande *in meneghen bosch,* enkelv. — in *-e* : *-e* veranderd te worden, daar het mv. van *menich* ook 2458 (en 3090 F : zie beneden, bij *maniere*), van *laghen* ook 345 (zie ben., 91) door 't rijm gestaafd wordt. Toch heb ik gemeend ook hier beide znw. in 't enkelv. te mogen schrijven.

heide, bi Lamfroits an der -en 879 (: *versceiden* ppp.), *die*

mane scinet an der -en 1100 (1) (: *beiden* 1 pl.). Doch in strijd hiermede *si liepen an die -e* 2286 (: *seide* 3 sg.); en omgekeerd *teerst dat hi quam an der -en* 1432 (: *seide* 3 sg.), waar ik echter, naar F, lees : *die -e* (over een dat. na *an* bij *comen* zie boven, 87). — Over *van heede* 3157 (: *onghereede*) zie op **3169**.

helle, van der -en 2197 (: *quellen* 3 pl.); doch even te voren *in de -e te sine* 2187.

herberghe, te miere —, ter -en 1189, 1306.

herte, miere —, uwer —, van -en 1196, 2234, 3411.

hinne, van eere -en 134 (: *winnen* inf.).

hovescheit, -hede (1666), *in grooter -en* 28 (: *ghebeden* ppp.). Daarentegen *dor -hede* 243 F (A bedorven) (: *dede* 3 sg.). Verg. boven, 78 over een nasf. *-hede* naast *-heit*.

hulde, uwer -en gen. 1781.

hulpe, siere -en gen. 10, *te -en* 160, 2448.

carine, scerpe -en acc. mv. 280 (: *pinen* dpf.), F 357 (: *sinen* dpf.), 423 F (A : *-e*) (: *scinen* inf.).

kele, bi der —, siere -e 158 F, 1885 F (beide : *spele* dsn.; A : *-en* dpn. : *-en* en : *-en : -e*). Al is de lezing op deze beide plaatsen niet twijfelachtig, een dsf. *kelen* komt in A (en ook elders : zie V.) ook buiten 't rijm voor, t. w. *bi siere —, der -en* 185, 3123, waar ik nu echter, naar analogie der eerstgenoemde plaatsen, *-e* heb geschreven.

kerke, van der — 726 (: *werke* dsn.).

kerre (*carre*), *van der -en* 209 (: *van verren* dsn., dat evenzoo 698, 979, 1046 (F tweemaal : *-e*) gevonden wordt en door mij onveranderd gelaten is).

claghe, met onser -en 1852 (: *maghen* dpm.), dat ik, naar analogie van 1877 en naar 't zinsverband, ook tegen AFBD in, wel durf veranderen in *onsen claghen* (mv.); men zou echter evengoed, naar analogie van 62 — oogenschijnlijk naar dezen regel gevolgd (2); verg. verder dezelfde verbinding door *ende* 645 F, 1427, 3331, doch 1839 ook : *met sinen maghen* —, kunnen lezen : *met onser -e : ende sine maghe. Wat -en* 246 F is natuurlijk gpf. Zie verder nog *derre -e* gsf. 125,

clocke, met eere -en 1299 (: *Julocken* asf. of gsf. ?).

coninghinne, der -en dat. 1476 F (A : *-e*) (: *verwinnen* inf.), gen. 2211, *bi der -en* 2761 (F : *beghinnen* inf.; A : *-e : minnen* inf.), *toter -en* 2853 (: *ghewinnen* inf.). Daarentegen *voer de -e* 2829 (: *sinne* dsm.).

---

(1) *Aan der heiden* is nog in de 17de eeuw gewoon : zie Ned. Wdb. VI 442-3.

(2) Zie Td. 242, waar deze regel echter vergeten is.

craghe, hanghen an R.'s —, an uwe -e 2982 (: *van den daghe* dsm.), 3268 (: *draghe* 1 sg.).

creature, zie *avonture.*

croone, der -en dat. 1783 (: *loonen* inf.).

laghe, van derre -e 135, *ic was in die -e* 2370 (beide : *daghe* dsm.). Het mv. als object van *legghen* in 2363, wordt gestaafd door 345 (: *saghen* 3 pl.), naast het enkelv. 407 (: *daghe* dsm.); doch zie bij *haghe.*

lesse, siere -en gen. 155.

linde, onder die -e 453 (F : *een -e*).

line, van der -en 2027 ; *an die -en* 1487 (: *te pinen* dpf.?) kan althans mv. zijn (zie *pine*).

mamme, van der -en 2077 (: *lammen* dpn.).

maniere, in so menegher -en 3090 (: *losengieren* inf.). tenzij men met F wil lezen *in so meneghe -en* apf. (zie bij V. en Franck 182, Anm. 2, en verg. voor *meneghe* met mv. boven, bij *haghe*).

mate, uter -en (stellig vanouds de gewone vorm, evenals in 't Mhd. en Mnd.) 2552, 2805 (beide : *ghelaten* ppp.), 2819 (: *laten* inf.), waarschijnlijk ook 1116 (: *honichraten* dsf.), 1492 (: *straten* dsf.), 557, 561, 892. Evenzoo *te maten* 626 (: *laten* inf.), 666 (: *honichraten* npf., naar FB ; A : *-e* nsf.). Doch 1522 zijn wij toch, willen wij niet *-en : -e* aannemen, genoopt, met F te lezen : *utermate : uten gate* (A ook hier, als overal elders: *utermaten*); welke vorm *utermate* (zonder *-n*) trouwens in 't Mnd. en Mhd. evenmin onbekend is als *te mate* (althans in enkele opvattingen) in 't Mnl., Mnd. en Mhd. (zie V. II 1219-21 ; Lübben-Walther ; Franck, Inl. op Stroph. Ged. XLIII).

moie, siere -en gsf. 1366, *bi miere -en* 1668, *jeghen siere -en* 3215 (alle : *vernoyen* inf.), *miere -en* dsf. (zie Stoett, Synt. § 173) 2864 (: *scoyen* inf.). In 1992 (*mijn moye : vernoye* dsn.) zou men een dsf. verwachten ; maar ook de constructie met den asf. (of ook den nsf.?) is hier wellicht mogelijk.

moude, onder -en 465 (: *ouden* dpm.), *metter -en* 2395 (: *ouden* asm.).

mule, bi siere -en 694 (: *dulen* inf.).

nese, metter langher -e 793 (: *pese* asf.?).

on(n)eere, onghenade, zie *eere, ghenade.*

oude, van -en 767 (: *behouden* ppp.).

pine, met -en 743 (: *sinen* dpn.), *te -en* 1486 (: *clockelinen* apf.), *van -en* 279 (: *carinen* apf.). Daarentegen *sonder uwe -e* 1814 (: *an scine*), 1948 (: *line* asf.).

pute, -en gsf. 919.

redene, ter -en 1334.

riviere, quam (F : *spranc*) *in die -e* 843 (: *sciere*), *slouch in die*

-e 955 (: *diere* dsn.), *warp in die -e* 823 zijn alle asf. Ook een dsf. op *-e* wordt gestaafd door *beneden* (F: *beneven*) *eere -e* 777 (: *diere* gpn.), *ter -e* 896 (: *neven die liere*; F: *begheerde der -e: neven der liere*), *tusschen der -e* 820. Doch *lach* (F: *swam*) *in die -e* 850 (: *rampinieren*) moet wel, naar F, gelezen worden: *in der -en*; tweeërlei dsf. derhalve.

sake, van eere -en 1804 (stellig bedorven regel).

scade (nnl. *schade*), *miere -e* gen. 67, 317 F (A: *scaden*) (beide: *dor ghenade*), *dor -e* 3200 (: *up ghenade*), waartegenover *dor -en* 474 — wrschlk. meegesleept door het (zelf misschien eveneens bedorven?) *vromen*: zie beneden, 94, — geen gezag heeft en door mij, naar F, in *scade* veranderd is; *te sinen -en* 1971 (: *beraden* ppp.) zal wel mv. zijn.

scade (nnl. *schaduw*), *onder die -e* 3165 (: *ghenade* asf.).

scame, met grooter -e 972 (: *hamen* apf.) is door mij, naar F, *met grooten -en* gelezen en als dpf. opgevat.

scande, te -en 1264 (: *tanden* dpm.), *met -en* 2180 (: *blanden* inf.).

scare, in dese -e 1865 (: *openbare*): dient hier niet *in deser scare* gelezen?

scerpe, teere -en 2848.

scure, tes papen -e 1164, *bi der -e* 1706 F (A: *-en*) (beide: *mure* dsm.).

sede, siere -en gen. 1730, *te -en* 666; *dor -e* 243 is waarschijnlijk bedorven.

side, ter -en 1054, 1058 (beide: *liden* inf.), *in weder -en* 293; doch *in deene -e* 2611.

siele, der —, miere —, siere -en 381, 448, (449), 1689; *bi der -en* 1272.

smake, van goeder -e 218 (: *bake* dsm.).

soene, in rechter -e 3109 (: *te doene*).

sonne, van der -en 537 (: *beghonnen* ppp.), *onder der -en* 759 F, (A: *onder die -e*) (: *gheronnen* ppp.). Doch *onder die -e* 2559 (: *jonne* 1 sg.) vereischt daarnaast een acc. na *onder* (of een dsf. op *-e*).

sorghe, in -en 516 (: *borghen* dpf.), 1308, 2819, 3097, *van -en* 1435, *te -en* 1628 gedoogen alle eene opvatting als mv. (immers ook heden nog niet onbekend: *in zorgen zijn, zitten*). Doch *in sulker -en* 228, *in grooter -en* 2047 (hier F echter: *in grooten -en* mv.) onderstellen voor 't minst daarnaast een enkelv., dat, blijkens den vlak op 516 volgenden dsm. *noode* en 2458, ook voor de eerstgenoemde plaatsen mogelijk is, immers door geen meervoudig bnw. of vnw. verboden wordt.

spille, met -en 832 (F: *-e*), toch wel enkelv.?

spise, met eere -e 558 (: *in so utermaten wise*) zal wel, naar

F, *-en : en* gelezen mogen worden (zie straks *wise*); *der -en* 1113 is zeker wel gpf.

stade, met -en 2191 F.

stede, ter selver -e 150, *van der -e* 865, 3295.

stole, bi der -e 378 (F : *-en*).

stonde, in dien -en 161 (: *wonden* apf,), *te desen selven -en* 282 (: *sonden* apf.), *in allen -en* 1282 (: *van der wonden* dsf., tenzij men — met B, maar tegen AF, en tegen 1267 vlgg., waar slechts éène wonde bedoeld schijnt — mag lezen : *van den wonden* dpf.), *in corten -en* 2246, *tallen -en* 2362 (beide : *vonden* ppp.), *teer -en* 2241 (: *vonden* ppp., denkelijk, evenals 2373, met F te lezen : *teenen -en*), *te meneghen -en* 2458 (: *honden* dpm.) ; overal dus het mv. (zie Franck 188, Anm. 3 ; 189, Anm.) Over den dsf. *stont* zie boven, 79.

strate, miere -en gen. 1563 (: *laten* inf), *bi der -en* 930 (: *ghelaten* ppp.), 1493 (: *utermaten*), *an eere -en* 1614 (: *saten* 3 pl.), *ter -en* 1748 (: *ghelaten* inf.) ; daarnaast een asf. *-e* : *up die -e* 1317 (: *gate* dsn.), *die hoochste -e* 1764 (: *ghelate* dsn.). Doch *hoorde up der -e* 1209 (: *ghelate* dsn.) zou daarentegen een dsf. op *-e* staven ; ik ben geneigd, overeenkomstig de gewone rectie van *up*, te lezen : *up die -e* (eer dan, met F : *an die -e*, wegens 1614).

stupe, van der -en 859 (: *crupen* inf.).

tafle, ter —, *te siere -en* 1214, 1533.

tale, miere -en gen. (sg. ?) 183 (wrschlk. geïnterpoleerde regel), *wat -en* gen. pl. 246, *der -en* gen. pl. ? 426, *met eere -e* 179 (: *wale*), *bi der -e* 538, *na der -en* 707 (waar ik, naar F, lees : *-e*), *in dese -e* 283, 909 (beide : *dale* dsn.).

tiere, goeder -en 2337 F (A : *-e*), 3063, *arger -en* 2528 (alle drie gen. : *dieren* dpn.).

trauwe, en -en 252 (: *blauwen* inf.), 2210, *bi* —, *in rechter -en* 1721, 2104, 2151, 2178 (alle vier : *rauwen* (F eéns : *getrouwen*) inf. of : *ghebrauwen* ppp.), *bi miere* —, *uwer* —, *der -en* 252 F, 2561 F (A bedorven), F 2624, 2655 (alle drie : *vrauwen* dsf.), 590, 3114. In plaats van het oogenschijnlijk hiermede niet strookende *bi miere -e* 2556 (: *rauwe*) dient stellig, met F, gelezen : *ghetrauwe* bnw. nsf.

vane, metter -e 763 (: *prochiane* npm.), 813 (: *ane* ; F : *vane : bane* dsf.),

veete, in -en 2173, denkelijk bedorven (F : *in vresen*).

vrauwe, zie de drie plaatsen bij *trauwe* aangehaald, dus : dsf. *-en*. Voorts *-e* als titel vóór een eigennaam (= *ver*) onverbogen in den gd(a?)sf., b. v. 297, 803, 1652, 1979, 2125, 2916, 2933, 3083, 3095, 3417 (verg. Td. 192) ; maar *minen wive, miere -en Hermelinen* dsf. 2284, welk laatste ik aldus heb gelaten.

vreese, zie *veete*.

vrome, no dor scaden no dor -en 474, *noch teeren noch te -en*

2342 (beide: *comen* inf.); doch *tuwer eeren ende tuwer -en* 2725 (F: *tuwen eeren ende tuwen -e*) (: *come* 1 sg.). Zie over de eerste plaats boven, bij *eere* en *scade*, en beneden, op **409**; op de laatste lees ik naar F: *-en*.

wile, ter selver -en 815 (: *bilen* dsf., doch F: *-e*: *-e*, welke lezing ik volg).

wise, in menegher -en 207 (: *pladisen* dpf.?), *in eens siecs -en* 1321 (: *risen* inf.); daarnaar, en naar F, lees ik ook 557: *in so utermaten wisen* (: *spisen* dsf.; A: *-e*: *-e*). Over den dsf. *wijs* zie boven, 79.

woestine, beneden der -en 508, *in die -e* 2663 (: *pine* asf.), *dor eene -e* 503.

wonde, zie *stonde*.

Woorden op *-nesse*: *in verlanessen* 2058 (F: *-e*), *met verradenessen* 2231 (F: *-e*); doch *te vonnesse* 1881; op *-inghe*: *met so grooter sameninghen* 3034 (: *ghinghen* 3 pl.), *van soeter wandelinghen* 3062 (: *bringhen* inf.). Over 2339: 40 zie beneden, Afd. 10.

Vrouwennamen (1) op *-e*.

Hermeline, -en dsf., asf. of gsf.? 1362, 2284, 3083, 3095, 3221 (alle: *welp(k)inen* dpn., behalve 2284: *minen* dsn.).

Hersinde (naast den nsf. *Hers(w)int*: zie beneden, 109), *-en* gsf. of dsf. 2933 (: *binden* inf.), 2125 (: *kinden* dpn.).

Coppe, -en gsf. 305, 307.

Alente, -en gsf. 297.

Julocke, -en asf. of gsf.? 1299 (: *clocken* dsf.).

Ogerne, -en gsf. 803 (: *lanternen* dpf.).

Vrouwelijke plaatsnamen (2).

Elmare, van der -e 373 (: *hare* asf.), *binnen der -e* 1494 (: *ware* 3 sg. conj. praet.); daarentegen *ter -en* 1484 (: *waren* 3 pl. ind.) praet.).

Elve, tusschen dier -e entier Somme 2444 (F: *die -e entier Ronne* (: *omme*).

Jordane, in die -e 2643 (: *ic wane*).

Rome, te -e 2720, 2746, 2794, *van -e* 2795.

Welke gevolgen kunnen wij nu uit deze lange lijst van vormen en cijfers trekken? Mij dunkt, wij zijn in staat in dezen oogenschijnlijken baaierd de volgende groepen te onderkennen; waarbij ik natuurlijk alleen die vrouwelijke znw. in aanmerking neem, waarvan in R. I deze twijfelachtige, in verbuiging nog

---

(1) Zie over de verbuiging van andere namen boven, 78 en verder beneden, 103 vlgg.

(2) *van Abstale* 802 (: *wale*) is immers dat. van een nsn. *Abtsdal* zie) Teirlinck).

onderscheiden naamvallen (gen. en dat. sg. fem.) voorkomen, niet die, van welke alleen een nsf., asf. of 't mv. gevonden wordt.

1. Znw., die alleen de zgn. sterke gen.dat.sg. fem. op *-e* vertoonen: *bane, haghe, kele, claghe, laghe, nese, scure, smake, soene, tale, vane, Somme* (alle :); verder, buiten 't rijm: *achte, blase, stede, stole, Elve, Rome.* Bij *kele, claghe, tale* is echter de alleenheerschappij dezer vormen eenigszins twijfelachtig, hetzij omdat er vormen op *-en* (doch niet door een zeker rijm gestaafd) naast staan, hetzij omdat op enkele plaatsen tweeërlei lezing van 't rijm mogelijk is of inderdaad in de hss. gevonden wordt.

2. Znw., die weliswaar een (door 't rijm gestaafden) genitief of datief op *-en* vertoonen, maar in een vorm, die niet, blijkens het begeleidend bnw. of vnw., stellig een gen. of dat. enkelvoud is, die evengoed een dat. of gen. meervoud op *-en* kan zijn, en dus nog geen bewijs is van zgn. zwakke verbuiging. Wij hebben hier namelijk in vele gevallen stellig, waarschijnlijk of misschien te doen met het middeleeuwsch (Mhd., Mnl. enz.) gebruik — ten deele reeds uit Oud- of zelfs Indogermaanschen tijd stammende, ten deele ook allicht mede opgekomen, gebleven of versterkt door den invloed van het middeleeuwsch Latijn, met zijn voorkeur voor weidsch en grootsch klinkende pluralia — van het meervoud van verschillende, vooral abstracte znw., waar ons modern taalgevoel dit wraakt of althans onnoodig keurt en daardoor aanvankelijk allicht geneigd is in dergelijke vormen op *-en* hetzij gen. of dat. enkelv. of ook bloote afschrijversfouten te zien. Zie hierover Stoett, Mnl. Synt.[2] § 197 en het daar aangehaalde, vooral Wilmanns, Deutsche Gramm. III, § 337-9; voorts Paul, Mhd. Gr.[7] § 126, anm. 4; Franck, Mnl. Gr.[2] § 188, Anm. 3, 189 Anm., alsmede Verdam op de hier genoemde woorden (1). Vooral bij Wilmanns vindt men vele analogieën met de hier volgende gevallen, o. a. deze, dat het vooral abstracta, in voorzetsel-bepalingen, zijn die aldus in 't mv. voorkomen; ik verwijs dus niet telkens, maar hier in 't algemeen naar die werken.

Dit geldt, met meerdere en mindere zekerheid, van de volgende znw., die tot de bovengemelde categorie kunnen behooren en die in R. I voorkomen hetzij in verbindingen met stellig meervoudige bepalende woorden, hetzij in uitdrukkingen, vooral praepositionale, zonder bepalend woord (of met zoodanig woord in een vorm, die een mv. althans niet verbiedt) : *avonture, eere,*

---

(1) Zie ook Leendertz vóór Floris C (bis), CII. — En verg. voor een dergelijk gebruik van 't mv. van abstracta, in een gansch ander tijdperk en „vak” onzer letterkunde: V. Schoonneveldt, Ov. de navolging d. klass.-Fr. tragedie in Nederl. treurspelen der achttiende eeuw 153 vlgg.

ghenade, hoveschede (?), *carine, mate, oude* (ouderdom), *pine, scade* (nnl. *schade*), *scame, scande, sorghe, stade, stonde, tiere, trauwe, verlatenesse, verradenesse, vreese, vrome* (alle :) ; en verder, niet door 't rijm gestaafd : *bate, biechte, hulde, hulpe, complete, sede.* Verg. voorts ook dergelijk meervoudsgebruik van *hoghe, vrede*; *name, rauwe*; *scult, tijt* (woorden tot andere verbuigingsklassen behoorende), boven, 77-8. Ook van *spille* (lezing trouwens onzeker) zou desnoods 't mv. bedoeld kunnen zijn.

Evenwel komen verschillende dezer woorden daarnevens ook voor in verbindingen, die, blijkens het voorafgaand vnw., lidw. enz., niet anders dan gen. dat. enkelvoud kunnen zijn, zoodat naast dit gebruik van den dat. mv. óók een zwakke gdsf. op *-en* voor deze znw. zeker (indien door 't rijm gestaafd) of althans waarschijnlijk of mogelijk is. Dit is het geval bij *eere, hoveschede, mate, sorghe, trauwe, vrome.* Van andere daarentegen is op gelijke wijze een sterke gdsf. op *-e* min of meer zeker : *scade, scame.*

3. Znw. die een zgn. zwakken gen. of dat. op *-en* vertoonen, die, blijkens het bepalende woord of ook blijkens de concrete beteekenis, zonder twijfel als enkelvoud bedoeld is en opgevat dient. Het zijn : *bile, eeke, eerde, heide, helle, hinne, kerre, clocke, coninghinne, croone, line, mamme, maniere, moie, moude, mule, side, sonne, spise, strate, stupe, vrauwe, wile, wise, wonde,* de twee woorden op *-inghe,* de vrouwelijke (dieren- of menschen) namen *Hermeline, Hersinde, Julocke, Ogerne* (alle :) ; en verder, buiten 't rijm : *herberghe, herte, lesse, pute, redene, scerpe, siele, tafle, woestine, Alente, Coppe.* Van *bile, maniere, wise, wonde* is echter de zwakke verbuiging, om verschillende redenen, toch niet geheel zeker.

4. Eindelijk slechts zeer enkele znw., waarvan de rijmen ons stellig nopen tweeërlei gdsf. op *-e* en op *-en* naast elkaar aan te nemen. Het zijn : *bare, mate, riviere, sonne* en *Elmare*; *hovescheit, -hēde* hierbij ? Een verrassend klein getal ? De verwarsing tusschen de tweeërlei verbuiging blijkt, althans in R. I, derhalve aanmerkelijk geringer dan wij ze ons plachten voor te stellen : na aftrek van al wat er onder de categorieën 1-3 hoort, blijft er zeer weinig twijfelachtigs over.

Zijn nu de woorden, die nog vrij geregeld sterk of zwak verbogen worden (1 en 3), nog dezelfde die vanouds in de Oudgermaansche talen tot deze verbuigingsklassen behoorden ; is dus de oude onderscheiding ongerept bewaard gebleven? Alvorens deze vraag te beantwoorden, dienen eerst nog uitgemonsterd de vreemde znw., van Romaansche herkomst, die, begrijpelijk genoeg, minder vast in hunne vormen waren, immers vanouds geweifeld

zullen hebben tusschen de tweeërlei reeds zeer weinig onderscheiden Germaansche groepen, waarbij zij zich hadden aan te sluiten; zie Franck 182, Anm. 2. Hiertoe mag men, met meer of minder zekerheid, van de bovengenoemde rekenen: *avonture, carine, kerre, clocke, complete, croone, lesse, line, maniere, pute, riviere, strate, tafle,* die meestal hunne gdsf., naar de steeds meer veldwinnende zwakke verbuiging, op *-en* vormen, maar toch soms daarnaast, naar ouderen trant, ook *-e* vertoonen.

Vergelijken wij nu de gewonnen uitkomsten met den toestand in 't Os. (1), Ohd. en Mhd., dan zien wij dat in 't oudere Mnl. van R. I toch nog vrij wat van dien toestand bewaard gebleven is. Voor een uitgebreid onderzoek is 't hier niet de plaats. Ik zal alleen, bij wijze van proeve, uit Gallée, As. Gr. § 308-11, 316, 335-6; Braune, Ahd. Gr. § 208 en 225-6; Paul, Mhd. Gr. § 125, 126, 132 die, ook in R. I van hunne verbuiging blijk gevende, vrouwelijke znw opsommen, welke in die oudere dialecten (hoewel ook daar soms reeds weifelend) toch nog duidelijker en vaster dan in 't Mnl. hunne sterke of zwakke verbuiging bewaard hebben. Zeker zijn de afwijkingen in 't Mnl. talrijk; ook onderling trouwens zijn de Ogerm. dialecten niet steeds eenparig. Maar een en ander blijkt toch nog vrij regelmatig bewaard.

Sterk zijn in 't Os.: *bâra, ertha, êra, frêsa, -unga; wôstinnia; -nissa; stedi;* in 't Ohd. en Mhd. (in den laatstgenoemden, jongeren vorm aangehaald): *ahte, âventiure, bane, erde, êre, helfe, helle, hulde, klage, krône, mâze, pîne, (riuwe), schame, schande, schiure, sêle, sorge, spîse, stunde, suone, triuwe, wîle, wîse, zal(e),* de woorden op *-inne, -nisse, -unge.* De abstracta, die een eigenschap of handeling aanduiden, zijn in 't Mhd. taaier in 't vasthouden der sterke verbuiging dan de concreta.

Zwak zijn in 't Os.: *sunna, leccia* (en weifelend *bâra, ertha, sunna*); in 't Ohd. en Mhd.: *glocke, kël(e), sunne, vrouwe* en de vreemde woorden als ohd. *lecza* e. a. Opmerkelijk is hierbij dat wij van de in 't Mnl. weifelende of zwakke reeds drie in 't Os. eveneens weifelend vinden.

Ten slotte de vraag: hoe nu te doen met die woorden, welke in zwakke (niet door 't rijm gestaafde) gdsf. voorkomen (hetzij naast door 't rijm gestaafde sterke, hetzij alleen) en welke toch blijkens bovenstaande (gemakkelijk aan te vullen) lijst, van

(1) In 't Oudnederfrankisch heeft Van Helten nauwelijks eenig onderscheid meer kunnen vinden: de vermenging der beide verbuigingen is daar reeds regel, de zwakke verbuiging alleen- of overheerschend geworden (Aonfr. Gr. § 59, β, γ); zie verder het hierboven en blz. 80 aangehaalde.

ouds sterk waren? Zonder twijfel heeft er in 't Mnl., evenals in 't Mhd., meer verloop van de sterke naar de zwakke verbuiging plaats gehad dan omgekeerd. Maar hebben wij nu 't recht om al die zwakke vormen van oorspronkelijk sterke feminina, voor zoover het rijm ons dit niet verbiedt, in hun oorspronkelijken „sterken staat" te herstellen, d. i. al die *-n*'s te schrappen? Ik erken dat ik dit, bij onze nog hoogst onvoldoende kennis dezer materie, en na deze eerste proeve om eenig licht in dit struikgewas te brengen, niet aandurf. Ik heb mij derhalve over 't algemeen bepaald tot de verandering van enkele vormen, die hetzij het zuivere rijm *-e : -e* of *-en : -en* bedierven (en zonder eenig grammatisch bezwaar veranderd konden worden), hetzij in strijd waren met hun gebruik op andere plaatsen (en zonder schade voor 't rijm veranderd konden worden: zie boven op *aventure, eere, kele, tale, wile*): alles bijeen een luttel getal! In de overige gevallen, waar niets tot verandering noopte, ben ik ook hier A gevolgd.

Ik erken echter dat ook in deze zeer beperkte grammatische critiek toch altoos nog zekere willekeur heerscht; immers het hangt in een gedicht van een vierdhalfduizend regels grootendeels van het toeval af, of zulke vormen al dan niet door 't rijm gestaafd worden. Maar dit is, wanneer men niet slaafsch alle vormen van A „voor ruig en rouw" wil aanvaarden, de eenige uitweg, dien ik uit dezen doolhof zie: een uitweg, waarbij wij door dit onderzoek althans in vele gevallen een vrij stevigen leidraad in handen gekregen hebben.

In 't gewag van de verbuiging der znw. moge hier een korte uitweiding volgen over sommige znw., die in hun grammatisch geslacht weifelen. Soms komt een woord in A in tweeërlei geslacht voor. Meestal echter is het een verschil tusschen A en F; en wel zóó, dat A het vanouds, en veelal nog heden, in Vlaanderen gebruikelijke geslacht, F daarentegen — en in vrij geregelde overeenstemming (1) daarmede B — niet zelden het vanouds in Holland en thans in 't Nnl. gebruikelijke aangeeft: een kleine bijdrage alweer tot de nadere onderscheiding onzer Mnl. dialecten. Van een onderscheid tusschen A en B op dit punt valt niets te bespeuren. Ik voeg er enkele znw. bij, welker geslacht wel in A en F overeenstemt, doch verschilt van het hedendaagsche. Ook op dit stuk der tekstconstitutie heb ik mij bijna altijd aan het Vlaamsche hs. A gehouden; zelfs de enkele afwijkingen en weifelingen (bij *dinc, haghe, herte, list, ooghe, oore*) heb ik niet genormaliseerd.

---

(1) Zoover ik zie: ik heb niet alle plaatsen vergeleken.

Ik noem natuurlijk alleen de plaatsen waar het geslacht blijkt, naar A; indien niet genoemd, stemt F met A overeen

autare m. 2976 (immers *zine* zal wel een schrijffout voor *zinē* zijn) × FB : onz. (*sijn*, dat echter desnoods ook wel m. of vr. zou kunnen zijn); zie V. II 2047; Ned. Wdb. II 281, XI 1571; V. Helten 258, noot 3.

borne m. 2588, 2698 (doch bedorven lezing); zie beneden, Afd. 9, benevens V., Ned. Wdb. en V. Helten 285, opm. 3.

dinc o. 476 en denkelijk ook 2339 dsn. (doch zie ald. en beneden, Afd. 10); doch vr. 267, 2965 (door mij naar F gelezen), 3262, 3297. In F: o. 267, 2339, 2965; doch vr. 476, 3262, 3297. Zie V. Helten 253, opm. 2; Franck 180, Anm. 2.

ghedoçhte o.? 542 × F : vr.; zie V. en V. Wijk.

haghe vr. 386, 396, 820, 1676; doch m. 2422 (door mij genormaliseerd); F: vr. 396, 1676, doch m. 386, 820, 2422; zie Franck 177, V. Helten 285, V. Wijk.

hanebalke m. 1615 × F : vr.; zie V. Helten t. a. p.

herte o. 899, 917, 954, 1921, 2208 (alleen 't laatste zeker: *dat*, de overige: *dijn, u, sijn*); doch vr. 982, 1078, 1196, 1738, 2201, 2234, 2298, 2344, 2991, 3411. F overal: o., behalve 1196, 1921, 2234.

cloet m. 786 (AF); vr. 792, doch bedorven: zie F en ben., Hfdst. IV.

complete m. of o. enk.? 951 × F : vr. enk.; ik schrijf: *van uwen compleeten* dat. mv., dat mij 't meest met het gewone *te -en* (zie V.) schijnt te strooken.

craghe vr. 3268 × F : m., evenzoo 2982 F : m. (A : *R.'s* — ?); zie V. Helten t. a. p.

lier o. 745, 855, 895, 994, 1349, 1961 (mv., dat alleen 895 F stellig in vr. enk is overgegaan).

list vr., 117, 2048, 2623; doch m. 1910 (door mij genormaliseerd). In F overal vr.

mede m. 2180 × F : onz.

moort vr. 437, 2162, 2200 × FB : m. 437, elders vr.

muur m. 335, 344, 1165; F : m. 335, 34?, doch vr. 1165 B : alle drie vr. M. heeft ten onrechte tegen A in, kennelijk naar B en naar 't Nhd., 't woord overal vr. gemaakt en in zijn Gloss. ook *mure* vr. aangenomen. Dit vr. geslacht — naar deze en een enkele plaats bij V. en V. H. op 313 te oordeelen, inzonderheid Hollandsch (en opmerkelijk genoeg, overeenstemmende met het Overlandsch-Hoogduitsch) — zal ontstaan zijn uit een verkeerde opvatting van het (ook naar zijn beteekenis inderdaad vaak dubbelzinnige) mv. *die mure*, tenzij het al uit veel ouder tijd dagteekent en ohd. *mûra* naast *mûri* vr., en dit uit het ontleende Lat. meervoud *mûri* = *moenia*, plur. tantum ontstaan is. Ik lees ook

in 1165, evenals 335, naar A *mure* dsm., in 344 naar F : *muur* asm. (: *ghebuur*).

nacht m. 1605 A × F : vr.

noot m. 570 × vr. 1524, 1909.

oever o. 848, 871; 848 F : *op den o.*, dat echter ook een oude onz. dat. zijn kan.

ooghe o. 787, 1736; doch vr. 1961; 2821. F overal: o. (787 : *na den o.* onz. dat.).

oore o. 854?; doch vr. 745, 996; F overal: onz.?

pelse vr. 352 × F : m.; 338 F kan mv. zijn; B op beide plaatsen: m.

rauwe m. 1291, 3134 = F ; zie V. Helten 285, opm. 2.

scult vr. 2170 (?), doch 3460 dsm., waar ik, aangezien een dat. mv. *sculden* door 't rijmwoord *hulde* asf. verboden is, *siere* lees.

stallicht vr. 303 (door invloed van het gelijkbeteekenende *stalkeerse*?).

sweet o. 894 × F : m.

tijt vr. 1103?, 1230; doch 1113 m. (2311 dient *tiden*, dat. mv., gelezen).

vane vr. 729 (= F), 763, 813 (beide × F : m.); zie V. Helten 285.

vliet m. 827 × F : m.

vloer m. 1637 × F : vr.

vorst (gelu) vr. 103, 254 (beide × F : m.).

vrome vr. 2725 × F : m.

wanconst vr. 2546 × F : m.

Bnw. Enkele nsm. op *-en* (verg. straks de Vnw.) : *mijns vader bosen raet* 2347, *vrauwe Alenten goeden hane* 297 (× *die goede hane* 299), *hets beteren raet* 1096, *andren raet* 1901, *dien leeden buuc* 1575: alle zeker wel hetzij phonetisch (vóór de *h, b, r*?) of syntactisch (als achteraankomend onderwerp of praedicaat) te verklaren, maar toch, wijl weersproken door F (: *-e* of —), door mij voor speciaal laat-Vlaamsch gehouden en veranderd in den nom.-vorm (enkele ook overigens anders gelezen). Alleen *hier is der spisen quaden tijt* 1113 heb ik aldus gelaten, omdat 1° ook F aldus schrijft en 2° de verbogen vorm in zegswijzen als *goeden* —, *quaden* —, *dieren coop* of *tijt* wel al vroeg algemeen schijnt te zijn geweest; zie V. II 2040-1, III 1840-2.

Dsn. *-en* : *van verren* 210 (:), 698, 979, 1046 (F soms : *-e*).

Dasm. van het bnw., als znw. gebezigd, altijd *-en* 1944 (:), 2261 : 2, 2396 (:).

Dsf. *-e* : *met eere verbolghenlike tale* 179 heb, ik naar F en b. v. 836, in *-er* veranderd.

Dpn. *te waren* 603 (F : *twaren*).

rikelike 926 (AF) voor *rikelijc* heb ik laten staan.

V n w. — P e r s. Dasm. *heme* beklemd 3086 (:), naast *hem* onbeklemd, passim.

Nsf. is (naar A) uitsluitend *so(e)*, niet *si* (noch *se*); verg. Franck vóór Alex. LXXXVI, Verdam vóór Sp. d. Sond. II XXXIV *a*. De plaatsen, waar *si* schijnt voor te komen (1273, 1303, 1477, 1784), zijn alle uit anderen hoofde bedorven gebleken (zie beneden, Hfdst. IV), weshalve ik daar overal zonder aarzelen ook *soe* (of *so*) geschreven heb. Dit vnw. komt nu echter in A in twee vormen voor: *soe* 30, 2765, 3154 (alle aan 't begin van een vers, verg. beneden, 117), 1982 enz.; daarnevens veel vaker *so* 225, 245, 733, 1150, 1994, 2867, 3098, 3099, 3103, 3138, 3241 enz., veelal op zwak beklemde plaatsen van 't vers, min of meer pro- of enclitisch, vooral dikwijls na het voegw. *dat* (en daarmede aaneen geschreven) 256, 1548, 1981, 2049, 2290, 2346, 2917, 3237. Deze vorm, zoo vast en regelmatig aldus geschreven, schijnt mij toch meer dan een bloote spellingvariant, maar inderdaad de aanduiding van een pro- of enclitischen bijvorm, met anderen, verzwakten klinker, die niet overal thuishoorde; zie reeds BH., gloss., en verg. boven, 67 over een zwakkeren bijvorm *so* naast *soo* (adv.), en Franck in Tschr. XXIX 292 over een zwakkeren bijvorm van *doe*. Op enkele plaatsen, waar het vnw. eveneens het vers opent, als 1994, 2867, 3103, vinden wij echter *so* iplv. het verwachte *soe*. F vervangt beide vormen van het Vlaamsche vnw. steeds door *si*, en wischt daarmede alle onderscheid uit. Bovenstaande gegevens schijnen mijn gissing te rechtvaardigen, maar geven mij toch niet den moed om naar dit critisch richtsnoer de gevallen van *soe* en *so* te onderscheiden. In deze verlegenheid heb ik — anders dan bij *soo* × *so* (adv.) — overal *soe* geschreven.

hare asf. beklemd 237 (:), naast *haer* dsf. onbeklemd 3102 enz.

P o s s. *mine* nsm. 2242, 2503, 3439 (alle drie vóór *heere*) laat ik onveranderd, ofschoon F op de twee eerste plaatsen *mijn* heeft. — *mijn, dijn, sijn*, nasf. 790, 1990, 1992, 2185; 917; 1817; evenzoo *een* 269, 723, 1054, 1125, 1247, 2121, 2584 (in F soms evenzoo, soms *-e*) laat ik onveranderd; zie Franck 215, 225. — *mier* dsf. 2138, 2940; *sier* dsf. 694 heb ik veranderd in *-e* (en *teer* 2241 in *teenen* dpf. : zie boven, 93); voor het éénmaal voorkomende *dijnre* 2623 schrijf ik, naar F en naar analogie van de in A alleen aldus voorkomende *miere, siere*, ook: *diere*.

D e m o n s t r. *Dien* 1525, 2148, *den* 556, 2233, 3431; *desen* 1196, 3290, en evenzoo *sinen* 1910, *haren* 3134, *eenen* 80, 1613, alle nsm., zijn geen van alle in F bevestigd en, mede daarom, door mij veranderd, evenals bij de bnw. (zie boven, 100).

dien dasn. 2201, 3385 zijn, wijl in den aanhef van 't vers staande (verg. hierboven en beneden, 117 vlgg.) onveranderd gelaten,

ofschoon de functie als onbeklemd lidw. *den* doet verwachten, gelijk F beide malen inderdaad heeft. — 850 heb ik, naar F, *dier* dsf. geschreven (D : *die* asf.); misschien ware hier, midden in 't vers, *der* beter geweest.

derre gdsf. 125 F, 127 F, 175 F, 979; daarnaast *der* 426, 707, 3297 (F op de drie laatste plaatsen : *deser*); ik schrijf op al deze plaatsen *derre*, evenals 1847 (A : *dese*, F : *deser*), 2841 (AF : *eere*, B : *der*). — *gheere* dsf. 687.

die dasm., t. w. van het betr. vnw. 215, 300, 728, 761, 905, 1170, 1417, 1817, 2361, 2376, 2566, 2601 (F meestal *dien*); dsf. 2940. Daar het hier waarschijnlijk een vanouds gebruikelijken vorm geldt, waar de verbuiging a. h. w. niet is doorgedrongen (zie Franck 216, 217, 221), F hier dus een (in zóó vroegen tijd nauwelijks verwachte) „grammatische verbetering" schijnt te geven, heb ik deze vormen van A onveranderd gelaten.

Over de vormen van *(die) ghene* zie boven, 61-2 (1877 *den gonen* dsm., naar analogie van 2277).

In plaats van *die*, als lidwoord, dus onbeklemd, staat in beide hss. zeer dikwijls — te dikwijls om hier alle verzen op te geven — *de*; in A misschien nog vaker dan in F (althans de gevallen *die* × *de* zijn uiterst zeldzaam, *de* × *die* geenszins. Noch in de naamvallen (betrekkingen) (nsm., nsf., asf., apm., npn., apn., apf.), noch in de plaats in het vers (1) heb ik eenig richtsnoer ter bepaling der voorkeur (van den dichter of den afschrijver, en dienvolgens voor mij, als uitgever) kunnen ontdekken. Dat de npm. en npf. niet, in 't algemeen de meervoudsvormen veel minder hieronder voorkomen schijnt mij toeval; dat ik 13 gevallen in A (tot vs. 1754), 34 in B geteld heb kan eveneens toeval zijn. Alleen meen ik op te merken dat de onbeklemde vorm vooral gaarne gebezigd is in vaste verbindingen van een eigennaam met een soortnaam (*Belijn de ram* enz.) en na voorzetsels: beide begrijpelijk, dewijl het woord dan tusschen twee beklemde woorden of lettergrepen kwam te staan. Nu derhalve het getal dezer onbeklemde vormen in beide hss. te groot is om ze zoo maar alle in *die* te veranderen, en noch naar de hss., noch naar de beide dichters, noch naar phonetische, syntactische of rhythmische overwegingen eenige vaste regel te ontdekken is, weet ik niet beter te doen dan voorshands A te volgen in zijn oogenschijnlijk willekeurig gebruik van *de* naast *die*.

Indef. *iemene, niemene* nsm. 2386; 1352, 1757 (gevolgd door *en, ne*); *iement* 1418, 2274; *niement* 1087, 3020; beiderlei vormen

(1) Zeer dikwijls echter schijnt *de* vooral aan 't slot, of althans niet aan 't begin der verzen voor te komen; verg. boven, 101 over *dien* aan 't begin. Is dit meer dan toeval?

heb ik, naar 1102, 2559 enz., veranderd (maar *(n)iemene* asm. onveranderd gelaten).

alle (vóór 't bezitt. vnw.) onverbogen 364, 2152, 2807: onveranderd gelaten (doch 365 naar F in *allen* veranderd); evenzoo *beede* 875, 2886, 2899.

andren nsm. 1901, naar F in *ander* veranderd; *ander* gsm. 1168, 2930: onveranderd gelaten.

Verg. over de enclitische vormen der vnw. in 't algemeen beneden, 127 vlgg.

6. Eigennamen.

In dit hoofdstuk is het mij niet te doen om de verklaring der oude namen (al kunnen wij daar niet altijd geheel buiten blijven). Ik behandel hier alleen die namen, welke, in één of meer hss., in verschillende vormen — zoowel wat de klanken als wat de buigingsuitgangen betreft — voorkomen; ten einde vooraf eens voor al te beslissen of slechts één vorm — en, zoo ja, welke — in dezen critischen tekst de voorkeur verdient (1). Immers ook in dit opzicht mogen wij m. i., op grond van de reeds ruimschoots gebleken buitengewone kieschkeurigheid van Aernout en Willem op 't stuk van taal en rijm, aannemen dat in R. I niet maar allerlei vormen dooreen gebezigd zijn en dat wij dus het recht en den plicht hebben om ook hier uit een behoorlijk onderzoek zekere regels af te leiden en vast te stellen.

Niettemin zal ons ook hier, gelijk in 't bovenstaande reeds meermalen, blijken dat wij er niet steeds van tusschen kunnen enkele wisselvormen naast elkaar te aanvaarden. Dit kan natuurlijk in 't algemeen samenhangen met de wijze van ontstaan van R. I uit een ouder gedeelte B, omgewerkt en van een nieuw voorgevoegd begin A voorzien (zie Td.); al blijkt daarvan in dit geval weinig. Maar het staat stellig in nog nauwer verband met de inderdaad zeer merkwaardige omstandigheid, dat wij hier — niet, gelijk ik indertijd (Ojb. 197) meende, in één enkel, maar — in vele gevallen duidelijk twee tegengestelde stroomingen kunnen waarnemen. Telkens vinden wij tegenover elkaar verschillende vormen van dezelfde namen, vooral van dieren: een meer oorspronkelijken, maar in den volksmond vervormden, Dietsch- (Duitsch-) Germaanschen, en een in de Noord-

(1) De niet-variëerende buigingsvormen van enkele namen zijn boven, blz. 78 en 94 behandeld; slechts éénmaal voorkomende namen, waarvan niet de verbuiging, maar de juiste vorm twijfelachtig is, worden beneden, in Hfdst. IV, besproken ter plaatse waar zij voorkomen. Meer dan één naam blijft hier dus geheel onbesproken.

Fransche branches van den Roman de Renart vervormden Walsch-Romaanschen; m. a. w. de levende mondelinge volksoverlevering en de schriftelijke literaire traditie. Gelijk wel haast vooruit te verwachten was, vinden wij de eerste vooral in de (Dietsch-) Brabantsche en Hollandsche hss. F, E, B en de verdere noordelijke en oostelijke nazaten PHR; de tweede daarentegen, zich nauw aansluitende bij den Oudfranschen (en veelal ook bij den Middelhoogduitschen) tekst, in het Vlaamsche hs. A en in de eveneens in Vlaanderen, in een geleerd-kloosterlijken kring vervaardigde Latijnsche vertaling L. Wij zien hier dus voor onze oogen hoe de dierensproken, wellicht ook het dierenepos, hetzij ten deele oudeigen, hetzij ten deele literair import uit Noord-Frankrijk, gedurende de 13de, 14de en 15de eeuw in de Nederlanden voortleefden en zich vervormden onder het volk (1); terwijl daarnaast in de boeken een uit de Oudfransche branches gevoede stroom liep. En het verbaast ons niet juist in Vlaanderen in de 13de eeuw (vóór 1302!) een zóó sterken Franschen literairen invloed te vinden: wij weten dat de verfransching van Vlaanderen toen reeds begonnen was. Maar het is opmerkelijk te zien hoe vooral in de andere hss., maar toch ook soms in A, de volksvormen dier dierennamen daartegen als het ware opwerken en trachten zich een plaats in den tekst te verschaffen.

Veelal kunnen wij hierbij zonder veel moeite scheiden wat des dichters en wat des afschrijvers is. Meestal blijkt dan dat niet alleen in A, maar inderdaad in R. I — in overeenstemming trouwens met zijn karakter van literair kunstwerk, parodie van het ridderepos — over 't algemeen de Fransch-literaire vormen heerschen, die wij dus zullen dienen te aanvaarden en in den regel te schrijven. Soms echter moeten wij, als gezegd, daarnaast ook in onzen tekst een plaatsje inruimen aan de Dietsch-volksaardige vormen, die later in R. II en de jongere teksten, minder aristocratisch-literair van aard, doordringen.

In aansluiting hieraan zij mij een enkele opmerking vergund over de talrijke Walsche namen van dieren in R. I, die niet in de — althans in de ons bekende — branches van den Roman de Renart gevonden worden, zooals *Blancaert* (2), *Botsaert*, *Bruneel*, *Firapeel*, *Fine*, *Forcadent*, *Gente*, *Hawi* (2), *Cantaert*, *Craiant*, *Pancer*, *Putepeel*. Tenzij men het verlorengaan van verschillende Ofr. branches wil onderstellen — hetgeen natuurlijk altoos mogelijk, maar m. i. toch niet zeer waarschijnlijk is — kunnen

(1) Zie ook Tschr. XXX 58-60.
(2) In Ren. wel voorkomende, maar in andere functie.

deze niet aan de Ofr. gedichten ontleende, maar in Vlaanderen naar de bestaande voorbeelden nagevolgde, verdichte Fransche namen in een Vlaamsch gedicht toch alleen verklaard worden uit een omvangrijke verspreiding van deze en dergelijke Walsche verhalen — hetzij geschreven en voorgedragen gedichten, hetzij wellicht mondelinge dierensproken? — onder de hoogere standen van Vlaanderen: een niet onbelangrijk getuigenis derhalve voor het doordringen der Fransche letterkunde in Vlaanderen reeds in de 13de eeuw.

Eigenaardig is hierbij nog dat zooveel meer dieren- dan menschennamen — hetzij dan ontleend, of rechtstreeks vertaald (als b. v. *Roode* en *Cleenebejach*), of zelf verzonnen — Fransch zijn. Tegen bijna 30 Fransche — zij 't ook meerendeels in oorsprong Germaansche en dus wellicht ook in deze landen vanouds in Dietschen vorm inheemsche — dierennamen tel ik er nog geen 10, die, zuiver Dietsch van oorsprong, in deze gewesten geheel zelfstandig gemaakt moeten zijn. Van de omstreeks 20 — ontleende, vertaalde of zelf verzonnen — persoonsnamen daarentegen zijn er slechts enkele van Walschen oorsprong: de meeste „dorpers" zijn echt Vlaamsche „kerels". (1)

Ook hier, gelijk reeds meermalen hierboven, heb ik mij, ter vermijding van noodelooze herhalingen, dikwijls voor de statistiek der vormen, althans in A, bepaald tot een verwijzing naar Ojb., Tv., Td., BH. enz.; waaraan ik dan de vormen uit F, E, B, L enz. heb toegevoegd. Soms echter, bij slechts ééns of enkele malen voorkomende, en vooral bij de nieuwelijks in F gevonden namen was 't verkieselijk, wijl voorzichtiger, alle vormen en plaatsen even op te sommen.

Gemakshalve neem ik de alphabetische volgorde aan.

A. *Dierennamen.*

(De ram: Ojb. 199, Tv. 73, BH. 84). A doorgaans: *Belin*, d. i. dus zelfs de Fransche spelling bewaard (immers niet te vergelijken met *guldin, morghin, teekin* en derg., met posttonische *i*, als middelding tusschen *ij* en *e* (ə): zie boven, 70), maar 3274 *Belijn* (: *sijn*) geschreven, dat.-acc. *Beline* 3371, 3420 (:). — F doorgaans: *Bellijn*, dat.-acc. eveneens 3274. — E doorgaans *Bellin*. — BPH *Bellijn*. — Ren.: *Belin*. — L: *Belinus*. Naar RAL (en overeenkomstig den samenhang met fr. *bêler*, blaten) schrijf ik: *Belijn*, dat.-acc. *-ine*. De Brabantsche-Hollandsche vormen met *ll* zijn kennelijk 't gewrocht der volksetymologie, die den naam in verband bracht met mnl. *belle*; verg. Ned. Wdb. op *Belhamel*.

(1) Zie de namen uit Renart opgesomd in de Table achter Martin's Observations.

(De aap : Ojb. 199, Museum III 56, BH. 84, Td. 209). A : *Botsaert*, dat.-acc. *-de*. — F : *Bockart*, verb. *-de* 3365-78. — B : *Koekaert*, maar P : *Boekert*, H : *Bockart*. — Ren. XXVII, T 59 : *Bocha* (= P 83 : *simia*), waarnaast T 57. P 81 : *Busnard(o)*, de omroeper (*cria(d)or*). — L : *Boccardus simius*. Wij hebben hier dus twee vormen van denzelfden geromaniseerden Germaanschen naam og. *Burk-hard* : òf > pic. *Bo(u)cart* > mnl. *Bo(e)kaert*, òf > centrfr. *Bo(u)chart* > mnl. *Bo(u)tsaert*. Verg. b. v. in 't algemeen *broke, kemeneie, perkament, roke, torke* naast vormen met *ts* (De Grave, Fr. Woorden 267); in 't bijzonder de Vlaamsche naamsvormen *Boutsaert, Bautsaert* in de Vl. Rijmkron. (in Denkm., ed. Kausler, I; zie de plaatsen in het Register achter III), doch dezelfde personen in Lat. kronieken genoemd *Burchardus* of *Botsardus* (I, 401, 407 : er is sprake van een der moordenaars van Karel den Goeden † 1127), eindelijk den welbekenden naam van den in dit verband ook reeds vaak genoemden *Bouchard van Avennes*, den eersten man van Margareta van Vlaanderen † 1218. Beide Mnl. naamsvormen zijn later volksetymologisch vervormd en in verband gebracht met gansch andere woorden : *Bockart* met *bok*, *Botsaert* met *boots* (zie Ned. Wdb. III 262), hetzij deze laatste vervorming gevolg of oorzaak is geweest der vereenzelviging van het aldus genaamde dier met den aap (verg. boven : *simia* in Ren. XXVII).

Hier is echter de eerste vraag : welken vorm voor R. I aan te nemen. Naar de hierboven, blz. 38, aangenomen leer, dat FBL samen meer waarde hebben dan A alleen, zou men tot *Bockaert* moeten besluiten, en *Botsaert* houden voor een jongeren of uit een ander Fr. dialect (of hs.) ontleenden vorm, te vergelijken met *Lamfroit* naast *Lamfreit* (zie beneden, 112). Vertegenwoordigt echter misschien ook hier (verg. de verdere namen) *Botsaert* meer de Fransch-literaire traditie, terwijl *Bo(e)kaert* de oudere vorm is, vroeger uit het Picardisch overgenomen en hier te lande in de volksoverlevering overgegaan? Hoe 't zij, ik meen, naar analogie van de meeste andere dergelijke gevallen, naar A : *Botsaert* te moeten blijven schrijven.

(De beer : J. 19, Tv. 73, BH. 84). Vanouds de Ogerm. naam *Brûno*, aldus in 't Mlat. overgenomen (reeds in Ysengrimus en Ys. abbrev. : *Bruno*, gen. *-nis*), en in 't Mnl. overgegaan. Doch in den Ofr. Ren., naar 't bnw. *brun*, alleen : *Brun*. En in den Mhd. Reinh. Fuchs is evenzoo, mede onder Ofr. invloed, de sterke vorm *Brûn* de gewone (1) (acc. *-nen*, zooals in 't Mhd. altijd, ook van

(1) Volgens Grimm. RF. CCXXIII en G. Paris, Le roman de Renard (extr. Journ. de Sav. 1894/5, 23) luidt de naam in 't Mhd. (RF.) *Brûne*; ik heb dezen vorm echter niet gevonden, wel den bovengenoemden verb. nv. *-nen*.

de sterke mansnamen). In 't Mnl., met name R. I, vinden wij nu naast elkaar het vanouds zwak verbogen *Brune*, gen. dat. acc. *-en*, maar daarnaast eveneens, en hier zeker onder invloed van den Ofr. naamsvorm *Brun(s)*, het sterke *Bruun*; aldus:

Nom. *Brune* A 35 maal, F 49 maal.	*Bruun* A 26 (o. a. 1905, 2024 (beide: *tuun* nasm; op de laatste plaats heeft F trouwens, na *over*, den dat.: *tune*); F 5, E 1 (3110 *Brun*).
Gen. *Brunen* A 2 (2435 × F: *des heren Brune*, 2486 = F).	*Bruuns*; A 2 (2466 = F, 2983 × F: *Brunes*).
Dat. *Brunen* A 9, F 15.	*Brune* A 8 (o. a. 645, 1816, 1822, 1951; F driemaal *-en*, éens: 0), F 3. *Bruun* A 3 (479, 621, 931; F steeds *-en*).
Acc. *Brunen* A 2 (2252, 2331, beide = F), F 11; *Brune* A 5, F 1 (A: 0).	*Bruun* A 3 (544, 829, 911; F tweemaal *-en*, eens: 0) (1).

B heeft steeds: *Bruun* (*Brun*), evenzoo PR (H nog veelal: *Bruyne*; de verb. nv. in PHR nog vaak zwak); L eveneens steeds: *Bruns*. Wederom is dus de oorspronkelijke Oudgermaansche (zwakke) vorm beter vastgehouden in het oudere noordelijke hs. dan in het Vlaamsche hs. A — dat, onder Fransch-literairen invloed, een ruimere plaats gunt aan den Oudfranschen (sterken) vorm —, doch niet meer in het jongere (reeds apocopeerende) Hollandsche hs. B.

Intusschen is die jongere, sterke vorm (nom). twee malen door het rijm gestaafd, en dus ook voor R. I te aanvaarden (zie beneden op **2029**); de oude, zwakke zelden of nooit (2); waarbij echter te bedenken valt dat de rijmwoorden buiten *tuun* en *crune* schaarsch waren. Het gaat dus kwalijk aan om, gelijk J. vaak gedaan heeft en ik ook aanvankelijk van zins was, overal waar de oudere zwakke vorm maar in een der hss. voorkwam, dezen boven den sterken te verkiezen. Immers niet alleen is *Bruun* door 't rijm gestaafd, maar *Brune* enz. kunnen ook zeer wel door den noordelijken afschrijver van F, naar de hem bekende orale traditie, in de plaats gesteld zijn van de door de dichters,

---

(1) Eenig verschil tusschen R. I A en B (in A voorkeur voor de sterke, in B voor de zwakke?) schijnt mij toch nauwelijks waar te nemen.

(2) Tenzij men *Brune* 1816 als zw. nom., appositie bij een dat. opvat, hetgeen zeker mogelijk is (zie Stoett, Synt. 205); maar de parallelie met 1822 spreekt toch voor een dat. ook hier.

onder Fransch-literairen invloed, geschreven sterke. Ook de gissing, dat de twee- of de éénlettergrepige vormen in A wellicht naar gelang van de eischen van den versbouw gebezigd zouden zijn, heb ik moeten opgeven. Wel is oogenschijnlijk *Bruun* vaak om die reden verkozen; maar op vele plaatsen, waar men om diezelfde reden (regelmatige afwisseling van beklemde en onbeklemde lettergrepen) dien vorm eveneens verkieselijk zou achten, staat *Brune*.

Ten slotte heb ik niet beter weten te doen dan mij over 't geheel aan A houden.

(De luipaard: BH. 86). A: *Syrapeel* 3393 enz., dat. 3471 (6), *Sierapeel* 3402. — F: *Firapeel* (3, de 3 andere gevallen ontbreken). — BP: *Fyrapeel.* — H: *Fierappel.* — L: *Firapellis.* Voor zooveel noodig, heeft F nu allen twijfel aan de onechtheid der lezingen van A wel weggenomen (zie BH. 86!). En nu ook Grimm's gissing naar den oorsprong (CCXXXII) nog door geen beter· vervangen is en in den nu in F gevonden dierennaam *Putepeel* (zie Hfdst. IV, op **1860**) wel eenigen steun schijnt te krijgen, aarzel ik niet overal *Firapeel* (niet *Fierapeel,* als nog in Td.) te schrijven, met noordfr. *i* < proton. *ie* (De Grave, Fr. Woorden 217). De naam is dan te verklaren hetzij, met Grimm t. a. p., als *fier à pel*, trotsch op zijn huid — verg. de Tschr. XXXIV 119 aangehaalde plaats uit Willelmus Procurator (ontleend aan de fabel bij Avianus, n⁰ 40, over den hoogmoedigen „pardus", die zich zelf boven den leeuw verheven acht), en voorts *Forcadent* < *forque à dent* (zie Hfdst. IV, op **1857**) —; hetzij, veeleer, als *fière pel,* zooveel als: „Mooivel" (nfr. ware *à la peau belle*), verg. *Putepeel*, „Stinkvel", en dan te vergelijken met den bekenden Ofr. naam *Fierabras* < *fière brace,* „Sterkarm" (*brace* < lat. *brachia,* onz. mv. als vr. enk. opgevat): een samenstelling, te vergelijken met ofr. *Guillaume Longue Espee* en andere dergelijke middeleeuwsche bijnamen, ook in andere landen en talen. Hoe ook de *a* in *Fierabras* dan verklaard moge worden (volksetymologische vervorming, nadat *brace* verouderd en door *bras* vervangen was?), altoos kan de *a* in *Firapeel* < *ə* in 't Mnl. ontstaan zijn (zie De Grave a. w. 231). Aan een oorsprong uit *fier-apeel* (ofr. *apel*, nnl. *appèl*) behoeft dus niet gedacht te worden.

(De koningin, leeuwin). *Gente,* alleen in F bewaard, in A ééns geheel uitgevallen, tweemaal tot *gentel* en *gherne* verhaspeld (in L eveneens *Genta* in *geita*): zie Hfdst. IV, op **2538**, **2664**, **2880**, en verg. *Gente-Rose,* in Ren. V naam van een wijfjes-jachthond, en *Fière (Orgueilleuse)*, in verschillende Ren.-branches naam der koninginleeuwin.

(De das: Ojb. 198, Tv. 72, BH. 84). A: *Grimbeert* 1665 (:), *-bert,*

ééns (177) *Grinbert* (Fransche spelling !), dat.-acc. *-beerte* 1433, *-berte* 2288 (1763, 1898, 2261 : *-b'te*), maar *-beerde* 1756. — F : *Grimbert*, verb. ook *-t* (1433, 1898 e. e.?), maar ook *Grimbaert* 283, dat.-acc. : *-b'de* 1756, 2288, maar *Grimbeert* 1665 (:). — BP : *Grimbaert* (o. a. II 1492 : *Reinaert*), dat.-acc. : *-baerde*, naar *Reinaert*, *-de* en de volksetymologie (zie reeds II 185-7). — Ren. : *Grinbert*, *Grimbert*. — L : *Grimbertus*. Daar de vormen met *d* en *ae* hier zonder twijfel jongere afwijkingen zijn (al komt de eerste ook in A reeds een enkele maal voor), en A met Ren. en L overeenstemt, schrijf ik overal *Grimbeert*, *-te*.

(De vossin : Ojb. 196, Tv. 74, BH. 84). A meestal : *Hermeline*, soms *Ermeline*, dat.-acc. *-en*. — F : *Ermeline* ; maar ook reeds *Ermelijn* 1408 (: *mijn*), 3234, 3330, dat.-acc. *-en* (1359, 2248, 3095), *-e* 3084, 3221. — E : *Ermeline*. — B : *Ermelijn*, soms *Armelijn*. — P : *Armeline*. — H : *Armelijn*. — Ren. doorgaans : *Hermeline*, slechts een paar maal : *Ermel'ne*. — L : *Hermeline*. De vorm zonder *H-*, hoe oud(vlaamsch) ook (en ook in 't Fr. voorkomende), kan hier toch kwalijk oorspronkelijk te zijn ; verg. dezelfde wisseling bij den soortnaam mnl. *hermelijn*, waarmede de eigennaam toch waarschijnlijk vanouds, in allen gevalle voor 't latere taalgevoel in verband gestaan heeft. De jongere vorm met *Ar-* is ten deele zeker als Hollandsche plaatsvervanger van ouder, vlaamsch *Er-* te beschouwen, ten deele ook wel de vrucht eener verbinding van den soortnaam met een afleidsel van den landnaam Armenië (*hermel* > *harmel* : zie V. III 376-7, Ned. Wdb. V 2233, VI 629) ; hier hebben wij daarmede echter nog niet te doen. Nu A met Ren. en L overeenstemt, kunnen wij in R. I gerust overal *Hermeline*, verb. *-en* schrijven.

(De wolvin : Ojb. 197, H. op 1821, 2621, Tv. 74, BH. 84). A : *Herswint*, *Hersint*, *Haersint*, *Harsint*, *Erswint*, *Arsint* ; veelal in verbogen vorm *-den*, en vaak met *e* iplv. *i* : *-senden* (maar nooit door 't rijm bevestigd, meest weersproken), ééns zelfs *Yswenden* 1652, dat nauwelijks meer dan een enkele verschrijving, onder invloed van haars mans naam *Ysengrijn* is. — F : *Erswine* (5), *Erswinde* (3). — B : *Eerswinde*, *Erswinde*, *Eerswijn*. — P : *Eerswijn*. — Ren. : *Hersent*, en een paar maal *Hersaut*, denkelijk < *Hersant*, gelijk de Mhd. RF. inderdaad heeft. — L 112 : *Herses*, gen. (v. *Herse*?), doch elders *Hirce* nom. 948, *-ae* dat. 942, *-en* acc. 1422. Als mnl. vorm van een ogerm. *Heri-swintha* of *Heri-sintha* (1) kunnen wij verwachten *Her(e)s(w)int* (verg. mnl. nom. *Brunilt*,

(1) Zie Förstemann, Altd. Namenbuch I[2] 778, 779, 1339 over het naast elkaar voorkomen en met elkaar wisselen van namen met *-swintha* en *-sintha* : eigenlijk geheel verschillende woorden.

Blitilt en mhd. *Brunhilt, Kriemhilt* enz., verb. *-den*: Franck, Gr. 195; Paul, Mhd. Gr. 135), desnoods ook wel *Hersint*, verb. *-den*. Deze vormen zonder *e* behoeven hier dus niet alleen onder Fransch-literairen invloed ontstaan of gebleven te zijn, al is deze zeker ook hier niet te miskennen. Daarnaast echter kunnen de nominatief-vormen op *-de* zeer wel zijn blijven bestaan. Mogen wij uit het steeds ontbreken der *H-* in de latere vormen van dezen en den voorgaanden naam afleiden, dat de volksoverlevering in het Noorden toch uit Vlaanderen (waar de *h-* was afgevallen en *Er-* tot *Eer-* gerekt) gekomen is? In allen gevalle schijnt ook hier weer de oorspronkelijke vorm met *-sw-* in de Dietsche volksoverlevering langer vastgehouden. De Latijnsche vorm *Hirce* is misschien wel een poging tot „verclassieking" van den naam (zie de potsierlijke pastorale, L 327 vlgg.!); ik heb echter zoodanigen Gr.-Lat. naam nog niet gevonden.

Hoe nu hier te handelen? Zou naast *Hersint* ook *Herswint* enz. in R. I oorspronkelijk geschreven zijn? Onmogelijk is het niet. Doch waarschijnlijker acht ik dat één vorm, en wel de meer Fransch-literaire, *Hersint*, door de dichters geschreven, de andere alleen door Vlaamsche en Hollandsche afschrijvers uit hun persoonlijke kennis van de volksoverlevering er in gebracht is. Ik schrijf dus overal *Hersint*, verb. *-den*.

(De wolf: Ojb. 196, Tv. 73, Td. 229; G. Paris, Le roman de Renard (extr. Journ. d. Sav. 1891/5) 20-21; L. Willems, Etude sur l'Ysengrinus 150-152; Museum V 81; F. 287). A doorgaans: *Ysingrijn* (zelden *Ysengrijn* 64, 1482, 3106; *Isingrijn* 62), dat.-acc. doorgaans *-ne*, doch ook acc. *-n* 1518, 1556, 1571, 1617, 2171, dat. *-n* 2262; herhaaldelijk door 't rijm gestaafd 1566, 2856, 2884, 2996, 3016, 3106, 3409; doch 231, 2097 : *rijme*. — F doorgaans: *Ysegrim*, dat.-acc. *-me*, niet alleen op de beide laatstaangehaalde, maar ook op de daarvóór genoemde zeven plaatsen (trouwens vijfmaal *: pelgrim(e)*, iplv. *peelgrijn(e)* van A, doch tweemaal *: pine*). — E: *Ysengrim*. — BC: doorgaans: *Isegrym*, in 't rijm ook wel *-ijm*, ook in dat.-acc.? — PHR: *Isegrim, Ysegrym*. — Ren. doorgaans: *Ysengrin*, soms *Isengrin*, zelden (later) *Ysangrin, Isangrin*. — L: *Isengrinus*, evenals in sommige hss. van Nivardus' gedicht. — RF.: *Isengrîn*. — Wederom hebben wij hier — en zeer duidelijk — tegenover elkaar 1⁰ den oorspronkelijken Germaansch-Duitsch-Dietschen vorm, *Isengrijm*, in hoofdzaak bewaard in het Brabantsche fragment E, in een paar misschien Brabantsche hss. van Nivardus' gedicht, en (in den verzwakten vorm *Ysegrijm, Isegrim* enz.) in de Hollandsche hss. FB van R. I, verder in PHR, in den Brabantschen Lekenspieghel III 15, 190 (*Ysegrime : rime*), en eindelijk in de nog steeds levende volksoverlevering, weder als soortnaam *i(e)zegrim* (Ned.

Wdb. IV 1387, 2264); 2° den verfranschten vorm *Isengrijn*, aldus, met *-n*, reeds voorkomende in het oudste schriftelijk gewag van den naam (bij Guibert van Nogent, a° 1112 : zie thans Foulet 75 vlgg.), in de meeste (Vlaamsche ?) hss. van Nivardus' gedicht, in den Renart, en daaruit overgenomen in den Mhd. Reinhart, maar ook in 't Vlaamsche hs. A van R. I, in Balduinus' te Brugge vervaardigde Latijnsche vertaling van R. I, in den (waarschijnlijk Noordwestvlaamschen) Walewein 8588 (*Ysemgrijn*), en ten slotte ook in den naam der Vlaamsche partijen uit de 13de eeuw : de *Isengrini* en *Blavotini* (zie LW. II 255 vlgg.). Doch tweemaal is in R. I, ter wille van het rijm op een der twee woorden *rijm*, de vorm der mondelinge Dietsche volksoverlevering toegelaten (en door ons dus ook te aanvaarden) iplv. van die der Fransch-literaire traditie. Hier geeft de bijzonder duidelijke groepeering dezer op zich zelf onnoozele varianten van een naamsvorm inderdaad een aardig kijkje in den strijd tusschen Fransche cultuur en Dietsche natuur in Vlaanderen! Terwijl A tot zelfs in de gewone spelling met *Y* (tegenover zeldzaam *I*, verg. boven, *Belin*) getrouw blijft aan het Fransche voorbeeld, en zelfs waar het rijm den volksvorm eischt, toch *-ine* blijft schrijven, hebben de Brabantsche en Hollandsche afschrijvers omgekeerd dien volksvorm overal, zelfs tegen het rijm in, geschreven. Een kleine wereld in een druppel water! Ik schrijf dus overal *Isingrijn, -ine*, doch alleen 231, 2097 *Isingrime* (voor *-in* verg. boven, 70).

(Twee jonge hanen : Ojb. 198). A 295, 299: *Cantaert, Crayant* (beide :). — F : *Cantart, Craiant.* — B : *Cantecleer, Craeyaert* (naar mijn afschrift). — P : *Cantart, Craeyant.* — H : *Cantaert, Craeyert.* — R : *Kreyant, Cantart.* — L 137 : *Cantart, Craiart* (in omgekeerde orde genoemd), het laatste allicht eer de volksaardige vorm, ter wille van variatie en rijm in R. I (AFP) in *-ant* veranderd (zie Ned. Wdb. VIII 12-3). Natuurlijk houd ik mij in de schrijfwijze dezer beide — Dietschen stam en Walschen uitgang kruisgewijze verbindende — namen aan A. — Ook de enkele malen in A voorkomende vormen *Cantecler* (285, 315 : Fransche spelling ?), *Canteclere* 291 heb ik aan den overal elders en door 't rijm gestaafden vorm *Cantecleer* gelijkgemaakt.

(De haas : Ojb. 199, H. blz. 106, Tv. 72, Td. 199). A : *Cuwaert* (o a. 2687 : *tuwaert*), doch tweemaal (158, 164): *Coewaert*; verb. *-de*, doch acc. *-t* 3056. — F : *Cuwart*, soms *Cuart.* — E : *Cohart* (1ste fragm.), *Cuart*, éèns *Cuaert* (2de fragm.). — B : *Kuwaert.* — Ren. : *Coart*, later ook *Couart.* Ik schrijf overal *Cuwaert*, *-de.*

(De bever : Ojb. 198). A 126, 170, 1858 : *Pancer.* — F : *Pancer, Panser.* — B : *Panther*, éèns (1879) *Pantheer* (D : *Panthel*). — L : *Pancetus.* Ik schrijf met A(F) : *Pancer.* Dankt dit dier zijn

naam alleen aan een misverstand en misschrijving van den dieren(soort)naam *pant(h)er*? Of heeft ofr. *Poncet*, naam van een neef van Grimbert (dus een d a s ?) eenig deel aan deze benaming?

(De vos: Ojb. 196, Tv. '72 (met fouten)). A: *Reynaert* (soms *-d*), dat.-acc. *-de*, maar ook soms *-t* 50, 938, 1328 (:), 1334, 2831, 2942; soms alleen: een enkele *R*. — F: *Reynaert*, soms *Reinaert* 226, 2827, 2831, 3376, 3382, 3425 e. e.; *Reynaer* 50, 69, 433, 929, 2535. — E doorgaans: *R*. — B: *Reynaert*, dat.-acc. *-de*, *-t*; soms *Reynaer*, *Reyner* II 1982, 2541, *Reyer* II 1979, 2012, 2017, 2022, 2057; en evenzoo in C (zie Ojb.). — Ren.: *Renart*. — L: *Reinardus* (evenals in Nivardus' Ysengrinus). Ik laat hetgeen er verder over den naam, o. a. naar aanleiding van de jongere vervormingen, *Reynaer* enz. — ten deele het gewrocht der verwarring tusschen og. *Ragin-hard* en *Ragin-hari* — te zeggen is hier verder buiten besprek, en merk alleen op dat ik overal schrijf: *Reinaert*, dat.-acc. *-de*.

(Een der jonge vosjes en de eekhoren: Ojb. 199). A 1416: *Rollel* (1860: *Rosseel*). — F: *Roseel* (*Ruceel*?). — B: *Roosteel* (D: *troeseel*). — Ren.: *Rovel* (*Rossel*, *Rosselet*). — L: *Roscellus*. Hier heeft verwarring plaats gehad: naar Ren. verwacht men *Roveel*, dat echter — blijkens FBL reeds vanouds — door den naam van den eekhoren *Rosseel* vervangen is. Ik schrijf beide namen *Rosseel*.

(De kater: Ojb. 198, Tv. 72). A: *Tybeert* (zelden of nooit *Tibeert*) o. a. 1015, 1031, 1969, 1997 (alle :), dat.-acc. *te* 1946 (*Tyberte* 2250), *-t* 1054, 1244, 1249, 1255, 1258, 1307, 1466, 1816, 1929 (het laatste in 't rijm, maar denkelijk bedorven uit een voc.), *-de* 1079. — F: *Tibert*, *Tibaert* (soms met *y*), dat.-acc. *-t* 1054, 1244, 1816, 2250, 2262, *-de* 1056, 1249, 1255, 1307, 1946 (verg. boven, *Grimbaerde*.) — B: *Tybert*, *Tybart*. — DP: *Tybaert*, *Tybert*. — H: *Tybaert*. — Ren.: *Tybert*, soms *Tibert*, *Tiebert* (in RF. in *Dieprecht* „terugvertaald", terwijl omgekeerd ofr. *Grimbert* > mhd. *Krimel* is geworden). — L: *Tibertus*. Ik schrijf overal *Tibeert*, dat.-acc. *-te* of ook *-t*.

(De raaf: Ojb. 199, BH. 86). A: *Cirlin* 2799 (weer, evenals *Belin*, met Fransche spelling), *Tyocelijn* 1857 (schrijffout), dat. *-ine* 2810. — F op de tweede plaats: *Tiselijn*, op de twee andere: *Necelijn*, *-ine*. — B: *dat tyeselijn*, *Tyselijn*. — P: *Tyselijn*. — Ren.: *Tiecelin* (*Tecelin*, *Tiesselin*) (in RF. weer tot *Diezelîn* verduitscht). — L: *Tiselinus*. Naar A(F) en Ren. schrijf ik *Tiecelijn*.

B. *Persoonsnamen*.

A: (*heymeliken* 2243), *Ermelinc* 2566, *Ermelijnc* 2615. — F: *Hermerikes*, *Ermeric* (bis). — E (2615): *Heimeric*. — B: (*heyme-*

lieste), *Ermelinc, Ermeric.* — P: *Ermerijc, Ermeric* (bis). — L: *Ermericus* (ter). Dit alles wel beschouwd, zie ik geen reden om, met M., de *H*-, die slechts op twee plaatsen van F en E zich vertoont — maar zeker ook wel in het voorschrift van AB(2243) gestaan heeft — of den uitgang *-linc* (alleen op een paar plaatsen van A en B) als normaal te aanvaarden, tegenover de andere getuigenissen (vooral dat van L), die vóór den nog onveranderden vorm *Ermerijc* spreken, waaruit de andere, allicht mede onder den invloed van *Hermeline*, *Ermeline*, hetzij reeds in de algemeene volksoverlevering, hetzij bepaaldelijk in den Reinaert ontstaan zijn. Ik schrijf dus overal *Ermerijc.* Zie reeds Ojb. 67, doch ook Martin in AfdA. XI 124).

A doorgaans: *Lamfroyt* (tweemaal *Lamfroit* 602, 646, ééns *Lamfroy* 799), ook voor den acc. 760, 860; doch tweemaal, in verbogen vorm, *Lamfreide* 647, 699 (beide:). — F doorgaans: *Lamfreit*, verb. *-de* (ééns, 602, *Lamfret*: zeker alleen schrijffout). — BH: *Lan(t)freyt.* — P: *Lantfert.* — L: *Lanfreidus.* — Ren.: *Lanfroi.* Zie Ojb. 200, Td. 200; naar het t. l. a. p. betoogde zie ik in *Lamfreit* den oorspronkelijken vorm, in A later naar den nieuweren (centraal?) Franschen vorm in *Lamfroit* veranderd, doch weer veel later, in R. II enz., volksetymologisch vervormd (d. i. ten deele tot zijn oorspronkelijken vorm teruggebracht) in *Lantfreit, -fert* (immers van een voortleven van of een herinnering aan een Dietsch **Lantfrijt* of **Lantraert* (<**land-fridu-*) kan kwalijk sprake zijn). — In overeenstemming met het hier ten aanzien van andere namen betoogde, zou men wellicht ook hier verwachten dat ik aan den Fransch-literairen vorm de voorkeur had gegeven, of dien althans n a a s t den Dietsch-volksaardigen had laten bestaan (verg. *Bruun* en *Isingrijn* naast *Brune* en *Isingrijm*). Inderdaad schijnt dit consequenter en heb ik hier ook geweifeld; te meer omdat rijmen op *-oit* uiteraard moeilijk te vinden waren, zoodat hunne ontstentenis weinig afdoet. Maar de gevallen staan toch m. i. niet gelijk. De laatstgenoemde verschillen zijn gering, raken slechts den sluitklank, en behoeven dus een dichter niet weerhouden te hebben tweeërlei naamsvorm te bezigen; dat tusschen *L a m f r o i t* en *L a m f r e i t* schijnt mij toch te groot om beide aan denzelfden dichter van R. I A, Willem — immers Aernout, de dichter van R. I B, staat hier geheel buiten — toe te schrijven. Ik houd mij dus ten slotte hier aan *Lamfreit, -de.*

A overal: *Martinet.* — F: *Martinet, Mertinet* (elk driemaal). — BP: *Mertinet* (éëns *Metynet,* éëns *Meertinet*). — P: *Mertinet.* — Ren.: *Martinet.* — L: *Martinus.* Overeenkomstig A (ook *sente Martins voghel*: zie straks) en Ren. schrijf ik *Martinet.*

Voor de overige, slechts op ééne plaats voorkomende (dieren- en menschen)namen zie Hfdst. IV op die plaatsen. Alleen merk ik nog op dat de in F voorkomen de vormen *Harman* 2735 en *Willam* 1 (ook in B) eigenaardig Hollandsch zijn voor *Herman* en *Willem* (zie boven, 55, 61, noot en 109); daarentegen is *sente Martin* 1047, 1049 wel in F gebleven (*Martijn, M'tijn*), maar in B in *Merten* veranderd

C. *Plaatsnamen.*

Alle vormen van alle plaatsnamen in alle bewerkingen van den Reinaert zijn thans opgesomd en in den breede besproken en met tal van kaarten en schema's toegelicht in het schier overvolledige werk van I. Teirlinck, De Toponymie van den Reinaert. In 't algemeen derhalve naar dit gedenkteeken van vlijt en speurzin verwijzende, bespreek ik hier slechts enkele plaatsnamen, welker vorm voor mijn critischen tekst vaststelling behoeft.

De naam van den veelbesproken „put" bij Hulsterloo wordt gespeld : 2580 (:) A : *Kriekepit*, F : *Criecpit* (E ontbr.) ; 2598 (:) A : *Kriekeputte*, F : *Criekeputte*, E : *Crikenputte*; 2636 . A : *Kriekeputte*, F : *Criekeput*, E : *Crikenpit*; 2659 A : *Kriekeputte*, F : *Criecput*, E : *Crikenputte*. Verder (op deze vier plaatsen) B : *Kriekenpit*, P : *Kriekenput* (de eerste maal *Cr-*), L : *Krikenput*. Daar E alle *ie*'s als *i* schrijft (zie boven, 63) is zijn spelling, evenmin als die van L, een grond voor aanvaarding dier *i*; wel, in deze uitgave, voor de aanvaarding der *C-* van EF (zie boven, 61). Besprek der herkomst tot later uitstellende, schrijf ik dus, naar AEFL, 2580 rijmshalve : *Criekenpit* (zie ook Tv. 27), elders : *Criekenputte*.

273 heeft A : *Malcroys* × F : *Map'thus*, B : *Mapertuus*, P : *Malperduys*, L : 0; de éénige plaats in de Mnl. redacties, waar dit *Malcrois*, in één hs., genoemd wordt. Even zeldzaam is de overeenkomstige Ofr. naam in Ren. : niet op deze plaats, maar alleen V *a* 954 var. (BCMn), 1147 var. 318 (BCKMn) en XXIII 1387 (1) komt *Malcrues* (*creus*) voor, dus slechts enkele malen in sommige hss. van een paar branches (waarvan één zeer jonge). Veel gezag schijnt de lezing van A derhalve niet te hebben; en ik was dan ook aanvankelijk geneigd (zie Td. 201) ze voor een willekeurige — immers waarom moet hier een ander dan R.'s gewone „casteel" genoemd? — moderniseering van den afschrijver van A, naar jongere, hem bekende Ofr. branches, te houden. Grimm daarentegen (CLVIII) achtte *Malcrois* „ohne zweifel richtig. jeder gute fuchs hat mehr als ein loch, in das er schliefen kann. ... Solche kleinigkeiten beweisen, wie getreu die dichter der überlieferung bleiben : Malcrois zu erwähnen nutzte hier der fa-

(1) Dezelfde plaatsen als bedoeld door Grimm, RF. CLVIII-CLIX?

bel nichts, ja es konnte unkundige leser irren". F. 300 is eerst, evenals G., geneigd *Malcrois* voor oorspronkelijk te houden en dus *Mapertuus* voor een (toevallig-gemeenschappelijke) wijziging van FB, ter vervanging van dien den afschrijvers onbekenden en door hen redeloos geachten naam *Malcrois*. Doch hij vraagt dan: waarom zou, ware dit zoo, de dichter eigenlijk een naam uit een heel andere branche ontleend hebben; is *Malcrois* dus wellicht toch van een afschrijver? Na herhaalde weifeling heb ik ten slotte *Malcrois* als echt aanvaard. Ik meen nl. hierin een nieuw geval te mogen zien, waarin de (Fransch-) literaire traditie en de (Dietsch-) orale traditie tegenover elkaar staan (zie boven, 103 vlgg.). Willem, wetende dat R. meer dan één burcht heeft (zie 513), en hier als elders gaarne de Fransche literaire traditie volgende, noemt hier opzettelijk een andere, hem uit andere Ofr. branches bekende burcht. Maar de niet Vlaamsche afschrijvers van FB kenden, zoowel uit de mondelinge als uit de schriftelijke overlevering, geen anderen naam dan (*Mal-* of) *Maupertuus*, dien zij er dus ook hier voor in de plaats stelden. — Zie thans ook Foulet 492.

Deze laatstgenoemde, R.'s gewone burcht, daarentegen heet in A meestal: *Manp'tuus* 1360, 1378, 1428, 3076, verder *Manpertus* 1065, *Manp'tus* 512, *Mā̄p'tus* 514, *Mā̄p'tuus* 519 (waarvan zesmaal: *huus*); F: *map'thuus* (in en om 't rijm, elders *-us*); B: *mapertuus* (*-thuus*); P: *Malperduys*; L: *Malepertusum*. Ren. heeft doorgaans: *Malpertuis* (zie M., Table achter Ren. III); *Maupertuis* komt alleen voor op enkele plaatsen in br. XIII, XVII, XXII (zie t. a. p.), maar ook in I 1319, var. BH 9. De vorm *Maupertuus*, naar 't schijnt door G. ingevoerd (zie zijn Inl. CXLII) en door WJMH. zonder nadere overweging overgenomen, heeft dus alweer oogenschijnlijk heel weinig gezag en zou zeer wel een moderniseering, door den afschrijver van A naar een jonger Ofr. hs., van het vanouds in de Ofr. en Mnl. redacties bekende *Malpertuus* kunnen zijn (1). Doch omgekeerd zou een graphische vervorming van een oorspronkelijk *maupertuus* > *man-* > *mā-* > *mapert(h)u(u)s*, misschien ook een phonetische vervorming, met protonische *a*, evengoed mogelijk zijn; doch van waar dan de vormen met *l*? Na herhaalde weifeling (zie Nh. 32, Td. 201) meen ik nu ten slotte, in verband met en in het licht van de andere hierboven behandelde namen, ook in dit geval strijd tusschen literaire en orale traditie te mogen aannemen. Immers juist die hss. BH van br. I, waarin *Maupertuis* voorkomt, blijken ook elders (zie b. v.

(1) Verg. ook over een *Malperduut* in den Malegijs G. Busken Huet in Romania 1897, 503.

beneden, op **730-814**) in bijzonder nauwe betrekking tot onze Dietsche bewerking te staan. Naar ik thans vermoed, heeft Willem dus — evenals 273 *Malcrois* — aan zijn Ofr.hs., behoorende tot de groep BH, den vorm *Maupertuus* ontleend, die in A graphisch tot *Manpertuus* enz., in F en ook in hs. B van de omwerking graphisch of phonetisch tot *Mapert(h)u(u)s* vervormd werd, terwijl Balduinus den Oudfranschen vorm (wellicht ook naar de mondelinge volksoverlevering) behoorlijk in lat. *Malepertusum* vertaalde. Eerst in de prozabewerking (P) daarentegen zien wij dan den ouden, reeds vroeg aan 't Fransch ontleenden vorm weer opduiken, die vermoedelijk de eeuwen door in de mondelinge volkstraditie naast den Fransch-literairen was blijven voortleven: *Malpertuus* > *Malperduys*. Ik erken dat deze onderstellingen eenigszins gewaagd of ingewikkeld zijn; maar alles bijeengenomen, schijnen zij mij de meest aannemelijke. Dat *Malcrois* en *Maupertuus* vormen uit verschillende Fransche dialecten zijn schijnt mij geen overgroot bezwaar. Verg. ten slotte een soortgelijke verhouding tusschen namen als ofr. *Maugis* en mnl. *Malegijs*.

Over A 301 : *Polane*, F : *Pollanen* (B : *Ordanen*, P : *Ardennen*); 3021 : *Pollanen*, F : *Palanen* (B anders) zie Hfdst. IV op **295**.

Zie verder de slechts ééns voorkomende plaatsnamen — waarvan de Vlaamsche in de niet-Vlaamsche hss. meestal verhaspeld en verknoeid zijn — beneden in Afd. 9 opgesomd, en ter plaatse waar zij voorkomen in Hfdst. IV critisch besproken.

Nog eens samenvattende, hebben wij dus telkens gezien dat in R. I de Fransch-literaire traditie de sterkste is, maar dat de Dietsch-orale daaronder a. h. w. voortstroomt en doorschemert en in de latere bewerkingen weer voor den dag komt. Zoo hebben wij dus de volgende vormen naast elkaar gevonden (de voor R. I door mij aanvaarde heb ik ruim gedrukt):

Belijn	*Bellijn*
Botsaert	*Bo(e)ka(e)rt*
Bruun	*Brune*
Grimbeert	*Grimbaert*
Hermeline	*Ermeline, Armelijn(e)* enz.
Hersint	*E(e)rswinde, Eerswijn* enz.
Isingrijn	*Isingrijm*, *Isegrim* enz.
Reinaert	*Reyn(a)er, Reyer* enz.
Tibeert	*Tybaert*
Lamfroit	*Lamfreit*
Malcrois	*Mapertuus* enz.
Maupertuus	*Malpertuus.*

7. Wisselvormen.

Vele woorden kent het Mnl., en ook R. I, naast elkaar in twee of meer wisselvormen. Meestal zijn beide uit eenzelfden grondvorm ontstaan, door verschil in klem. Een volle, zware, oorspronkelijke, nog op *-e* uitgaande vorm; en daarnaast een korte, lichte, zonder *-e*, in vroegeren tijd — blijkens de nog ongerekte qualiteit van den klinker – uit den eersten ontstaan door eene oudere apocope, geenszins gelijk te stellen met de algemeene, jongere apocope der buigings-*e*'s in de 14[de] en 15[de] eeuw. Soms echter zijn het verwante, maar vanouds naast elkaar staande, in klinker, uitgang enz. verschillende vormen of eigenlijk woorden. Gereedelijk sluit zich hierbij dan de behandeling aan van enkele gevallen van apocope, die niet op het gebied der vervoeging of verbuiging liggen, benevens van enkele andere woordenparen, verschillend in herkomst, maar verwant in functie.

Ik begin met de eerstbedoelde groep: bijwoorden en andere partikels. Verg. voor het volgende in 't alg. Franck 21,7; Id., vóór Alex. LXXXII-XCIV; Id. in ZfdA. XXVI 334-5; ook Tv. 81-5.

Zooals zal blijken, heerscht in het afwisselend gebruik van dezen of genen vorm in A meer regel en vastheid dan wij wel vermoedden; zins- en versaccent spelen hier een nog niet voldoende gewaardeerde rol. Een en ander, zij 't ook in kleinigheden, ten bate van tekstcritiek en grammatica beide.

Vooreerst zijn de volle, beklemde vormen in vele gevallen beperkt tot het gebruik als bijwoord, hetzij als afzonderlijk woord, hetzij als eerste lid van een oneigenlijk, scheidbaar samengesteld (maar nog niet aaneen geschreven) werkwoord, hetzij als tweede lid van een voornaamwoordelijk bijwoord, dus na *hier-*, *daer-*, *waer-* (maar evenmin aaneen geschreven). Wel is daarnevens soms de korte, onbeklemde vorm ook als bijwoord gebruikelijk. Maar in allen gevalle is als voorzetsel meestal deze laatste bij uitsluiting gebezigd.

En ten tweede is, binnen de grenzen van de eerstgenoemde verdeeling der vormen, het streven merkbaar om bij vrijheid van keus dien vorm te kiezen, die een geregelde afwisseling van klem veroorzaakt, en derhalve het opeenbotsen van twee heffingen — hoezeer niet volstrekt geweerd — te beperken; ook om in den aanhef van het vers den vollen vorm te gebruiken (1). Ook hier blijkt A de oude taalvormen over 't geheel zeer zuiver bewaard te hebben, meer zelfs dan ik indertijd bij 't schrijven van Tv. bespeurd heb; weshalve ik in de volgende

(1) Verg. over *soe* × *so* (vrouw. pers. vnw.) boven, 101; over *soo* × *so* (bijw.) boven, 67.

overzichten weder van A uitga en bij de vaststelling van mijn tekst mij meestal ook aan A houd.

Bijw. met *-e* overal.

Bijw. zonder *-e* nergens. De Tv. 81-2 genoemde zijn nu, bij vergelijking met F, bedorven lezingen gebleken; alleen *recht* 282, 1304, 1616, 1847, 3406 is te aanvaarden.

Bijw. op *-like* overal. — Bijw. op *-liken*: *boudeliken* 1769 (F: *-like*), *claerliken* 1658 (AF), beide in den versaanhef, laat ik onveranderd; daarentegen schrijf ik *vriendelike* 2504 in het vers met A aldus (F: *-liken*).

Bijw. op *-lic*: *drouvelic* 3054, *ghemackelic* 3026, *jammerlic* 874, *qualic* 259, 550, *wonderlic* 3025; alle door F weersproken (bovendien kunnen enkele als bnw. opgevat worden). Ik schrijf overal, met F, *-like.*

ane, bijw. 212, 360, 442, 814 (:), 3332, afwisselend met *an*, naar den eisch van 't vers.

an, bijw. 93, 261, 923, 2062, 2239 (alle :) enz.; voorz. (uitsluitend ?). — *aen* nergens.

ave nergens.

af, bijw., overal. Eéns *of* 21 (F: *af*, in den proloog B: zie Td. 253); aldus gelaten.

dore nergens (schijnt trouwens als bijw. niet voor te komen).

dor, voorz. (ook vóór *dat* als zoodanig op te vatten) overal; F doorgaans: *dur* (zeker een spelling voor *dör*, nnl. *deur*?).

mede, bijw. 366, 996, 2782, 2813, 2838 (alle :), 2083, 2627; in ww. 1923, 1946, 1959, 2393; *-er mede* 1677.

met, voorz., overal. Ook vnw. bijw.: *daer* —, *-er met* 594, 795, 1231, 2117, 2440, doch nooit door 't rijm gestaafd (als elders niet zelden, hoewel van zulk een onbeklemden vorm kwalijk te verwachten: zie Franck vóór Alex. LXXXV), en steeds door F weersproken; weshalve ik ook op de bovengenoemde 5 plaatsen, met F, *mede* geschreven heb.

omme, bijw.: *omme ende omme* 1166, 1180, 2443, 2759; *hier-*, *daer-*, *waer-* 55, 246, 614, 674, 733, 1112, 1171, 1386, 1875, 2004, 2178, 2187, 3339; in ww. 795, 1710, 1736, 2065, 2442. Ook voorz., t. w. waar het zins-

om, voorz., inzonderheid op de onbeklemde plaatsen van het vers, tusschen twee heffingen 345, 494, 507 (verg. 119: zie op **117**), 676, 1631, 1829, 2720.

of 't versaccent den vollen vorm vraagt: in den versaanhef 119, 1200, 1351, om twee opeenvolgende heffingen te scheiden (wanneer *ómme* zelf beklemd is) 1092, 1956, 2431, 2513 (= *daer omme*).

tote, voorz., overal.

ute, bijw.: *daer ute* 521, in ww. 748, 1829, 3211. Voorz. 1242, 2379.

tot nergens.

uut, bijw., in ww. 752, 808, 3209,; nergens als voorz.? Geen streng onderscheid derhalve tusschen *ute* en *uut*; maar wij bheben hier ook te doen met twee reeds vroeg dooreen geloopen vormen *ûta* en *ût*: zie Tv. 84 en V. Wijk.

vore, bijw. 291 F, 535 F (beide × A: *voer*, voorz.), 1621 AF (: *valdore*). Voorz. 2680 (× FE: *vor*, B: *voor*).

Daarnaast *voren*, bijw.: vooraan, vooruit, in ww. 632, 1941, 1949, 1957, 3218, 3315; hierbij ook 1553, 1632 (met *sitten*, niet met *-re* te verbinden, dus anders op te vatten dan *vore* 1621); *voeten* — 695, 2886; *te* — passim (zie BH., gloss.), zeker ook wel 2320, 2790 aldus, naar F, te lezen (A: *voren*). Zie Tv. 83 en het daar aangehaalde, alsmede Tschr. XVII 287.

voer, voorz. × F: *vor*, doorgaans. Naar analogie van *dore*: *dor* zou men allicht overal, als voorz., het elders zoo veelvuldige *vor* verwachten, dat echter alleen, en doorgaans, in F, nooit in A geschreven staat; weshalve ik 't niet in mijn tekst durf invoeren, al schijnt *voer* wel een jongere vorm. *Door* en *voor* staan trouwens in herkomst niet op één lijn, in zooverre *dore* (*döre*), *dor*, *door* < onfr. *thuro* (*thuri*?) < *thuruh* (*thurih*) < *thurh*, doch *vore* (*vöre*), *vor*, *voor* < *fora* n. *furi* en *fur* is (waarnaast dan nog *voren* < *for(a)na*). Zekerheidshalve schrijf ik dus overal, ook 2680, als voorz. *voor*, laat als bijw. alleen 1621 (:) *vore* staan, maar schrijf 291, 535, in de bet.: vooraan, gelijk elders, *voren*.

na, bijw., in verschillende bett. 1553, 2633, 2640 (alle drie :), 1499, 1899, 2571; in ww. 210 F, 347, 1420 (:), 3411;

naer, bijw., in ww. 2025 (:); *hier*- 169 (× FB: *hierna*), *daernare* 2373 (: *vare* dsm.). Over de laatste plaats zie ald. (op

daer-, hier- 296, 432, 761-6, 1000, 1687, 2460, 3309. Voorz. 8, 707 enz.; *na (dien) dat* 2223, 2737, 2760, 3421.

2381 : 2) ; op de tweede lees ik, naar FB : *na* ; de eerste (dan eenige) schijnt mij ook niet volkomen zeker (volgende op één der twee plaatsen, waar de sterke vorm *Bruun* door 't rijm gestaafd is of schijnt).

danen 272, 880, 1399, 1564, 1606, 2392, 2399, 2722, 2795, 2800, 3003 ; in F slechts tweemaal (= 2399, 2795) aldus behouden; door mij ook **348**, naar F : *dane*, hersteld.

dane 354, 880, 2392, 3003 ; *daen* 1399, 1606 ; *van dane* 272 ; *dan* (wrschlk. het temporale : alsdan, verg. 2796 A), 2722 (alle F). (1)

wanen 1196, 2143, 3341 ; 2144 door mij (naar F : *wannen*) hersteld.

wane 1196, 2143 ; *van wane* 3341 ; *wannen* 2144 (alle F).

henen 1064, 2367, 3025.

hene 1064, 2367, 3025 (alle F).

dare nergens.

daer overal.

hare (hierheen) 2646 (:), 3240 ; *harentare* 1625, 1708, 2065 (alle drie :), gespeld in A *haren thare* (en 1625 F : *hare ende dare*), doch door mij hersteld.

haer nergens.

meere 102, 3189 (beide :). — Daarnaast *mee* 2088, 3152 (beide :), 1376, 1480, 3196. — *nemmee* 622, 1315 (:). — *nemmermee* 2722, 2796, 3173 (alle drie :), 1107.

meer 426, 753, 2689, 3041 (alle :), 234, 976, 3202 F, 3352. — *emmermeer* 1282, 2322 (:). — *nemmermeer* 697, 1155, 1724 (:), 1994, 2631. — *nemmeer* 957. — *voortmeer* 380, 2506. — *voorwaertmeer* 376 (:). Bovendien heeft F herhaaldelijk *meer* iplv. *meere* of *mee* (1376, 1480, 3196) in A (2).

eere, bijw. 101, 3190 (beide :).

eer, voegw. (voordat). 1164, 1914, 2419, 3265. Bijw. 101, 3190 (beide F × A); maar ook 3042 (AFE : *meer : eer*), waar ik nu echter, op grond der twee andere plaatsen, meen te mogen lezen : *meere : eere*.

---

(1) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 187.
(2) Verg. ook beneden, Afd. 9 en Verdam in Tschr. XXIII 272.

bat 2236, 3183 (beide :), in F behouden.

alse voegw. (toen enz.) 2972, 3210, 3377 ; vooral in den versaanhef 83, 2112, 2991, 2996.

danne alleen 2147 (F : 0), door mij als een soort van attractie van het voorafgaande *sone* beschouwd (dus eigenlijk *dan* + *ne*, negatie) en, met omzetting naar F, gelezen : *dan*.

wale 180, 801, 1010, 1075 (1077 bedorven), 3087, 3142 (alle :), minder vaak buiten 't rijm, maar toch op beklemde plaatsen in 't vers 462, 1410, 2560 ; door F soms veranderd in *wel*.

dicke 2826 (: *micke*), verder in A vaak (vooral vóór klinkers, *g, h, m, s, w* ?) *dicken* geschreven ; welken (hoezeer op zich zelf wellicht ouderen) vorm ik, als noch door eenig rijm noch door F (altijd : *dicke*) gesteund, overal in *dicke* veranderd heb, gelijk ik ook 201, iplv. *dicwile* (A), naar F, geschreven heb (zie Franck vóór Alex. XCII).

noint 76, 872, 2682, 2888, 3060, 3358 ; voor : ooit (na *dan*, *eer* enz.) 1826, 3042, 3190, 3382, 3391 (dus bijna alleen in B en vooral aan 't slot : toevallig? zie Td. 244-5). — *oint* nergens.

noch — *noch* 2342 (F : *niwer*

bet 226, 1219 (beide :) enz. (ook 1097 zeker met F aldus te lezen iplv. *beter* (A) : zie op **1089**).

als zelden : toen 2109, 3303 ; meermalen : gelijk, evenals (in de uitdr. *als die*, met een ww.), vooral in 't vers 1263, 1761, 1879, 2381-2, 3000, 3005, 3206, maar toch ook wel in den aanhef 3066, 3067, 3085. Bij zoo onzekere gesteltenis heb ik mij geheel aan A gehouden.

dan overal elders.

wel 182, 968, 1077 F (alle drie :) ; overigens meestal buiten 't rijm, en vooral op de minder beklemde plaatsen in 't vers?

noyt 139, 2862, gelijk F overal heeft. — *oyt*, voor : steeds 1777. Ik gevoel geen vrijheid in deze enkele gevallen de *n* in te lasschen.

(*no* —) *no* overal : zie BH.,

— *noch* : zie beneden, Afd. 9), *noch* — *no* —*noch* 3070—1).	gloss.; ook in den versaanhef 405, 1984-6, 2069, 2146, 2589.
ofte (lat. *vel*) doorgaans.	*of* (iplv. *ofte*) 1447, 2113 (bis), 2593 (AEFB), 3361 (vóór *te*, denkelijk slechts haplographie): luttele gevallen, door mij naar het doorgaande gebruik verbeterd,
of (lat. *s*) doorgaans.	*ofte* (iplv. *of*) 14; *oft(e)* 14, 241, 261, 267, 491, 998 alle F); door mij verbeterd.
ne gheen 267, 342, (631, 687,) 1256, 1376, 3069, 3314 (F: *genen*).	*gheen*, zonder *ne* er vóór, alleen 3009 (AF), door mij genormaliseerd.

Voor zooveel ik weet, is nog nooit onderzocht of er, bij de nauwkeurige „dichters" en „schrijvers" (beide in ME. zin), eenig onderscheid valt waar te nemen in 't gebruik van *ne* of *en*. Bij onderzoek is mij nu alweer gebleken dat er in A inderdaad wel eenige regelmaat in 't verschilllend gebruik bestaat. Aanvankelijk meende ik dat het van louter phonetischen aard was, zoodat b. v. na een op *t* of *l* eindigend woord (*dat, het, niet; al, wel*), of ook vóór een met *b, d, t, h* beginnend woord bij voorkeur *en*, in andere gevallen doorgaans het oude, oorspronkelijke *ne* gebezigd werd. Doch bij nader toezien geloof ik dat hier — zoo niet alleen, dan toch allereerst — rhythmische factoren in 't spel zijn. In den aanhef van 't vers (verg. boven, 117; hier door een hoofdletter in de aanhaling aangewezen) en in 't algemeen waar het zins- of 't versaccent sterker was, is *ne* geschreven (en zeker ook gesproken); *en* wordt vooral in een meerlettergrepigen voorslag (dus a. h. w. p r o clitisch) gebruikt. Mogelijk dat andere invloeden van phonetischen aard hier en daar op dezen regel inbreuk maken; mogelijk ook dat A — hoe nauwkeurig ook in dergelijke formeele zaken — niet overal meer de oorspronkelijke bedoeling der dichters weergeeft. Van een verschil tusschen A en B heb ik niets kunnen ontdekken. Wat de hss. betreft, F stemt over 't geheel, naar ik meen, vrij wel met A overeen. Maar ik erken niet a l deze plaatsen naarstig vergeleken te hebben (het geduld heeft grenzen !); die er lust en roeping toe heeft doe het! Hoe het zij, ziehier een denkelijk vrij volledig overzicht der verschillende gevallen. In deze onzekerheid heb ik mij voor mijn uitgave over 't geheel aan A gehouden.

(1) Verg. het gebruik van *den* als nom. in Vl.-Brab. dialecten vóór woorden hetzij met vocaal of *h*, hetzij met *b, d, t, m, n* aanvangende (zie b. v. Smout, Het Antwerpsch Dialect § 103).

ne, de oude oorspronkelijke vorm, hetzij al dan niet gevolgd door *niet* of een ander (ontkennend) woord. Eerst en vooral:

Ne in den versaanhef: imperatieve hoofdzinnen, aan den hoofdzin voorafgaande voorwaardelijke bijzinnen in vragende zinsorde enz. 27, 96, 475, 527, 999, 1022, 1029, 1071, 1179, 1528, 2543, 2662, 3153, 3201, 3219. Inzonderheid:

Ne ware 95, 174; *Ne waer* (verg. beneden, 128) 2132, 2149, 2293, 2536; maar ook in het vers 1746, 2921.

Onmiddellijk na de eerste (beklemde?) lettergreep van 't vers (of van den zin?):

Doe ne 712, 828, 1315, 2412, 2711, 3328, 3354.

Twi ne 3209, in 't vers 1913 (en *hoe ne* 2661).

Ic ne 1818, 1841, 2630, in 't vers 1628, 2069, 3258.

Inne 93, 492, 560, 1606.

Mi ne 2040; in 't vers 1118.

Ghi ne 167, 872, 1385, 2836, 2870, 2888, 2966, 3069; in 't vers 199, 1835, 2582, 2743, 3358.

Wi ne 429, 1185.

U ne in 't vers 1375, 3264.

Hi ne 59, 113, 130, 132, 956, 968, 1330, 1912, 1966, 1975, 2523, 2824, 2928; in 't vers 266, 277, 475.

Soe (vr. vnw.) *ne* 1994.

Ja ne 2204, 2550.

en, de vooral en- en proclitische vorm:

En in den versaanhef zelden, inzonderheid: < *Het en* 198, 1775, 3182, in 't vers 1297, 1447; en in negatieve vragen (lat. *nonne*) 136, 1367 (na *Hi sprac*).

En ware 2439.

Ic en 2413, 2963.

In 205, 586, 1086, 1149, 1151, 1406, 1661, 1802, 1954, 2404, 2788, 3183; in 't vers 559, 1216, 1921, 2701, 2951.

So (bijw.) *ne* 271, 2147, 2745; in 't vers 1650.	*So en* 112, 1512.
Hier —, *Daer ne* 631, 1256, 1439, 2410.	
Het ne 1724.	*Het en* 1783.
Niet ne 2743.	
Al ne 238.	*al en* 116.
Danen ne 1722.	
Voorts midden in het vers: *niemen(e) ne* 1102, 1757, 2559.	*niemen(e) en* 1352, 2387.
niet ne 176, 202, (1329), 1983, 2013, 2398, 3305 (1).	*niet en* 216, 1187, 1626, 1768, 2843.
na *dat* 3120.	Voorts na *Dat*, in den voorslag van 't vers 25, 1800, 2549, 123 (*Dan*); in 't vers 1663.
In 't vers, na andere woorden: 21, 76, 494, 564, 640, 670, 719, 1241, 1642, 2200, 2341, 2391.	In 't vers, na andere woorden: 102, 249, 1343, 1474, 2068.

Wat het aaneen schrijven betreft, volg ik in 't algemeen A, schrijf dus slechts de door sandhi in begin- of slotklank veranderde woorden aaneen: *inne* (maar *niet ne*, ook *nie ne* enz.).

vrauwe (2) vóór vrouwelijke (dieren- of menschen)namen 285, 1979, 2125, 2284, 2417, 2530, 3115, 3169 (alle AF); 2895, 2916, 2933, 3083, 3095, 3162, 3417 (alle A).

ver (2) 285, 2895, 2916, 3095, 3162, 3417 (alle F), F 2617; *veren* 3083 F. *Ver(en)* dus (7 maal in B, 1 maal in A, doch) alleen in F. Ofschoon wij hier mogelijk met een onderscheid tusschen A en B — misschien echter alleen met een tusschen A en (den afschrijver der 800 laatste verzen van) F — te doen hebben, heb ik, naar analogie van hetgeen bij de andere wisselvormen gevonden is, vooraan in den versaanhef en op de meer beklemde plaatsen (285, 2895, 2916, 3324, 3417) *vrauwe*, midden in 't vers 3083, 3095, 3162, F 2617 (= **2664**) *ver(en)* geschreven.

---

(1) Ik heb *nie ne* (d. i. *nie* = *niet*, verg. eng. *never* en V. IV 2392-3) geschreven 1322, 1478, 1502 (alle naar F × A).

(2) Zie reeds Td. 192, hier vollediger herhaald.

	A	F	B	L
65	*coninc heere*	*c. edel here*	*her c. lieve heer*	*rex*
110	*heere coninc*	*here her c.*	*lieve heer c.*	*bone rex*
164	*heere coninc*	*here her c.*	*heer c.*	*rex*
316	*heere coninc*	*heer her c.*	*lieve heer c.*	*bone rex*
420	*wel soete heere*	*c. here*	*her c. here*	*rex*
991	*coninc edel heere*	*c. edel here*	*heer*	*rex*
1359	*coninc heere*	*coninc*	*heer*	—
1772	*coninc heere*	*c. here*	*c. here*	*rex*

her is in A zeer zeldzaam: 1941, 1995 (× 1997), alleen als voc.?; in F veelvuldig (b. v. 1989, 1997: *heere* A × *her* F). Is 't een eigenaardigheid van B (zie Td. 194, 217), of van hs. F? In deze onzekerheid heb ik 't slechts op die twee plaatsen uit A behouden, overal elders, ook waar ik *her* uit F overnam, dit in *heere* veranderd.

De gevallen van het „du-dijnen”, tegenover het in R. I — parodie van het ridderepos — normale „ghi-uwen” in R. I zijn door Vor der Hake, De aanspreekvormen in het Nederlandsch I 92-7 behandeld: zie de breede uiteenzetting aldaar. Sinds heeft F eenige wijziging in het materiaal, maar meerendeels bevestiging der daar gegiste trouwe inachtneming van de bestaande omgangsvormen gebracht. Ik geef hier een overzicht van den huidigen stand van zaken: links *du*, rechts *ghi* (soms is 't slechts een enkel- of meervoudige imperatief); met de verklaring aan dien kant, waar het vnw. (of de werkwoordsvorm), door stemming of fatsoen geëischt, staat.

du	*ghi*
170 F.	170 AB: Isingrijn tot Pancer, zonder eenige reden voor *du*.
225 AB: *becnau(we)*.	225 F: *becnaghet*, in overeenstemming met de voorafgaande hoofsche toespraak.
562 A.	562 FB, in overeenstemming met het voorafgaande en volgende. Of is een plotseling *du* van den nieuwsgierigen, gulzigen Brune, toch wel bedoeld?
917-28 AFB: R.'s vervloeking van Lamfreit.	
1050-1 AFB: Tibeert's vertrouwelijk vragende uitroep tot den Ste-Maartensvogel.	

1279-80 FB: Julocke, bedroefd klagend, tot haar zoon.	1279-80 A.
1438 AF, door 't rijm (*di : bi*) oogenschijnlijk gestaafd.	1438 door 't rijm (*u : nu*) ge staafd: R., in 't begin zijner biecht tot Grimbeert, zijn biechtvader.
1479 AFB, door 't rijm (*mi : di*) oogenschijnlijk gestaafd (maar door de rede weersproken).	1479 hier verwacht men vergeefs *u*: voor *du* is in R.'s mond, tot zijn biechtvader sprekende, geen plaats.
1481 A.	1481 F (B : 0) : zie bij 1479.
1958-61 AF (B : 0): Brune vertrouwelijk tot zijn kameraad Tibeert.	
2063 A: *sege.*	2063 F: *segghet*, B : 0 : de koning hoofsch tot R.
2202 AFB: de koning ontsteld tot R.	
2564-5 AF: R. tot den koning, in een plechtige, min of meer sacrale formule ?	2564 B.
2622-4 AFEB : de koning, door R. ingevoerd als tot hem, R., in dankbare verteedering sprekende (of : R., bescheiden over zich zelf sprekende) ?	
2659 AF (2658 F ook : *sech* × A : *secht*): R. tot Cuwaert, in plotselinge vertrouwelijkheid ?	2659 B, in overeenstemming met 2652 vlgg. (AFB).
2874-5 A.	2874-5 FB ontbr.; maar verg. het voorafgaande en volgende : de koningin tot R. steeds, op hoofschen trant, *ghi-uwende*),
3240 A : *com.*	3240 FB : *co(o)mt*: Cuwaert, door R. als tot Belijn sprekende ingevoerd.
3448 A : *heb.*	3448 B : *hebt*; F ontbr. : Firapeel tot Brune en Isingrijn, op hoofschen trant.

Samenvattende, meen ik, naar één of meer hss., 170, 225, 2063, 2874-5, 3240, 3448 het normale hoofsche *ghi* te mogen handhaven of herstellen, doch 917-28, 1050-1, 1279-80, 1958-61, 2202,

2622-4 *du*, als volkomen gepast, te mogen schrijven. Min of meer twijfelachtig blijven dan 562, 1438, 1479-81, 2564, 2659, Zie verder Hfdst. IV, op die plaatsen.

Ten slotte het gebruik van *die* of *hi*, het even te voren genoemde onderwerp (meestal een eigennaam) weder opvattende (zie Stoett, Synt. 31, 41; Paul, Mhd. Gramm. § 325, 326); als A, F of B niet genoemd zijn, hebben zij geen der beide woorden, soms een heel andere bewoording:

die	*hi*	*die*	*hi*
	3 AFB		603 FB
107 A	107 F	648 A (*dat*, verg. 564)	648 FB
	344 AFB		762 AB
	423 AF	786 F	786 A
526 A	526 FB	850 A	
1078 A (B: *dat*)	1078 F	2650 A	
	1243 AB	2770 A	
	1641 A (B: *si*)	2813 A	
1654 A			2845 AFB
	1895 A	3017 A	3017 B (*si*)
1910 AFB		3111 A	
1960 A	1960 F	3370 AFB	

Waar keus was heb ik meestal de voorkeur gegeven aan het volgens Franck vóór Alex. XCIII (tegenover J. XVII noot) oudere *die*.

8. ENCLISE, PROCLISE. AANEEN SCHRIJVEN VAN SAMENSTELLINGEN ENZ.

Ook op deze punten dient het gebruik der hss. nagegaan, zoowel om, in 't algemeen, onze kennis van deze toch niet geheel onbelangrijke eigenaardigheden onzer middeleeuwsche geschreven en gesproken taal uit te breiden, als om, in 't bijzonder, een richtsnoer te verkrijgen voor de tekstconstitutie van R. I. Zeker is dit alles beheerscht door — natuurlijk niet volkomen bewuste — syntactische en rhythmische beginselen. Zonder mij hier in algemeene vraagstukken te verdiepen, kan ik wel, op grond van mijn onderzoek van de lezingen der hss., zeggen dat de en- en proclise in A veelvuldiger en regelmatiger is dan in F, en dat ook met betrekking tot het aaneen schrijven — gelijk trouwens op al deze formeele punten — in A meer regel en stelsel te bespeuren is. De niet-geïnclineerde vormen van F zijn dan zeker veelal als herstellingen te beschouwen, als de vrucht van het ontwaakt grammatisch besef van sommige jongere afschrijvers; hier en daar kan echter ook een geringere neiging tot inclineeren in de levende gesproken taal, t. w. in een ander, noordelijk dialect in 't spel zijn. Hoe 't zij, ook hier heb ik mij, zoowel in de vormen der geïnclineerde woorden als in het aan-

een schrijven van deze en van samenstellingen, doorgaans gehouden aan het eenparige en Vlaamsche hs. A, welks gebruik ik hier ook in hoofdzaak vermeld (de afwijkingen van F slechts af en toe opgevende). Zie over dit onderwerp Franck 22 en inzonderheid zijn verhandeling: Die Inclination im Mittelniederländischen (in Versl. en Meded. d. Kon. Ac. v. Wet., Lett. 4de Reeks X, 44-101), die ik hier op den voet volg, V. Helten 30, 218, 325, 327, 338-40; Kern vóór Limb. Serm., blz. 51 vlgg., 78 vlgg.; M. 418-20; Leendertz vóór Floris XCII enz.

Enclise. *-ic* met elisie van de *-e*: *begripic, hebbic, claghic, levic, moetic, segghic, wanic, willic; haddic, hoordic, moestic, wistic;* met verzachting van den slotmkl. (en rekking van den klinker?): *vandic, badic, maghic, salic, wasic*; en *weetic*. Ook *neenic* 1144, door mij vaneen geschreven, naar analogie van *ja ic* 1156, 2734. Doch daarnaast wellicht even vaak ongewijzigd en vaneen geschreven. Over 't geheel heb ik mij aan A gehouden. Alleen gevallen als *waer ic* 160, 586, 1131, 2501, waar oogenschijnlijk apocope, inderdaad slechts elisie der *-e* vóór het geïnclineerde *ic* plaats heeft, heb ik, in overeenstemming met de meeste andere plaatsen, en ook naar F: *ware ic* geschreven; ten einde een verkeerde voorstelling te voorkomen of tegen te gaan (verg. boven, 76).

-wi, met syncope van *-(e)n*: *gawi* 1851 (: *Hawi*), 1962, *waerwi* 355; meestal ongewijzigd en onverbonden.

-tu, verscherpt uit *-du*: *aetstu, heefstu, sechstu, weetstu, dattu.*

-i < *-ji*: *begheerdi, belghedi, doedi, gavedi, hebdi, hoordi, kendi, comdi (comedi), mooghdi (ch), sechdi* (aldus ook door mij geschreven 1123 × A: *secht di*), *sidi*; waar de stam op *d* of *t* uitgaat, is dan ook zeer vaak in A, en steeds door mij, „dd" of „tt" geschreven: zie boven, 72; Franck, Incl. 49, en verg. Leendertz vóór Floris LXXXIX. Doch daarnevens ook zeer vaak, zeker naar gelang van het rhythme, de vormen zonder enclise; zelfs ééns *wilde ghi* 1781: een jongere vorm, dien ik, naar F, in *wildi* veranderd heb (zie Franck a. w. 50).

-u, met elisie der *-e* :*segghu*, enz.; doch *groet hu* 1774, waar ik, ook naar F: *groetu* schrijf.

-i < *-hi*, geïnclineerd aan zwakke praet. op (en met enclise van) *-e*: *dedi, haddi, hoondi, grongierdi, keerdi, merkedi, peinsdi, queddi, scuwedi, seidi, wildi, mochti*; maar ook zeer vaak de volle vormen: Waar A en F, hier en elders, de keus lieten, heb ik meestal de volle ongeïnclineerde vormen gekozen; zie hierover boven, 50, 127.

-(e)t < *-het* nasn. (pers. vnw.) — over *-t* < *dat* zie straks, bij Proclise —, vaak met elisie van *-e*: *aet* < *(ic) ate het* 600; *had(de)t* 881; *begheerdijt* 1114 (:); *maghet* 3344 (:); *saelt* 168, 190, 492,

635, 3415 (F meest: *salt*), en daarnaar door mij ook 1420 iplv. *salt* geschreven; *sout* < *soude het* 2880; *moet* < *moete het* 1422, 1654; *mocht* < *mochte het* 962; *dart* 239, 3464 (zonder rekking, wegens de *rr*); *willet* 772; *daet* < *dade het* 2127; *eist* 648; *waest* 1560, 1894, 2369, 2371 (doch 2368 *was het*, maatshalve); *ict* 1460; *hijt* 1199, 1463, 1490, 1723; *soet* (< *soe het*) 2292, 2294; *diet* (< *die het*) 39, 1922 (immers niet < *di het*, dat, naar analogie van *hijt*, veeleer *dijt* geworden ware); *hoet* 101, 931; *oft* 2702; *dant* 411; *jaet* 3432 (:); *neent* 2706. — Na *-t* met syncope van *e* (*-tet* > *-t*): *verghevet* 2694, *ghevalt* 3040, *dat* 102, 1209, 3055. Voor enclise van *dat* na voorz. zie beneden, 130.

(*e*)*s* gsmn.: *maechs, saels, hads* (< *hadde es*) 27, *sijts, souts* < *soude es* 591, *roukes* < *rouke(t) es* 1118, *heres* < *heret es* 1964, *soudens* 24; *wildijs, mochtijs*; *hijs, wijs, dies*. Maar *dar des* 2951

-(*e*)*m* dsm. *dreechdem* 774; met *ghinckene* 789 zal daarentegen wel asm. bedoeld zijn.

-(*e*)*n*(*e*) asm., in drieërlei vorm:

1⁰ *-ne*, na klinkers (ook *ə*), *n* en *l*: *ghine, hine, sine, diene, wildine* 939, *dedine* (< *dede hi ne*) 144; *soudene, spaerdene, maectene* (alle enkelv.), *alsene*; *lietene* 1592, *namene, leidene* 1601, *hanghene* 1962, *drougheне* 2422 (alle mv., met enkele *n* na toonlooze *e*, daarentegen *menne* 1007); *men salne* 1023, 1341; *wi sulne* 3425.

2⁰ *-ene*, na scherpe mkl.: 3 sg. praes. *heeftene* 987, 2806; 3 sg. praet. *ghegreepene* 3122, *warpene* 289, 1568, *slouchene* 817, *drouchene* 1304, *hieffene* 1303, *ghinckene* 789; 2 pl. praet. *mesleettene* 208; imp. pl. *siettene* 939; *ickene* 1467, 1501, 1611; *dattene* 228, 1347. Over de spelling dezer geïnclineerde vormen zie boven, 71 vlg.

Daarnaast luttele gevallen van *-en*: *bekenden* 539, *hebben* 1647; *stacken* 787, *ghincken* 1250, *icken* 1506, 1610, 1635. Drie hiervan staan vóór een volgenden klinker of eene *h* (verg. boven, 128, over *waer*), en niet alle worden door F bevestigd (waar anders, evenals in B, deze vorm op *-en* veelvuldig is); weshalve ik met een gerust geweten deze jongere vormen voor R. I durf loochenen of betwijfelen en ze alle zeven in *-ene* veranderd heb.

-soe nsf., zeer vaak, in enclise en proclise, vooral na *dat*, in den vorm *-so* en met het voorafgaande woord aaneen geschreven: zie boven, 101 en beneden, 130-1.

-se asf.: *moghense, ontstacse, gaefse, hadse* (< *gave-*, *hadde se*), *becnause, hise, wise, diese.*

-si npmnf.: *hadsi, slouchsi, keerdesi; datsi, watsi.*

-se apmnf.: *bantse, hebtse, heefse* (< *hevet se*), *waense* (< *wane se*), *voerese* (< *voerede se*); *icse* (*makedicse*), *ghise, hise, sise, diese.*

-men zeer vaak aaneen geschreven: *doetmen*, *salmen*, *leidemen*, *haddemen*, *mochtemen* (doch ook wel niet, b. v. *diende men* 1595); evenzoo *diemen*, *daermen*, *doemen*, *hoemen*, *datmen*, *alsomen*, *alsmen* enz. (maar nooit met zichtbare enclise (vervorming tot *-me*, weglating der verbale *-t* enz.: zie Franck a. w. 51), en zoowel daarom als omdat het aaneen schrijven hier licht tot zonderlinge, dubbelzinnige woordvormen aanleiding geeft, door mij steeds vaneen geschreven.

-re of *-er* < *hare, haer* gdsf. en gpmnf.: 1⁰ *-re* na volle klinkers, liquidae en nasalen (verg. compar. als *stilre* 2889): *ghire*, *hire*, *alre*; 2⁰ *-er* na andere mkl.: *moeter*, *souter* (schrijf ik 1146 iplv. A: *soutter*), *datter*, *warper*, *wasser*.

-re of *-er* < *dare*, *daer* evenzoo: *-re* na volle klinkers enz.: *hire* — schuilt in *hiere* 3292 en *siere* 341 (×*hire* gp. 342) de bijvorm *hie, sie*? zie Franck a. w. 67 — *mochtire*, *diere* (< *die re*), *wilre* 2876, *doere* 2964; *-er* na andere mkl. en ə: *hebber*, *sijter*, *sulter*, *gaffer*, *blever*, *hadder*, *souder*, *ghincker*, *ontfincker*, *datter*.

-s < *es* (is): *dats* 115, 1950, 2906; *hets* 124, 181, 1627, 1926, 3143, 3427; *hijs* 1244; *wats* 1629, 3310.

-ne, *-en*, negatie: zie boven, 122 vlgg.; in A veelal niet, en door mij alleen in sandhi-gevallen zooals *inne* aaneen geschreven.

Proclise. *t-* < *dăt*: *tlaken*, *tgat*, *tghetal*, *tgoet*, *tgroote*, *thof*, *tleven*, *tmijn*, *tfolc*; vóór klinkers *d-*: *dandre* 72. Alleen waar (*da*)*t*, na een voorzetsel en vóór een znw. staande, in A doorgaans enclitisch met het voorafgaande woord verbonden is (*int* 314, 1468, 1530, 1568, 1826, 1939, 2086, 2259, 2455, 2576, 2805, 3405, 3447, *upt* 848 e. e.) heb ik dit niet veranderd (zelfs enkele alleenstaande gevallen als *up thijs* 1506 in dien zin gewijzigd), ook omdat *t* vóór vocalen dan in *d* veranderd had moeten worden (men leze ook **308**, **838** aldus).

d- < *d(i)e*: *dandre*, *davonturen*, *deene*, *deerde*, *deerste*, *donvervaerde*, *duwe*; ook vóór *h*: *dher* 2884, *der* 1970.

s- < *des*: *sduvels*, *shonichs*, *sconinx*, *smorghens*, *snachts*, *spapen*, *spaeus*; *shere* 2463, 3445. Uit *int sleets duvels* 1277 heb ik de eerste *t* geschrapt (zie Franck 81, Anm. 2, 120).

b- < *be*: *banderside binnen*, *buten* enz.

t- < *te*: *tavont*, *ten*, *ter* (enz.), *tonsen*, *tuwaert*, *twi*; *tsamen* 3094, *t'inen* 466, 776, 2473.

wattán (naar Mnl., progressieve sandhi; verg. *ontoen*, *entie*), 245, 1293.

Verder *tes*, *ten*, *ter*, *toter*, *metten*, *mettién*, *uten*, *entie*, *enten*, *enter* enz. (F veelal zonder enclise en vaneen geschreven). Over *en* < *het en* zie boven, 123.

so: *datso* 1559 (*dat* aanw. vnw.), 2116 (*dat* betr. vnw., *só* be-

klemd), 1981 (*dat* voegw., *so* = *soe* pers. vnw.) heb ik als schrijffouten beschouwd en verbeterd, d. i. vaneen geschreven.

In nagenoeg al de hierboven behandelde gevallen van en- en proclise (behalve *ne*, *en*) heb ik dus, in aansluiting aan A, de woorden aaneen geschreven.

Niet aaneen geschreven daarentegen worden doorgaans in A, en dienvolgens ook door mij, de volgende niet tot de bovenstaande categorieën behoorende woordverbindingen, welker tweede lid eigen klem behouden heeft, niet enclitisch geworden is, die dus kennelijk toen nog niet als samengestelde woorden beseft werden (zooals heden, nu wij ze ook, als zoodanig, wèl aaneen schrijven):

oneigenlijk, scheidbaar samengestelde ww. : *up heven* 154, 268, *ane vaerden* 3332, *af ghedaen*, *in gaen* (inf.), *toe sie*, *up nam*, *up heffen* (inf.), *up gaet*, *up hilden* (doch den verbogen inf. *ten ingane* 322 (F trouwens: *inganc*) heb ik aaneen geschreven); ook *te blauwen*, *te broken* vaneen, naar A;

in weder siden 293, *bander side* 1827, kennelijk nog niet als één woord beseft;

die selve, *die ghene*, *alle gader*, *ne gheen*, *aldus ghedaen* (maar *aldustaen*, evenals meestal *aldus* en *aldaer*, *algader*, ofschoon hier eenige inconsequentie niet onmogelijk is; ook *elkerlijc* 302 heb ik, tegen A, aaneen geschreven);

over al, *over een*, *over lanc*, *over luut*, *over recht*, *over waer*; ook *en trauwen; ne ware* 447, 2921 (1);

dor dat, *na dat*, *om dat*, *so dat*, *up dat*;

voort meer, *voorwaert meer*, *tavont meer* (doch *(n)emmermee(r)* aaneen, evenals *al daer* 1532, relatief);

eindelijk de zgn. voornaamwoordelijke bijwoorden als *daer* (*hier*, *waer*) *af*, *an*, *bi*, *binnen*, *boven*, *in*, *mede*, *na*, *omme*, *omtrent*, *onder*, *toe*, *up*, *te voren*; ook *daer* (*waer*) *waert*, *uut waert*: alle vaneen.

Wel aaneen geschreven heb ik daarentegen alle nominale samenstellingen, ook wanneer dit een enkele maal in A verzuimd is (als *tsinxen daghe* 41 enz.).

9. Lexicologische verschillen tusschen de hss.

In den woordenschat bestaat tusschen A en F een vrij aanmerkelijk verschil. Een verschil, dat meestal voor de tekstconstitutie van R. I van geen of gering belang is, daar de afwijking hier kennelijk doorgaans aan de zijde van F is; maar dat ons dik

(1) Over de negatie *ne*, *en* zie boven, 122 vlgg.

wijls kan inlichten omtrent toenmalige gewestelijke verscheidenheden in de taal, t. w. wanneer het geldt de vervanging van eigenaardig Vlaamsche door niet-Vlaamsche woorden en wendingen, vooral natuurlijk indien deze vervanging herhaaldelijk en min of meer stelselmatig voorkomt. Inderdaad vinden wij meermalen in A echte Vlaamsche woorden en uitdrukkingen, die dan ook natuurlijk steeds in mijn critischen tekst behouden zijn; doch in F in plaats daarvan andere, die hetzij reeds van elders bekend zijn als jonger of van meer noordelijke (Hollandsche?) herkomst, hetzij — in verband met de eerstgenoemde — hier van zoodanige herkomst blijk geven. Dat het Hollandsche hs. der omwerking (R. II) dikwijls hetzelfde Vlaamsche woord (hetzij op dezelfde of op andere wijze) vervangen heeft (zie reeds boven, 22) steunt natuurlijk de conclusie dat wij ook hier te doen hebben met een der talrijke gevallen, dat een voortbrengsel der oudere, hoogere Vlaamsche cultuur naar de nog meer boersche, onbeschaafde noordelijke gewesten overgeplant en „nae 's Landts gheleghentheyt verduytschet" is.

Deze woordvervanging is echter evenmin regelmatig als die der klanken en vormen. Men kan alleen spreken van een (al dan niet zelfbewuste) neiging om zekere den afschrijver niet of minder bekende woorden door andere te vervangen of ze althans te vermijden; welke neiging echter menigmaal, gestuit is hetzij door het rijm, dat meer verandering noodig maakte dan de af- of omschrijver zich getroosten wilde, hetzij door 's mans natuurlijke traagheid (1).

Bovendien is hier omzichtigheid vereischt, wijl soms in een oogenschijnlijke afwijking van F het oorspronkelijke bewaard kan zijn, waarvan daartegen A is afgeweken; de beslissing is hier van allerlei overwegingen afhankelijk, niet zelden moeilijk en soms noodwendig willekeurig. Misschien schuilt ook onder de hier in de tweede kolom staande woorden nog menige echte lezing. Ook is niet elke verandering vanzelf op verschil in plaats of tijd gegrond; ook de persoonlijke smaak of 't grillig toeval kan hier een rol spelen. Ik stel alleen het feit der vervanging vast, zonder altijd en overal daaruit bepaalde gevolgen te trekken.

Intusschen moge de volgende lijst — die op volstrekte volledigheid geen aanspraak maakt — eenig inzicht geven in de manier, waarop jongere, niet-vlaamsche, vooral noordelijke afschrijvers met hunne Vlaamsche voorschriften omsprongen, en tevens zoodoende een bijdrage vormen tot onze middeleeuwsche woordgeographie. Verg. b. v. hetgeen Verdam heeft verzameld aan-

(1) Zie reeds Nh. 18-19.

gaande de af- of omschriften van Maerlant's Troyen (1), den Spiegel der Sonden (2) enz. (3).

A	F
achter rugghe 1727	*over rugghe*
achter steken 2277	*achter setten*
(*h*)*aenden* 2090	weggelaten : niet verstaan (naast *hoenre*) ?
al een bloet 932	*als een bloet*
anegaen 814	*nopen*
an schine 1778, 1815	*in schine*
argertieren 2528	*van quaden diede* ; doch *goedertieren* 2337, 3063 behouden
bachten 1287, 2899	*achter* (4)
bedwanc 886	*bedranc*, maar 1842, 2303 beh.
beghien 2952	*ghien*
bekennen 983	*verkennen*, maar 539, 457, 2827 behouden
becnauwen 225	*becnagen*
bescheren 947	*scheren*
besien 1017	*sien*, verg. 2696 : *siet* (AF), maar 939: *scauwen*, *sien* × *bescauwen*, *besien*
bestelen 2148 = *stelen* 2149	*verstelen* (bis), verg. 261 : *stelen* × *verstelen*
bestormen 1378	*verstormen*
betamen 1783	*temen*
bewerven 2168	*verwerven*, maar 2884 bewaard, doch zwak vervoegd
bedi (zie Td. 187) 1922, 2910, 2993	*bi dien*, dat hier ook 658 (× A), 798 (A : *want*), 896 (A : *daer omme*) voorkomt; daarentegen 3128 A: *bedi* × F : *want* (5)
beghinnen met blooten infin. 361, 1625, 2380, 2809	*beginnen te* met inf. (meest reeds zonder -*e*), ook 388 × A : *ghinc* ; maar 2101 e. e. nog zonder *te*

(1) Tschr. XXIII 156-89, 257-98 ; XXIV 172-96.

(2) Inleiding II XX — XLII.

(3) In de volgende lijst zijn ook in de tweede kolom, waar de lezingen van F vermeld staan, de cijfers toch die van A (HM). — Zie overigens ook boven, 117-27, over de Wisselvormen, waar een en ander behandeld is dat ook hier ondergebracht had kunnen zijn, als *danen*, *du*, *henen*, *mee*, *nooint*, *ofte*, *wanen* enz. Over het weifelend geslacht van enkele znw. zie boven, 98-100.

(4) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 184, Sp. d. Sond. II XLI.

(5) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 180, Sp. d. Sond. II XXXII *a*.

A	F
beiden c. acc. 1184	*verbeiden* c. gen.
belghen (praet. *balch*) 1746, 2973, 3203	*balsch* (?), maar 2639, 2685, 3213: *verbalch*, *belghen* enz.
beneden 508, 777	*beneven*
bi, door 353, 2487	*mit*, maar 123, 2381, 3280 beh.
binnen, voorz. 175	*in*, maar elders bewaard
— , bijw. 3032	*van binnen*
blare 2492	anders
boose 857, *-heit* 685, 2074 (zie Td. 187)	*ongetrouwe*, *list*, *loosheit*; maar 2347 behouden (zie Td. 187)
borne 2580, 2588 (2698)	*boom*
dicken 1389	*dicke wile*; elders meestal beh.
(*swaer*) *doen* 1041	*drucken*
(*gram*) *doen* 3060	*gram maken*
doot hebben 905, 1142	*gedoot hebben*
dor 503, 886, 1473, 3023	*an*, *mit*, *van* enz.; doch 1351, 3224: *omme* (*dat*) × *dur* (*dat*)
dulen 693	*hulen* (= B)
aldustanen 862, *dusdanen* 1705	*aldus ghedanen*, *aldustanigen*
aldus ghedaen 3072	*aldustanigen*, zie ook 2300 F: *hoe daen*
dwaen (*in biechten* —) 1457	*in boeten staen*
eenlic 883	*heymelic*
elkerlijc 2881	*harlijc*, maar 302 behouden (1)
gheanden 202, *-bieden* 2473, *-dinken* 1993, *-doen* 139, *-draghen* 637, 2140, *-gripen* 1257, 3122, *-helpen* 1800, *-loven* 142, 1619, *-looven* 2543, *-sien* 3238, 3336, *-scriven* 93, *-staen* 1302, *-wouden* 430	de enkelvoudige ww., zonder *ge-*, hoewel veelal na *connen*, *moghen* enz. Daarentegen *ghe-* bewaard 691, 1302, en omgekeerd enkele malen *ge-* in F, waar A 't niet heeft: 833, 2620
ghebot 2473	*bot* (of *bode*?) (= B)
gheles 2948, *ghetrauwe* 3260	zonder *ge-*
gherecht 3049 E	*recht* AFB
ghedinken 1672, *-cnaghen* 2129, *-loven* 2104, *-raden* 1450, *-waert* 1121	*bedinken* enz.
ghesprac perfectief = plqpf. 438	*gesproken hadde*; doch verg. omgekeerd 1498
ghebidden 3261	*gebieden*
ghehuu· 1602	*geluuc* ?

(1) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 181.

A	F
gheloove 1596	*gelovich*
ghenade (*met -n*) 2191	*mit staden*
ghesinde 1396	*ingesinde*
gheven (*eenen aflaet, — spronc*) 1673, 1713	*doen*
ghier 940	*dier*
goet, dapper 1825	*vroet*
heden 199, 625, 634, 927, 1820	*huden*
helet 615, 1072	veranderd, doch 3239 behouden
hije 1849	*een*
in 41, 136, 2267, 2627	*an*; doch zie omgekeerd *an* × *in* 1003, 3316
(*slach*) *in* (*slach*) 1254	(*sl.*) *op* (*sl.*)
jane 2204	*en*; doch 2550 behouden (1)
(*cleene*) **2781**	*luttel*
clieven 652	*cloven* (= B)
lachter (*-like*) 1024, 1384, 2177, 2837	*laster* (*-like*); doch 1297, 1963, 2278 behouden (2)
licht, bnw. 3304	*slicht* (= B)
liden 3202	*dogen*
ligghen 1605	*legghen*
lijen 3421	*belien*
manlic 2105	*malc*
mare, bnw. 615	*openbare*; doch 238, 294, 417 (alle :) behouden (zie echter in F 225 de veranderde constructie)
mekel 718	*groot*
mesleeden 208	*bedriegen*
mesmaken 987, *-voeren* 74	*maken*, *voeren* (verg. Td. 183)
moeten 2750, 2882; 1043; 1947	*mogen*, *sullen*, *connen*; doch 251 : *moghen* × *moeten*
naken, van personen : naderen 495, 988	*hem maken, geraken*; doch 1752 behouden
naloopen 347	*nasetten*
ne ware 95, 174, 447, 2921	*mar*, *mare* (:)
nemmee 1315, *nemmeer* 957	*niet mee*, *niet meer*
nemmermee 1107, *-meer* 1994	*nemmer*
nie 1163, 1775, 1954	*noyt*, doch 2411 behouden
niet, genegenheid 1985	*nijt*
noch (l. : *ne weder?*) 2342	*niwer* (zie V. IV 2434)

(1) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 187.
(2) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 181.

A	F
of 1598	*als of*; maar 1767 : *ghelijc of* × *of*
on(n)eeren 1998, 2005	veranderd; doch 668 : *onteert* × *onneert*
ontbieden 1002, 2429	*gebieden*; verg. ook 466, 2432
onthopet 1060	*in wanhopen*
(h)outmakigghe 804	*maker*
over sinen staert 523; — *iem. bidden* 2999, 3001; — *niet* 2821	*op; vor; om*
overstaerc 1091, *-groot* 2419	*starc, manlijc* (?)
pant, schade 1266	*scamp*
quedden 1106	veranderd; maar 2388 behouden
rouken 1650	*vruchten*; maar 1118 behouden
rutsen 973	*rucken*
scelden 1818	*melden*; maar 1833 behouden
seerich : zie op **2070**	
slaken 3401	*maten*
smeeken 681	veranderd
snieme 3374	*cortelike*
soete 549, 669, 1290	*goede, lieve*; maar 1284, 2259 behouden
sonder, behalve 58	*dan*
sorghe 1435, 1986	*anxt, vrese*
staf 789	*maelstaf*
stap 766	*staf*
stringhe 841	*stoc*
te 149, 282	*an, in*
te breken 166, 1167	*broken* (zonder *ge-*), *gebroken*; doch 2481 behouden, evenals *te blauwen* 1581, 1824
tes 1065; *dat* 3334	*des*
tooghen 372, 2115	*tonen*; doch 1079, 1090, 2460, 2644 (E : *tonen*) behouden
tsiaermeer 1912	*hudenmeer*
twi (*ne*) 3209, 3397	*wane, hoe* (1)
upgaen 61	*angaen*
uut 2501	*buten*
vele, bijw. v. graad 762, 2517, 2826, 3176	*harde, wel* enz.; doch 2896 : *wele* × *vele*?

(1) Verg. Verdam in Tschr. XXIII 180.

verdooren 2051	*verdwasen*; en verg. 33 (doch ook 13)
verdrouven 853	*verdoemen*
vermerren 1374	*verleggen*
versamen 57	*vergaderen*
verweendelike 1067	*verwendelike*
vloten 831	*vlotten?*
wat c. gen. pl. 2036	*welke*
watervar 1859	*watermael*
wegghe 653, 682	*beytel* (= B)
(*up*) *werden* 1234, 1644	*lopen, opstaen*
wers (*te* —) 1546	veranderd (misverstaan?)

Soms is een Walsch door een Dietsch (Duutsch) of wel door een ander, in Holland meer gebruikelijk Walsch woord vervangen :

baroen 1330	*genoot*; maar 1880 behouden (zie ook **2782**)
dangier 3152 E (A : *daghen*)	*dreigen*
engien 452	*sin*
grongaert 32, *grongieren* 2114	*grinsart, grimmen*
capproen 944	*scoe(n)*
peinsen 623	*denken*
stage 2755	*sitten*
trop 821	*torp?*
tsinxen- 41	*pijnster-*

Voorts zijn wellicht nog meer noordelijk (Hollandsch) of wel jonger Mnl. de volgende woorden, die in F voorkomen zonder dat er althans in A bijzonder Vlaamsche tegenover schijnen te staan ; meest twijfelachtige gevallen.

anruchte 1368 (1) (A : *onrecht*)

beclemmen 683 (A : *vanghen*), 964 (A : *nopen*)

eenich 104 (A : *alleene*), 2163 (A : *een*), F 2623 (E : *ere*, A ontbr.) ; maar 2061, 2162, 2585 (ook) in A ?

ent, totdat 1164 (A : *eer*) ?

hemelgat 1640 ?

hofstrate 1764 ?

kerchere 761 (A : *priester* — *heere*), zie Hfdst. IV op **730-814**

laten (*laet u lief*, is 't u aangenaam, staat het u aan) 3310; zie V. IV 204

liden, voorbijgaan 1054 (A : *vlieghen*), 2587 (A : *sijn*)

malichte 2186, 3151 ; of van B (zie Td. 190) ?

(1) Ook hier wederom — tenzij er F vóór staat — de cijfers van A.

meenen 1132 (iplv. een oorspronkelijk, doch niet in A staand, *wanen* ?)
sculen 3192 (zie op **3204-5**)?
vreese 2173 (A : *veete*)

Eindelijk verwijs ik hier naar de boven, 103-16 behandelde vormen der dieren- en menschennamen (b. v. *Willam*, *Harman*) en naar de een niet-Vlaming kenmerkende verknoeiing van vele plaatsnamen. Zij volstaan reeds om aan F (en B) een niet-Vlaamsche, waarschijnlijk een Hollandsche herkomst toe te kennen (1); al heeft ook hier F meermalen beter dan A 't oorspronkelijke bewaard.

A : *Arttinen* 2251 (2), F : *Ardeuene* (< *Ardenne*), B : *Ardenneu*, L : *Ardenna*.

A : *Besele* 2099, F : *Belsele*, B : 0 (maar in den vorigen regel: *aen den ouden Rijn* ?), L : *Wancellis*.

A : *vnnbloys* 1507, F : *Boloys*, B : *Vianoys*, D : *Blois*, L : *Amplosis*.

A : *Hijfte* 2264, 2265, F : *Yste*, B : *Rijfte*, *Risel*, P : *Yfte*, L : *Ifta*.

A : *een bosch ende heet Hulsterloe* 2577, F : *een berch staet* (dittographie van den vorigen regel) *ende hiet H.*

A : *een borne, heet Kriekepit* 2580, F : *een trompboem* (l. : *cromp boom* ?), *hiet C.*

A : *Leye* : *van Colne tote Meye* 2642, F : *lere* : *mere* (dat iplv. het niet verstane *Meye* is gekomen), B : *van Romen tot Valeye* : *Leye.*

A : *Somme* 2444, F : *Ronne*, B : *Som.*

A : *oestende van Vlaenderen* 2576, F : *hoghestende v. V.*, B : *oost v. V.*

A : *in Waes int soete lant* 2259, F : *inwaerts int suete lant*, B : 0.

10. VERSBOUW : RIJMEN, RHYTHME.

Ik meen noch te veel te zeggen noch veel woorden te behoeven, wanneer ik beweer dat onze Reinaert I (A en B) door slechts zeer enkele Mnl. gedichten wordt geëvenaard — laat staan overtroffen — in rijmkeurigheid : in dit opzicht vrees ik het (overigens hoogst gewenschte) vergelijkend onderzoek der meeste andere Dietsche werken niet. Inderdaad, de ons reeds op zoo menig punt gebleken buitengewone formeele nauwgezetheid en eenparigheid — te verwonderlijker in een gedicht dat

---

(1) Over *Pollanen, Portaengen* enz. zie Hfdst. IV op **295**. En zie voorts in 't algemeen Teirlinck.

(2) De hoofdletters der volgende namen zijn meerendeels van mij, niet in de hss. te vinden.

door twee handen gegaan is (1) — verloochent zich ook hier niet: ook op 't stuk der rijmen behoort de Reinaert tot het allerbeste dat wij in onze middeleeuwsche letterkunde bezitten, ja staat bovenaan, ook boven Maerlant.

Hetgeen in de hss. deze lofspraak oogenschijnlijk wraakt verdwijnt bij nader inzien, meestal door eenvoudige vergelijking der hss., als sneeuw voor de zon. De reeds vroeger in A gevonden zoogenaamd onzuivere rijmen zijn reeds herhaaldelijk opgesomd en besproken (2). Zij zijn door BH. alle rouwelijks aanvaard en omstandig, als assonances, dialectische wisselvormen enz., verklaard. Al die verklaringen en gissingen thans hier in den breede te weerleggen of te bespreken zou meer tijd en plaats kosten dan ik beschikbaar heb en ... voor onbevooroordeelden noodig acht. Wie dit is zal met mij in de omstandigheid, dat bijna al deze onzuivere rijmen van A niet bevestigd, integendeel meestal in (ook anderszins) betere lezingen weersproken worden door F — dat dan toch, in spijt van BH.'s moedwillige veronachtzaming, ook een woordje mag meespreken — het beste, afdoende bewijs zien, dat wij hier alleen met afschrijversfouten van A te doen hebben. En dit te meer, wanneer blijkt dat in ons gedicht in 't algemeen een zóó buitengewone, in de Mnl. letterkunde haast eenige rijmkeurigheid valt op te merken, dat wij reeds hieruit het recht mogen putten elke onzuiverheid, die zich in eenig hs. voordoet, met argwaan te bejegenen (3).

Ik meen hier dus te kunnen volstaan met eene opsomming der oogenschijnlijk onzuivere rijmen in A, F en E (4), in groepen gerangschikt; met verwijzing naar hetgeen er vroeger of later door mij en anderen over geschreven is of naar de behandeling der betrokken plaatsen in Hfdst. IV. Slechts enkele hierboven nog niet onderzochte groepen van gevallen vereischen eenig nader besprek.

Op grond van dit overzicht en van de „keurigheid" van ons gedicht acht ik mij gerechtigd en verplicht — niet de rijmen

---

(1) Zie hierover Td. 197-8.

(2) M. 434-5; V. in Tschr. I 8-9; Ojb. en Tv. passim; Nh. 26-7, 31; BH. XXXIX-XLVII. Zie verder in 't algemeen hierbij Geurts, Bijdr. t. d. gesch. v. h. Rijm.

(3) Slechts deze opmerking is wellicht, ter afwering eener tegenwerping, niet overbodig, dat het hier niet geldt een lied of verhaal van een zgn. volksdichter, waarin de klinkerrijmen enz. door latere meer geleerde omschrijvers verbeterd worden, maar het kunstwerk van een of twee ook in dit opzicht begaafde en bedreven dichters, gelijk uit het bovenstaande reeds genoegzaam gebleken is.

(4) Ik heb daartoe F en E opzettelijk nog eens vergeleken, maar slechts zeer weinige toevoegsels tot het reeds bekende materiaal gevonden.

op eigen gezag te „zuiveren", maar — de bij verschil doorgaans zuivere rijmen van F (veelal = EB) te verkiezen boven de onzuivere van A (of omgekeerd); doch voorts ook in de zéér zeldzame gevallen, waar géén der hss. een zuiver rijm heeft, dit, tegen de hss. in, te herstellen, hetgeen dan ook altijd zonder bezwaar op eenvoudige wijze kan geschieden (1).

Consonantisch-onzuivere, assoneerende rijmen (klinkerrijmen). *Man* : *nam* : *gram* : *began* 105, *uplaset* : *versadet* 211, *horen* : *worden* 445, *graf* : *was* 451, *warp* : *scaerpst* 783, *zwinghen* : *vingheren* 795, *cruusstaf* : *slach* 811, *net* : *ongherec* 1468, *Ysingrine* *rijme* 2097, *andren* : *wandelen* 2105, 2739, *Harsenden* : *kindren* 2125, *lijdet* : *ghehidelt* 2595, *trac* : *dat* 3377, *zoenen* : *comen* 3415; alle in A aldus gevonden, maar door F, E, door andere parallelplaatsen, het zinsverband enz. weersproken; voorts nog in F : *hem* : *ben* 1025 (2), *Ysegrime* : *pine* 1566, 2995, *omme* : *Ronne* 2443; in E *ontfarmede* : *bimaende* 3055. Zie in Hfdst. IV die plaatsen.

Van de ('t best hierbij te bespreken) rijmen *-e* : *-en* zijn die, welke in verband staan met de netelige vraagstukken van de sterke of zwakke verbuiging der vrouwelijke woorden op *-e* (gdsf. op *-e* of *-en*, dpf. op *-en* enz.) en van de regeering der voorzetsels in 't Mnl., hierboven, 79-98, in den breede behandeld. Ik ben daar uitgegaan van de onderstelling, dat rijmen *-e* : *-en* wel in A en F voorkomen, maar in R. I niet thuishooren: eene petitio principii, zoo men wil, maar m. i. veeleer een werkhypothese, door de feiten bevestigd (zie hierboven, 83).

De overige rijmen *-e* : *-en*, waar geen twijfelachtige vorm van vrouwelijke woorden op *-e(n)* in 't spel is, worden hier opgesomd;

---

(1) Zie thans — na 't schrijven van 't bovenstaande — ook het opstel van Dr. D. A. Stracké S. J. (in Leuv. Bijdr. XI 279—98) over „De Assonancen in Hadewijch's Strophische Gedichten", waarin van 't meerendeel dezer blijkt dat zij òf voortspruiten uit bedorven lezingen in (door betere weersproken) slechte hss., òf wel, door (ook op andere, inwendige gronden) aannemelijke emendatiën, zonder bezwaar, ja meestal met verbetering van den tekst, opgeruimd, voor 't minst tot enkele bepaalde categorieën (*v* : *g* enz.) herleid kunnen worden. Wellicht gaat Dr. S. hier en daar te ver; doch in allen gevalle acht ook ik bewezen „dat een zeer goede dichteres, oogenschijnlijk de beste, die wij in de XIIIde eeuw in Dietschland bezaten, ... zich wèl heeft beijverd zeer zuiver te rijmen". Ik laat nu daar of Hadewijch's virtuositeit inderdaad „onovertroffen" is, dan wel inderdaad Aernout en Willem daar nog bovengaan, maar verheug mij in allen gevalle over deze proeve van critiek op de overlevering van een Mnl. dichter. Of wij het tijdperk der „acritiek" alweer te boven zijn of raken?

(2) Hier en verderop ook voor F en E weer verscijfers van A!

waarbij er ook zijn die, in 't hs. oogenschijnlijk zuiver (-*e* -*e* of -*en* : -*en*), bij herstel in hun grammatisch-juisten vorm onzuiver zouden worden. Bijna alle blijken bedorven en zonder bezwaar, meest naar een ander hs., te herstellen. Zie, zoo noodig, breeder Hfdst. IV op die plaatsen. 189 *gherne* : *wernen* inf., blijkens FB onecht. — 301 *Polane* : *hanen* dpm., l. met F (en 3021) : *Pol(l)anen* — 353 *bi baraten* : *moete verwaten* ; l. met F : *bi barate* : *verwate* (verg. 1705, 3405, doch ook 1462). — F 393 *bewachten* : *no bi daghe no bi nachte* ; l. naar AB, langer en tautologisch (zie Td. 232). — 413 *tote vieren* dp. : *onghiere* nsm. ; l. met FB : *up viere* ap. (daarentegen *met u tienen* 593, *van viven* 832 (beide dp. en :). — 531 *raden* inf. : *rade* 1 sg. praes. ; l. naar F(B) : *up eenen rade* dsm. : *rade* 1 sg. praes. — 583 *minnen* inf. : *ics ghewinne* 1 sg. praes, ; l. met F : *mach ic ghewinnen*. — 607 *te hove* : *ghinc gheloven* ; l. met F(B) : *teenen ghelove*. — 619 *seven (h)amen* apf. : *sijn hem bequame* ; l. met FB : *si bequamen*. — 945 *pry(h)ore* nsm. : *na den ore* dsn. ; l. òf aldus òf met FB : *ghecoren* : *na den oren* dpn. — 1086 *onder alle mine maghe* : *metten daghe* is onberispelijk, al zou men hier na *onder* veeleer een dpm. op -*en* verwachten. — 1312 *pinen* inf. : *metten tanden zine* ; l. met FB : *sinen*. — 1470 *ende sine kindre* dpn. : *mindre* npn. ; l. met F : *an sine kindre* apn. — 1678 *over alle sine mesdaden* : *in gherechten raden* ; l. met F : -*e* : -*e*. — 1791 *in rike hove* : *gheloven* inf. ; l. met FB : *hoven* dpn. : *boven*. — 1804 *in den woude* : *ghehouden* ; l. naar BDL (× AF) : *ghegouden* : *ghehouden*. — 1814 *sonder (h)uwe pine* : *laten anschine* (kennelijk bedoeld als inf., dus -*en*) ; l. met F : *ghedaen anschine* (waarnaast trouwens kort te voren 1778 *worden anschijn* : *sijn* 3 pl. praes.). — F 1865 *die dat horden* : *entie worden* apn. ; l. naar B : *hoorde* (enk.) : *woorde*. — 2294 *stillekine* : *bi sulken lijckteekine* (bedoeld schijnt toch 't mv., dus dpn. -*en*) ; l. naar FB : *mi sulke lijcteekine* apn. — 2339 *bi allen dinghen* : *manghelinghe* nsf. ; l. met F : *dinghe* dsn., ofschoon het mv. in dergelijke uitdrukkingen gewoner schijnt (zie Td. 187), doch verg. 476 ? — 2373 *daer nare* : *met grooten vare* dsm. schijnt onberispelijk, maar zou door de vrij zekere conjectuur *varen* dpn. onzuiver worden ; doch ook *daer nare* is verdacht : zie op **2381**. — 2735 *voer Hermanne* : *te bannen* (ppp.?) ; l. met F : *te banne* dsm. — 2773 *met al sinen sinnen* : *coninghinne* nsf. ; l. met F : *van allen evelen sinne* dsm. (verg. Td. 191). — 2861 *in sine ghebeden* apn. : *dede* 3 sg. praet. ; l. naar FB : *in sinen ghebede* dsn. (verg. 862, 3051). — 2889 *leden* apn. : *dede* 3 sg. praet. (F : -*en*) ; l. met B : *lede* : *dede*. — 2989 *tranen* npm. : *neven zine granen* apf. ; l. òf, met AB, aldus (ook de dpf. *neven sinen granen* ware mogelijk), òf met F : *trane* : *grane*, van de oudere vormen *traen* en *graen*. — 3045 *up sine ... voeten* : *groote* apn. : zie beneden, 143. — 3047 *baden*

3 pl. conj. praet.: *an sine weldaden* apf.; l. (tegen AFEB !) *an sinen weldaden*, met den dat., die blijkens 2912 (*aflate*) bij *deelen an* althans ook mogelijk was (al was, naar V. II 115, de acc. gewoner). — 3159 *spisen* dpf.: *pertrisen* npf. is onberispelijk; zie boven, 79. — 3453 l.: *alle(n) sinen maghen* dpm. — 3455 *vreden* apf.: *heden* naar A (F: 0) is toch wellicht even goed als of beter dan *vrihede(n)*: *heden* van B. — 3467 *in de rijsere* apn.: *int ysere* asn.; l.: *in die riser* (apn.): *int iser* of: *in die risere*: *die isere*, beide apn. (zie boven, 86), of wel *den riseren*: *den iseren* (beide dat. pl.)

Van de vocalisch-onzuivere rijmen zonder ik vooreerst uit bloote spellingvarianten; ook rijmen, waar de verschillende spellingen der twee rijmwoorden op zich zelf weliswaar verschillende klanken zouden kunnen aanduiden, maar beide rijmwoorden historisch-etymologisch toch stellig denzelfden klank bevatten, dien men dus, in één en hetzelfde dialect en gedicht, ook hier eenzelvig mag onderstellen, zoodat men de verschillende spellingen als een willekeurige onregelmatigheid van den afschrijver mag opvatten. Het zijn zulke als *i*: *ij* (in open lettergrepen), *uu*: *w*, *o*: *oo*: *oe* (meestal in A), *ar*: *aer*, *ijr*: *ier* (in F), *a*: *ae*, *i*: *ii*: *ie*; de talrijke gevallen, waar schijnbaar *aer* en *oor* (*oer*) + (meest dentalen) mkl. op *ar* (of *er*) en *or* + denzelfden mkl. rijmt (*Reynaert*: *wart*, *ontfaermede*: *carmede*, *werc*: *marc*, *woorden*: *horden* enz.); verder *inc*: *ijnc* (*coninc*: *aermijnc*), *us*: *uus* (in vreemde woorden: 1544, 2067), *oe*: *ou*: *ue* (b. v. F 2680) (1). Soms zijn 't wisselvormen, hetzij in hetzelfde dialect naast elkaar bestaande of althans door de meeste dichters naast elkaar gebruikt naar gelang der behoeften van 't rijm („men moet om die rime souken messelike tonghe in bouken"). Waar dan de afschrijvers dat rijm bedorven hebben, heeft men 't volle recht den in 't rijm passenden (vaak ook in een der andere hss. staanden) vorm te kiezen. Ik bedoel rijmparen als in A: *lust*: *best* 2623 (l.: *i*: *i*), *ombeeren*: *varen* 2869 (verg. 127, 3039, lees overal: *a*: *a*); in F: *licht*: *recht* 53 (verg. F 291, 1633, l.: *e*: *e*), *winnen*: *hennen* 133 (l.: *i*: *i*), *beren*: *waren* 2465 (l.: *a*: *a*); in E: *gingen*: *samenongen* 3033 (l.: *i*: *i*), *des*: *was* 3111 (l.: *a*: *a*), *hem*: *bin* 3113 (l.: *bem*). Alle deze en dergelijke rijmen acht ik geen nader besprek waard en heb ik met een gerust geweten „gezuiverd" en „genormaliseerd". Ook *Hersenden*: *benden* 2933, hoewel aldus, naar A gelezen, reeds zuiver, heb ik toch, naar analogie der overige gevallen en naar F, met *i*: *i* gelezen. En ook tegen de „zuivering" van *wijle*: *filye*

(1) Zie over al deze gevallen boven, 53-70, benevens Franck vóór Alex. LXXIX.

1820 in *wile* : *file* (aldus inderdaad in F) zal zeker niemand bezwaar hebben.

De volgende gevallen eischen daarentegen een kort besprek.

ie : *ije*. Over het eenige geval *ghelyet* : *verriet* 3421 (in F daarentegen *beliet* : *angetiet*, *verriet* : *gesciet*) zie Hfdst. IV, op **3433 : 4.**

o : *oe*. Niet alleen de grove fouten zijn bijna alle door F uit den weg geruimd, maar ook van de bijna overal elders gebruikelijke categorieën blijft hier bijna niets over: *snoeren* : *voren* 2931 (l. met F: *smaren* : *waren*), *voeten* : *grote* 3045 (l., hoewel tegen AFEB in, maar naar mijn overtuiging toch stellig en gerust: *beene* : *cleene*), *zoenen* : *comen* 3415 (l. naar FR: *soenen* : *coenen*). Zelfs *doe* : *vro(e)* (blijde) 2109 mogen wij naar F (en een oude gissing) verbeteren in *alsoo* : *vroo*. Slechts het ééne, ook elders veelvuldige rijm *mo(e)ye(n)* : *vernoye(n)* 1366, 1668, 1991, 2903, 3215 (daarentegen *sco(e)yen* : *mo(e)yen* 2863) blijft dus bestaan; zie hierover Tv. 34-5, Franck in Tschr. XXIX 293 (verg. 290, 294), en verg. boven, 69.

ō : *ô*. Behalve enkele rijmen *ōr(t)* : *ôr(t)*, welker onzuiverheid nog twijfelachtig is, komt in R. I geen enkel rijm *ō* : *ô* voor; waarin R. I, zooveel ik weet, zoogoed als alleen staat. Zie Tv. 29-33, boven, 63-6, en Geurts I 50-56.

ē : *ê*. Zie Tv. 8-16 en boven, 57-61.

Slotsom: eene elders ongeëvenaarde rijmkeurigheid.

Aan deze bespreking der gewaande onzuivere rijmen knoop ik een overzicht vast van eenige andere verschijnselen met betrekking tot het rijm.

Zoogenaamde vierrijmen komen in de beide hss. zóó veelvuldig voor, dat aan hunne echtheid — door den inhoud en de vergelijking zoo onderling als met L ook meestal gewaarborgd — niet wel te twijfelen, veeleer aan een — ook in andere werken waarneembaar — opzet te denken valt. In B zijn de meeste echter, naar 't schijnt stelselmatig, weggewerkt. Zie de opsommingen Td. 238 en J. XXV, M. 435, BH. XL (maar niet al de buitensporigheden der daar volgende en voorafgaande bladzijden), F. 293, 296, 308, en verg. Geurts I 177-80, Verdam in Tschr. XXIII 167-71, in Versl. Kon. Ac., Lett. IV^4 377.

De zoogenaamde „drierijmen" en „weesrijmen" van A waren reeds vroeger alle bedorven gebleken, hetgeen ten volle bevestigd is door F; zie Td. 238 noot 2 en verder Geurts I 181, Verdam in Tschr. XXIII 166.

Glijdende rijmen zijn o. a. te vinden 329, 401, 529, 1681, 2121, 2135, 2343, 2713, 3055, 3205, 3467.

Lettergreeprijmen (1) zijn o. a. te vinden 475, 531, 541, 1095, 1297 : 9 (in een vierrijm), 1406 (doch zie F), 1514 (doch zie F), 1869, 2780 (in een vierrijm en een plechtig-herhalende formule), 2809, 3123, 3447, 3455 (?).

Overloopen (enjambementen): zie Td. 238.

Rijmbreuk: zie beneden, bij Rubrieken, blz. 152.

Wat den eigenlijken versbouw, het rhythme, betreft — nog steeds, ook na De Vooys' verstandige en gevoelige „Opmerkingen" in Taal en Letteren XV, XVI, een netelig punt — erken ik gulweg aan deze zijde van mijn onderwerp geen afzonderlijke, opzettelijke studie gewijd te hebben. Niet dat ik niet met De Vooys (a. w. XV 145) geloof dat „een Reinaert-metriek te schrijven is" (verschillend b. v. van die van den Floris) (2). Maar .... reeds nu kan ik van deze bladzijden wel zeggen: „hier es over ghepijnt langhe stonde"; en er komt een oogenblik dat men zijn arbeid beëindigd wil zien! Trouwens, ik geloof niet dat deze hierdoor aanmerkelijke schade geleden heeft. De Reinaert is — gelijk op alle andere punten — ook op 't stuk van den versbouw voortreffelijk: losheid, levendigheid, verscheidenheid zijn de eigenschappen die elken niet van gehoor en gevoel misdeelden lezer — in den middeleeuwschen zin van dit woord: voorlezer, voordrager — en hoorder treffen. En de overlevering van A schijnt dat rhythme over 't geheel getrouw bewaard te hebben. Slechts zeer enkele verzen zijn er die „uit den toon vallen"; en niet zelden blijken deze dan — bij vergelijking met F — inderdaad bedorven. Zoo heeft reeds Martin alleen op dit ééne hs. van den Reinaert zijne in hoofdzaak, zoowel in 't algemeen als in 't bijzonder voor den Reinaert, nog bruikbare „Grundzüge der mnl. Verskunst" achter zijne uitgave van den Reinaert kunnen bouwen.

Hoe nu te doen in een critische uitgave? Over 't geheel heb ik mij ook hier aan de zuivere overlevering van A gehouden, en overigens in die gevallen, waar vergelijking der andere handschriften of bewerkingen mij noopte van A af te wijken (soms min of meer zelfstandig, naar FB ∞ A enz., den tekst te herstellen), of ook waar het rhythme van A mij bedenkelijk scheen, mij door mijn gehoor laten leiden, zonder een bepaald stelsel te volgen.

In 't algemeen heb ik derhalve ook op dit stuk (3), in geval van twijfel, het oudere boven het jongere verkozen, en dus b. v. waar de keus stond tusschen een soms zeer korten versregel,

(1) Zie Franck vóór Alex. LXXIII, vóór Stroph. Ged. XXXVIII, Geurts I 153-62.

(2) Zie ook Leendertz vóór Floris LXXIX-LXXXIV.

(3) Verg. boven, 50 vlgg.

met bijna geen enkele onbeklemde lettergreep (daling), en den oogenschijnlijk aangevulden jongeren vorm in een ander hs., aan den korteren vorm de voorkeur gegeven. Soms echter rees de vraag of wij zulke zeer korte, voor o n s oor niet steeds wèlluidende (en soms ook uit anderen hoofde verdachte) verzen niet „op onsen anxt ende cost" mogen en moeten aanvullen met de steeds gereede en in de hss. ook inderdaad vaak gevonden „stopwoordjes", als *al, wel, so(o), ooc* enz. (1) Doorgaans heb ik deze verleiding weerstaan en mij aan den korteren vorm gehouden. Zeer dikwijls echter is daarentegen in F kennelijk iets uitgevallen, in welk geval wij eveneens aan de — ditmaal langere — lezing van A de voorkeur zullen moeten geven.

Eene uitzondering op dezen algemeenen regel heb ik gemaakt voor die gevallen, waar A gesyncopeerde — zeer zelden (schijnbaar) geapocopeerde — of geïnclineerde vormen van werkwoord, voornaamwoord enz. heeft, waarvoor F dan de volle vormen geeft, zie boven, 50 en 75-6. In deze gevallen heb ik veelal — tenzij het vers er àl te lang of zwaar door werd — de oorspronkelijke, volle vormen boven de gereduceerde verkozen. Wel ken ik de neiging van sommige jongere hss. om oudere enclitische vormen te verwijderen, ze door ongeïnclineerde, losse, volle te vervangen; wel weet ik dat wij daarin vermoedelijk veeleer een geleerd-grammatische repristinatie, op 't papier, van oorspronkelijke vormen dan een afbeeldsel der jongere werkelijkheid zullen hebben te zien. Maar in de onzekerheid welken vorm telkens te kiezen heb ik gemeend, ten einde een stelsellooze, willekeurige afwisseling te vermijden, mij dezen regel te mogen stellen. Ik ga hierbij uit van de onderstelling dat bij 't v o o r lezen van Mnl. gedichten in de ME. vanzelf, ter wille van 't rhythme, allerlei syncope's en enclisen plaats vonden, die niet altijd in 't schrift waren aangegeven, zoodat wij niet behoeven te schromen een vers door 't schrijven van dergelijke vollere vormen te lang of te zwaar te maken. (2) Doch ik erken dat hieronder gevallen zijn, waar de kortere vorm twee aanstonds op elkaar volgende heffingen heeft, die in den langeren, met voluit geschreven uitgangen enz. door een daling gescheiden worden: in deze gevallen heeft de eerste veel kans de oude, ware lezing te zijn.

Het ging natuurlijk niet aan van elk geval omstandig rekenschap te geven; ook hier blijft zekere speling voor het subjectief oordeel, ja zelfs — ik erken 't — voor de stemming van het

---

(1) Verg. Franck vóór Alex. XCI-XCIII.

(2) Zie reeds boven, 50 en M., s. 427, 428; benevens Jonckbloet, Ep. Versb., blz. 101 vlgg.; V. Helten, Ep. Versb., blz. 73 vlgg.

oogenblik. Dat ik overal en altijd het wit getroffen heb verbeeld ik mij hier noch elders.

Laat ik dus slechts in 't algemeen zeggen dat er ook in mijn tekst eenerzijds verscheidene regels voorkomen, die óverkort schijnen. Daartoe reken ik niet die waar twee of zelfs meer (soms zeer lichte) heffingen aanstonds, zonder tusschenliggende daling, op elkaar volgen, zooals b. v. **94**, **289**, **293**, **307**, **399**, **429**, **466**, **1851-2**, **2007**, **2163**, **2545**, **2872**; maar wel b. v. verzen oogenschijnlijk met drie heffingen (overigens in R. I niet dikwijls voorkomende) (1) als b. v. **95-96**, **321**, vooral die op (*heere*) *coninc* uitgaande : **108 = 310**, (**161-**) **162**, **353**, **2744**.

Overlang of -zwaar daarentegen zijn of schijnen, door veellettergrepige of zeer zware dalingen of voorslagen o. a.: **173** (l: *binder*?), **194** (*vel* in daling?), **226** (l.: *waerf*?), **583**, **1328** (l: *ondaet*?), **1676**, **2497** (*heere* tweemaal te schrappen, of proclitisch, onbeklemd, als *her* te lezen?), **2749**, **2785**, **2940**, **2952**, **3016**, **3171** (het tweede *goeden* te schrappen ?), **3428** (2). Sommige dezer regels staan aldus reeds in A (3) of F; sommige hebben pas dien vorm gekregen door inlasschingen, op grond der vergelijking van andere redacties. Dienen zij verholpen ?

11. Rubrieken, interpunctie, verdeeling.

Bij de toereeding eener critische uitgave van een Mnl. tekst rijzen nog een paar vragen, die alleen op de uitwendige, vormelijke indeeling betrekking hebben, maar die toch overweging en beantwoording vereischen, t. w.: welke waarde mogen wij aan de „rubrieken" (alinea's) in de verschillende hss. hechten, en in hoeverre moeten wij daarmede in een critische editie rekening houden ?

Wat de eerste vraag betreft, heeft Kalff (Gesch. d. Ned. Letterk. I 282-4) gegist dat deze rubrieken in verband staan met de voordracht der gedichten. (4) De bijna 3500 verzen van den Reinaert zullen, meent hij, niet in éene „zitting", maar in verscheidene „lessen" op achtereenvolgende dagen zijn voorgedra-

(1) Waarop de door Van Helten gestelde (en door zijn leerling De Raaf ook op den vijftiendeeuwschen Elckerlijc toegepaste) stelregel berust, dat verzen met drie heffingen als weerga (rijmregel) ook een soortgelijk vers eischen (zie V. H., Mnl. Ep. Versb. 91), is mij niet gebleken. Zie verder M., blz. 427.

(2) 2727 heb ik, maatshalve, *niet* geschrapt, zie ald. — Over de schrapping van *seit hi*, *sprac hi* verg. Franck vóór Alex. XCIII, Jonckbloet, Mnl. Ep. Versb. 149 vlgg.

(3) Verg. Td. 238.

(4) Zie over de voordracht van Mnl. gedichten in 't algemeen ook Franck in Neue Jahrb. f. d. klass. Altert. XIII (1904) 435 vlgg.

gen ; waarbij dan „menige voordrager een rustpunt gekozen zal hebben bij de afsluitende verzen 1689-91 (1), om dan later opnieuw aan te vangen met het recapituleerende vers 1692". Dergelijke recapituleerende verzen vindt hij een eind verder na 1966, waar dus eveneens — ofschoon midden in het verhaal der toebereidselen voor R.'s terechtstelling — een rustpunt zou kunnen geweest zijn. Naast deze voordracht in twee „lessen" — met 1691 of wel 1966 als rustpunt — acht K. echter ook een andere verdeeling, ten behoeve der voordracht, in zes of zeven „lessen" mogelijk, vrij wel overeenkomende met de verdeeling van L in hoofdstukken met opschriften; over dit laatste straks nader.

BH. (CXL-CXLIII) is daarentegen van meening, dat de rubriceering van A, als in pericopen, niet een aanwijzing is van hoofdstukken en onderdeelen, maar dat deze teekens meestal of altijd de bedoeling hebben een plaats uit te monsteren, ten einde een bepaald gedeelte te kunnen terugvinden. Dit acht hij vooral duidelijk bij 2449 en 2955, ook bij 575, 893, 1055, 2280 enz. Natuurlijk vallen die rubriceeringen vaak samen met een nieuw hoofdstuk of onderdeel, daar ook hiernaar dikwijls verwezen moet worden. Maar de recapitulaties zijn ook volgens BH. blijkbaar rustpunten in de voordracht geweest.

Ook ik acht eenig verband tusschen de rubriceering der hss. en de voordracht der verzen niet onwaarschijnlijk. Toch heb ik tegen de bovengenoemde gissingen wel enkele bezwaren. Wat die van K. betreft, merk ik op dat dergelijke recapituleerende, met *Nu....* beginnende verzen op veel meer plaatsen dan door K. genoemd zijn voorkomen: (247?), 465, 497, 518, 877 (*Nu hoort*), 1043, 1689, 1692, 1869, 1967, 2229 (*Nu verneemt*), 2425 (*Nu hoort*) (2), 3015, 3333. Een verdeeling naar dien maatstaf zou dus een gansche reeks van zeer ongelijke „lessen" opleveren: immers waarom slechts aan één enkel vers met dien aanhef zulk een beteekenis toe te kennen?

BH 's bedoeling heb ik ook hier — als vaak elders —, ondanks herhaalde lezing, uit zijne (s. v. v.) verwarde uiteenzetting niet kunnen opmaken. Door wien en voor welk doel zullen die „verwijzende" rubrieken dan gemaakt zijn? Door een afschrijver of door een voordrager, voor eigen of voor anderer gebruik? Het is toch inderdaad wat te „eenvoudig", wanneer wij voor initialen midden in een verhaal of in een zin, als b. v. de verzen

(1) Ik volg ook hier en verderop de telling van HM.

(2) *Nu hoort* enz., behalve op de drie hierboven reeds genoemde plaatsen, nog: (A) (425), 684 F, 970, 1431, 1437, 1449, 1453, 1531; (B) 40, 2166, 2240, 2272, 2488, 2768 F, 2802, 2844, 2852, 2902, 3052, 3320 (× F); trouwens lang niet alle gerubriceerd, noch in de hss., noch in mijne uitgave. Zie verder Td. 186.

2449 en 2955, geenerlei reden of grond kunnen bedenken, met een schijn van scherp- of diepzinnigheid te verklaren dat dit diende om die verzen te kunnen „terugvinden" (en dit dan nog wel „bijzonder duidelijk" te vinden)! Wanneer en waarvoor zou een „scrivere" of „lesere" deze en dergelijke verzen en passages moeten of willen terugvinden? Welke rubrieken BH. nu aldus, welke andere hij als recapitulaties, rustpunten in de voordracht beschouwt...: ik ben er niet in geslaagd het te ontraadselen; en zal dus ook in dezen mijn eigen weg moeten gaan.

Daartoe laat ik hieronder eerst een vergelijkende tabel volgen der rubriceering in de vier hss. of drukken: immers ook hier is A niet meer de eenige getuige (1).

A	F	B	L	A	F	B	L
1	= 1	= 1 gr. bl.	= 1	441			
[11]	11			465	= 451		= 197
41	= 41	= 45	= 23	497	= 483	= 525 bl.	
61	= 61			547	= 533		
[98]		108 min.		562 r.			
126 r.				575	= 561		
135				601	= 587		
149				627	= 613 r.	= 585	
170 r.				[585]		639 bl.	
177	= 173	= 185 min.		647	= 633 r.		
203 r.				[689]	675 r.	= 741	
205 r.				707	= 693 r.	= 765 bl.	
[217]	207			739			
233		= 239 min.		[773]		817	
247 r.	= 235			777	763 r.		
263				778			
283				805			
[291]	279	= 319 min.		[809]	791 r.		
[309]	297			837	= 821 r.		
315				877	= 861 r.		
[355]	343	= 383 bl.		893 r.			
361				909	= 893	= 933 bl.	
375 r.				929			
[383]	371			961	= 947 r.		

(1) Ter toelichting het volgende. Elke tekst is hier met zijn eigen cijfers aangehaald: A naar HM.; F naar D.; B wat de initialen en kapitalen betreft, naar mijn eigen, met het origineel gecollationneerde afschrift van het Ojb. III genoemde afschrift, wat de cijfers betreft, naar M.; L naar Campbell (=Knorr). Cijfers zonder meer duiden groote, roode initialen aan; cijfers met „r." er achter: kleinere rubricatie (in HM. door een enkelvoudig inspringen van den regel, in D. door een vet, maar niet groot gedrukte letter uitgemonsterd); „min." en „bl" (in B): miniatuur en blauwe (iplv. de gewone roode) initiaal. Gelijkteekens beduiden dat de initiaal in beide hss. vóór de gelijkluidende of overeenkomstige verzen staat. Cijfers van A tusschen [ ] wijzen het vers in A aan, overeenkomende met dat, waarvóór in F of B een initiaal staat, maar hetwelk zelf (in A) niet aldus is uitgemonsterd. In 't omgekeerde geval (dat aan een initiaal van A geen initiaal in F of B of L beantwoordt) is dit alleen aangeduid door de plaats in de 2de, 3de of 4de kolom open te laten.

A	F	B	L
421	= 407	= 449	
[423]		451 min.	
1015	= 1001	= 1039	
[1031]	1017 r.		
1043			
1055 r.			
[1109]	1095 r.		
1110			
1143		= 1165 bl.	
[1160]	1147 r.		
[1176]		1197	
[1202]	1189 r.	= 1223 bl.	
1234		= 1255	
[1270]		1289 bl.	
1286			
1336	= 1323	= 1351	
1360	= 1347 r.		= 584
1394		= 1411 bl.	
[1408]	1395 r.	= 1449	
1428			
[1454]	1443 r.		
[1474]		1513 bl.	
1534			
[c. 1555]		1589	
1568			
1604			
[1644]		1655 bl.	
[1657]	1646 r.		
1692	= 1681 r.		
[1695]		1713	
[1734]	1723 r.		
[1749]			798
1754	= 1741 r.	= 1771 bl.	
1812	= 1799 r.		
[1847]		1868 (teeken)	
1848			
1869	= 1861	= 1891	
1887	= 1881 r.		
1919	= 1911 r.		
[1929]		1957 bl.	
1967	= 1957 r.		
1987	= 1977 r.		
[2023]		2023	
2043			
[2056]			980
2063	= 2044 r.	= 2089 min.	
[2136]			1020
[2137]	2117		
2141			
2181	= 2161 r.	= 2197 bl.	
2211 r.			
2229		= 2249	
[2279]		2303 bl.	
2280			

A	F	B	L
[987]	973 r.		
[1000]			426
[2325]	2291 r.		
[2329]		2355	
[2373]		2395 bl.	
2391			
2425	= 2386		
[2443]		2461	
2449			
2475			
2493	= 2454 r	= 2513 bl.	
2502 r.			
2551	= 2512	= 2575	
2567			
2619			
[2625]	2586		
[2627]		2639 bl.	
2719			
[2737]	2706		
2753	= 2721 r.	= 2759	
[2771]			1370
2799	= 2763		
2809 r.		= 2809 min.	
[2828]		2823 bl.	
2845	= 2809		
[2883]		2875	
2893	= 2855 r.		
2929	= 2891 r.	= 2919 bl.	
2955			
[2963]	2925 r.		
2979	= 2941	= 2975	
[2987]			1490
3015	= 2977 .		
[3036]		3031 bl.	
[3056]	3018 r.		
3077	= 3039	= 3073	
3093(= E)			
3127			
[c. 3147]		3139 bl.	
3155			
3169		= 3183	
3203	= 3167 r.	= 3221 bl.	
3251	= 3215 r	= 3269	
3275			
3299			
[3315]		3331 bl.	
3333			
[3375]	3339 r.	= 3375	
3377			
3393 r.	= 3356		
3429	(ontbr.)	= 3435	
			1836
			1848

Staan deze rubrieken nu op alle plaatsen, en alleen op die plaatsen, waar inderdaad een nieuw verhaal, een nieuw gedeelte begint, en waar men dus ook redelijkerwijze mag verwachten dat de „lesers" of „sprekers" gaarne hunne voordracht afgebroken zullen hebben? En mag men dan aan die in de hss. aangegeven rustpunten niet alleen een historische beteekenis voor de middeleeuwsche voordrachtskunst toekennen, maar ze tevens als de (wellicht door den dichter of de dichters zelf aangegeven) natuurlijke keerpunten van het verhaal, a. h. w. de geledingen of gewrichten van het organisch geheel, beschouwen en ze dus in een hedendaagsche uitgave behouden? Over 't algemeen kunnen deze vragen m. i. bevestigend beantwoord worden. De meeste (groote) rubrieken staan inderdaad op zulke plaatsen; en vooral, omgekeerd, de meeste van die plaatsen zijn door rubrieken uitgemonsterd.

Evenwel met talrijke uitzonderingen. Vele groote en vooral kleine rubriceeringen schijnen ons onnoodig, sommige ongewenscht, enkele volslagen onjuist. Men zie b. v., behalve de meeste der kleinere, de volgende (meest groote) rubrieken (soms slechts in één, maar toch dikwijls in meerdere overeenstemmende hss.): 135, 149, 233, 247, [291], [355], 361, 562, 575, 601, [689], 893, 1110, 1143, [1202], [1234], 1394, [1408], 1812, 1919, 1987, 2502, 2809, 2845, 3169, 3251, 3299, 3429 (1). Vele dezer rubrieken zijn niet geheel onbegrijpelijk : hier vervangt in een gesprek de eene spreker den anderen en geeft hem antwoord, daar vangt in een lange aanspraak of in het verhaal een nieuw stuk aan; het is alsof de spreker in het gedicht, of de dichter (en de „lesere") van het gedicht even adem schept. Maar gaat men ze alle aandachtig na, dan begrijpt men toch veelal niet waarom nu juist hier wel, en tien, twintig regels verder, in een volkomen gelijk geval, niet gerubriceerd is. Ja de rubrieken (in A) bij 739, 1534, 1568, 1604 — deze laatste in R.'s 1ste biecht, waarvan de verschillende, los samenhangende verhalen daarentegen niet door rubrieken onderscheiden zijn! —, 2043, 2391, 2449, 2619 en 2955 (midden in een alleenspraak of eene lange of korte rede) schijnen zelfs volslagen rede- en zinloos. Ook bestaat er noch een vaste, doorgaande overeenstemming tusschen de verschillende hss., noch gelijkmatigheid in een en hetzelfde hs.: men zie in bovenstaande tabel de menigvuldige rubrieken zonder gelijkteeken, en merke op dat de kleine rubriceeringen in het eerste derde gedeelte (c. 1200 vss.) van A véél talrijker zijn

(1) Gemakshalve hier alle naar de cijfers van A aangehaald; ook wanneer zij, alleen in F, B of L (of meer dan een dezer), niet in A voorkomen (deze door [ ] aangeduid).

dan in de rest. Kortom, hoezeer erkennende dat die rubrieken misschien inderdaad, almede en ten deele, aanwijzingen voor de voordracht, een soort van „leesteekens" of „leeswijzers" geweest zijn, acht ik toch ook de mogelijkheid niet uitgesloten, dat wij in vele gevallen te doen hebben met vergissingen of met bloote willekeur der verschillende afschrijvers, die zich òf verzien hadden (1), òf wellicht, wanneer zij hun rieten of veeren schrijfpen vermaakt hadden, bij wijze van „probatio pennae", of ook wanneer het hun lustte in een langer verhaal of rede of gesprek even te rusten, maar eens, „uit een open reden", een initiaal of rubriceering plaatsten.

Heb ik in deze meening geen ongelijk, dan zullen wij in een critische editie zeker met de rubrieken der hss. rekening moeten houden, maar daarbij toch ook ons eigen oordeel mogen gebruiken. Dienvolgens heb ik dan ook, in navolging van J., mij zekere vrijheid veroorloofd om, in 't algemeen mij aansluitende aan de hss., toch zelfstandig de alinea's te plaatsen. Ik heb mij daarbij ten regel gesteld om in mijn tekst overal een alinea aan te brengen: 1° waar meer dan één hs. een rubriek heeft (met slechts zeer enkele uitzonderingen); 2° waar ik meende dat dit noodig of wenschelijk was voor 't juiste gezicht op het beloop van het stuk (waarvoor uiterlijkheden als een juist gebruik van alinea's en interlinies lang niet zonder beteekenis zijn), hetzij slechts één of (zeer zelden) geen hs. mij daarbij steunde: zoo b. v. bij het begin van den proloog van B (**11**), bij den aanhef van lange aanspraken, aan het begin der verschillende groote verhalen in R.'s 1ste biecht en der ingelaschte fabel van de kikvorschen. Daarentegen heb ik verschillende groote, maar vooral kleine rubrieken, die alleen in A, F of B staan, n i e t overgenomen, wijl ik ze voor bovengenoemd doel onbeduidend of storend achtte; b. v. behalve de boven, 150 genoemde onredelijke, ook die bij de veelvuldige wisselingen van spreker in een druk, levendig gesprek.

Onderstaande tabel doet met één oogopslag, of ook door vergelijking met de tabel op blz. 148-9, zien welke rubrieken ik in mijn tekst opgenomen, en naar (of wel tegen) welke hss. ik dit heb gedaan. Verreweg de meeste zijn dus aan AFB of AF ontleend; een zeker getal heb ik mij echter inderdaad verstout, ten gerieve van den hedendaagschen lezer, tegen a l l e hss. in aan te brengen.

---

(1) Zooals b. v. stellig 't geval is in (A) 778, 1110, 1848, misschien ook 1286, 2043, 2063, waar de afschrijver één regel te vroeg of te laat zijn initiaal gezet kan hebben; zie ook J. 66 noot en beneden, 152 over de rijmbreuk.

A	Mu.	
1	**1**	AFBL
11	**11**	F (begin proloog B)
41	**41**	AFBL
61	**61**	AF
98	**98**	B
107	**106**	× AFBL
126	**124**	} A
170	**168**	
177	**175**	AFB
283	**276**	} A
315	**309**	
421	**417**	AFB
465	**461**	AFL
497	**493**	AFB
547	**543**	AF
627	**623**	AFB
647	**643**	AF
707	**703**	AFB
777	**791**	}
837	**827**	AF
877	**867**	
909	**899**	AFB
961	**953**	AF
1015	**1007**	AFB (in L bij A 1000 een nieuw cap.)
1043	**1035**	A
1202	**1193**	FB
1234	**1225**	AB
1305	**1298**	× AFBL
1336	**1329**	AFB
1360	**1353**	AFL
1394	**1387**	AB
1408	**1401**	FB
1431	**1424**	}
1479	**1474**	
1509	**1504**	
1607	**1602**	× AFBL
1649	**1644**	
1671	**1666**	

A	Mu	
1692	**1687**	AF
1754	**1751**	AFB (in L bij A 1749 een nieuw cap.)
1847	**1848**	B (in A bij 1848)
1869	**1873**	AFB
1887	**1893**	}
1967	**1973**	AF
1987	**1993**	
2063	**2069**	AFB (in L bij 2056 een nieuw cap.)
2141	**2147**	A (in L bij 2136 een nieuw cap.)
2181	**2187**	AFB
2229	**2235**	AB
2300	**2310**	} × AFBL
2331	**2341**	
2425	**2433**	AF
2493	**2501**	} AFB
2551	**2559**	
2574	**2582**	}
2625	**2633**	× AFBL
2692	**2708**	
2753	**2769**	AFB (in L bij 2771 een nieuw cap.)
2799	**2811**	}
2845	**2857**	AF
2893	**2903**	
2929	**2939**	AFB
2979	**2989**	AFB (in L bij 2987 een nieuw cap.)
3015	**3025**	AF
3077	**3087**	AFB
3155	**3167**	A
3203	**3215**	} AFB
3251	**3263**	
3333	**3345**	A
3375	**3387**	FB (in A bij 3377)
3393	**3405**	AF

Onder de door mij aangenomen rubrieken zijn er verscheidene (al de met een even versnummer *mijner editie* (vet) aangewezene, te zamen 16) met „*rijmbreuk*", d. w. z. waar de eerste regel van een rijmpaar tot de vorige, de tweede tot de volgende afdeeling behoort. Het recht hiertoe ontleen ik aan het eenige malen voorkomen van dat verschijnsel in de hss. zelf: in A 126, 170, 1110, 2502; waarbij moeten gevoegd worden 282, 1285, 1847, 2044, waar zonder twijfel de initialen behooren te staan, die de afschrijver, om deze rijmbreuk te bedekken, één

regel lager of hooger (onderscheidenlijk op 283, 1286, 1848, 2043) geplaatst — kennelijk misplaatst — heeft; de overige (acht) zijn dus van mij. Zie J. 66, die verschillende door hem geplaatste alinea's op denzelfden grond verdedigt (kwalijk te recht echter deze verzen zelf als b e w ij z e n aanhalende!) en ook BH. XLII.

In zake de eigenlijke i n t e r p u n c t i e — altoos, maar vooral bij de uitgave van middeleeuwsche geschriften een netelige zaak — heb ik, nu de hss., behalve de rubrieken, zoogoed als geen interpunctie aangeven (1) en wij hier dus geheel vrij, maar ook alleen staan, in 't algemeen ook hier het „mate es tallen spele goet" betracht, m. a. w. eer door te weinig dan door te veel willen zondigen. Ik heb alleen van punt, komma, dubbele punt en vraagteeken gebruik gemaakt; niet van puntkomma en uitroepingsteeken, als niet strikt noodig en in de ME. weinig of niet in zwang: het eerste heb ik door een punt of een komma, het laatste door een punt of een vraagteeken vervangen. Het dubbele punt gebruik ik in de moderne toepassing: vóór een rechtstreeksche aanhaling der door een ander gesproken woorden en vóór een verklarenden zin. Met een komma heb ik onderscheiden: 1° m e e s t a l bijwoordelijke bijzinnen; 2° v e e l a l ook bijvoeglijke bijzinnen, met *die* of *daer* beginnende — maar niet de zoogenaamd „determinatieve" (zie b. v. Den Hertog, Nederl. Spraakk. II § 61, Opm. 2), noch ook zulke bijzinnen als *daer hi stoet* enz. —; 3° onderwerps- en voorwerpszinnen enz. alleen dan, wanneer zij bijzonder lang zijn en interpunctie dus voor de juiste opvatting en lezing noodig of nuttig is. In 't algemeen heb ik derhalve de oorspronkelijke beteekenis en bedoeling der interpunctie (l e e s teekens, verwant met accenten) steeds zooveel mogelijk in 't oog gehouden. Toch dient men zich wel e e n i g e a l g e m e e n e regels (maar met tal van uitzonderingen, naar gelang van syntactische en rhythmische omstandigheden) te stellen. Het minst met onze wijze van interpungeeren overeen te brengen zijn wel de zoogenaamde constructiën *ἀπὸ κοινοῦ* (zie b. v. Td. 230-1): ik heb ze als zoodanig aangeduid door den middelzin zoowel van den voor- als van den nazin alleen door een komma te scheiden, al geeft dit zinnen die voor modern-grammatische opvattingen monsters, met overscharige ledematen, zijn. (2)

De talrijke tusschenzinnen (zie Td. 231) heb ik meestal tusschen haakjes gezet.

(1) Blijkens het stilzwijgen van BH. en de facsimile's bij Teirlinck.

(2) Deze constructie is allicht bij nog veel meer zinnen, dan die ik aldus geïnterpungeerd heb, bedoeld, althans zeer wel mogelijk: ik heb mij bepaald tot de meest in 't oog (of oor) vallende.

Ten slotte keer ik terug tot de boven, blz. 146, te berde gebrachte vraag, of wij nog verder mogen gaan en onzen Reinaert ook uiterlijk, door grootere initialen of anderszins, mogen verdeelen in groote afdeelingen („avonturen", „bedrijven", „hoofdstukken" of hoe men ze wil noemen); vooral ook of wij de twee groote helften, waaruit het werk bestaat en ontstaan is — R. I A en B — als zoodanig door den druk mogen aanwijzen.

Wij kunnen onzen Reinaert, zooals hij tot ons gekomen is, verdeelen in zeker getal „avonturen", die, elk de uitwerking van een motief, maar stevig en toch ongedwongen verbonden, samen een oneindig beter artistiek geheel vormen dan de verschillende branches van den Oudfranschen Roman de Renart, te zamen of zelfs elk afzonderlijk. Eene eenheid, des te bewonderenswaardiger, wanneer wij denken aan de wijze waarop het werk ontstaan is uit een ouder, oorspronkelijk gedicht van Aernout, door Willem min of meer omgewerkt en vereenigd met zijn daarvóór gevoegde vrije bewerking der 1ste Oudfransche branche (1).

Verschillende zulke indeelingen zijn reeds voorgesteld. De boven, blz. 146, bedoelde van Kalff onderstelt eene verdeeling — ten behoeve der voordracht — in de volgende zes of zeven „lessen" (2): I. Inleiding **1-460**; II. Brune **461** (**514**) **-1006**; III. Tibeert **1035-1352**; IV. Grimbeert **1353-1750**; V. Reinaert ten hove **1751-3024**, misschien met een rust vóór **2559**; VI. Reinaert's wraak **3025-3484**; met welke verdeeling de hoofdstukken van L, naar K.'s opmerking, dan „vrij wel overeenkomen" (3).

BH. had reeds een andere analyse overwogen in vier hoofdstukken, na het „Voorbericht" **1-40**: I. „R. beschuldigd" **41-460**, II. „R. opontboden" **461-1750**, III. „R.'s Hofgericht" **1751-3086**, IV. „R.'s emigratie en eindafstraffing" **3087-3484**. Doch BH. acht dit zelf een moderne „hoofdstukken-verdeling, zooals wij dit zouën verwachten", maar zij „past niet op 't stuk", onze „indelingswijze sluit niet met M. E. ideeën. De overgangen tusschen onze verdelingen, en 't doorkomen vroeger en later van de motieven, wijzen er op hoe de M. E. auteur 'n andere gedachtevolging had". (4) BH. acht zijne indeeling dus niet oorspronkelijk, noch in overeenstemming met den middeleeuwschen geest, noch ook met de voordracht in de ME.; welke waarde hij er dan wel aan toekent blijkt niet.

Ik zelf was reeds vroeger, bij de overweging van den

---

(1) Zie Td., met name 207-40.
(2) Hier en verderop gebruik ik mijne telling.
(3) Gesch. d. Ned. letterk. I 284.
(4) BH. XVI; zie over het samenstel van het geheel XIV-XVII.

inhoud en het samenstel van het gedicht (1) — vóór de ontdekking van F, die LW.'s gissing is komen bevestigen, en onafhankelijk van de beide bovengenoemde, mij eerst later bekend geworden indeelingen — gekomen tot een verdeeling in de volgende 9 bedrijven of tooneelen van het drama.

Vooraf de proloog, of eigenlijk de prologen: **1-10** (van A), **11-40** (van B). (2) Dan:

A
I. (Eerste) Hofgeding: Aanklachten en verweer van R.; Coppe **41-460**.
II. Brune (eerste dagvaarding): Lamfreit's honing enz. **461-991** (**1006**).
III. Tibeert (tweede dagvaarding); tooneel „tes papen huus" enz. **992** (**1007**)-**1328**.
IV. Grimbeert (derde dagvaarding); (eerste, bijzondere) Biecht; komst ten hove **1329-1750**.

B
V. (Tweede) Hofgeding: Aanklachten, R.'s Pleidooi, doodvonnis **1751-2069**.
VI. (Tweede, openbare) Biecht: R.'s onnoozele jeugd **2070-2146**.
VII. Samenzwering tegen Nobel: Ermerijc's schat, fabel der kikvorschen, Hulsterloo, Criekenpit **2147-2715** (**2782**).
VIII. R.'s pelgrimage: drie vijanden gehavend, Belijn als kapelaan, met Cuwaert meegetroond **2716** (**2783**)-**3086** (**2998**).
IX. R.'s wraak en vlucht: Cuwaert vermoord, Belijn's brief, Botsaert de clerc, Firapeel's inmenging, Belijn zoenoffer. **3087** (**2999**)-**3484**.

Deze indeeling heeft m. i. enkele voordeelen boven de twee eerstgenoemde.

Vooreerst klopt zij — hoewel indertijd alleen uit den inhoud van het Mnl. gedicht afgeleid en eerst later met L vergeleken (ten deele, ik erken 't, overeengebracht) — over 't geheel wonderwel, beter dan die van K. en BH. (3) — met de verdeeling der Latijnsche vertaling in de volgende hoofdstukken (na een proloog 1-22):

I. „Incipit Reynardus vulpes feliciter" 23-196 = **41-460**.

II. „Tractatur qualiter vulpes posset haberi" 197-425 = **461-999**.

---

(1) Zie Taal en Lett. XIV 496-7.
(2) Zie Td. 251-4.
(3) Zie BH. CXXIV, CXLI.

III. „Mittitur catus pro vulpe" 426-583 = **1000-1352.**
IV. „Mittitur taxus pro vulpe cum quo venit" 684-797 = **1353-1745.**
V. Hic vulpes venit coram leone et persuadet pulcre" 798-979 = **1746-2061.**
VI. „Hic vulpes publice profitetur" 980-1019 = **2062-2141.**
VII. „Hic vulpes decipit regem sic evadendo" 1020-1369 = **2142-2782.**
VIII. „Hic rex precipit Reynardum honorari" 1370-1489 = **2783-2998.**
IX. „Hic Reynardus flens valedicit regi" 1490-1797 = **2999-3484.**

Deze verdeeling in hoofdstukken met opschriften k a n zeker door Balduinus gemaakt zijn : gewrocht van middeleeuwsch-kloosterlijke, scholastiek- schematiseerende monnikenwijsheid, voorlooper der latere verdeeling van R. II in hoofdstukken, met opschriften en met — eveneens reeds in L aanwezige — moraliseerende glossen (in D, den rijmdruk van Mr. Henric van Alcmaer), of zelfs in vier „boeken" (in R, den Nedersassischen Reinke Vos) (1). Maar het is toch ook niet onmogelijk dat Balduinus hierbij niet alleen met zijn eigen schoolsch-logische stelselzucht te rade ging, maar ook met een in zijn voorschrift, hs. van R. I, reeds door rubrieken aangewezen, wellicht zelfs van den laatsten dichter Willem afkomstige indeeling. Hierbij bedenke men wederom dat L, hoezeer „monnikenwerk", toch een der alleroudste getuigen, vertegenwoordiger van een overoud hs is.

Ten tweede doet bovengenoemde verdeeling in 9 „bedrijven", met de (echt middeleeuwsche) herhaling der motieven van de dagvaarding, het pleidooi en de biecht, niet alleen de climax, maar ook en vooral de evenredigheid en evenmatigheid, de harmonie en symmetrie in den bouw van het geheel goed uitkomen : I-IV. Inleiding, drie dagvaardingen : R. naar 't hof; V-VII. Middel- en hoogtepunt : R. aan 't hof zijn meesterschap toonende; VIII-IX. Ontknooping : R.'s uittocht, wraak en vlucht (3).

---

(1) De mogelijkheid dient zelfs in 't oog gehouden dat de geheele indeeling van L niet door Balduinus' omstreeks 1270, maar eerst twee eeuwen later door den drukker van het incunabel aangebracht is!

(2) Zie Taal en Lett. XIV 496.

(3) In het voorbijgaan zij hier even de aandacht gevestigd op de verdeeling van den inhoud eveneens over d r i e d a g e n, die met bovenstaande drie hoofdbedrijven ongeveer overeenkomen (zie ook reeds BH. XV). De e e r s t e dag loopt van **41** tot **1313** (= boven, I-III): het geding is stellig bij rijzende zonne begonnen, B. is 's middags bij Lamfreit (**741**, **883** vlg.), T. komt nog vóór den nacht bij R. aan (**1061**, **1074**), gaat 's nachts met hem uit

Evenwel dit alles kan — in zekeren zin of tot op zekere hoogte — toeval zijn. Eveneens dat deze verdeeling in $9 = 3 \times 3$ „avonturen" wel strookt met den middeleeuwschen eerbied voor het heilig getal 3, de heilige drieëenheid. Zonder al te veel aan deze — veel misbruikte — getallensymboliek te hechten, wil ik er toch op wijzen, dat wij niet alleen in scholastieke kringen, maar ook bij een mysticus als onze Ruusbroec, of, om een nog grootere te noemen, bij Dante, evenals later bij Vondel, deze zelfde neiging vinden om alles in drieën of veelvouden (liefst 't kwadraat) van dat getal te verdeelen.

Eindelijk vestig ik er de aandacht op dat mijne 9 „avonturen", met uitzondering alleen van het 6de, alle vrij wel van gelijken omvang, immers tusschen de 300 en 600 verzen lang, zijn, en dus niet alleen wegens de eenheid van hun inhoud, maar ook wegens hunne lengte zeer geschikt zouden geweest zijn voor één „lesse" (1).

Desniettemin durf ik deze alleen op den bouw en den inhoud van het gedicht, niet op eenig gegeven der hss. steunende indeeling in mijne uitgave niet door grootere initialen of op andere wijze aanduiden. Zelfs het begin van het eigenlijke werk, van A (**41**) en het waarschijnlijk begin van B (**1751**) heb ik niet anders dan door een gewone initiaal en alinea aangewezen.

En thans kunnen wij eindelijk overgaan tot den critischen commentaar: de bespreking der plaatsen, welker lezing onzeker is en vastgesteld dient.

(1090-3), wordt bij den pape gevangen als allen daar slapen (1219-33), en keert met zonsopgang (1312) aan 't hof terug. — De tweede dag loopt van 1314 tot 2938 (= boven, IV-VII): tegen 't vallen van den avond wordt de galg gereed gemaakt (1913, 1921), de geheele biecht met wat er op volgt heeft de dichter zich dus voorgesteld in 't halfnachtelijk duister, hetgeen wel met zijn (Aernouts) aard strookt (zie Td. 218-220). — De derde dag loopt van 2939 tot 3484 (= boven, VIII-IX): met zonsopgang vertrekt R. van 't hof (2940), Belijn komt aan 't hof terug „een lettel na middach" (3347).

(1) Nog eene andere, volkomen symmetrische verdeeling der beide helften van het gedicht in 2×4 bedrijven (enkele van 2 tooneelen) ware: A: I, 1. Aanklachten en verweer 41-275; 2. Coppe 276-460. II. Brune 461-991; III. Tibeert 992-1328. IV, 1. Grimbeert 1329-1423; 2. Bijzondere biecht 1424-1750. — B: V, 1. Terechtzitting en -stelling 1751-2068; 2. Openbare biecht 2069-2146. VI. Samenzwering tegen Nobel 2147-2707. VII. R.'s pelgrimage 2708-3086. VIII, 1. R.'s wraak en vlucht 3087-3346; 2. 's Konings wraak 3347-3484. Maar al genoeg: wij loopen gevaar zelf in Balduinus' boven gewraakte zucht tot schematiseering te vervallen!

IV. CRITISCHE COMMENTAAR.

1-10 Willems proloog voor R. I (A + B); waarschijnlijk door hem gesteld vóór, ten deele in plaats van Aernouts proloog voor R. I (B), die in **11-40** zoo al niet geheel, dan toch gedeeltelijk bewaard is. Zie Nh. 53-84, Td. 251-75.

1 *Willem* naar A × F, B 1 : *Willam*, dat een Hollandsche vorm is; zie boven, 22, 61. — *Madocke* naar F : *Madocke*, B 1 : *Madock* × A : *vele bouke*; de oude volle vorm van den acc. van den vreemden persoonsnaam, met de klem op de tweede lettergreep (zie Nh. 65-7). Of de lezing van A : *vele bouke* slechts een stoplap is, die de plaats van den onbekend of onleesbaar geworden naam moet vullen, dan wel haar oorsprong heeft in de wetenschap of het gerucht van nog andere geschriften van Willem dan alleen dat „van Madócke", blijft onzeker en is ook eigenlijk, nu die woorden eerst in lateren tijd op rasuur-geschreven zijn, niet zoo heel gewichtig.

4 *eene avonture* naar F × A : *die auonture*, B 4 : *die geeste*; zie Td. 268-71. Ik vat dit dus op als : een zekere (onbeklemd: zie F. 322) geschiedenis, t. w. de (eene eenheid vormende verhalen van de) beroemde eerste Oudfransche branche „Le Plaid", door Willem nagevolgd (R. I A) en in **7** schertsend aangeduid als de „vite"; verg. beneden, op **31**.

5 *was onghemaket bleven* naar A : *onghemaket bleuen* ∞ F : *was onvolmaket bleuen* (B 5 anders); in den zin van: wel als mondgemeen Dietsch verhaal (of ook als Walsch gedicht), maar nog niet in D i e t s c h e v e r z e n te boek gesteld (*ghemaket* = *ghedicht*). Zie Taal en Lett. XIV 492; Td. 270, noot 3; voorts over de andere twijfelstukken van dezen geheelen passus **4-8** ook Nh. 57-62, 68, 75-6, 81, 83; eindelijk over *scriven* × *dichten, maken, vulmaken, vulbringhen* enz. Paul u. Braune's Beitr. XXXIX 395-6.

6 *Aernout* naar F : *Arnout* × A : *Willem*, B 5 : 0; zie Td. passim, inzonderheid 251-75. Over de *ae* iplv. *a* zie boven, 55, 57. — *en hadde* naar F × A : *heuet*, B 5 : 0; de juiste consecutio temporum, hoe vaak ook in 't Mnl. verzaakt, dient, indien in een hs. gegeven, verkozen. — *bescreven* naar F × A : *vulscreuen*, B 6 : *gescreuen*; in beteekenis = nnl. *ge-* (niet *be-*)*schreven*; zie Nh. t. a. p., F. 322, Td. 271.

7 *van Reynaerde* uit A geschrapt: een het vers op gansch onnoodige en onduldbare wijze verlengende, en in F, B 7 ook ontbrekende, dittographie naar **4**.

8 *uten* naar F, B 8 × A : *na*; het eerste woord, dat voor ons een meer getrouwe vertaling aanduidt moge ons zelfs voor A — laat staan voor B — minder gepast schijnen, het is de vraag of dit in de ME. zoo fijn onderscheiden werd.

9 *dus hevet* naar A × F : *heuet*, B 9: (*heeft*) *aldus*; een lezing *hevet dus* (*dus* dan in F na *heuet* uitgevallen) ware voor ons modern maatgevoel rhythmisch vlotter, maar schijnt mij daarom nog niet verkieselijk boven de lezing van A, met twee onmiddellijk op elkaar volgende heffingen.

10 *hem* naar F × A, B 10 : *ons*. Hoewel een overgang van den 3den pers. (enk.) tot den 1sten pers. (mv.) en omgekeerd — hetzij men **1-40**, hetzij men (gelijk ik doe) slechts **1-10** aan één dichter toeschrijft — met vele voorbeelden te rechtvaardigen is (zie Td. 252), mag men hier m. i. aannemen dat een oorspronkelijk, in F bewaard, met **1-8** overeenstemmend *hem* door latere afschrijvers van R. I (A + B), in *ons* veranderd is onder invloed van den verder in **11-40** gebezigden 1sten persoon en van het gebruik van *ons* in dergelijke beden, aan het slot van geschriften, voor „dichter" en hoorders; zoodat men dus hier (in den proloog van A + B) *hem* mag herstellen of handhaven (× *ic*, *mi*, *ons* in den ouden proloog van B).

11-40 Proloog van Aernout voor R. I B; zie boven op **1**.

16 *Die hem* naar A × F : *Dien si*, B 16 : *Of sy hem duncken*. Het eerste (F) is een begrijpelijke vergissing; het tweede (B) verplaatst, geheel in strijd met de volgende felle „Poëtens Borstweringh" tegen de critiek der „begripers", het oordeel over het „nutte" der „woort" voor de hoorders van den dichter naar die hoorders zelven en verlengt bovendien het vers onnoodig buiten mate

22 *die gone* naar F : *die gene* × A : *datsi*, B 22 : *sy alle*; zie Td. 188, en over den vorm *gone* boven, 61-2.

25 naar A, B 27 × F, wat betreft de volgorde (vóór **26**, dat in F vorafgaat); *dat* slaat kennelijk op de voorafgaande verzen **11-24** terug : de critiek raakt den dichter alleen of vooral, omdat zij middellijk ook de (al dan niet denkbeeldige) „vrouwe" treft. Daarom verdient ook *minen* (AB) de voorkeur boven *haren* (F), dat wel uit hetzelfde misverstand van des dichters geringschatting der critiek voortgesproten schijnt als de lezingen van F of B in **16** en **32**.

26 *een* naar A × F 25 : *oec* (B anders), een meermalen in F, gelijk in andere jongere hss. — zie Franck vóór Alex. XCII — ingevoegd woord.

31 *dese avonture* naar AF, enkelv., d. i. volgens mijne opvatting (zie Td. 268-71) : R. I B, door Aernout als één geheel, ééne geschiedenis (*avonture*) opgevat, en door Willem aldus gelaten; verg. boven, op **4**.

32 A: *begripic,* F: *begrepent,* B 34: *berispic.* Daar met *begripen* in de Mnl. letterkunde vaak het werk der critici gebrandmerkt wordt (zie V., vooral Lsp., prol. 31-46), zou men de lezing van F (desnoods in 't praes.: *begripen*) allicht boven die van A (> B) verkiezen en **32-33** bepaaldelijk op **11-17** laten terugslaan. Toch wijk ik ten slotte niet af van A(B): de regels kunnen toch even goed terugslaan op 's dichters anti-critiek (**18-24**). Zeker hoort deze zin met *al,* gelijk meestal (zie beneden, op **188**), als voorzin, bij het volgende: voor een *ἀπὸ κοινοῦ* is hier m. i. geen grond. — *grongaerde* naar A, als (naar de voorbeelden bij V. te oordeelen) ouder, meer Vlaamsch dan *grinsarde* (F) en, ook om de gemeenschappelijke, allicht oorspronkelijke beginletters dezer beide lezingen, te verkiezen boven *musaerde* (B); verg. boven, 137.

33-34 naar A, B 35-6 (als terugwijzende naar **13**) × F 34: *Ende daer toe geuen har oren,* dat toch slechts een lapvers schijnt, ingelascht nadat **33** was overgeslagen.

34 *wel* naar F, B 36 × A: 0, verg. **1002, 1266**; al is dit gebruik van (*wel*) *willen,* wenschen, meer een eigenaardigheid van A dan van B (zie Td. 184), en al is *wel* ook een veel voorkomend invoegsel in jongere hss. (zie b. v. F 46, 56).

35 *eeren* naar A, B 37 × F: *heren,* dat W.'s hoorders, tegen zijn blijkbare bedoeling, tot „pluckers van den stove" maakt; zie **36-38**.

37-38 in de volgorde van F × A: een tusschenzin schijnt mij hier eigenaardiger Dietsch dan een achtereenkomende bijzin.

39-40 Gelijk reeds H. 2 heeft opgemerkt, zou een omkeering van de volgorde in AF dezer beide regels niet alleen bepleit worden door de lezing van B (B 40-1 = AF 40, B 42-44 = AF 39), maar ook door den dan verkregen natuurlijken, door 't zinsverband geëischten gedachtengang, mits men dan ook, met H. en ten deele naar F, leest: *diet verstaet* (gij, die = voor zoover gij); uit deze lezing zouden dan zoowel die van A (*diet verstaen*) als die van F (*dit verstaet*) gemakkelijk ontstaan kunnen zijn. Toch wijk ik ook hier buiten noodzaak liever niet af van AF; ook omdat zulk een regel met *nu hoort* het eigenaardig slot van een proloog schijnt, waarachter een beperkende bijzin kwalijk past. *Diet verstaen* enz. als (achteraanslependen) „volgzin" bij **34** op te vatten (BH. 3: *'t* in *diet* **39** zou dan, evenals *'t* in *dat* van **34**, het gedicht moeten bedoelen?) is mij echter te kras, al erken ik dat langere, ingewikkelde volzinnen tot de eigenaardigheden van B behooren (zie Td. 223). Ik lees dus **39**, naar F: *Dit verstaet,* al zijn de twee asyndetische imperatieven vlak na elkaar zeker niet fraai. — *met goeden sinne* naar A × F: *in g. s.*; zie bijna al de plaatsen, Td. 191 i. v. aangehaald, en V. VII 1135-6.

41 *an* naar F, als ouder dan *in* (A) en *op* (B 45); verg. **134**, **2273** en ook **2296**. — *tsinxendaghe* naar A, als Vlaamsch × *pijnster-* (F), *pijnxter* (B), Hollandsch.

41-43 De ten deele gemeenschappelijke, breedere natuurbeschrijvingen in B 45-53 en L 23-27 hebben — hoezeer ook gelijkenis vertoonende met Ren. 12-14 en wellicht ook daarnaar gevolgd: zie boven, 33 — toch te zeer het karakter van jongere, hetzij al dan niet van elkaar afhankelijke uitbreidingen om ze oorspronkelijk te achten; zie reeds Ojb. 20. Ik verkies hier dus AF boven BL.

45 A: *crayeren*, F: *creyieren*, B 54: *kreygiren*. Ook in de spelling van A zal, evenals in FB, de uitgang *-ieren* (hetzij na *a* of na *ai*), niet *-eren*, bedoeld zijn (zie boven, 62, 63).

50 Hoewel de verbinding *vos Reynaert* (A, B 60), in deze volgorde en zonder lidwoord, zoo al niet eenig (zie Td. 217, noot 4), toch stellig veel ongewoner is dan *Reynaer de vos* (F) — de vorm *Reynaer*, ook elders in F voorkomende (zie boven, 112), is hier buitendien ook wel uit haplographie (< *Reynaerde den v.*) te verklaren, gelijk *die* in A 49 (× FB) uit dittographie —, volg ik toch hier, ook maatshalve, buiten noodzaak niet F × AB. Over den nom. na *sonder* zie boven, 86.

53-55 Tegenover A 53-5 (*Die hem besculdich kent ontsiet. Also was Reynaerde ghesciet, Ende hieromme scuwedi sconinx hof*) stemmen F 53-5 en B 63-5 nagenoeg overeen, zoowel onderling als (inzonderheid B) met L 33-4 (*Ut venit ad lucem invite factor iniquus, Sic et Reynardus regia festa fugit*). Een moeilijke keuze. Op zich zelf is de bewoording van A onberispelijk. Ja men zou zelfs die éénregelige, aan het dagelijksch leven ontleende spreuk allicht meer in den geest en den stijl van R. I, inzonderheid A, kunnen achten (zie Td. 238 en verg. ook **3015**) dan dit citaat uit den Bijbel, dat hier in L veeleer een uitbreiding van A 53 schijnt, gelijk er meer te vinden zijn (zie boven, 17). Immers kennelijk is hier niet een in de epische poëzie bekend beroep op een denkbeeldigen zegsman (zie Td. 258 vlg.) bedoeld, maar wel een aanhaling van Joh. III 20: *omnis enim, qui male agit, odit lucem, et non venit ad lucem*. Toch schijnt de meening, dat zulk een uitbreiding in bijbelschen stijl van L uitgegaan en van daar in FB overgegaan zou zijn (zie boven, 31-3), mij onaannemelijk; o. a. omdat *factor iniquus* eer de vertaling van *die quaet doet* (aldus nog in de Statenoverzetting) zal zijn dan het oorspronkelijk, in welk laatste geval de tekst der Vulgata allicht letterlijk in L behouden ware. Veeleer is dus de overeenstemmende lezing van FBL hier de oorspronkelijke. Alles bijeen durf ik dus tegenover

FBL de lezing van A niet handhaven. Dat de oorspronkelijke lezing een vereeniging van beide — A 53-4 + F (53-4) B (63-4) — zou geweest zijn kan ik evenmin waarschijnlijk achten. Ik geef dus, hoewel noode, A 53-4 prijs, en lees in hoofdzaak naar B: **53** naar B 63 = L 33 (alleen met verkiezing van het oudere *die* van F boven *wie* van B), en dan **54** = B 64; den laatsten regel met verkiezing van het, naar 't schijnt, oudere *lettere* (F) boven *scrift* (B), dat, hoezeer in toepassing op de *Sacra Scriptura* in de latere ME. reeds het woord, mij hier, in R. I, toch al te modern en vooral te boeksch schijnt (zie een paar bijna gelijkluidende voorbeelden bij V. IV 427).

60 *rooden* naar F, B 70, strookende met **3206**, met **848** F (kennelijk een verschrijving naar deze plaats), en met de overige bewerkingen (zie G. XXIX en M., Gl.) × A: *grisen*, dat in toepassing op R. een ἅπαξ εἰρημένον is, door BH. 3 met geen enkele parallelplaats uit dierensproke of -epos gestaafd. *Grijs* is het epitheton van Isingrijn (**2268** en zie G. XXXV), hier in A, bij vergissing iplv. *rooden* geschreven, gelijk dit **848** F iplv. *brunen*. Buitendien schijnt *grijs* in 't Mnl. een betrekkelijk jong en zeldzaam woord, dat pas laat naast 't oude *gra* uit het Fr. is overgenomen (zie V. en verg. *blanc, blont*).

61 *gaet hier up eene claghe* naar A en F (*an*) × B 71: *gatet hier op een clagen*; al wordt deze laatste constructie inderdaad ook **1756**, **1873** (beide in B) gevonden (en ook b. v. Maerl., Alex. IX 612, naar Franck's lezing: *gaet hier up enen strijt?*), houd ik mij toch aan AF, ook omdat *claghe* een rijm *-e* : *-en* zou veroorzaken. Hoewel voorts *angaen* (F) eigenaardiger en gewoner schijnt dan *upgaen* (zie V.), heb ik de lezing van A, waaruit die van B te verklaren is, verkozen boven F.

65 *coninc, edel heere* naar F, A (*c. h.*) en B 75 (*c. lieue heer*), doch zonder het in B aan *coninc* voorafgaande *her* (zie hierover boven, 125 en verg. beneden, op **108**); *edel* ook maatshalve.

68 *Ontfaerme u* naar A × F, B 78: *ontfarmt u*; verg. **72**, **312**, **416**, waar ik eveneens deze oude constructie, meest naar A en (of) F × B hersteld heb (doch zie ook **402**). — A: *miere* × F, B 78: *der groter*; verg. **312** AF: *miere* × B 345: *der groter* (en verder **72**, **416**). Ik heb beide plaatsen in volkomen overeenstemming gebracht, als plechtige, min of meer geijkte, dus in denzelfden vorm te herhalen formule (verg. beneden, op **133**, **426**, **432-3**, **2023-5**, **2808** e. e.); toevallig gemeenschappelijke uitlating van vnw. of bnw. kan de verschillende lezingen verklaren. Verg. Franck vóór Alex. XCIII.

72 Verg. boven, op **68**.

76 BH.'s vernuftige uitlegging (6, zie ook Tschr. XII 13) der lezing van A: *noint* (I.'s immers blindgeboren welpen bleven,

ten gevolge van R.'s wandaad, blind, „zagen" dus „nooit") stuit af op *worden* van **77** (AF), dat niet: blijven (wel omgekeerd mnl. *bliven*: worden) beteekent. En nu schijnt inderdaad L 46: *manet* wel te wijzen op mnl. *bliven*, in laatstgenoemden zin (1); doch ik durf dit ww. toch niet, alleen op gezag van L, tegen AF in, herstellen. Ik lees nu *nooint meer*, van welke oorspronkelijke lezing ik dan in F: *no min no meer* de graphisch begrijpelijke verbastering zie, terwijl de zin er van door B met *synt nye* is weergegeven.

77 *beede* naar F = L 46: *uterque* × A: 0, B 87: *al gader.* — Een lezing *sijn worden* – waaruit dan *si worden* (A), *worden* (F) en *sijn* (B) alle drie te verklaren waren — schijnt aanlokkelijk, doch zou het vers te lang maken.

79 Mag, moet men, om de leelijke herhaling in AF van *sint*, vlak na **78**, te ontgaan, alleen naar B 89 dit woord weglaten en *Want* voorvoegen? Maar woorden als *want* zijn in II zeer vaak ingelascht (zie op **156** en verg. Franck vóór Alex. LXII, noot), en kan ook hier, juist om die herhaling te vermijden, zijn ingevoegd. Daar het hier ook maar matig in het verband zou passen, houd ik mij ten slotte aan AF.

83 *voort* naar F: *vor*, B 93: *voort* × A: 0; maatshalve, als in F, vóór, niet (als in B) na *waren*.

85 *ontvoer* naar A, B 95 × F: *ontfloe*, overeenkomstig het taalgebruik van R. I; zie BH., gl.

93 *Men ne* naar F en B 103 × A: *Inne*; het eerste schijnt mij hier ook gebruikelijker, zie b. v. M., Anm.

97 *versweghen* naar F × A: *onversweghen*, B 107: *ongebetert*; bevestigend mijn gissing, Ojb. 21-3: zie ald. en verg. nog Theoph. 1090, alsmede over de attractie van woorden met *on-* Verdam in Tschr. XIX 239 (benevens **2153** F: *bliven onverholen*: een geheel gelijk geval).

105-6 *die selve nam* enz. naar F, B 115-6 × A: *die felle man.* F heeft hier de uitwerping der twee lapverzen 106, 108 (*Die selve worst stal ende nam* ... *Aldus hi sine tale began*) en de zuivering van het rijm door de vroegere critiek volkomen bevestigd; zie Nh. 25.

107 *in midden* naar F × A: *midden in*, B 117 alleen: *in*; het eerste is de oudere uitdrukking (zie V. IV 1554). Verg. op **1307**.

108 (en **310**) *heere coninc* naar A × F: *heere her coninc*, B 118 en 344: *lieve heer coninck*, L 59 en 144: *bone rex.* De lezing van

---

(1) Dat dan echter door Balduinus misverstaan ware; immers een mlat. *manere* voor: worden is mij onbekend en ware ook in strijd met het voorafgaande *lumina ademit* (L 957, 1431 beteekent *manere* zooveel als: zijn, 150, 697: wonen).

B (= L) durf ik niet aan, èn omdat de dan onvermijdelijke beklemming *coninc*, zooveel ik weet, in R. I elders niet voorkomt, èn omdat *lieve* meer in den stijl van R. II past, waar het althans ook 75 voorkomt (= **65**, zie boven). Ook *héere her cónìnc* naar F durf ik niet aan, zoolang ik de verbinding *heere her* in R. I niet kan aanwijzen. Verg. boven, 125 en op **65**.

117 *Omme* naar A, als oudere uitdrukking, en vooral maatshalve, te verkiezen boven F, B 127 : *om mijn* (waarmede **503** niet te vergelijken is: daar draagt *sijn* een heffing, terwijl *mijn* hier in de daling zou moeten staan). Bovendien vertoont het begin van het vers meest den vollen vorm *omme* (zie boven, 118).

118 naar A × F, B 128 : *Daer had(de) ic die worst g.*; maar de aaneenrijging van relatieve bijzinnen ter voortzetting van het verhaal is typisch voor A (zie Td. 185); alleen *in* (dittographie naar **117**) laat ik weg. Dat Cortois de worst weer aan Tibeert ontstolen had wordt in L 64-6 *(furtis abstulit illi michi)* duidelijker gezegd dan in AFB, waar 't eerst **250** vlgg. blijkt; maar ik zie toch reden noch mogelijkheid tot verandering.

122 *best* naar F, B 132 × A : *recht*, een verschrijving die weer mede een nieuwe, *omberecht*, veroorzaakte. Dit laatste woord, alsmede *onboret* (F) en *ontboren* (B), worden overigens alle drie 't best verklaard als verschillende vervormingen van een oorspronkelijk *ontberet* (zie Nh. 27), al blijft ook *ontboren* mogelijk.

123 en **125** *derre* naar F × A : *die*, B : *der*; een vorm, die meer verdonkeremaand schijnt (zie boven, 102).

125-6 *Tybeert* (AB) weggelaten naar F, *recht* (A) weggelaten naar FB ; beide vooral maatshalve (nu in **125** het beklemde *derre* gelezen wordt); de namen van sprekers en aangesprokenen zijn vaak door afschrijvers ingelascht (verg. boven, 146, noot 2 en zie Jonckbloet, Ep. Versb. 153). L W.'s conjectuur op L 67 (*Cate* iplv. *Tace*) onderstelt wel in 't Mnl. een *Tibeert* (zie Tschr. XXX 238); doch zie V. d. Valk's tegenspraak (a. w. XXXI 37). *Recht* schijnt trouwens vóór een absoluut, qualitatief znw. als *moordenare* nauwelijks gepast. Men kan echter ook *Reinâe t* enz., met behoud van *recht*, lezen. — *moordenare : ontbare* naar B × AF (zie Ojb. 6, 13); ondanks de overeenstemming van AF kan ik dezen vorm *mordeneere*, met *ê* (1) : *ē*, in R. I kwalijk aanvaarden, vooral nu *moordenare* **1214** en **3049**, *ontbaren* ook **2881** (alle :) voorkomt (zie boven, 55).

129 Het enkele *no* (AF), voor : zelfs niet, schijnt kwalijk ge-

---

(1) Aan de mogelijkheid van een *-ēre* < *-ĕre* gelooft Franck, blijkens Gr.[2] 39 (vergeleken met den 1sten druk), ook niet meer.

staafd door V. (alleen deze plaats), noch door het bij BH. 9 aangehaalde. Toch durf ik *selve(n)* niet, alleen naar B 139, inlasschen.

133 *eere saghe* (waaruit *laghe* in A graphisch zeer licht kon ontstaan) naar F, B 143: wat praat-je van een verzinsel = hoe tracht-je die klacht tot een verzinsel te maken? J.'s vernuftige conjectuur *ontberen claghe* slaat beter terug op Tibeert's pleidooi, met name op **125**. H.'s gissing *derre claghe* (t. w. de nu volgende aanklacht) geeft een minder treffende, maar graphisch eenvoudiger oplossing. En BH.'s (in zijne Aant. trouwens alweer teruggenomen) lezing naar A (en H.): *derre laghe* heft het door J. var. aangevoerde bezwaar tegen A op: er is dan sprake van de volgende, aan Cuwaert geleide „laghe". Toch, nu ook F = B (A) is, en L niets zegt — immers 68 *b*: *desinat ergo queri?* is de vertaling niet van **133**, maar van **124-5**, gelijk 66 *b*: *d. inde q.* (1) van **122-3** —, durf ik niets veranderen al zou ik een der beide laatste conjecturen liever aanvaarden dan deze wel niet zinlooze, maar toch vreemde bewoording. Verg. over een ander, eveneens duister *saghe* op **391**.

134 *an* naar FB×A: *in*; verg. **41**.

136 Met J., maatshalve, *den hase* uitwerpen durf ik, tegen AFB in, niet; de verbinding van eigen- en soortnaam is, vooral bij een eerste vermelding, juist typisch (zie Td. 217, noot 4). Lees dus: *Cuwaerde.*

137-8 J.'s conjectuur *ghederde* (deerde, kwaad deed: *die* slaat dan op Cuwaert terug): *verde* (verg. **164**) is verleidelijk, maar tegenover AFB niet te handhaven; ook zou de vorm *ghederde* niet zonder bedenking zijn (Franck 18).

141 *goet* (vóór *capelaen*) naar F, B 151×A: 0 inlasschen scheen mij bedenkelijk, zoowel maatshalve als omdat het zoo duidelijk het karakter van een invoegsel heeft (verg. b. v. **104** B: *cleene*).

142 *Ende* naar F, B 152×A: *Doe;* de herhaling van *ende* (= mnl. *en toen* enz.) schijnt tot den stijl van R. I (A en B) te behooren: zie Td. 231 en verg. op **315**.

146 *haren* naar F×A: 0, B 156: *credo*; verg. **140, 384**. Voor M.'s verandering×AF(B) van het gerundium in den infin. is m. i. geen genoegzame grond aanwezig. In dergelijke constructies schijnt variatie juist vanouds geliefd te zijn geweest: inf. naast part.

(1) Deze letterlijke herhaling in vraag en antwoord (66 *b* en 68 *b*) schijnt ook wel te wijzen op een soortgelijke letterlijke herhaling in 't origineel; verg. boven, op 68 e. e.

praes. of naast gerund. enz.; zie Stoett 280, 281, opm. II; 260 *b*, opm. V (met Toev.), 262. Verg. **556**.

147 *te* naar AB × F: *an* (verg. Td. 191).

153 De constructie met den gen. (A) is zeker wel ouder dan die met den acc. (F, B 163).

154 *hadde upheven* naar F × A: *vp hadde gheheuen*, B 164: *had opgeheuen*; overeenkomstig **268**, waar A en F in omgekeerde betrekking staan (B 302: *verheuen*). In de meeste oudere citaten bij V. V 1749, 1754-6 schijnt het ww. onscheidbaar gebezigd; zie ook boven, 75.

156 *Ende* naar AF × B 166: *Want hi*; verg. boven, op **79**, **142** en zie Ojb. 136 (doch zie b. v. ook **138**, **337**, **391**, **398**).

157 *tlijf hebben ghenomen* naar F, B 167 × A: *thoeft af h. gh.*, ook maatshalve; zie reeds J.'s aant.

161 naar F > B 171: *eellynck* × A: *Ende die teekine, heere coninc*; **162** naar FB × A: *Die Coewaert van hem ontfinc*; beide ongaarne, daar zoodoende twee oogenschijnlijk kenmerkende uitdrukkingen van B (*aerminc* en *ic segghe u*: zie Td. 187, 194 en boven, 42) in A komen te staan. Over *héere cónìnc* (A) × *heere her c.* (F) zie boven, op **108**.

165 *wreket* naar AF × B 175: *rechtet*; zie Ojb. 24 en H., maar verg. **984**, **991** en ook Td. 233.

170 *Heere* van A geschrapt, naar B 180, ook maatshalve.

173 *noch* naar A, B 183 × F: 0; *derre* naar F (> E: *deser*, de eerstvolgende); verg. op **123**. Bij de voorlezing werd zeker vanzelf samengetrokken (zie boven, 145) tot *bin derre máent*, welken (elders gewonen: V I 1258) vorm *bin* ik echter niet schrijf, omdat hij nergens in R. I gevonden wordt (verg. echter b. v. **980**, **1390**).

178 Naar F zou men hier kunnen lezen: *en weetti wale* (verg. b. v. **134**), of wel, in overeenstemming met **2210** e. e. (zie ald.): *jane w. w.* Maar nu L 92: *scitur* vóór A pleit, en B 188: *gi en segt niet w.* kennelijk bedorven is, houd ik mij aan AL.

181 *Wat wijtti* naar F, B 191, waarvan L 93: *Arguis in multis patruum, quibus ipse teneris* wel de vrije navolging schijnt; ook op zich zelf beter dan het kennelijke lapvers van A: *Verstaet, neemt miere talen goem.*

184-6 De lezing van A 186-192 (*Die andren heeft ghedaen meest grief. Heere Ysengrijn, wildi angaen Soendinc ende dat ontfaen, Daer toe willic helpen gherne. Mijn oem en saelt hem oec niet wernen. Entie meest andren heeft mesdaen*) schijnt mij, op zich zelf beschouwd, niet zoo verkeerd: *soendinc angaen ende ontfaen* is zeker wel goed Dietsch (zie V. VII 1470-1), en de verbinding eener vervloeking van wie de meeste schuld heeft met een voorstel tot verzoening en schadevergoeding aan den meest benadeelde

schijnt geenszins ongerijmd. Doch verdacht zijn : 1° het onherstelbare rijm *-e : -en* 189-90; 2° de herhaling van den inhoud van 186 in 191; 3° het ontbreken in FB en in L 93-94 — trouwens een vrije en zeer bekortende vertaling, terwijl 98 weder een herhaling is van 93 — van alle gewag van een *soendinc*. Genoeg bezwaren om, nu F en B 194-5 weer zoo goed overeenstemmen, deze te volgen en A 186-190, als interpolatie, prijs te geven. Ik lees dus naar F(B).

188 *claghen* naar A, B 198 × F : *te houe*, kennelijk een graphische prolepsis (zie **189**). Ofschoon deze regel logisch nog eer bij het voorafgaande dan bij het volgende schijnt te behooren (zie Ojb. 24) en ook in B daartoe gerekend wordt, durf ik toch zulk een achteraanslependen nazin met *al* niet aan; vooral niet omdat bijzinnen met *al* (bijna) altijd voorzinnen zijn : zie 32, 238, 742, 748, 1019, 1033, 1293, 1309, 1339, 1419, 1731, 1845, 1902, 2050, 2183, 2206, 2522, 2548, 2790, 3168, 3214 (alleen 3399 is 't stellig een voorzin, maar hier beteekent *al* : alsof). Ik reken den zin dus ook tot het volgende. Of mag men ook in zulke gevallen een constructie ἀπὸ κοινοῦ aannemen? Verg. op **232**.

192 *den coninc* naar A (en B 202 : *hem*) × F : *u*.

194 *mijns oom* naar F(B) × A : *sijn* (= L 99 : *huius*?).

196 *conde* naar A, B 207 en L 100 : *valuit* × F : *dorste*. — Na dit vers volgen in A (203-4) twee verzen : *Ysengrijn sprac : hebdi gheleert An huwen oem dus lieghen apeert* : een aardige interruptie in Grimbeert's (een honderdtal verzen beslaand) pleidooi, die zeker niet uit den stijl van 't gedicht valt (verg. b. v. **1804-5**). Doch zij ontbreken in FB (in B trouwens ook A 205, welke regel dan ook, indien niet meer terugslaande op T.'s verontwaardigde vraag, vrij wel uit de lucht komt vallen). L mist niet alleen A 203-4, maar ook 205-7. Op zich zelf, zonder op F te letten, zou men nu hierin een der vrij talrijke uitlatingen van L kunnen zien (zie boven, 17). Nu echter ook FB deze regels missen, durf ik toch geen (toevallig gemeenschappelijke) uitlating in alle drie (FBL) onderstellen en geef dus, hoewel noode en niet zonder aarzeling, dit paar verzen als een interpolatie — doch een stellige aanwinst — van A prijs; verg. b. v. A 2763-6 (op **2777-82**). Wellicht is dan — gelijk F. 300 gist — juist omdat **197** zoo in de lucht hing, B 211 daarvoor in de plaats gesteld.

200 Met H., naar B 212 : *mysdeylde* = L 101 : *pertiris* (Knorr : *partiris*), te lezen : *mesdeeleten* (trouwens, met syncope der tweede ə en zonder *-e*, een in R. I ongewone vorm : zie boven, 76 en 129) × A : *mesleettene* is onnoodig en ongeraden; *mesleeden* heeft ook in 't bijzonder : (bedrieglijk) te kort doen, benadeelen beteekend, en kan dus zeer wel met *partiris* vertaald, en, als bijzon-

der Vlaamsche uitdrukking (zie de voorb. bij V.), in de Hollandsche hss. FB door andere ww. (F: *bedroechten*) vervangen zijn. Bovendien is *mesdeelen* tot dusverre nog slechts éénmaal opgeteekend (zie Stallaert) en dus stellig niet overal bekend geweest. Ik volg dus A.

202 *na* naar F, B 214 × A: 0; *hem* naar AB × F: 0, al kon dit laatste woord ook wel wegblijven: zie V. IV 2226 en verg. beneden, op **341**.

203 Men zou, vooral omdat de schol heden ten dage eer als droog dan als vet bekend staat („zoo droog als (een) schol": zie b. v. Harrebomée II 256), allicht A: *beste* (= B 215: *goede*) boven F: *vette* verkiezen. Doch naar Maerlant, Nat. Bl. V 23-4 (*Al plat visch, als ... pladijs Worden vetter* enz.) te oordeelen, proefde men in de ME. het slappe, weeke vleesch veeleer als vet en noemde het aldus. Daarom lees ik naar F. Graphisch zou *vetste* nog beter de lezing van A verklaren (verg. op **1530**); maar blijkens **205** had I. niet slechts de vetste of beste, maar alle visschen (behalve één graat) opgeslokt.

203 A, B 215: *up laset* × F: *aet*; **204** A: *hadt versadet* = F: *versaet* × B 216: *aset*. Verdam's en Beets' lezing (Tschr. I 6; II 206): *up laset: veraset* wordt dus niet rechtstreeks bevestigd door F, waar integendeel een ander zuiver rijm naast het zuivere van B en tegenover het onzuivere van A komt te staan. Het plqpf. van A: *hadt versadet*, hoezeer overeenstemmende met L 102: *quamvis his nimium tu saturatus eras*, kan alleen juist zijn, indien men met JM. leest: *doe ghi daer ane hadt v.* (en den regel bij het volgende iplv. bij het voorafgaande trekt), hetgeen ik, tegen AFB in, niet durf (evenmin als, naar *quamvis*, te lezen: *dor (al) dat*). H.'s lezing *sat aset* is wel verleidelijk, als graphisch die van A verklarende en met *saturatus* nauwer overeenstemmende, maar toch niet noodig, nu F en B elk een redelijke lezing, met zuiver rijm, hebben. Neemt men F als oorspronkelijke lezing aan, dan moet men verklaren hoe AB beide in **203** aan *up laset* gekomen zijn; leest men naar B, dan dient de lezing in **204** van AF: *versa(d)et* = L: *saturatus* verklaard als gemeenschappelijke afwijking. Daar nu het laatste, naar het boven, 36 aangenomen stemma althans eer mogelijk schijnt dan een toevallig gemeenschappelijke fout van FB, heb ik ten slotte in beide regels de lezing van B (in **204** met *ver-* aangevuld, en met *ane* uit A × *mede* uit FB) verkozen; *veraset* moet dan met *nimium saturatus* — (toevallig = *versa(d)et*) — vertaald zijn. Zie F. 300 en wat den vorm betreft, boven, 76.

205: **6** *groot no cleene: alleene* naar B 217: 8 × AF: *goet no quaet: graet*; vooral maatshalve, terwijl bovendien *groot ende cleene*

ook **49**, **2781**, **2056** (*goet no quaet* daarentegen nergens elders) en de volgorde *sonder* — *alleene* ook **50**, **781** (doch zie **104**, **3024**) voorkomt; AF hebben hier dan een gemeenschappelijke fout.

208 *ghijs selve* naar F, B 220 × A : *ghine*, als de oudere constructie (gen. van *niet* afhangende).

211 *butseel* naar F (> B 223 : *buuckzeel*) : penszak, wat beter past dan A : *muzeele*, snuit, (uitwendige) bek; verg. Boendale, Teest. 3272 en *balch, male.* — *u* naar FB × A : *huwen*; al zou een geapocopeerde dat. (: *deel* asn.) bij *legghen* niet onverklaarbaar zijn (zie boven, 85, 87), en al zou een manl. geslacht (naast het onz.) dezer vreemde woorden *m.* en *b.* misschien mogelijk zijn. — *al* naar FB × A : 0; in den zin van: geheel en al (beklemd, evenals *ghi*).

217 *Becnauwetse* naar A : *becnause*, wat het woord, naar F : *becnaget die*, wat den — hier, na de ironisch-hoofsche aanspraak in 215, onmisbaren — beleefden meervoudsvorm betreft (zie boven, 125 vlgg.).

222-4 naar B 232-6 = L 108-9 : *In sacco capitur sicque retentus erat. Ille per ingenium licet evasit* × A(F). Zie reeds Ojb. 25, H. in Tschr. V 246, F. 292-3. Ik neem dus aan dat in AF (denkelijk in het gemeenschappelijk voorschrift) de twee regels **222-3** (gelijk in F even te voren **219-20**) zijn overgeslagen en vervolgens **224** tot rijmregel op **221** verknoeid is, terwijl LB de echte lezing bewaard hebben. *Mesral* schijnt hier ook gepaster dan *pine* en eigenaardiger voor A (ofschoon dit laatste ook geldt van het nu verworpen *onghemac* : zie over beide Td. 183) (1). In die lezing van B beantwoordt echter *anxt* kwalijk aan *per ingenium* van L 109, daarentegen uitstekend aan *per summa pericula* van L 107, waarvoor A : *in sulker zorghen* (F : 0) en B het slappe, allicht bedorven *in sulker wijs* hebben. Ik veroorloof mij dus in **220** en **222** de op zich zelf onberispelijke woorden *sorghe* en *anxt* door de betere *anxt* en *list* te vervangen: inderdaad twee niet onontbeerlijke veranderingen (*list* staat in geen enkel hs.!), maar die toch m. i. door de overeenstemming van F.'s (293) gissing met een door mij reeds vroeger bij Ojb. 25 geschreven kantteekening aan waarschijnlijkheid winnen. Nog beter zou eigenlijk zijn: *in grooten anxt*, *daerne* (iplv. *dattene*), daar er immers eigenlijk geen oorzakelijk verband bestaan kan (en in L ook niet bestaat) tusschen R.'s gevaarlijken diefstal en zijne ontdekking en gevangenschap in 's mans zak. Maar ik laat het maar bij deze „stoutigheden".

225-6 *Isingrime Ende twee waerven meer dan ic u rime*, in hoofdzaak naar AF × B 237-8 : *Ysegrim : pine* (d. i. *-grine : pine*).

(1) *Op die doot* ook Sp. Hist. IV[3] 37, 55; zie V. II 294; V 1646.

Tegen den naamsvorm *Isingrime* bestaat in R. I geen overwegend bezwaar; zie boven, 110-1 en Td. 229, F. 287; de Vlaamsche omwerker van R. II schijnt hier, evenals op de andere plaats (2103), den volksvorm *Isingrijm* weggewerkt te hebben, dien de Hollandsche afschrijver van B daarentegen elders, tegen het rijm in er steeds in gebracht heeft. Evenmin mag men bedenking hebben tegen de onlogische, maar zeker toen als nu gebruikelijke uitdrukking: twee- (of honderd) maal meer dan (iplv.: zooveel als) Meer bezwaar heb ik tegen de uitdrukking *meer dan ic u rime*, in Grimbeert's mond! Immers **15, 20, 1072**, waar geen dier, maar de dichter zelf spreekt, zijn niet te vergelijken. Is een beroep op **2697** hier geoorloofd? In allen gevalle vind ik ook in de gedeeltelijke overeenstemming van L 109-10: *Graviora Hiis et majora sustulit ille lupo* met B × AF geen genoegzamen grond om hier van AF af te wijken ten gunste van B. Alleen lees ik, maatshalve, ter ontlasting van het bovenmate lange en zware vers, naar B: *twee* × A: *ondert*, F: *C*, en neem dus aan dat een oorspronkelijk *ij* in AF of in hun gemeenschappelijk voorschrift als *C* gelezen is; verg. op **1608**. Franck's vernuftige gissing (287) van eene lezing *swaerre ēn meerre*, als origineel van L: *graviora et maiora* en als voorschrift of — indien AF de echte lezing bewaren — (bedorven) afschrift van *C waeruen meer*, laat zich toch ook ten minste even goed, ja nog beter rijmen met een oorspronkelijk *ij waeruen*. Met dat al blijft ook zóó de regel — *waerven*, niet *waerf*, is inderdaad in R. I de geijkte vorm: zie boven, 79 — nog zeer lang en de lezing eenigszins twijfelachtig (1).

228 *eist meerre* naar F, B 240 × A: *om meer* (reeds bij M.); L 111: *magis est mirandum* is dan wat vrij vertaald, gelijk trouwens ook voor L 112 geen origineel in AF te vinden is (zie straks op **240**).

229 *om* naar AF (verg. **247, 301, 305**) × B 241: *ouer* (< *ou'*: verg. op **252**); was *over* jonger dan *om* (bij V. III 1470 voorbeelden van beide)?

230-1 *so doet hi hare* naar A, B 243 = L 114: *ferventes ... dedere fidem* × F: *openbare* (een stoplap, bovendien in „openbaren" strijd met den aanstonds volgenden regel, en ten slotte een eigenaardig woord van B, niet van A: zie Td. 190 en verg. op **611**). De plaatsing van *hevet* in **231** (iplv. in **230**), naar FB × A, verbetert het rhythme van beide verzen

232 Bij het vorafgaande getrokken, zou deze regel aan

(1) Onwillekeurig vergelijkt men Ren. 1063: Cent foiz a este par moi mat — onmiddellijk na een kort gewag van het ook hier voorafgaande avontuur van de kar met pladisen! —, ook al is daar sprake van I.'s mishandelingen door R., hier van het omgekeerde. Verg. op 474.

ironie winnen (die bovendien nog versterkt wordt door *wide* van F × A : 0; verg. **288**). Evenmin als in **189** durf ik echter een bijzin met *al* achteraan laten komen; ik plaats de punt dus achter **231**.

236 *Ende of* naar F (en B 246 : *Off dan*) = L 115 : *Si* × A : *Om dat.* Verg. soortgelijken zin even later, **243** vlgg.

237 *hoveschede* naar F, B 247 × A : *quade zede.* Zie Ojb. 26 en ook LW. IV 52.

239 *Wattan* naar A en B 249 : *Wats dan* × F : *Ende.* De gen. neutr. in F : *si es* ... *was* schijnt mij ook meer in die constructie van F dan na *wattan* thuis te hooren; weshalve ik niet, naar analogie van **218**, ook hier *was* in *waes* veranderd heb.

240 *meer af* naar F : *af*, B 250 : *meer off* × A : *omme.* — De verleiding is groot om na dit vers de, in A noch F voorkomende, verzen B 251-4 in te lasschen (*Wair ysegrim hier hi souds ontberen Hy doet hem selue luttel eren Dat hi sijn wijff aldus bedraecht Ende sy selve niet en claecht*), als overeenkomende eenerzijds met L 111 2 : *Preterea magis est mirandum conjugis eius, Herses, quod patulo probra notanda refert*, anderzijds met Ren. 125-9 : *Mais c'est li meus que ge i sent, Li blame oit dame Hersent. Ahi, quel onor et quel plet Vos a hui votre mari fet A tante bestes regarder!* Die overeenkomst scheen mij aanvankelijk groot genoeg om hier een gemeenschappelijke uitlating van AF te onderstellen en dit viertal verzen dus — als een heuglijke aanwinst — in den tekst op te nemen. Toch heb ik ten slotte daarvan afgezien, niet in de laatste plaats omdat daardoor een rijm *ēr : êr*, gelijk er tot dusverre alleen aan het — toch wellicht niet geheel authentieke (1) — slot (**3477** : **8**) voorkomt, in den tekst gebracht zou worden. Over de consequenties, uit deze plaats te trekken zie boven, 33, noot 2.

243 *crede* naar F × A : *credo*, en overeenkomstig **140**, **146**, **384** (alle :); al komt de oorspronkelijke vorm *credo* ook elders (b. v. R. II 156, 6082) wel voor, hier, in een meerlettergrepige daling, schijnt hij misplaatst. Over de spelling zie boven, 60.

245 *Mochte* naar A × F, B 259 : *Mo(e)st* (L 119-20 : *jure* ... *potuit*).

246 *bi miere* naar F × A : *en*, maatshalve.

250 *Ja ne* naar B 267 : *Ja* ∞ F : *En* × A : *Ende.* Zie op **2210**.

252 *Over*, als oorspronkelijke lezing, waaruit zoowel A : *On-* (< *Ou'*) (2) als F, B 270 : *Mit*; zie Verdam, Tschr. I 7 en verg. nu boven, **54**.

---

(1) Zie boven, 41, noot en Td. 242-7.

(2) Verg. 229, en voor het omgekeerde (*ou'* < *on*) Parthenop. 738, waar zeker wel iplv. *overghiere* (ἅπ. εἰρ. en met anorgan. *-e*) zal moeten gelezen worden *onghiere* : zie bij V. V 559-60 andere voorbeelden van *onghiere* c. dat.

254 *des wanconnen* (1) naar F, als ouder dan *(dat) verjonnen* (AB).

255 *ghestolen* naar A, B 273 × F : *verstolen.* — *vinc* naar F (en B : *vanct*) × A : *ghinc*; beide Mnl., maar het eerste m. i. toch eigenaardiger.

256 *besceeden* naar F × A : *versceeden*, B 274 : *sceiden.*

266 *seide die* met JM. × AF : *seid(e h)i die*, B 300 : *een die*; vooral maatshalve, maar ook als ten minste even gebruikelijk, verg. b. v. Stoke V 42 en zie Stoett 56.

267 *Malcrois* naar A × F en B 301 : *Mapertuus* (L : 0); zie boven, 114, en verg. beneden, op **598** *(Lamfreit).*

268 *upheven* naar A × F : *op geheuen*, B 302 : *verheuen*; verg. boven, op **154**.

273 *Bleec ende magher* naar F, B 307 × A, ook maatshalve (zie reeds Verdam, Tschr. I 7).

274 *sware* naar F, B 308 × A : *scerpe*; verg. **365**, **419**.

275 *dooghet* naar AB × F : *doet*; verg. **365**, **419**, waar inderdaad *doen* (doch alleen met *carine* als obj.) gebezigd is. — *over* naar F × A, B 309 : *voor*, dat toch jonger schijnt.

276 Rubriek van mij × A (alinea bij **277**, met *doe* iplv. *dat*), F, B 310 (geen rubriek). Denkelijk is een alinea met rijmbreuk hier door A naar de rijmen vereffend, door FB verwaarloosd; verg. geheel hetzelfde **1848** en zie over de rubrieken boven, 148 vlgg. — *recht* (reeds vroeg = *rechte*, bijw. : zie V.) naar AB × F : *rechte* (maar **1848** : *recht*). — *in* naar FB × A : *te*; verg. de Td. 191 opgesomde plaatsen, en voor 't mv. *stonden*, boven, 93, 95.

278 *van berghe te* naar A × F : *nederwaert in den*, B : *neder waert ten.* Volgens A zijn de dieren omlaag vergaderd en zien zij den lijkstoet van omhoog afdalen, en ook in B schijnt dit wel bedoeld (*ned. te d.*, naar beneden?). In allen gevalle lijkt mij dit een eigenaardiger voorstelling (verg. vooral b. v. Ren. 1197-9, waar Noble's hof eveneens in de vlakte gedacht is) dan die van F, volgens welke de dieren op een hoogte staan en de lijkstoet beneden in de laagte is (of is ook daar *nederwaert*: naar beneden, dus = *n. te d.*, als in B?), of die van L 131 : *de valle* (2) (toch wel : van uit het dal?). Verg. een dergelijk verschil bij **880** en **900** (en ook **948**). Juist omdat *nederw. te d.* zoo'n (tautologische, maar) gewone term was, kon hij licht in twee niet nader verwante hss., toevallig overeenstemmend, in plaats van het (hier althans) minder gewone *van berghe te dale* komen te staan. Ondanks FB en L blijf ik dus hier bij A (3).

(1) Natuurlijk *wanc-onnen* (zie LW. IV 56! en Franck 87, Anm. 2).

(2) Schulze wil, omgekeerd L naar A verbeterende, lezen : *de colle.*

(3) Anders F. 301, die meent dat *nederwaert* als : omlaag bedoeld (maar als : naar omlaag misverstaan) is en dus F wil volgen.

283 *Hoovet ende hals* naar AF × B 317 : *Hals ende hoeft* (verschreven voor *hoeft*, welke laatste, omgekeerde volgorde beter strookt met ons (Nnl.) rhythme (doch verg. b. v. Museum XII 174), maar niet met de Mnl. voorkeur voor prothusteron-constructies (zie Stoett 363).

285 *voren* naar F : *vore*, B 319 : *voor* × A : *voer de bare*; zie boven, 119.

288 *een hane* naar A × F, B 322 : *twee hanen*; een verwarring, kennelijk ontstaan doordat niet alleen Cantaert en Crayant, maar ook de hennen Pinte en Sproete (ten onrechte) hier bij de hanen gerekend zijn, misschien ook onder invloed van Ren. 284-5, waar Chantecler inderdaad „soi qinte", met vier hennen (*Pinte, Noire, Blance, Rossete*) ten hove komt. Doch in onzen Reinaert worden hier, blijkens **289**, **292** en L 135-8, slechts twee hanen bedoeld, als statige rouw- en fakkeldragers naast (evenals Cantecleer vóór) de baar gaande, terwijl — naar de zede van dieren en lagere menschenrassen — de twee gezustershennen met het zware „hand"werk van het dragen der baar belast zijn! Maar in alle hss. heerscht hier en verderop met betrekking tot deze hoenderfamilie een hopelooze verwarring; verg. straks, op **299-302** en **314**. — *wide mare* naar AF × B 322 : *die droeuich waren*; de omwerker begreep de oude, parodiëerend-epische uitdrukking niet meer.

291 *Vrauwe* naar A, B 325 (*vrou*) × F : *Ver* (de eenige plaats in A, waar — doch alleen in F — *ver* voorkomt : zie boven, 124 en Td. 192); vooral maatshalve, daar immers het proclitische *ver* geen heffing kan dragen (of is *A'lènten*, met hoofd- en bijklem, beide als heffing, mogelijk?).

295 *Portaengen* naar A × F : *Bartanghen*, B 329 : *Hollant*; *Pollanen* naar F × A : *Polane*, B : *Ordanen*. Zie een breed overzicht van het over deze plaatsnamen geschrevene bij Teirlinck 25-8, 194-7, die ten slotte bij de opvatting : (Groot-) Bretagne en Polen blijft. Alles wel overwogen, meen ik het volgende te mogen zeggen.

1. Tegen de opvatting van den eersten naam als : *Bretagne* (hetzij dan *Groot-* of *Klein-*) bestaan geen taalkundige bezwaren. De vorm uit F met $a < e$ vóór r + mkl. kan een Hollandsche vorm zijn (zie boven, 22, 55); voor den vorm uit A met (protonische) $p- <$ ofr. b- en $o < e$ vóór r + mkl. zie Salverda de Grave, De Franse Woorden in het Nederl. 248, 200, benevens 286; terwijl de g (niet *gh*!) in het op dit punt zoo nauwkeurige hs. A eer voor een gemouilleerde, palatale fr. *n* (*nj*, of wel *nzj*) dan voor een nedl. gutturale *n* (*ng*) schijnt te spreken : verg. boven, 72 en *grongaerde* (zie a. w. 284-6). Doch de andere, door mij (Ojb. 201) geopperde verklaring (*Portengen* in Utrecht) wordt door den in F gevonden vorm

niet weersproken, daar dit dorp ook in middeleeuwsch-Stichtsche stukken (zie V. d. Bergh, Mnl. Geogr. 247 : a°. 1320) *Bertengen* genoemd wordt; F heeft dus ook hier — gelijk elders: zie boven, 22 e. e. — den noordelijken, Hollandschen (in dit geval wellicht den oorspronkelijken) vorm, met *B* en met *ar*, verkozen, terwijl A, al dan niet toevallig, den hedendaags gebruikelijken heeft.

2. Met *Polane* zou wel het land *Polen* bedoeld kunnen zijn: zie de plaatsen bij V (en verg. F.'s aant. op de merkwaardige parallelplaats Maerlant, Alex. V 85). Maar mijne opvatting (*Pollanen* nabij *Portengen* in Utrecht) wordt ook door F geenszins weersproken en blijft evenzeer mogelijk. Het door De Flou (zie Teirlinck 197 *a*) aangewezen *Pollanen* in 't Oostkerker ambacht van Vlaanderen zou inderdaad wèl strooken met het land van *Vermendois* (zie **1506**), maar even kwalijk met *Bretagne* als met *Portengen* in Utrecht.

De keus blijft moeilijk. Toch wil ik vragen: waarom moeten hier eigenlijk juist vèr afgelegen plaatsen bedoeld zijn? Is 't noemen van twee (toen en nu) kleine (en dan ook alleen aan de inwoners en nageburen bekende) plaatsjes uit de naaste omgeving (als waren het welbekende, ja beroemde steden) niet — vooral hier, waar 't de huisdieren der dorpers betreft — meer in overeenstemming met den ironischen toon en de parodie van het heldenepos, die wij in R. I telkens waarnemen (zie Td. 221), dan het noemen van twee zulke ver uiteenliggende landen als Polen en (Groot-?) Bretagne, dat hier, in 't gewag der hanen, alleen een comische overdrijving zou kunnen heeten?

Ik meen derhalve bij mijn — ook door een kenner onzer middeleeuwsche aardrijkskunde als nu wijlen Mr. S. Muller Hz. onderschreven — opvatting te mogen blijven, dus hier de namen van twee Utrechtsche dorpen te zien, als blijken hetzij van een vroeger verblijf van Willem, den dichter van R. I A, in Utrecht (en Holland) (1) — verg. ook *Portegael* (**595**) en *Scouden* (**3031**) —, hetzij van een latere Hollandsche interpolatie, waaraan ook *Bolois* (**1505**) zijn aanwezigheid in onzen tekst zou danken, maar waarvan ik de waarschijnlijkheid overigens niet zou weten aan te toonen; zie Ojb. 201, Nh. 32 en 74, Td. 205-6. In 't laatste geval zouden wij derhalve in die beide namen niet den oudsten, oorspronkelijken tekst bezitten. In afwachting van nadere (eigen of anderer) historisch-geographische studiën heb ik mij hier in allen gevalle,

(1) Hen, die van Stichtsche plaatsnamen in dit Vlaamsche gedicht niet willen weten, zou ik nogmaals willen herinneren aan Maerlant's verblijf op Voorne en zijn betrekkingen met Utrecht (zie Nh. 75); andere sporen dezer betrekkingen zijn door mijn ambtgenoot Frantzen in de Wapene Martijn's gevonden en zullen weldra door hem openbaar gemaakt worden.

gelijk meestal op 't stuk der plaatsnamen (zie boven, 114, 138)' maar aan A gehouden. Alleen schrijf ik, iplv. *Polane* (A), liever, naar F en ook naar A 3021 : *Pollanen*, dat èn inderdaad een zeer oude en tot heden gebruikelijke (in 't noordelijke hs. F beter dan in 't Vlaamsche A bewaarde) vorm van den naam schijnt te zijn (zie Huydecoper op Stoke dl. 3, blz. 451 vlgg.; èn hier het zuivere rijm *-en* : *-en* herstelt (1).

299-302 Naar L 139-41 : *Pintaque cum Sprota feretrum gestat, dolor harum Non modicus fuerat; flent nimis atque gemunt: Germane Coppe fuerant* — waar dus de „sustren" van A 309-11 (en 313?) vereenzelvigd zijn met de „broeders" van A 305-8 — zou men aanvankelijk geneigd zijn met H. 108 deze vier regels in andere volgorde te lezen : *Om ... doot Dreven ... groot. Daer waren C. sustren twee, Die ... wee* : *P. ende S. ende dr. de b.* Doch niet alleen zijn AFB tegenover L eenstemmig in de volgorde en in de onderscheiding tusschen de luiden rouw bedrijvende (naamlooze) broeders en hunne in stilte de baar dragende zusters (Pinte en Sproete); maar deze onderscheiding schijnt ook te strooken met het boven, bij **288** opgemerkte. Daarom durf noch wil ik L tegen AFB volgen : het zal een wijziging, uit misverstand, van L zijn. Alleen zou men nu gaarne de twee eerstgenoemde weerszijds gaande en fakkeldragende „hanen" *Craiant* en *Cantaert* (**287-98**) duidelijker, stelliger vereenzelvigd zien met de twee bovengenoemde naamlooze „broeders" (**299-302**), en ook, in scherper onderscheidende karakteristiek, de „carminghe" van **306-7** beperkt zien tot eerstgenoemden. Het gewenschte verband tusschen **298** en **299** is gemakkelijk aan te brengen door in **299** naar F : *Dit* (B : *Die*) te lezen × A : *Daer*. Verder lees ik in **300** : *Die* naar A (F : *di*) × B : *Ende*; en naar FB : *wach* × A : *o wy* (in weerwil van Td. 193).

304 *harde* naar F, B 338 × A : 0, en maatshalve; al maakt de nabijheid van hetzelfde woord in **306** deze herhaling voor ons ongewenscht (en ook de mogelijkheid, dat een van beide een dittographie is, niet gering).

(1) Eerst na 't schrijven van het bovenstaande ontmoette ik het gewag eener opvatting van Von Richthofen (Untersuch. üb. friesische Rechtsgesch. II 1291) als ware *Portaengen* = *Bourtange* (in Groningen!), *Polanen* een riviertje in de heerlijkheid van dien naam in Delfland (en *Scouden* de Schelde); een en ander aangehaald, doch bestreden door J. C. Ramaer, Het Hart van Nederland in vroegere eeuwen (in Tschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch. 2de ser. XXX 281), die daarentegen zelf aan Portugal (hier?!) en Polen denkt. Ik vermeld dit alleen volledigheidshalve, nu dit zelfs aan het alom speurend oog van den heer Teirlinck ontsnapt is. — De spelling *Pollanen* met twee *l*'s komt o. a. ook voor in een plaats uit de Rek. d. Graf. III 96 (a° 1343), aangeh. bij V. I 1342 (alwaar *7 waelgheboren borenluden* zeker niet als *boerenlude*, mv. v. *boerman*, maar eenvoudig als dittographie van (*ghe*)*boren* opgevat, en dus alleen *7 waelgheboren luden* gelezen zal moeten worden).

305 *Om Coppen* naar B 339 × A : *van* (F : *om*) *haerre suster*; maatshalve en als begrijpelijke dittographie naar **301** (misschien ook verduidelijkende glosse).

310 Verg. boven, op **65**, **108**, **162**.

312 Verg. boven, op **68**.

314 *kinderen* naar F, B 348 × A : *sustren*; nogmaals eene verwarring in de genealogie van het hoendergezin; verg. boven, op **288** en **299**. Ik houd mij aan de duidelijke, welsluitende voorstelling in FB (L : 0), volgens welke Cantecleer en zijn „wijf" Roode (325) samen 8 zoons en 7 dochters hebben (**322-5**), van welke 15, nadat Reinaert er 11 (waaronder Coppe) heeft „verslonden" (**411**), nu nog maar 4 over zijn: de hier met hunnen vader Cantecleer medeklagende hanen Cantaert en Crayant en de hennen Pinte en Sproete (**289-305**). In Ren. 279 vlgg. is de voorstelling eenigszins anders, minder duidelijk. Niet de haan, Chantecler, maar eene der hem vergezellende 4 hennen, Pinte, klaagt dat R. van hare 5 broeders van vaders- en 5 (volgens hs. *L* 8) zusters van moederszijde — een aardige, polygamistische trek, die in 't Mnl. verloren is gegaan — slechts deze eene, „Copée", heeft overgelaten; waaruit dus is af te leiden dat de 3 andere aanwezige hennen (Noire, Blance, Rossete) geen zusters van haar zijn. Chantecler (hoezeer „paumes batant") doet er het zwijgen toe, en zijne familiebetrekking tot al deze hennen blijft onzeker: een weinig waardige, zeker heel wat minder aartsvaderlijke rol. (In RF. daarentegen is — weer anders — Pinte Schanteklêr's gade). Die onzekerheid in 't Ofr. schijnt echter nog wel na te spoken in deze lezing van A : had de afschrijver van A ook het Ofr. gedicht vóór zich of in 't hoofd, en trad hij daardoor even buiten het raam der door den Dietschen dichter met vaster hand getrokken hoendergenealogie? Verg. nog op **325** en **1608**.

315 *Ende seere hebben* naar A × F : *Die sere sijn te*, B 349 : *Dies zeer hebben*. De laatste constructie met den gen. schijnt niet zeer gebruikelijk te zijn geweest (zie V.); weshalve ik, liever dan naar FB : *dies* en naar AB : *hebben* te lezen, maar geheel A volg (verg. boven, op **142**).

316 *ingane* naar A × FB : *inganc*, wat op zich zelf even goed Mnl. is (zie V.), maar na *te* zeker wel een ondubbelzinnigen datief *-ghe* zou vertoonen (zie boven, 86); ik houd *inganc* dus voor een toevallig-gemeenschappelijke, licht verklaarbare verschrijving in FB. — *den aprille* naar F × AB (zie Stoett 90 *c*): een toevallig-gemeenschappelijke uitlating in AB.

318 *sach* naar FB × A : *siet*; verg. op **961**.

319 *Ende* naar F × A : 0; de bloemen en de groenende velden zelfstandig naast elkaar te noemen schijnt mij meer naar ME. trant, verg. mhd. *bluomen unde gras*.

323 *scoonre* naar F, B 356 × A : *ionger*, een kennelijke dittographie naar **322**.

325 *Die* naar AB × F : *Ende*. — *mijn wijf* naar FBP × A : *mi*; duidelijker, en rhythmisch beter. — *Roode* naar A = Ren. 285 : *Rossete* (e. e.: zie Martin, Table, en L 148: *Trutula*) × F, B 359: *Coppe(n)*, in strijd met **408-16**, doch een nieuw blijk der verwarring in de hoender-genealogie; verg. boven, op **288**, **299**, **314**.

326 *voort brocht teenen* naar F = L 148 : *p r o tulit uno* × A : *brocht te dien* (B anders); al is 't enkele *brocht* ook goed Mnl. (zie V. I 1445), hier staat deze lezing allicht in verband met *mi* in A 332.

327, **333**, **335** AFB telkens 3[de] ps. mv. (*si*, *mine kindre*, *siere*), waarvan L 149, 150, 154 afwijken, door eerst vader Cantecleer van zich zelf te laten zeggen: *Fortis eram*, *juvenisque potens* (niet de vertaling van **320**, dat reeds in L 146: *Audax e x ieram prole satisque meis* weergegeven is), maar h e m later m e t zijn kinderen binnen den muur veilig (*vaste* = L 154: *clausi et tuti*) te laten schuilen (*manebamus*, *fueramus*). Stellig geen verbetering in L, veel minder een grond tot wijziging, tegen AFB.

327 *alle* naar A en P: *alle gader* × FB: 0; toevallig gemeenschappelijke uitlating.

328 *ghinghen* naar AFB × L 150: *manebamus*, waarnaar men in 't Mnl. *woonden* zou verwachten, dat **335** F inderdaad staat = L 154: *fueramus* (verg. op **76**).

330 *Hier binnen* naar A × FB: *Daer binnen*. — F: *eene monic scure*, B 364: *eens monics s.* × A: *eene s.*, L 149-50: *curtis Septa ... firma*. Daar ook elders (**1116**, **1155**, **1529**, **1692**) een welvoorziene hoenderhof en schuur als een kenmerkend bezit van „papen" en „nonnen" wordt beschouwd, zou men ook hier naar FB willen lezen. Is echter de schuur van een (één) monnik (B) niet een zonderling begrip, en is een samenstellig *monicscure* (F), te vergelijken met *monichof*, *-huus*, *-stege* (= nnl. *monnik e n -*, *klooster-*: zie V.) wel denkbaar? Beide schijnt mij twijfelachtig, en de lezing van FB kan natuurlijk ook een „vooruitloopende herinnering" van twee afschrijvers aan plaatsen als de bovengenoemde (en **2834**) zijn. Opmerkelijk, indien niet toevallig, is hier P: *vaste* = L: *firma*; zijn temet beide, *monic* en *vaste*, verknoeid uit een ouder, niet meer verstaan woord, of is *vaste* verdwaald uit B 369 > P: *seker*? Ten slotte volg ik niettemin FB.

331 *soo* naar F × A: 0 (B 365: *sess stercke*), in den zin van: zeer (verg. op **344**).

332 *Die* naar B 366 = L 152: *Qui* × AF: *Datsi*, al geeft ook dit laatste, van *soo vele* afhangende, een goeden zin. — *die pelse* naar FB (en verg. **346**) × A: *fel*, dat (niet als bnw. of bijw.,

gelijk in **337**, maar) als znw. (*tfel*) ook mogelijk ware (verg. M., Gloss. op *vel* en *scoren*), maar hier toch kwalijk (alleen door A) gestaafd is.

334 *die vos* naar B 368: *die dieff vos* = L 153: *vulpes* × A: *dus*, F: *te hant*; uit *die vos* kon licht de lezing van A en (door een dittologie of -graphie) die van B ontstaan; zie Td. 41, noot 3. Naar L: *totiens* zou men ook (*soo*) *dicke* (> *dus*, *die dief*, *te hant*) als oorspronkelijke lezing kunnen gissen.

333, **335** Zie op **327**.

336 *hire* naar A×F, B 370: *hare* (B: ... *hi*); uit die beide lezingen een overlang vers met *hi hare* (= *hire*) samen te smeden schijnt mij onnoodig en ongewenscht.

337-8 in de volgorde van FB×A (doch in HM. reeds van plaats verwisseld); een voorafgaand en een volgend *hi* zijn ongeveer even gewoon (zie Td. 230), weshalve geen reden is om niet de meerderheid te volgen. — *Want* (A×FB: 0) heb ik behouden, hoewel, ook maatshalve, aarzelend; verg. boven, **138** (en **653**?), maar ook op **156**, **426**. — *ran* naar F×AB: *ghinc*, verg. beneden, **764** en zie Td. 183. — *ghebuur*: *muur*, zie boven, 77.

339 Voor het onderstellen (en verwijderen) eener dittographie *om* (na **338**) is, tegen AFB, geen genoegzame grond.

341 *hem* naar F, B 375×A: 0; zie Verwijs, Bloeml.[2] III 203, doch ook V. IV 2155 en verg. boven, op **202**: het vnw. m o c h t, maar m o e s t niet wegblijven na zulke samenst. Zie ook Franck, Inclin. 53, noot. — *Liepen* ... *na* naar A×FB: *Setten* ... *na*, welk laatste, volgens V., Plant. en Kil., in Z u i d nederlandsche tongvallen minder gewoon is en was (II 5788 dus ook van den Holl. afschrijver?).

344 *Daer sach ic hem* naar F, B 378 (= L 156?)×A: *Dat ic hem sach*, ook om de twee op elkaar volgende gevolgaanduidende bijzinnen met *dat* uit A te vermijden (*dat* A 350 kan licht graphische voorbarigheid geweest zijn: verg. 352). Toch, hoewel dan niet noodig voor den nazin met *dat*, schrijf ik in **343**, naar F (×A: *daer*, B: 0): *soo* (beklemd, als in 't Eng., in den zin van: zeer: zie V. VII 1440 en verg. **331**, **3215**, **3217**). — *daer* zal, op zijn beurt, in A 349 te vroeg geschreven zijn naar (het voorschrift van) 350.

347 *bi* naar A, B 381×F: *mit* (jonger).

348 *Danen* ... *verwate* naar F, B 382×A: *Dattene God moete verwaten*, een jongere omschrijving, die ook het zuivere rijm *-e*: *-e* verstoort.

352 *eenen brief* naar F, B 386×A: *seghele ende brief*, al is dit laatste op zich zelf onberispelijk, en ook de herhaling van *seghele* in **354** niet zonder weerga; maar juist uit dit laatste kan

het woord in **352**, door graphische prolepsis, zoo licht ontstaan zijn.

355 *den brief* naar F, B 389 × A: *die letteren*, al is dit laatste op zich zelf onberispelijk; verg. beneden op **3267**.

355-6 *lesen: wesen* naar F, B 389-90 × A (waar *wesen* ontbreekt). Voor J.'s lezing: *lesen began: ghescreven daer an* is geen reden; ook schijnt *dinken* met het bloote ppp. zonder *wesen* toch vrij ongewoon (verg. **1362**, **1393**, **2557**, **2988**, maar ook **1484**, en zie V. II 465).

358 *alle u conincrike* naar B 392, uit welke oorspronkelijke lezing zoowel die van A: *rike* als die van F: *als een coninc rike* licht ontstaan kan zijn. De laatstgenoemde lezing ware na **357** een krasse tautologie, die, hoezeer op zich zelf in R. I onberispelijk (zie Td. 233) en hier ook wellicht gesteund door L 161 (*Rex leo*), toch moet wijken voor de in zulk een brief eigenaardige afkondiging van den vrede over het gansche koninkrijk. Zie Tschr. XXIX 221. Zou de woordelijke aanhaling van 's konings brief, in den 1[sten] persoon, in L 161-2 temet een herinnering kunnen zijn aan Ren. 995, waar Grimbert aan R. een (tekstueel aangehaalden) brief des konings overhandigt? Zie boven, 30.

359 *gheboden* naar A × F, B 393: *ghegheuen*; verg. **259**, **1803**, **2792** (maar ook **3468**) en Gloss. Recht. v. Utr.: werd dus *vrede (ghe)bieden* van den koning (of rechter), *vr. gheven* alleen van partijen gezegd?

361-7 Een dergelijke moeilijke plaats als **53-5**, **183-6**. De overvloed van gelijke rijmklanken, in de 3 hss. op ongelijke wijze verdeeld (AB: 4 *-are*, 2 *-ine*, 2 *-are* × F: 2 *-are*, 4 *-ine*, 2 *-are*), wijst er wellicht op, dat deze overvloed vanouds bestaan heeft en juist de oorzaak der verwarrend uiteenloopende lezingen geweest is. Het meest verdacht schijnen A 370-1, wegens den toch ongewonen krassen overloop (verg. echter aanstonds **410** en zie Td. 238), maar vooral wegens de onbeholpen woordschikking. Voorts schijnen *voor sine sonden* (AFB), maar ook *penitencie* (FB) en *pine* (AF) wel behoorlijk gestaafd (1), terwijl ook *carine* uit F 357, bij vergelijking van **274** en **419** (dat toch wel een terugslag op deze plaats zal zijn), echt schijnt. Zoo ben ik tot mijn lezing gekomen: inderdaad een „mixtuur, samengeknutseld" uit AFB, en die, wegens den overvloed van gelijke rijmklanken (4 rijmen op *-are* + 4 op *-ine*) en van tautologiëen, onzen hedendaagschen smaak kwalijk voldoet (doch zie J. XXV, BH. XXXIX, Td. 231-8), en voor welker echtheid ik ook geen borg sta, doch die vereenigt

(1) Anders, wat het eerste betreft, F. 301; doch zie ook H. 109.

hetgeen mij uit de verschillende hss. voldoende gestaafd toeschijnt. *Pine* = *penitencie* ook **273**, en zie V. VI 351; *carine-*, *pine doen*, evenals **419**, naast het denkelijk meer gewone *c.-*, *p. dooghen*, **275**.

368 *toochde* naar A × F, B 400: *toonde* (zie boven, 136).

373 *sorghe* naar F, B 405 × A: *hoede* (L 164: *securus ... nilque timens*); verg. **387**, **389**.

374 *stole* naar F (en wellicht ook A) × B 406: *voort aen* (L 165 alleen: *devovi*): De Vries' schoone conjectuur (Taalgids IX 198) bevestigd. — *begheven* naar F, B 406 × A: *vergheuen*, in spijt van H. 109.

381 *prieme* naar AF × B 413: *vesper*; zie Ojb. 119.

384 *began lesen* naar F = L 168: *coepit dicere* × AB: *ghinc lesen* (B: *lesende*); *ghinc* kan licht, toevallig overeenstemmend, in twee hss. proleptisch uit **386** ontleend zijn.

390 *Daer mi gheviel* naar F (en B 422: *ons*) × A: *Daer gheviel mi*. De aanknooping met een betrekkelijken zin strookt met de voorkeur in A voor dergelijke constructies (zie Td. 185), al zouden wij hier allicht, ook naar analogie van **397**, een nieuwen hoofdzin verkiezen.

391 *die felle saghe*, gestaafd door AF, schijnt wel echt, en de lezing van B 423: *had geleit sijn lage*, hoezeer op zich zelf onberispelijk, door 't niet verstaan van een oud woord ontstaan. Doch van welk? Van een znw. *saghe*, lafaard of: booswicht — trouwens van lafheid wordt R. nergens beticht, en een begripsovergang: lafaard > booswicht schijnt in dezen tijd niet zeer aannemelijk — is bij V. VII 56 dit de eenige Westmnl., Vlaamsche bewijsplaats. Geen wonder: een aan een overlandsch dialect ontleend *(t)saghe* (< hd. *zage*) schijnt mij in 't Vlaamsch der 13de eeuw zeer apocrief. En geen der acht andere bij V. vermelde woorden *saghe* past hier eigenlijk; ook *saghe*, koorts, dat men ook wel eens op deze plaats heeft willen vinden, is, afgezien van de bet. (koorts > pest > booswicht??), blijkens de citaten bij V., kennelijk een woord dat alleen in noordelijke gewesten thuishoort. En het **133** besproken, ook eenigszins zonderlinge *saghe* kan hier evenmin licht verspreiden. BH.'s (19) verwijzing naar Ags.-Frie. woorden (die in 't Vl.-Mnl. veeleer een * *seeghe*, * *seighe* zouden doen onderstellen) baat ook weinig of niets. Zoo blijft niets anders over dan, in afwachting van nadere opheldering, voorshands de lezing van B te aanvaarden, die in allen gevalle duidelijk is (verg. **339**, **403**, **2373**). Kan de echte lezing temet schuilen in L 171: *Furtive latebras fruticum*, dat wel haast van iets meer dan alleen van **392** de vertaling schijnt; P: *lach in een hage verholen* schijnt inderdaad daarmede (doch niet

met B) nog zekere overeenkomst te vertoonen. Verg. op **2094**, **2381**, **3204-5** (waar ook L: *latere*, *latitare* enz. heeft)? Van een gemeenschappelijke fout van AF, op zichzelf zeer wel mogelijk, schijnt hier noch de reden noch de uitkomst duidelijk.

397 *Groot mesval* met H. naar B × AF: *Quade auontuere*, dat hier toch wel geen opzettelijke, rhetorische herhaling, door den dichter, van **390**, veeleer een eenvoudige dittographie, door den afschrijver, van het voorschrift van AF schijnt. Verg. **224** en Td. 183.

398 *hire een ghesmakede* naar F (en B 430: *hi der een smaecte*) × A: *hise smakede*; is *ghe-* nog ingressief-perfectief?

399 *vulen* naar B 431 × AF: 0 in te lasschen is bedenkelijk, ook omdat het woord elders in R. I niet voorkomt.

400 *onse* vóór *hont* uit A weggelaten naar F, B 432: 0; als begrijpelijke dittographie na *ons wachtere* (verg. ook **331**, **340**, **412**). Met JM., maatshalve, iplv. *no* een (elders in R. I niet gevonden) *nochte* te lezen acht ik niet geraden; zie boven, 121-2.

401-4 In F ontbreken de twee regels **402-3** en rijmen **401** en **404**, met *bewachten : nachte*; een stellig kortere, bondiger bewoording, evenals de vertaling in L 176: *Illius potuit morsibus eripere*, die echter te vrij is om hier als scheidsrechter te dienen. Inderdaad zou **402**, geenszins onmisbaar, zeer wel een onoorspronkelijke herhaling van **68**, **312**, **416** kunnen zijn, ingelascht toen het bij ongeluk omgezette (oorspronkelijke) vers F 393 een rijmregel verlangde; evenals F 394, omgezet, **404** had kunnen doen ontstaan. Doch nu in 't algemeen de tautologie gebleken is met den stijl van R. I (A en B) veeleer te strooken dan te strijden (zie Td. 233, doch verg. ook beneden, op **2379**), en nu de lezing van F bovendien een onverbeterbaar rijm *-en : -e* oplevert (zie boven, 140 vlgg.), pleit er meer voor dan tegen de (op zich zelf onberispelijke) lezing van AB, waaruit die van F (waar in 't algemeen ook meer weggelaten dan ingelascht is) trouwens evengoed door onwillekeurige omzetting van **401** of **404** ontstaan kan zijn. Vanzelf vervalt dan ook in **405** de lezing *Hine* van F (na *so bewachten*), ten bate van AB: *Ende*, waarbij ik echter *emmer* van A × FB: 0 maatshalve behoud.

406 *t* naar A, B 438 × F: *mijn* = L 178: *meus*, nu dit *mijn* al te licht een dittographie naar **405** of **408** kan zijn om AB naar FL te verbeteren.

409 *up viere* naar F, B 441 × A: *tote vieren* (dat ook een rijm *-e : -en* veroorzaakt).

416 *Ontfaerme*: zie boven, op **68**, **312**. — *coninc heere* naar F × A: *wel soete h.*, B 448: *her coninc h.*; verg. boven, op **65**.

417 *Grimbeert die das* naar A × F, B 449: *her das*, omdat de

op zich zelf zonderlinge vocatief met bijstelling in A gesteund wordt door de analogie van **3088** (en **1760**) en van Ren. 729: *Ou estes vos, Tybers li chaz?* Zie Td. 217, noot 3 en 4 i. f.

419 *soo sware carinen* naar F×A: *so goede carine*, B 451: *sulke carynen*; zie boven, op **274**, **365** (ook voor *ghedaen* naar AF×B: *geuast*), op welke verzen dit wel zal moeten terugslaan; mede om 't rijm *-en* : *-en* te herstellen ('t mv. **274** ook in A, zie verder boven, 95-7).

421 *hoort, heere C.* met LW. IV 52 naar F, B 453×A: *h. hier C.* (al is, althans in den mond des konings tot zijne dieren, het voorgevoegde *heere* ook in A niet onmisbaar: zie Td. 217, noot 3). — *hier* laat ik weg, als verschreven (ook naar **423**?) in plaats van *heere* (niet als haplographie voor *hier heere*) en als elders in R. I na *hoort* niet voorkomende (wel éens *hoort haerwaert* **1444**: zie voorts Td. 194).

426 naar F, B 458×A: *God moeter al gh.* (een min of meer plechtige herhaling der aanbeveling aan God uit **424**: verg. straks op **432-3**); met *willen* naar F×B: *sullen*, dat in de volgende regels reeds driemaal (door AF(B) gestaafd) voorkomt, maar hier minder gepast schijnt dan het zachtere *willen* (verg. BH., gloss.); en zonder *Want* van B (zie boven, op **337**).

428-9 in hoofdzaak naar B 460-1 en L×AF; *se* uit AB (×F: 0), gesteund door L 185: *humandam*, mag niet geschrapt, terwijl *den lichame* (AF × B: 0), door J. en V. (Tschr. I 8) behouden, toch heel veel van een glosseem (in AF's voorschrift) heeft en dan ook door M. en H. is uitgeworpen. — *met grooten eeren* naar B en L 185: *Exequiis pulchris* × AF: *met eeren*.

431 Het tweede *ons* naar B 463×AF: 0 (zie straks, op **432**); verg. voor dergelijke herhaling Stoett 123, 130, 245, 246.

432-3 *wi alre best ghewreken An R. dese moort* naar AF, met vervanging van het overtollige (allicht uit **431** hierheen verdwaalde en ook kwalijk te verdedigen) *ons* (A, B 464×F: 0) door *alre* uit **464**, welk vers van dezen regel de plechtige her- en aanhaling schijnt (verg. boven, op **68**).

434 *ghesprac* naar A: de perfectieve vorm, ouder dan het omschreven plqpf. *ghesproken hadde* van F (B 466); verg. **944**, **1493**.

435 *Gheboot* naar F, B 467, in 's konings mond, naar Mnl. spraakgebruik, beter passende dan *Beual* (A) — zie BH., gloss. —, en ook beter strookende met het hierop terugwijzende **437**, waar ik trouwens, naar F (B 469): *Des coninx ghebot* lees×A: *Dat hi gheboot.*

439 *lude ende* naar F×A: *harde* (L 188: *altisono* ... *sono*, B 472 anders).

440-5 Het Officium defunctorum (Vigilie der Dooden), door de priesters, in de ME. ook door de leeken, gebeden, bestaat vanouds uit: 1⁰ vespers, 2⁰ metten, 3⁰ lauden. De metten bevatten voor sommige gelegenheden slechts 3 psalmen en 3 lessen (in de Mnl. hss. als „die corte vigilie" aangeduid), voor andere gelegenheden 9 psalmen en 9 lessen („die langhe vigilie"). Waar de psalmen eindigen en de lessen beginnen staat het „vers", in het brevier thans met *V* aangeduid. Na het laatste gedeelte (de lauden) van het Officium defunctorum volgt dan de Missa defunctorum, „der zielen misse" (een en ander volgens vriendelijke inlichting van P. fr. Bon. Kruitwagen O. F. M.). Vergelijken wij nu hiermede onzen tekst, naar AF, B 470 vlgg. (L verkort hier vrij sterk), dan vinden wij in de behoorlijke volgorde achter elkander: *dat placebo domino Ende die verse die daer toe hoorden* (**440-1**), t. w. den aanhef van het 1ˢᵗᵉ gedeelte der vigilie (de vespers), de antiphoon: „Placebo domino in regione vivorum" (Ps. 104, 9). Vervolgens worden genoemd: 1⁰ *der sielen vers* in A (= Ren. 411: *Et Roenel chanta les vers*; of is dit reeds weergegeven in *die verse die daer toe hoorden* **441**?); 2⁰ *der zielen lesse* A 449, *die seuende lesse* F 434, *die lessen* B 477 (= Ren. 409-10: *Tardis li limacons Lut par lui sol les trois lecons*, d. i. dus „die corte vigilie"); 3⁰ *die zielemisse* F 435 (niet = Ren. 413-4: *Quant la vigile fu chantee Et ce vint a la matinee*, dat immers pas het tweede gedeelte der Vigilie, de metten, nog niet de Missa defunctorum aankondigt). Het zal zaak zijn de twee eerste, best (in AR en in AFBR) gestaafde der drie genoemde bestanddeelen in den tekst op te nemen. Al is wellicht *der sielen vers* een ietwat vage term, die geen bepaald gedeelte der vigilie aanwijst, dit geldt niet van *die sevende lesse* (naar F), de 7ᵈᵉ der bovengenoemde 9 „lessen" (lectiones) uit het tweede gedeelte (de metten) der lange vigilie. Volgens de Mnl. getijdeboeken is de zevende „lesse" ontleend aan Job 17: *Spiritus meus attenuabitur*; waarin ik geen hier toepasselijke toespeling of parodie kan ontdekken. Doch de 7ᵈᵉ lesse is in alle officies van heiligen- en andere feesten van bijzondere beteekenis, en is dus misschien ook hier daarom genoemd, ook al heeft zij in 't Off. def. niet zoodanige bijzondere beteekenis. Zie ook BH. 20-1, en verg. mede Ren. XVII 533-645 (Renart's uitvaart).

Wij hebben dus alleen in **445** (A 449) *zielen* (een kennelijke dittographie naar A 448) in (het graphisch niet veraf staande) *sevende* uit F te veranderen. In F 434-5: *die seuende lesse sanc ... die zielemisse las* is dan zoowel het gewag der zielmis (in plaats van *der sielen vers*) als de (daardoor veroorzaakte?) gedeeltelijke verwisseling der beide regels (waarbij *sanc* en *las* beide een niet daarbij behoorend object hebben gekregen — verg. in A (en in Ren.): „lessen lezen" en „vigilien zingen" (ook **436**) — onecht.

441 *hoorden* naar F, B 475 × A : *horen*, reeds rijmshalve.

442 *seidet u* naar A : *seit oec* (dit laatste een proleptische dittographie naar **443**) ∞ F : *seg v* ∞ B 473 : *ic seide v.* — *corten* naar F (en B 476 : *cort ic*) × A : *waren* (dat hier kwalijk past) ; in oogenschijnlijke tegenspraak, maar wellicht juist in bedoelde woordspeling met **443** (verg. ook op **2821-2**).

446 *der vighelien een ende* naar F × A : *die vygelyen ghehent.*

447-8 *een gracht : was ghewracht* naar F × A : *dat graf : ghemaect was.* Weliswaar schijnt *gracht* onz., in de bet. : graf(stede), naar de voorbeelden bij V. II 2089, 2098, benevens VII Vroeden 3136 en Tschr. XXII 311, te oordeelen, eer Brabantsch en Hollandsch (1) dan Vlaamsch; ook is het gebruik van dit woord, vlak vóór den gelijkbeteekenenden wisselvorm *graf* 453, 456, ietwat bevreemdend. Maar ik twijfel toch geen oogenblik aan de echtheid dezer lezing, die het klinkerrijm van A op zoo eenvoudige wijze doet verdwijnen (zie boven, 140 en over *ghewracht* boven, 57).

448 *bi engiene* naar A × F : *met sinne*; zie boven, 137.

450 naar F : *een marmersteen slecht alse glas* (*een g.* naar B 482) en L 193 : *Marmor par intro* (Knorr : *uitro*) × A : *Van m. slecht was.*

451 naar F : *Was die sarc die op har lach* × A : *Die saerc die daer up lach* (B : 0). L 192 : *Ponitur in tumulo, c o n d i t a   s a r c o p h a g o* doet aanvankelijk eer denken aan Ren. 417 : *en un molt bel v a i s s e l de plon* dan aan de lezing van AFB, waarbij alleen van een marmeren grafz e r k (d. i. steen) o p het graf sprake is. Maar mnl. *saerc*, hoewel ook nog beteekenende : steenen lijk k i s t (zie V. VII 166 en Versl. Kon. Ac. Lett., 4de Reeks VIII (1907), 382 vlgg.), kan hier, blijkens **456**, toch wel geen andere bet. hebben dan de Nnl. : grafs t e e n o p het graf. En de Latijnsche woorden zullen dan toch wel in denzelfden zin als 't Mnl. opgevat moeten worden : geborgen (niet i n, maar) o n d e r een grafz e r k (een beteekenis, die mlat. *sarcophagus* eveneens had : zie V. t. a. p. en nog Synon. Lat.-Teut.). Trouwens Ren. 420 zegt evenzoo uitdrukkelijk : *Et par d e s u s mirent un m a r b r e.* De daarvóór in 't Ofr. vermelde looden lijk k i s t is dus in 't Mnl. (en 't Lat.) weggelaten; Te Winkel's voorstel (Litbl. f. germ. u. rom. Philol. VI (1885) 229) om hier te lezen : *Doe leidmense in enen lodinen scrine, Die ghemaect was bi enghine* vindt, evenmin als de lezing van H., in de hss. eenigen steun en stuit bovendien af op 't onzuivere rijm *i : ie.*

---

(1) Dan natuurlijk *g r a f t*, met *f*, gelijk in F dan ook staat (toch niet een Hollandsche herinnering bij Willem aan zijn verblijf te Pollanen ?).

452-6 Pogingen om de ons mishagende tautologieën van A weg te werken (zie H.) zijn ongeoorloofd, omdat 1° die tautologieën in 't algemeen tot den stijl van R. I behooren (zie Td. 231 vlgg.), 2° met deze geheele beschrijving **447-60** wel een rechtstreeksche, comisch-plechtige parodie bedoeld schijnt van dergelijke uitvoerige, ten deele zelfs woordelijk gelijkluidende beschrijvingen van prachtige grafgesteenten, als b. v. Veldeke, Eneide (ed. Behaghel) 2503-19; Floris 875-(906, 1027-) 1036; Maerlant, Alex. I 1278-84, VII 1811-20; verg. nog de door M., NF. 32 aangehaalde parallellen. Mijne lezing volgt in 't algemeen A, met verbetering van *deden* in *Si daden* naar F; al zou L 194 : *Insculptum* = B 483 *dair in gehouwen* een oogenblik aan de echtheid van AF kunnen doen twijfelen.

462 *ontboot* naar F, B 496 × A : *sprac t(e)* („vooruitschrijving" naar *bespraken* **463**?). — Met *houden* (AF; B 496 anders) is toch stellig *ouden*, wijzen (raadslieden) bedoeld, dat in (het toen reeds onder sterken Franschen invloed staande) Vlaanderen eer bekend geweest zal zijn, als aequivalent van lat. *seniores*, fr. *seigneurs* (zie V. V 2032), dan de Oudgermaansche *houden* (< *holden*), waarvan V. III 620 alleen oostelijke of noordelijke voorbeelden geeft; verg. trouwens ook omgekeerd mhd. *tumben unde wîsen*, ouden en jongen. F : *boet al sine houde* schijnt, vergeleken met **2259** en V. III 618, een gansch andere bedoeling te hebben, maar wordt afdoende weerlegd door L 197 : *barones* (*cogit in unum*), dat kennelijk de vertaling is van *ouden* (L 426 is *barones* de vertaling van *hooghe baroene* **993**, terwijl (*hooghe*) *baroene* **1323**, **1886**, **2782** in L 570, 885, 1368 met *primates* wordt weergegeven; zie ook op **3425**).

463 *berieden ende hem* naar het voorbeeld van **431**, als herhaling eener geijkte formule (verg. ook L 198 : *ut* ... *tractent iudiciumque ferant*), maar × A : *alle*, F : 0. Is *wijs van rade* van B 497 nog een herinnering aan *berieden*?

465 naar F : *Op R. die overdade* B 499 : *Op R. van deser ondaet* × A : *Dese groete ouerdade*; met *an* iplv. *op*, naar analogie van het voorbeeld van dezen regel **433**.

466 *worden* met H. naar F (> B 500 *antwoorde*) × A : *waren*.

468 *Reinaerde* naar F, B 502 × A : *-ne* (de jongere acc. iplv. den dat.) *dan* : beide zeer vreemd.

469-70 De omzetting dezer beide regels naar B 503-4 × AF. — *liete* naar FB × A : *lette* (verg. **2759**). — Liefst zou ik verder in *dat hi te hove soude comen* (AF) een halve dittographie zien naar *soude ontbieden* in den (hier vlak voorafgaanden) regel en ook naar B lezen : *te hove hine come*. Doch de overeenstemming van AF en de ongewone constructie en consecutio temporum weer-

houden mij; over het mv. *vromen* zie boven, 93-6. De herhaling *soude comen*... *quame* maakt echter eenig bederf waarschijnlijk.

471 *ten ghedinghe* naar FB 505 en **523** × A *int gh.*

473 *Brune* aan het hoofd van dezen regel geplaatst naar B × AF, waardoor deze regel behoorlijk gevuld wordt en op *Brune* de hier vereischte klem valt.

478 *biddic* naar A en L 204: *rogo* × F: *radic* (B 512 anders).

489 *diltsten* naar F: *dilsten* × A: *dulsten* (B 522 anders); bevestigend het door Verdam en De Vries (Tschr. I 10, II 147) aangevoerde.

490 *om* naar A × F: *vor*; verg. A 1112.

491 *naken* naar A × F: *hem maken*; verg. **1749**, A 988 (maar ook **2264**).

495-6 De neiging om, met H., deze beide regels, als tautologie, te schrappen moet stellig weerstaan worden (zie Td. 231 vlgg. en verg. boven, **401**, **452**). Ofschoon de verbinding van **496** (met ellips van: om hem te hoonen) met **497**, naar de lezing van A, zonderling schijnt, houd ik mij, geen kans ziende om die van F behoorlijk te verklaren (*dat menne helde ouer quaet*, d. i. toch niet: voor zóó gering, onaanzienlijk, onbeduidend?), toch maar aan A (1).

498 *donker* naar F, B 526 en L 215-6 (uitbreidend, maar toch overeenstemmend): *per opaca* × A: *den keer*, dat door V. III 1258 ten onrechte verdedigd is tegenover M. en V., Tschr. I 10; immers één *keer*, gang, wending is nog niet = slingerpaden.

499 *an* naar F (B 529: *in*) en L 216: *ad* × A: *dor.*

501-2 naar AF en L 218: *curvas multimodasque vias* × B 530-1: 0; stellig niet, met H., uit te werpen. Maar moeten wij lezen: *in den* (naar F: *in dat*) of *uten* (naar A) *woude*? De weg naar Maupertuus loopt achtereenvolgens door een woud, door een „woestine" en over een berg; daar R.'s jachtveld toch wel niet tot de „woestine" beperkt, maar ook over het woud uitgestrekt geweest zal zijn, zou ik liever met F willen lezen: *in den woude Plach te loopene* (verg. B 531: *dicke* en **517**, **532**, **1695**). Doch zóó gelezen, past de zin met *Also als* enz. toch kwalijk bij 't voorafgaande. Ik behoud dus ten slotte de lezing van A; men moet dan, met Kern, De met het part. praet. omschr. Werkwoordsvormen, blz. 171, *gheloopen* opvatten als staande „ἀπὸ κοινοῦ bij *huten woude*, waarbij het mutatief zou wezen, en bij *hadde om sijn bejach*, waarbij het imperfektief is", dus = *uten w. ghel.*, *ghel. h. o. s. b.*

504 *Beneven* naar F (en B 532: *besiden*, L 219: *vicinus*) × A:

(1) Verg. twee met de lezing van F (toevallig?) bijna woordelijk overeenstemmende regels: Ferg. 1521-2.

beneden; al is dit laatste op zich zelf wellicht mogelijk (zie V. I 880; Ned. Wdb. II 1788, M. op 284). Verg. op **791** (deze twee plaatsen uit R. de éénige voorbeelden voor *beneden* in dezen zin bij V.!).

508, 510, 515 enz. *Maupertuus*: zie boven, 115. — *van* in **510** naar F×B 538: *tot*, A: 0; zie Stoett 204, opm.; ook maatshalve.

514 *soo langhe* naar F: *so* ∞ B 542: *so lang*×A: *die beere*; verg. **1591, 2086, 3346** en ofr. *tant est ale*: de gewone Ofr. en Mnl. uitdrukking.

515-7 naar A ∞ F ∞ B 543-5 (zie Ojb. 31); verg. ook Ren. 481.

519 *over* naar A × F, B 547: *op*; verg. **955, 963, 965** en V. V 2073.

522 *Die* naar A×F, B 550: *hi*; zie boven, 127.

524 *voor* naar AF×B 552: *myt*; zie V. I 1442 en Moriaen 1104.

526 naar F (en B 554) en L 226: *quod abis* (K.: *obis*), 228: *ne moriare male*×A: *Ende in vreden voert te leuene*; zie parallelplaatsen bij V. VI 1663. Voor het (ons licht mishagende) herhaalde *Hi doet u* zie Td. 233, E.

527 *up eenen rade* naar F (B 555: *hangen ende setten op een rat*) en L 229: *Te cruce suspendet, vel membra rotis tua franget* × A: *ende raden*; immers *breken u. e. r.* was, naar V. I 1430, VI 949 te oordeelen, ten minste even gebruikelijk als 't ww. *raden*, dat hier bovendien een rijm *-en* : *-e* veroorzaakt. Dat BL hier ook van *hangen* spreken acht ik dus — anders dan Logeman, Tschr. IV 169 — een gemeenschappelijke uitbreiding; verg. **1840-1**.

531 *voren in* naar F: *vore in* (en B 559: *bynnen voor*, L 231: *in*)×A: *voer*, dat het vers ook zéér kort maakt. Dit v o o r a a n in het poortg e b o u w liggen van R. maakt zijn lang gesprek, door door de gesloten poort heen, met den buiten blijvenden B. i e t s aannemelijker dan het mij Ojb. 109 scheen; althans indien men mag vermoeden (en aanvullen) dat R., eerst naar binnen en beneden gegaan (**536-7**), vóór **543** reeds weer in het poortgebouw t e r u g g e k e e r d is. Verg. ook **1058** en **1354**. Met H. A 546-7 te vervangen door 626-7 (= B 585-6) acht ik ongeoorloofd, omdat niet alleen F = A is, maar ook volgens L 235, 267, evenals in AF, R. eerst n a het gesprek buitenkomt en B. verwelkomt. Weliswaar schijnt *premeditans* van L 235 overeen te stemmen met *na dit peinsen* van A(F) 627, B 585 — hetgeen dan, indien AF echt is, een kleine verbetering van L zou zijn, immers „na deze overwegingen" past hier, na **528-42**, stellig niet slechter dan na **619-22**, al wordt daar even te voren hetzelfde ww. *peinsen* genoemd —; maar dit kan evengoed een herhaling van L 232 (vertaling van **538**) zijn. In allen gevalle heeft de omwerker van R. II hier zijn

origineel desbewust stellig verbeterd; zie Ojb. 109-10 (met den door Kalff, Gesch. d. Ned. Letterk. I 447 wegens de toevoeging van *gesloten* op den omwerker geworpen blaam stem ik niet in). Verg. beneden, op **623**.

536 *in* naar F × A: 0; verg. op **531**.

553-4 De volgorde dezer verzen naar F, waardoor *ende* (A × F : 0) beter verklaard en geplaatst wordt dan in A. — *utermaten* naar AF, al lijkt 't gebruik van dit woord als bnw. vreemd en al ligt het vermoeden eener „vooruitschrijving" (verg. **557**) voor de hand. — *vremder* naar AF en Ren. 504 : *mervellos* × LB : 0. — *nieuwer* naar A, B 614 en L 238 : *novis* × F : 0, Ren. 504 : 0 (doch 536, 552 : *novel*, wellicht door Willem van daar ontleend en **564** niet vertaald : zie ald.).

556 *ghestaen* naar A × F : *staen*, als opzettelijke variatie met *sitten* (zie V. II 943, de bij **146** aangehaalde §§ van Stoett, en enkele der gevallen, opgesomd door Verdam, Uit de gesch. d. Ned. Ned. taal[3] 240, noot 1. Of hier, na *moghen*, de duratieve vorm zonder, dan wel de perfectieve met *ghe-* behoort te staan kan trouwens twijfelachtig zijn.

558 naar F (en B 616-7, L 241 : „*quod edisti?*" „*Quod edebam?*") × A : *R. wat haetstu wat*; de dialoog wint zoodoende ook aan levendigheid en natuurlijkheid (zie reeds Ojb. 31). Tevens vindt men in F het hier verwachte *ghi* × A : *du*, zie boven, 125.

560 *dannes* naar A × F en B 620 : *(en) es*; verg. **644**.

563 naar AF (en B 623) : zie voorshands Litbl. f. germ. u. rom. Phil. IX (1888) 7 en V. VI 965.

564 naar A = Ren. 536 : *novel miel en fresces rees* en 552 : *bon miel fres et novel*. F : *grote vette* en B 624 : *grote varssche* (L : 0) bevatten dan een (toevallig-overeenstemmende) verbetering (*grote*) van Willems „ondoordachte vertaling" (J. LIX) *goede* der Ofr. redactie (waarin R. niet, als in 't Mnl., den honing „onwaert hevet").

567 *els niet* naar F, als denkelijk ouder dan het (ook gewone) *el niet* van A; verg. **1111** (en **3255-6**) en zie V. II 608, 622.

569 *Doen si mi* naar F, waarmede B 626 : *si maken my* enz. meer overeenstemt dan met A : *Hebbicker af* (dittographie van **565**?), terwijl L 244 : *gravor* toch nauwelijks voor A pleit.

570 *verhoorde* naar F × A : *hoorde*; verg. **2506**, **2982**, **3306**.

571 *dor die doot* naar F, B 629 en Ren. 537 : *nomine dame Cristum file ... por le cors saint Gile* × A : *lieue vos*.

575 *Ende voor* naar F, B 633 × A : *Ende icse voer* (zie Td. 193).

578 *leve* naar F, B 633 × A : *sal leuen*, wat wederom een rijm *-e : -en* zou geven.

579-80 geven, naar AF, een herhaling der rijmwoorden van

575-6, met den laatsten regel als een soort van refrein (van twee strophen? verg. op **750**); B 635-8 geven den inhoud van **577-80**, zonder deze herhalingen, in een bewoording, die met L 247-8 („*O bone Reynarde! tu procura michi mella, Ad finem vite dulcis amicus ero*") weer ten nauwste overeenstemt. Men zou de herhaling in AF voor een onopzettelijke dittographie en de lezing van BL voor oorspronkelijk kunnen houden. Doch met het oog op de andere gevallen van dergelijke herhaling (zie Td. 233) acht ik toch liever ook deze inderdaad bedoeld (om B.'s felle begeerte te schilderen) en de lezing van BL een (al dan niet opzettelijke) wijziging. Alleen volg ik, nu de lezing van A 583: 4 een rijm *-en*: *-e* teweegbrengt, in **580** toch liever F, en houd dus A 584 inderdaad voor een dittographie naar A 580 (= F 566 = B 634); de inf. *ghewinnen* in **581** (AF) slaat dan ook rechtstreeks op **580** terug.

583-8 Ook de vele herhalingen in deze regels naar AF (A 587 en 588 *a* overbodig, 588 *b* = 591 *a*, 589-90 onbeduidend, 591 *b* = 592) mogen ons langdradig, de lezing van B 639-44 bondiger schijnen, dit levert hier evenmin als bij **579-80** grond op tot twijfel aan de echtheid. Zie behalve Td. 233 ook Ojb. 138, en verg. dezelfde opzettelijke herhalingen in woord en wederwoord in de parallelplaats **1124** vlgg. Ik volg dus AF. **583** naar A×F: *spotte ic* (al schijnt dit maatshalve beter), wijl *spot houden* ouder schijnt dan *spotten* (zie V. en BH., gl.). — **584** naar A×F: *Echt sprac R.* (zie Td. 188). — **587** *mochtijs* naar A×F: *mogedijs ... sals*, als letterlijke herhaling van **584** (verg. op **579-80**, terwijl *saels* in **588** op zich zelf staat), en in overeenstemming met **589**: *atet.*

589, 591 *met u* —, *met mi tienen* naar AF; H.'s verbetering in het oudere *hem tienen* (Tschr. V 250, 251) vindt ook in het B 647 geschrevene, eveneens oudere *mit my tienden* — en 645 *bi uwen* (*tienen*), wel niet geschreven, maar door 't rijm gestaafd — geen steun. Zie Stoett 96.

596 naar AF, B 652; H.'s lezing: *alleene up te male* zou inderdaad de tegenstelling tot *met mi tienen* **591** scherper doen uitkomen, maar vindt toch alleen in L 254: *omnia solus edam*, tegenover AFB, een niet voldoenden steun.

597 naar AF, B 654; waarvan L 255: *quod est quod agas* (K.: *quid e. q. agis*) de ietwat vrije vertaling is; L 67 en 786 past deze uitdrukking beter, in de door Van der Valk, Tschr. XXXI 37-8 aangewezen beteekenis (als verontwaardigde vraag of uitroep). Schulze VII wil trouwens, naar het Mnl. origineel: *wat sechdi*, hier iplv. *agis* lezen: *ais.*

598 enz. *Lamfreit*: zie boven, 113.

599 *hi* naar F, B 655 en L 256: *ille* × A: 0; zie boven, 127. — *honichs* naar B (en F: *heuets*) × A: *heuet*; verg. **636** en **1184**.

600 *ates* naar F, B 656 × A: *hatet*, al zou de analogie van het kort voorafgaande vers **589** ook hier *atet* doen verwachten. — *seven* naar AFPH × L 257: *senos* en B 656: *drien* (vj. en iij. < vij.); verg. op **615**, **1608**, **3158**.

604 *Des quam B. teenen ghelove* naar F (en B 660: *Des dede hi hem een zeker geloff*) × A: *Doe quam B. ende ghinc ghelouen*, waardoor ook weer een rijm *-e: -en* verdwijnt; al kan ik de uitdr. *des teenen gh. comen* elders niet aanwijzen (doch zie soortgelijke bij V. III 1721), terwijl *comen ende* — daarentegen ook in 't Mnl. niet geheel onbekend is (zie **1580** en verder V. III 1723).

611 *heelt mare* naar A × F: *openbare*, een baarblijkelijke stoplap (zie boven, 135, en Td. 182, 190).

612 *u nu* naar F: *ic v nv*, B 667: *v also na by*, L 261: *tibi* (door K. juist naar A in *mihi* veranderd) × A: *mi nu*. Doch de lezing van A schijnt mij niet „überhaupt dem sinne nach ganz falsch, wenn wir nicht *honich* aus R.'s gesinnung heraus als bildlichen, ironischen ausdruck auffassen wollen" (F. 302): R. kan immers zeer wel veinzen voor zich zelf een „goet gheval" te wenschen, even „ghereet" voor hem als deze (gewaande) honing — een lekkernij niet voor R., maar wel voor B. — nu voor B. is. Doch de lezing van FBL is nog huichelachtiger en strookt geheel met R.'s verbijsterende vleierij (verg. **665**, **3260**).

613 *bereet* naar A × F: *ghereet*, zie Td. 188.

615 *wildijs hebben* naar A (en B 669) × F: *mochtijs eten*.

616 *si bequamen* naar F (en B 670: *zeer wel bequamen*) × A: *sijn hem bequame*; de anaphora van het pers. vnw. na een znw. is in R. I even gewoon als de prolepsis vóór een eigennaam (zie Td. 230).

618 Met F: *dat ment horen mochte* komt oogenschijnlijk B 671: *dat hi wel na screyde* beter overeen, terwijl L 264: *vix quoque cessat ab hoc* wellicht dichter bij A: *dat hi nemmee ne mochte* staat. Ten slotte geef ik hier aan A(L) de voorkeur en beschouw FB als (onderling onafhankelijke) navolgingen van **1280**, **2579**.

620 *es mine* naar A en B 673: *valt my*, L 265: *ars mea* (1) × F: *sijn v.*

623-4 naar AF (*ghepeins* naar F) × B 675; zie boven op **531** en Ojb. 109. *Over luut* **624** heeft trouwens veel van een stoplap: het voorafgaand gesprek kan R. toch zeker niet, door of over de poort heen, fluisterend gevoerd hebben! Doch een verandering,

(1) Welk woord maar kwalijk aan *aventure* beantwoordt, verg. L 970: *artes* = **2051**: *baraet*; 973: *fraude vel arte* = **2054**: *list*.

tegen AFL in, zou hier onverantwoordelijk zijn; de omwerker heeft hier stellig op eigen gezag veranderd en verbeterd.

625 *Oom* naar A, B 587 (en L 267: *Carè mi*) × F: *Her*.

627 *mach sijn* naar AF en L 268: *poteris* × B 675: *dooch*. — De compar. *langher* (× L: *diu*) ook **708**.

629 *Houden wi* naar L 269: *Vadamus... teneamus* en B 684-5: *ga wi ... Ende volcht my na* × A: *Wi houden* (F: *ende hout*).

632 *noch heden*, een kennelijke, alle maat verstorende dittographie (naar **630**) na *sult* in A, heb ik uitgeworpen naar FB: 0. — **631-2** lijken wel haast een inlapsel; door in **630** iplv. *heden* te lezen *honichs* en er **633** aan vast te knoopen (op dergelijke wijze als in B 686-7 geschied is), zou men ze inderdaad misschien wel kunnen missen en uitwerpen; L 270 *b* schijnt **631** te vertalen, maar kan ook wel, gelijk elders, een herhaling van L 265 zijn. Doch tegen AF durf ik die twee verzen toch niet uitwerpen, vooral omdat **633** toch niet aanstonds aan **630** aansluit en B 687 ook blijkbaar juist uit **633** vervormd is.

635 *behiet* naar F, B 689 en L 271: *vovit* × A: *beriet*; *beheeten*, iemand iets (kwaads) aanzeggen, dreigend voorspellen (of ook berokkenen) is in 't Mnl. gewoon, past hier op zijn minst even goed als *beraden* — dat, meest in gunstigen zin gebezigd (maar zie **547**, **1928**, **3005**?), hier alleen in ironische toepassing (dus in R.'s mond) mogelijk schijnt, (zie V. I 739, 902, alwaar nog andere voorbeelden van verwisseling dezer beide praeterita in de hss.) — en strookt ook 't best met L.

636 *Bruun* na *keitijf* in A uitgeworpen naar F en B 690: 0. — *Maer* voorgevoegd alleen naar B (AF: 0), al dient erkend, dat dit woord vaak door den omwerker ingelascht schijnt (zie Ojb. 136). — *wistes* naar FB × A: *wiste*; verg. boven, **600**.

637 *hem* van A (na *waer*) weggelaten naar F; verg. ook **1656**, **1659**.

639 *seere* naar A × F: (*dàt*) *sware*, al was ook dit laatste, als bijw., hier mogelijk (zie V. I 811).

640 *quamen* naar F: *quamen si* en B 694: *gingen si*, L 275: *expediunt* × A: *quam*; ook omdat de verbinding met *ende* in **641**, naar F, mij ouder, echter schijnt dan die met *met* naar A (zie V. IV 1493). Alleen laat ik, maatshalve, *si* weg, al is de voorvoeging van een *si* geheel in den stijl van het gedicht (verg. boven, op **616**). — *gheloopen* naar AF; de lezing *gheslopen* van LW. IV 54 vindt noch in L 275: *subintrant*, noch in het zinsverband, tegenover AF, voldoenden steun en zou ons een zeer ongewenscht rijm *ô* : *ō* berokkenen (verg. daarentegen beneden, op **2387**).

642 *binnen* met LW. IV 54 naar B 695 en L 275: *subintrant* × A: *bi* (< *bī* = *bin*?), F: *an* (Ren. 579: *el bois*); verg. straks, **646**.

644 *Dat* naar A×F, B 700: *Hi*; zie boven, 127 en verg. **560**.

645 *grooten* naar F, B 701×A: *goeden*; verg. **47** en V. IV 715, waar deze plaats een der weinige voorbeelden is voor 't gebruik van *goet* in deze verbinding.

646 *binnen* met LW. IV 54 naar F, B 702×A: *bi*; verg. **642**, **869** (en **3470**). Inderdaad zijn *tuun* en *hof* beide, naar hunne oudste beteekenissen = *septa* van L 275 (verg. L 150, 170: (*curtis*) *septa* als vertaling van *paerc* en *muur* **328-9**, **389**). Verg. op **869**.

648-9 *clieven* ... *wegghen* naar A×F, B 704: *clouen* ... *beytel(en)* (dezelfde tegenstelling, der twee znw., ook in **677**): denkelijk twee Vlaamsche woorden, in A behouden, in FB vervangen door Hollandsche, althans noordelijke (zie boven, 135, 137). V. geeft van *clieven* en *cloven* beide ook zuidelijke voorbeelden; maar blijkens Franck 136, De Bo (op *Haarklieven*) en Cornel.-Vervliet is *klieven* in de zuidelijke gewesten vanouds het gewone — voor Noordnederlanders daarentegen een uitheemsch en, als zoo vaak, eo ipso ongemeen, verheven — woord, terwijl *klooven* in het Zuiden weinig of niet bekend is. Van *beitel* in den zin van: wig geeft ook V. alleen een paar Hollandsche voorbeelden (en *cliefbeitel* uit Antwerpen); doch De Bo en Teirlinck, Zovl. Idiot. geven *beetel* wel op. Alles bijeengenomen houd ik mij in dezen maar aan A.

653-4 naar F (en B 709)×A: *Te B. spr. h. e. l. Siet hier hu grote gheuouch* (verg. **874**); met verandering van *bi dien* — uit het oudere *bedi*: zie Td. 187 en beneden, **780**, **886**; weder een geval, dat F dichter bij B dan bij A schijnt te staan: zie boven, 42 — in *Want*; verg. op **780** (en **337**?).

655 *Soeket* naar F×B 711: *Merct nau toe*, A: *Brune* (L 280: 0); F.'s (302) vraag of *roeket* soms de oorspronkelijke lezing is, durf ik niet bevestigend beantwoorden, omdat dit woord in R. I weinig gebruikelijk en, zoo absoluut gebezigd, hier toch ook kwalijk gepaster schijnt dan *soeket*.

662 *Eter* naar F: *Etter* en B 718: *Neemter*×A: *Hetet*.

664 *onteert* naar A, B 720×F: *onneert*; ook om de symmetrie met *ontervet*.

665 *Wel soete* naar A×F, B 721: (*wel*) *lieue*, dat jonger schijnt; zie boven, 136.

666 Naar B 722 zou men alleen willen lezen: *R. neve, ne s. n.* (verg. **577**, **680** enz.) en dus *B. sprac* van AF als door een afschrijver ingelascht beschouwen (verg. boven, 146, noot 2). Maar zonder noodzaak wijk ik toch liever niet af van AF (nog gesteund door L 283: *ait hic*).

671 *Gaet toe ghereet* naar B 727×A: *Gaet toe*, F: *Latet al staen*. — *crupet in* naar FB×A: *c. daer in*.

672 *Brune* naar F, B 728×A: *Reynaert*; en in verband hiermede **673** *Brune* uit A, naar FB geschrapt, al is op zich zelf de lezing van A (in verband met **676** enz.) wel verdedigbaar.

675 *voordere* naar A×F, B 731: *vorste*; naar het denkelijk oudere gebruik.

676 *brac* naar APR×F: *stac* (door D. in *slac* — temet als praes. of praet. van *slaken* — „verbeterd"!), B 732: *track* (oogenschijnlijk = L 287: *extrahit*, dat echter ook wel de vertaling van *brac* ... *uut* van APR kan zijn).

677 Zie boven, op **648-9**.

678 naar A(F); *smeeken* is ook in B 734 (in jongere opvatting?) bewaard (×F: *steken*, praes. ind., met den vorigen regel verbonden, dat bovendien een onzuiver rijm geeft); het zal hier dan niet, gelijk men tot dusverre gemeend heeft (zie J., M., H., HM.), R. tot subject hebben en terugslaan op de door hem in **544-671** gebezigde vleitaal jegens B., maar met dezen laatste als subject in dergelijken zin te nemen zijn als **2643**: bluffen, pochen (terug slaande op **485** vlgg.), in scherpe tegenstelling dus met den volgenden regel **679**.

679 *ghevanghen* naar A en L 288: *Captus*×F: *beclemmet*, B 735: *geclemmet*; *clemmen* en *becl.*, in dezen zin bij V. door geen bewijsplaatsen gestaafd, schijnen mij jong- of noordelijk- Mnl. woorden (zie boven, 137 en V. Wijk); verg. ook **684**, **956**.

680 *Nu hevet* naar A×F: *Hoert hoe*, B 736: *Aldus heuet*.

681 *Met looshede* naar B 737×A: *In boesheden* (zie Td. 187), J: *Mit liste* (< *looshede* en ook < *liste* **682**). — *brocht*×AF: *bracht(e)*. zie boven, 57. — *in sulker achte* naar FB (F: *hachte*)×A: *met sulker a.*; dit znw. met De Vries (en nu naar F) als *hachte*, gevangenschap of: gevaar op te vatten, schijnt mij (evenals V. I 9) hoe verleidelijk ook, toch ongeraden wegens *sulke* (verg. de parallelplaats bij V.), dat — evenals trouwens Ren. 609: *moult lavoit mis en male presse* — een znw. van minder volstrekte beteekenis doet verwachten, terwijl althans de bet.: gevaar van *hachte* ook veeleer in noordelijke gewesten thuis schijnt te hooren. Over den dat. bij *in* na *bringhen* (als in B): zie boven, 85-6, 87, noot.

683 *can* en **684** *staet* naar A×B 739: *const* ... *stont*, F: (*conde* ontbr.) ... *bleef*; hier, na het perfectum praesens in **680**, verstoort het praesens stellig de consecutio temporum niet.

686 *sterc es* naar B 742 (en de stellig verwante plaats: Maerl., Alex. III 395)×AF: *was sterc* (*starc*).

688 *dat* naar F, B 744×A, ofschoon de constr. zonder het zinslidwoord allicht even oud, zoo niet ouder is.

689 *dulen* naar A×F, B 745: *hulen*, dat jonger en gewoner schijnt.

695-7 J.'s uitwerping uit **697** van *ende* (AF) en vereenzelviging van de *aex* en de *baerde* vindt in **743**, **806**, II 750 enz. geen voldoenden grond (al dient erkend dat **743** volkomen overeenstemt met Ren. 641 : *a une hace*); dat daar slechts één wapen vermeld is bewijst nog niet dat L. er ook slechts één bij zich heeft, en L 293-4: *securi Et dolabra* klopt geheel met **697** (*securis* = *scaerpe aex* **697**, *sce pe bile* **806**; *dolabra* = *baerde* **697**, welk laatste woord, later of elders onbekend, in II 750 vervangen is door *haec*); verg. ook, behalve de straks aan te halen plaats uit den Alex., de samenst. *ba(e)rdaex* naast *baerde* (zie over de Fransche *bardèche* Ann. de la Soc. d'archéol. de Brux. XXIV, 299-380). — Verdam's conjectuur (Tschr. I 11) op **695-6**: *L. comen ghesleghen, Die up s. h. brochte ghedreghen* levert wel een fraaie parodie of travesti op van L., als een boerschen ridder aanstormende (zie V. VII 1216), maar is toch een noodelooze en ongeoorloofde afwijking van de hss. — Ook H.'s verwerping van *baerde* **697** (en verdere wijzigingen), op grond der overigens juiste opmerking, dat L. — die pas **706** den beer „versiet", derhalve nu, op den boom afgaande, alleen de bedoeling heeft dien te klooven — wel een timmermans-, maar geen strijdbijl behoort te dragen, kan ik niet aanvaarden. Zelfs al ware een *baerde* uitsluitend een strijdbijl (q. e. d.), zou men de voorstelling nog kunnen verdedigen, als bedoelende een parodie der ridderromans; verg. b.v. Maerl. Alex. IX 433 : *aexen ende baerden*, welke plaats wegens de talrijke parallellen tusschen Alex. en Rein. bijzondere waarde heeft. — Naar B 748 : *mitter haest* = L 293 : *celerem* zou men eindelijk in **696** kunnen en willen lezen: *sonder beide*, onverwijld, waardoor meteen de ongewone vorm *beide* (alleen hier, rijmshalve, iplv. *beede*, ambo) zou verdwijnen. Doch nu de lezing van AF eenstemmig en op zich zelf onberispelijk is, het znw. *beide* elders in R. I niet voorkomt, en de inlassching van *sonder* het vers bovendien toch te lang zou maken, lees ik de plaats ten slotte geheel naar AF. Zie nog Ojb. 32-3 en verg. op **806**.

700 Ook over deze plaats is reeds veel geschreven: zie V. in Tschr. I 11-13, Ojb. 33, H. 112-3, V. op *Mineren*. Nu komt F : *vaste gaet mansieren* een nieuwe, ongedachte oplossing der moeilijkheid brengen. Inderdaad nòg beter dan *vaste gaet mineeren* (A) of *vasten gaet nu meere* (De Vries' conjectuur) past hier een mnl. *mangieren* < ofr. *mangier* < lat. *manducare* (het eigen woord, dat L hier 295 ter vertaling, niet van *mineeren*, maar van *mangieren* gebruikt!). 't Is een ironisch-hoofsche aanduiding van Brune's gewaand honingmaal („ga maar stevig dineeren, gastreeren"), met een zelfs in Vlaanderen zeldzaam Walsch woord (V. IV 1393

kent voor *mengieren* slechts één plaats: Rincl. 46); verg. R.'s „walschen" in de biecht (**1453**), Cortois' „fransoys" spreken (**100**), en voor dergelijke ironische toepassing der woorden voor eten en drinken **770**, **1202**, **1962**, **2182** en BH. 27. Dit Fransche ww. komt bovendien herhaaldelijk, in verband met de B. verlokkende *miel*, voor in Ren. I en lag Willem dus zeker nog in 't oor (zie Ren. 503, 535, 588 – in plaats met **656**, doch in bewoording met **700-2** overeenstemmende —, 694, en ook 1244). Gewoonlijk met *eten* vertaald, is 't hier, om R.'s vlijmende, geveinsd-hoofsche ironie te beter te doen uitkomen, onverdietscht overgenomen, en vlak hierna **702**, a. h. w. ter verklaring of als tautologie — zie Td. 235 — vertaald. Eindelijk kunnen wij naar dit rijmwoord (trouwens ook wel met *minieren*, gelijk Alex. VI 221) in **699** *rampinieren* lezen (evenals **839**) en zoo het eenige Fr. ww. op *-eren* in R. I kwijtraken (zie boven, 63). Het eenige bezwaar zou wellicht gelegen zijn in de zeer ongewone spelling (indien althans door D. goed gelezen) met *-si-* (= fr. *gi*); zie Franck 210 en Salv. de Grave, Fr. Woorden 268, 285-6 (en 318) en verg. b.v. (maar in veel later tijd) *sponsie* bij Kil. naast *spongie* bij Plant. Ik heb gemeend het woord op meer gewone Mnl. wijze met *-gi-* te mogen spellen en dan aldus, naar F, te lezen.

702 *Haddi* naar AF, B 763, in spijt van V. in Tschr. I 12; verg. b. v. Playerwater 281 en Everaert X 222.

706 *den bere* naar A, B 767 en L 297: *ursum* × F: *Brunen*, ofschoon ik de enkele gevallen der aanwijzing van *Brune* met den blooten soortnaam (zie Td. 217, noot 4 i. f.) eenigszins wantrouw en dus liefst zooveel mogelijk beperkte; verg. op **819**, **891**.

709 *Hi* naar AF; al ligt het voor de hand met J., evenals **1323**, te lezen: *Hi ne*, ook de nevenschikkende zinsverbinding (na een:) is mogelijk en dus, naar de hss., te behouden; zie nog H. in Tschr. II 315.

710-3 De herhaling in 4 regels van *naest* en *stont* is zeker lang niet fraai, en de omslachtige bewoording doet bederf vermoeden. Doch tegen AF in durf ik niet veranderen; het eerste *naest* is gestaafd door 't rijm, het tweede door L 299: *propius*, en *hulpe* (A) door L 298: *opem*.

712 *Hi dede allen gheburen* naar F: *hi dedet al den g.* (en B 769: *gebueren*) × A: *Ende dede hem allen.*

717 *Liep daer al dat* naar A: *Liept al dat* ∞ F: *Et liep al datter* (B 774: *Ellec liep al dat hi*).

720 Of de *stake* van AF, in den trant van B 778: *twystaeck* (M. LI: *tuunstake*), nog nader zou kunnen en moeten beantwoorden aan een der vele in Ren. 634-5 of L 303-4 opgesomde gereedschappen? Daar zoowel Willem als Balduinus hier zeer vrij schijnen te vertalen, geef ik het zoeken op en volg AF.

728 *rocke* naar A × F, B 786: *spinrocke*, dat het vers te zeer zou bezwaren; wel zou men dan *gheloopen* (AF) als dittographie naar **720** kunnen beschouwen en naar B (: 0) uitwerpen; maar nu zulke herhalingen zoo geliefd gebleken zijn en ook de parallelplaats Lanc. III 38380 (bij Kalff, Lett. I 199) ook alleen *rocken* heeft, houd ik mij maar aan A.

729 *daghes* naar F (B 787: *des daechs*, waarnaar bij vergissing ook *des daghes* gedrukt is) × A: 0; verg. **1097** F en Moriaen 3747 (in de bet.: overdag) en nnl. *daags te voren*.

730-814 De schildering van Brune's toetakeling door de dorpers, een der vermaardste tooneelen uit den ganschen Reinaert, dunkt mij, zóó als het verhaal in A, en thans, nagenoeg gelijkluidend, ook in F (1) te lezen staat, ontsierd door eenige afwijkingen van de natuurlijke logische volgorde en enkele herhalingen — van anderen aard dan de in Td. 231-8 besprokene —, die aldus noch in L, noch in B, noch ook in Ren. (hoewel ook hier het beloop van het verhaal slechts ten deele overeenstemt) voorkomen. Reeds Ojb. 33-6 is een poging gewaagd, doch niet geslaagd om in aansluiting aan L en B, waar een andere, in hoofdzaak betere en met zich zelf overeenstemmende volgorde te vinden is, door een paar omzettingen de oorspronkelijke lezing te herstellen; zie verder H. 113, BH. XVII, F. 293-4, 302-4. Hernieuwde vergelijkende studie der verschillende redacties heeft mij nu geleid tot een ietwat forscher greep in het samenstel dezer passage, die de voornaamste bezwaren wegneemt, en die ik meen ook zoo aannemelijk te kunnen maken als een dergelijke gissing zijn kan.

Gelijk ik indertijd, Ojb. 33-36, reeds heb uiteengezet, is het verhaal, naar de lezing van A (en thans ook F), zeer ongeregeld, onoverzichtig en onduidelijk: eerst de beschrijving der aankomende dreigende schare (718-35), dan B.'s losrukken uit den boom (736-58), daarop weder een stukje beschrijving dierzelfde menigte, met vele oude, slechts enkele nieuwe trekken (759-68), en dan, na een algemeene opmerking (769-76), pas de eigenlijke schildering van het gevecht tot aan B.'s vlucht in de rivier (777-824), waarin een derde, nu uitgewerkte persoonsbeschrijving (784-804) vervat is. Ondanks de groote levendigheid is dit alles niet zeer helder: er zit geen gang in het beloop der handeling en voorstelling.

In 't bijzonder worden hier enkele dingen meer dan ééns verteld: 1° Lamfreit's „bijkomst" — als ik mij van dezen handzamen zeventiendeeuwschen tooneelterm mag bedienen — twee-

(1) De afwijkingen in F van A (ook het ontbreken van 787-90) betreffen slechts enkele regels, niet de hier bedoelde omzettingen, en zullen dus beneden, bij die afzonderlijke verzen, besproken worden.

of eigenlijk zelfs driemaal: R. ziet L., met twee wapenen, komen (698-701), L. komt, met een scherpe bijl, vóór allen aanloopen (734-5), B. ziet L. komen aanrennen (759-60); 2⁰ de „bijkomst" van pastoor en koster tweemaal: 726-30 en 761-5, ten deele met dezelfde woorden.

Nu dient vooraf erkend dat ook L en B en Ren. wel enkele dergelijke afbrekingen en herhalingen in dit verhaal (gelijk in andere gedeelten) bevatten. Ook daar is de beschrijving der dorpers over twee, soms zelfs drie verschillende passages verdeeld: Ren. 632-5 en 654-68 — welke laatste verzen echter in de meestal het naast bij R. I staande hss. BH ontbreken, die in plaats daarvan onmiddellijk na 632-5 elf verzen van dergelijken inhoud (636^{1-11}) laten volgen —; L 307-308 en 325-30; B 773-89 en 820-49. En wij vinden ook daar b. v. tweemaal vermeld B.'s heengaan: Ren. 626 en 684-9 (in de Nederl. redacties slechts ééns: AF 707-9 = L 297 = B 765-6); en evenzoo B.'s vlucht: Ren. 652-3 en 669 (terwijl hij in AFLB eerst na zijn sprong onder de „oude quenen", maar dan ook voorgoed, zelf op de vlucht gaat: AF 843 = L 353 = B 882). Een bondig, sober verhaal met streng logisch beloop wordt derhalve in geen der redacties gegeven (het meest nog in de Ofr. hss. BH.), en zou ook — dit dient erkend — eigenlijk nauwelijks met den middeleeuwschen verhaaltrant strooken (zie het opgemerkte Td. 234-8). En ik zou dan ook huiverig zijn in dit geval de lezing der Ofr. hss. BH., die de schildering der boeren als één geheel geven, als de oudste, oorspronkelijke te beschouwen, en dan, op grond van de onloochenbare en reeds herhaaldelijk gebleken nauwere verwantschap juist dezer hss. met onzen Mnl. Reinaert-tekst, dezen daarnaar te verschikken of verwringen: een poging, die trouwens telkens op onoverkomelijke bezwaren, vooral in de rijmen, zou afstuiten.

Wanneer ik niettemin meen te kunnen aantoonen, dat althans de eerstgenoemde „wanschikkelijkheden" en herhalingen in AF inderdaad onoorspronkelijk zijn en, zoo mogelijk, verbeterd mogen worden, dan steun ik daarbij voornamelijk hierop, dat hier 1⁰ handschriftengroepeering, rijmen en bewoording den eenmaal opgevatten twijfel en argwaan versterken, en 2⁰ door eenvoudige omzetting en schrapping van enkele verzen een beter geheel verkregen wordt. Ik heb hiervoor de volgende gronden.

1⁰ De gewraakte herhalingen komen alleen in AF, niet in L noch in B voor. De twee eerste brokjes beschrijving der dorpers in AF 718-35 en (759) 766-8 (pastoor, koster en „oude quenen") vormen in L 301-7 en B 777-89 slechts één geheel; met name *a.* de tweede en derde (1) „bijkomst" van L. (AF 734-5 +

---

(1) De eerste, waar R. Lamfr. in 't oog krijgt, is in alle drie of vier lezingen afzonderlijk vermeld: AF 698-701 = L 292-4*a* = B 757-8*a*. Dat

759-60 = L 325-6 = B 808), en *b*. de twee „bijkomsten" van pastoor en koster (AF 726-30 + 761-5 = L 305 *a* = B 780-4); in dier voege dat het herhaald gewag telkens in LB geheel ontbreekt. Wij hebben hier dus, als zoo vaak, AF × LB (1). Dit wekt reeds argwaan tegen de lezing van AF. — Maar, zal men zeggen, dit kan juist wel een dergelijke verbetering van het origineel zijn — hetzij in het gemeenschappelijk voorschrift van L en B, hetzij in L en daaruit door B overgenomen (zie boven, 17, 24, 28 en 31) — als de betere bijeenvoegende rangschikking in de Ofr. hss.-groep BH waarschijnlijk is. Daartegenover zij nu echter de aandacht gevestigd op de volgende overwegingen, die den argwaan tegen AF versterken.

2⁰ L.'s tweede en derde „bijkomst" worden beide in nagenoeg dezelfde woorden, met hetzelfde rijmwoord, verteld: *Voer hem allen quam gheronnen* (AF 734) en *Lamfroit commen gheronnen* (AF 760); d. i. juist aan het slot van het eerste en het begin van het tweede „fragment" van het boerentafereel. In B sluiten bovendien, met juist ditzelfde rijmwoord *geronnen* (789), de regels over de oude tandelooze wijven aan bij die over *des papen wijff*, die *had gesponnen* (787-8) waarachter zij van rechtswege behooren te staan; in plaats van welk *geronnen* in AF 766 staat *ghesprongheh*.

3⁰ Juist bij L.'s tweede „bijkomst" (A 735, F 721) begint in A en F een nieuwe kolom van 't hs.: A 197 *a*, F 106 v° *b*.

4⁰ de tweede „bijkomst" van pastoor en koster (in LB ontbrekende) wordt verhaald in 5 regels (AF 761-5), die de volgende in R. I. verdachte uitdrukkingen behelzen:

a. *priester*, als benaming voor den (dorps)pastoor of „prochiepape", nog even te voren (AF 726, 731) *pape* (*van der kerke*), en overal elders in R. I *pape* genoemd (*priester* alleen in een Fransch zinnetje en als voc. 937, 941); zie verder V., waaruit ik zelfs den indruk krijg, alsof dit laatste woord, dat ook eigenlijk alleen de door wijding verworven waardigheid, niet het kerkelijk ambt van (dorps)pastoor aanduidt, in dezen laatsten zin althans in de zuidelijke gewesten minder gewoon is geweest dan in de noordelijke.

b. *die heere* (A), *den kerchere* (F): het eerste een woord, dat wel elders, als titel, vóór *priester* gewoon is (verg. ook fr. *sire. p.* 937), maar hier, na *die priester*, op mij een zeer ongewonen

B. Lamfr. later ziet dan R. is zeer natuurlijk; tegen dit (derde) gewag is dan ook, op zich zelf, geen bezwaar.

(1) Ren. beslist hier niets, daar deze Mnl. passages uitbreidingen zijn, die in Ren. niet voorkomen; zie beneden, 203 de vergelijkende tabel. Het tweede brokje boerentafereel in Ren. komt overeen met het derde Mnl. (AF 788-804), dat hier niet in 't geding is.

indruk (of eigenlijk dien van vulsel) maakt; het tweede, *kerchere,* naar de voorbeelden bij V. te oordeelen, in de zuidelijke gewesten alleen als een ongemeen, literair woord van algemeene beteekenis: kerkelijk hoogwaardigheidsbekleeder, kerkvorst, prelaat, nu en dan in de literatuur gebruikt, geenszins, als in de noord(ooste)lijke gewesten, bekend als vaste titel voor een eenvoudigen dorpspastoor (zie nog bij Kil. i. v. het merk: „vetus Sicamb. j. prochiaen"). Maar zelfs al zet men dus, als billijk is, deze samenstelling *kerchere* op rekening van den Hollandschen afschrijver van F, dan blijft nog het aan AF gemeene bloote *heere* zonderling.

e. vele in den zin van: zeer, mnl. *harde* (gelijk ditmaal juist F trouwens heeft); nergens elders in R. I A gevonden (zie Td. 192).

Dit alles in aanmerking nemende, heb ik nogmaals, als indertijd in Ojb. voornamelijk L (en B) als leidraad nemende, getracht de oorspronkelijke orde te herstellen. En inderdaad, wanneer wij de in LB ontbrekende en gebrekkige regels 761-5 schrappen, op AF 733 (**729**) laten volgen AF 766 76 (**730-40**) — met vervanging in den eersten regel van *ghesprongh en* door *gheronnen* (1) en schrapping van AF 734 —, daarop AF 759-60 (**741 2**) en verder AF 735-58 (**743-66**), en wanneer wij eindelijk nog AF 777-80 (**791-4**), met schrapping van AF 781-82, verplaatsen achter AF 808 (**790**), dan is de geleidelijke volgorde van LB ook in AF hersteld en zijn de hinderlijke herhalingen verdwenen.

Ik onderstel dat het origineel van het voorschrift van AF — hetzij dan al of niet de archetypus: x^1 — een hs. is geweest met één kolom van 24 versregels op elke bladzijde (verso en recto van den opgeslagen codex). Zulk een hs.-formaat van 24 regels per bladzijde is weliswaar niet zeer gewoon; later althans, in de 14de eeuw, wisselt het getal regels op elke kolom (behalve bij de zeer groote hss., waar het tot 50, ja 70 kan stijgen) meestal tusschen 34 en 48; zie b.v. de facsimile's in Ten Brink's Gesch. der Ned. Letterk. Doch de hss. met een kleiner getal regels op elke kolom (bladzijde) zijn toch, naar het getuigenis van den besten kenner van Mnl. hss., De Vreese, niet zóó zeldzaam geweest. Ik verwijs b.v. naar De Vries, Bijdr. t. de krit. v. d. Theophilus (in Versl. Kon. Ac., Afd. Lett. VI 98), waar als hss. van 26 a 27 regels per kolom genoemd worden het Leidsche hs. van Potter's Minnenloop en het hs. van Veldeke's Servatius. Nu kunnen de vier bladzijden (tweemaal verso en recto) van het vóór den afschrijver van AF's gemeenschappelijk voorschrift (x^3) liggende hs. x^1 (zie boven, 36) er dus hebben uitgezien als volgt (naar mijn herstelling van den tekst en de vers-telling mijner uitgaaf):

(1) Gelijk ook H., na mijn uiteenzetting in Ojb., reeds met de drie eerste regels dezer passage, AF 766-8, gedaan heeft (zie a. w. 23, de aant.).

719	rake	743	Lamfreit met eere scerper aex	767	Lancvoet	791	riviere
720	stake	744	Al hadde Bruun lettel ghemaex	768	cloet	792	diere
721	werke	745	ongheval	769	ooghe	793	beringhet
722	kerke	746	al	770	looghe	794	ghedinghet
723	cruusstaf	747	hoorde	771	stave	795	waerp
724	gaf	748	scoorde	772	Bave	796	scaerp
725	vane	749	huut	773	voete	797	torment
726	slane	750	uut	774	loete	798	omtrent
727	Julocke	751	pinen	775	nese	799	gaf
728	Quam gheloopen met haren rocke	752	sinen	776	pese	800	cruusstaf
729	Daer soe daghes omme hadde ghesponnen	753	lier	777	slingheren	801	hals
730	Daer quam up haren stap gheronnen	754	dier	778	vingheren	802	als
731	ouden	755	mesrocht	779	voren	803	vane
732	behouden	756	brocht	780	gheboren	804	ane
733	dies	757	ghewinnen	781	alleene	805	wile
734	verlies	758	binnen	782	beene	806	bile
735	ongheval	759	beede	783	wale	807	hoovet
736	al	760	leede	784	Abstale	808	verdoovet
737	wel	761	meer	785	Ogernen	809	slaghe
738	vel	762	seer	786	lanternen	810	haghe
739	stille	763	ghedooghen	787	man	811	wiven
740	Hadde Bruun ... wille	764	ooghen	788	can	812	viven
741	Hi sach suut onder der sonnen	765	ghesien	789	onghemac	813	liep
742	Voor hem allen comen gheronnen	766	vlien	790	lac	814	diep

Wat zal er nu gebeurd zijn? De schrijver van het voorschrift van AF (x^3) staakte, na **729**: *Daer soe daghes omme hadde ghesponnen*, midden in de eerste verso-bladzijde van zijn voorschrift (x^1), afgeschreven te hebben, even zijn arbeid, wellicht juist vóór 't eind eener kolom van zijn afschrift x^3 (op welke plaats de nieuwe regel althans nu èn in A 734 èn in F 720 nog staat). Later zijn werk hervattende, zocht hij, met dezen op *ghesponnen* eindigenden regel **729** nog in 't hoofd, naar den (reeds vooruitgelezen) rijmregel **730**, eindigende op *quam... gheronnen*, en zag juist aan 't slot derzelfde bladzijde van zijn voorschrift x^1, waarin hij was blijven steken, *comen gheronnen* staan (**742**). Hierdoor misleid, schreef hij nu — de 12 regels **730-41** overslaande — onmiddellijk na **729**, in plaats van **730**, bij vergissing **742** af, met verandering van den inf. *comen* (die na **729** in de lucht zou hangen) in *quam* (dat hij zich ook wellicht van den vooruitgelezen regel **730** herinnerde en dat ook even te voren, **728**, in gelijk verband voorkwam): van deze door achteloosheid veroorzaakte contaminatie van twee verzen (**730** en **742**) was A 734 de vrucht. Op dezen dwaalweg voortgaande, schreef hij de geheele tweede (recto)-bladzijde van zijn voorschrift af, tot en met het slot, 24 regels verder: *Hine dorste bliven no mochte vlien* (**743-66** = A 735-58); toen hij, zijn voorschrift eens overziende, op de versobladzijde, naast de door hem laatst overgeschreven recto-blz. van x^1 de 12 overgeslagen regels (**730-41**) zag staan! Wat te doen? Dat twaalftal verzen, met het aardige omtrekje der „oude quenen”, geheel weglaten zou jammer zijn; liever dus getracht de fout te herstellen! Om echter dit laatstgenoemde tafereel — dat nu niet meer aan het gewag van vrouwe Julocke (**727-9**) kon aansluiten — niet te bot op den laatsten regel (**766**) te laten volgen, neemt hij eerst de twee slotregels van het overgeslagen twaalftal, waarin sprake is van den reeds meermalen vermelden Lamfreit, en maakt den tweeden daarvan (**742**), reeds eenmaal gebruikt (als A 734), door een kleine wijziging (vervanging van *voor hem allen* door den naam *Lamfreit*) pasklaar voor dit nieuwe verband (A 759-60), laat L. (evenals in **706-26** = A 710-30), in een vijftal verzen van eigen maaksel (A 761-5) nogmaals volgen door den pastoor en den koster — een steeds geliefd en voor de hand liggend motief — en door *die oude liede metten jonghen*, welke laatste hem dan, met een lichte wijziging van *gheronnen* (**742**, aldus ook nog in B 788!) in *ghespronghen* (A 766), een gereeden overgang aan de hand doen tot de „oude quenen” en den verderen inhoud der overige tien overgeslagen verzen (**731-40** = A 767-76). Nu moet hij zijn voorschrift hernemen waar hij vóór de ontdekking van zijn „overslag” gebleven is, aan het slot der tweede (recto-)

bladzijde van x^1 (**766**), tevens wederom (toevallig of niet?) aan 't slot eener kolom van zijn eigen afschrift (776, althans juist aan 't eind van kol. 197 *a* van A, nagenoeg geheel samenvallende met het slot van kol. 190 v° *b* van F). Doch het geknutsel met die 12 overgeslagen verzen heeft hem het spoor bijster gemaakt: andermaal tast hij mis en neemt, in plaats van de volgende verso-bladzijde) van zijn voorschrift (**767**), de naastvolgende recto-bladzijde en schrijft daaruit de 6 eerste verzen (**791-6**) af, met inlassching van een paar verzen van eigen makelij (A 781-2), waartoe misschien een vlak voorafgaand, op *onghemac* eindigend vers (**789**) hem verleidt): A 777-84 = F 763-770. Daarop bemerkt hij echter zijn nieuwe vergissing en keert hij terug tot de vorige, overgeslagen verso-bladzijde, die toevallig zich niet kwalijk aansluit bij het onmiddellijk voorafgaande (**767-90** = A 785-808), en gaat eindelijk voort met het overgebleven deel der laatste recto-bladzijde (**797-814** = A 809-24), waarna hij, al dan niet voldaan over zijn handig wegmoffelen eener begane fout, zijn arbeid geregeld voortzet.

„Een reeks ingewikkelde onderstellingen, geheel uit de lucht gegrepen", zegt menigeen wellicht. Inderdaad dat de zaak zich juist zóó en niet anders heeft toegedragen kan ik niet bewijzen; ook andere combinaties zijn mogelijk, waartoe de veelvuldige herhaling derzelfde rijmen in een kort bestek (1) aanleiding kan hebben gegeven. Hoe het ook precies in zijn werk gegaan zij, het beste bewijs voor de juistheid mijner gissingen blijft m. i. hierin gelegen, dat nu inderdaad een goed aaneensluitend en geregeld beloop verkregen is, terwijl de bovengenoemde hinderlijke herhalingen verdwenen zijn, alleen prijsgegeven wordt hetgeen inderdaad aanstootelijk was (A 761-5 en 781-2), en A 734 + 760 hereenigd zijn tot één regel **742**, waaruit zij door een soort van „celdeeling" ontstaan waren.

Ten slotte wijs ik er nog op dat 1° *sicque ruunt vetulae* van L 307 juist veeleer de vertaling is van *Daer quam up haren stap gheronnen*, zooals het in B 788 en nu ook hier in **730** staat, dan van *D. q. u. h. s. ghesprongnen*, gelijk het in A 766 heet (verg. *ruit* L 299 en 301, als vertaling van *liep* **709** en **717**); 2°. dat de verzen **742-3**, die Ren. 640-1 weergeven, nu behoorlijk bewaard blijven (2).

Om een overzicht der geheele passage te geven, voeg ik hieraan toe een vergelijkende tabel der verschillende redacties.

---

(1) *Cruusstaf: gaf* **743-4** en **799-800**, *vane* **725** en **803**?, *gheronnen* **730** en **742**, *ongheval: al* **735-6** en **745-6**, *ooghen* **764** en **769**, *cloet* **768** en *loete* **774**.

(2) Anders dan Ojb. 35, door Te Winkel (Litbl. f. germ. u. rom. Phil. VI 229) te recht gewraakt.

INHOUD	Ren.	M.	A(F) (1)	L	B
R. en B. komen bij L.; B. in den boom beklemd.	576-84, 590-609	**640-84**	644-88	275-88	695-740
Wat zal B. doen? Hij beseft in levensgevaar te zijn.	—	**685-93**	689-97	289-91	741-7
R. staat in de verte,	(610-)612 *a*	**694**	698	292	757
ziet L. aankomen	624-5	**695**	699	293 *a*	758 *a*
met twee wapenen.	—	**696-7**	700-1	293 *b*-4 *a*	—
R. spoort B. spottend aan zijn maal te besproeien,	585-9 (612 *b*-23)	**698-702**	702-6	294 *b*-6	758 *b*-64
en gaat zijns weegs (naar Maupertuus).	626, 684-9	**703-5**	707-9	297 *a*	765-6
L. ziet B., roept de buren, die komen aanloopen,	627-35	**706-21**	710-725	297 *b*-304	767-9
ook de pastoor met een kruisstaf,	670(-76)	**722-4**	726-8	305 *a*	780-2
de koster met een vaan,	—	**725-6**	729-30		783-4
en vrouwe Julocke met haar spinrokken,	—	**727-9**	731-3	305 *b*-6	785-7
en oude tandelooze wijven.	—	**730-2**	766-8	307-8	788-9
Ieder durft B. nu aanvallen: moraal.	—	**733-40**	769-76	309-14	814-9
B. ziet voor allen uit [L. aankomen]	—	**741-2**	759-60+734	325	808
[ook den priester, den koster met de vaan en oude en jonge parochianen] (2)	—	—	761-5	—	—
L. met een bijl komen aanloopen;	640-1	**743**	735	326*a*(+293 *b* -294*a*)	—
het gerucht hoorende, zet hij alles op 't spel,	636-9	**744-7**	736-9	315-8	790-3
rukt kop en pooten los, met achterlating van oor, wangen enz.;	642-51	**748-55**	740-57	319-23	794-807
hij durft blijven noch vluchten.	(652-3, 669)	**766**	758	324	—
Otram Lancvoet steekt (met een „verh. cloet") naar B.'s oog;	(679)	**767-9**	785-7	334-5	(827)
verschillende dorpers, onder welke de zoon	654-68 (= BH 636 1-11)	**770-85**	788-803	326-9	820-39
eener lantarenmaakster .	677	**786**	804	—	—
en anderen, te veel om te noemen, takelen B. toe.	680-3	**787-90**	805-808 (ontbr. F)	330-1 *a*	—
B. had veel te verduren,	—	**791-4**	777-80	—	—
[hem naderde groot onheil, de een sloeg, de ander stak]	—	—	781-2	—	—
de een hieuw, de ander wierp, vooral L. was fel;	—	**795-5**	783-4	331 *b*, 336-7	(827, 844)
zij deden B. groot leed, dat hij moest gedoogen;	—	**797-9**	809-10	—	—
ook pastoor en koster slaan er op los.	674-6	**800-3**	811-4	332-3	(809-12) 840-3
L. slaat hem zóó hard (met een bijl),	—	**804-7**	815-7	338-9 *a*	853-5
dat B. opspringt, tusschen een troep oude wijven, die in 't water storten,	—	**808-14**	818-24	339 *b*-43 *a*	856-62
o. a. vrouwe Julocke enz.	—	815 enz.	825 enz.	343 *b* enz.	863 enz.

(1) F over 't geheel = A (doch anders genummerd), behoudens enkele beneden te bespreken afwijkingen, met name de uitlating van A 787-90.
(2) Het door mij uitgeworpene tusschen [ ].

Uit deze tabel blijkt dat de volgorde van L, in het bovenstaande tot leidraad en richtsnoer genomen, ook nu nog niet volkomen met die van mijn tekst overeenstemt: **741-3** en **767-9** zijn in L een eindje verplaatst. Maar zulke kleinere omzettingen (en herhalingen) komen in L telkens voor (zie boven, 17 en passim) en behoeven dus hier niet te verbazen; evenmin als de omstandigheid dat van Brune's weifeling (in L tweemaal vermeld: 315 *a* en 325 *a*) in 't Mnl. nauwelijks eenig gewag is (tenzij dan in **685**, waaraan echter reeds L 289 *a* beantwoordt), of dat L 326 *b* = 301 *a* (< **714**) is (1). En anderzijds behoeft de omstandigheid dat ook B noch met onzen hersteldeu tekst, noch zelfs met L in volgorde volkomen overeenstemt (**733-42**, **767-9** en **800-3** zijn daar verplaatst), evenmin twijfel te wekken aan de juistheid dier herstelling: de omwerker van R. II, hoewel kennelijk een tekst voor zich hebbende, die telkens dichter dan AF bij den archetypus en bij L stond, heeft toch inderdaad ook telkens omgewerkt, en ook andere bronnen gebruikt.

Met dat al gevoel ik geen volstrekte zekerheid, dat ik het wit zuiver getroffen heb. Zoo moet ik erkennen dat A 785: *Een, hiet Lottram Lancvoet* zich beter aansluit bij 777-784, waarin van *menighen dorper* wordt gewaagd, dan na mijn verschikking dezelfde regel (**767**) bij het nu voorafgaande, waarin van geen dorpers sprake is. Ik acht het dan ook zeer wel mogelijk, dat de critiek in het bovenstaande samenstel van gissingen een zwakke stee zal ontdekken (2), die het, althans ten deele, als een kaartenhuis zal doen ineenstorten. Ten deele; want dat A 766-8 (**730-2**) op 733 (**729**) behooren te volgen en dat A 761-5 onecht zijn, acht ik wel zeker.

Zien wij thans wat er nog omtrent de afzonderlijke verzen dezer passage valt op te merken,

730 *up haren stap* naar A, hetzij in den zin van: stok (Kil.: „vetus j. staf. *Baculus*"), hetzij in den gewonen van: (soort van) gang. De eerste bet. wordt echter door Franck 302 (verg. Tschr. XVII, 277, doch ook V. VII 1942) betwijfeld, o. a. omdat noch L 308, noch B 788 daarvan eenig gewag behelst; en zij is ook inderdaad sedert nergens gevonden (zie V.), noch ook door F 752: *te haren staf* bevestigd. De laatste bet. acht ook ik waarschijnlijker; bedoeld zou dan zijn: „toen kwamen zij op haar gewonen

---

(1) Verg. ook beneden, **1444-1686**, de passage der biecht aan Grimbeert, waar ik aanneem, dat L de oorspronkelijke, in AF bewaarde volgorde gewijzigd heeft: juist het omgekeerde dus van het hier betoogde.

(2) Dit is inderdaad reeds geschied! Zie de Verbeteringen en Toevoegsels aan het slot. (Noot bij de correctie.)

sukkeldraf (of eig.: stap) aangeloopen" ; en mijn lezing *gheronnen*" strookt daarmede ook niet kwalijk. F.'s vermoeden eener (misverstane en daarom „vereenvoudigde") samenstelling van *stap* schijnt mij onnoodig. — *gheronnen* naar B 788 en L 307: *ruunt* × A 766, F 752: *ghesprongheu*; zie boven, 198, 202.

732 *Cume eenen* naar A 768, B 789: *nau*, L 307: *vix* × F 754: *enen tant niet.*

735 De regel is in A 771, F 757: *Ende groet ongheual* toch al te kort. L 311: *dum dampna, pericula servat* (= mnl. *hevet*, evenals L 221: *adservat* = **509**: *hadde*) is zeker de vertaling van **734** en levert dus niets op ter aanvulling van **736**; *scande* uit B 815 zou aan een in AF uitgevallen *lachter* (dat het ook elders wel vervangt, zie op **1470**) doen denken, of ook zelf hebben kunnen staan naast *scade* (verg. **1274**). Naar Velthem III 51, 9 (*Die toren heeft ende ooc verlies* enz.), welke plaats wel een herinnering aan deze, uit het beroemde avontuur van B., schijnt of anders ten minste dezelfde spreuk bevat, lees ik echter hier toch liever: *toren ende g. o.*

737 *an* naar F 759, B 817 en L 313: *in*: de enkele dat., naar A 773, zou ook een goede, doch een andere bet. geven; verg. **420** en V. VII 569. — *armen* van F zou kunnen doen denken aan een oorspronkelijk *ármmàn* of *ármìnc* (verg. boven, op **161**); doch naar analogie van **560**, **1813**, **2500** schrijf ik ook hier, naar A: *arem man.*

741 *suut* naar A 759 (× F 745 : 0 = L 325 alleen: *sub sole*); een wellicht niet strikt noodige verduidelijking van *onder der sonnen*, dat reeds: in 't Zuiden, waar de zon des middags, om 12 uur, staat) beteekent (zie V. VII 1566).

742 naar A 734, F 720 ∞ A 760, F 746; zie boven, 198-9.

743 Zie boven, op **696**.

745 *meerre* naar F 723 en L 316: *deteriora* × A 737: *meer.*

746-7 Met J., H. en naar F 724-6 en L 317 trek ik den bijzin met *doe* (althans ook) bij het voorafgaande; denkelijk is de zin ἀπὸ κοινοῦ bedoeld (vergelijk Td. 231), hetgeen ik dus ook in de interpunctie tracht uit te drukken.

748 A 740: *spranc up*, F 726: *spranc ende trac*, B 794: *tooch*, L 319-20: *Extrahit* ... *nititur extrahere.* Alleen in AF is dus sprake van springen; in alle andere bewerkingen, en ook in F, wordt daarentegen genoemd een trekken, dat hier ook zeker ten minste even goed thuis hoort, en dat bovendien geheel beantwoordt aan Ren. 642, waar de varianten een ruime keus van ww. voor: trekken, rukken, wringen geven, maar geen van alle van een sprong gewagen. Het Ofr. hs. B, waarmede onze Reinaert meestal 't nauwst verwant blijkt, heeft: *B. se restraint, sache*

et resache. Dit laatste, aan 't Ofr. (Noordfr.) ook in 't Mnl. ontleende ww. (*saken*) durf ik hier echter niet schrijven, omdat onze hss. er geenerlei aanleiding toe geven en het woord elders in R. I niet voorkomt (en, naar de voorbeelden bij V. te oordeelen, ook voornamelijk in Brabant bekend is geweest). Wel echter durf ik *spranc* van AF (ontstaan door de bijgedachte aan den vooruitgelezen regel **809**?), dat door niets buiten AF gesteund wordt, naar die Ofr. lezingen veranderen in *wranc*, en bovendien uit F(B) overnemen *trac*. — *hem* naar A 740 (en B 794 : *hi*) × F 726 : 0.

750 *Al* naar A 742, F 728 × B 796: *Dus*. Dat **756** dan denzelfden aanhef heeft als **744** en **750** pleit wellicht eer vóór dan tegen deze lezing (zie Td. 233). Men zou hier zelfs bijna denken aan zekere opzettelijke, regelmatige herhaling, om de 6 regels, a. h. w. strophen van 6 verzen met denzelfden aanhef; verg. boven, op **579-80** en b.v. hetgeen Kalff, Lett. I 236 opmerkt naar aanleiding van Fragm. Troyen 6666-6711 (1). Ook dat AF hier omstandiger dan LB vertelt (eerst over oor en wangen, daarna opnieuw over de klauwen) is geen grond tot argwaan: LB bekorten dikwijls (zie boven, 17 en Ojb. passim).

753 De bijzonderheid, in L 320: *leva* vermeld, dat B. juist zijn linker oor in den boom liet zitten, wordt in AFB niet gevonden; evenzoo heeft **936** L 397: *leva* × AFB : 0. Alleen op gezag van L × AFB durf ik echter geen *luchter* inlasschen, te minder nu het woord op beide plaatsen het vers overvullen zou; verg. ook **844**, **935**, **988** en B 889. De eigenlijke beteekenis of bedoeling dezer toevoeging(?) van L ontgaat mij.

754 *ne sach man* naar F 732 (*men*), B 798, en Ren. 648: *Onc nus ne vit si laide beste* × A: *Nye maecte God* (= Ren., hss. aL : *Dex ne fist*).

755 *mesrocht* naar A 747 (verg. Td. 183, 199) × F 733: *becocht*, waarvan V. slechts één voorbeeld, uit Utrecht, geeft; zie boven, 75, en verg. straks op **760**.

757 *ute* naar F 735, B 801 × A: 0.

759 *ruwe* (= holl.-mnl. *ruuch*, mnl. *ruig*, harig, verg. **2830**) naar B 803: *ruge* × A 751: *twee*, dat, vlak vóór *beede*, toch wel heel zonderling is, en graphisch wel uit *ruwe* ontstaan kan zijn (F 737 en L 321-2: 0). Verg. ook op **939**.

760 *gherochte hi uut* naar A 752 × F 738: *bedochte hi hem*; welke laatste lezing aanvankelijk, in verband gebracht met den volgenden regel en opgevat als sombere overpeinzing van den rampzaligen B., geestiger schijnt en verkieselijk boven de voor

(1) Al durf ik niet zoover gaan, hier dan ook naar die beide andere verzen, doch tegen AF, te lezen: *Al hadde ... brocht uut*.

lateren haast hinderlijke herhaling van **750** en **756** (en bovendien nog min of meer met L (315 en) 325 schijnt overeen te stemmen), doch bij nader inzien toch niets dan een wijziging in F blijkt, ter vermijding van den in de noordelijke gewesten ongehoorden vorm *gherochte* (verg. boven, op **755**).

764 *ran* naar F 742, B 799 × A 756: *liep*; verg. boven, op **338** en zie Td. 183. Zonderling dat F hier, en ook elders soms, de eigenaardige woorden van R. I A beter heeft vastgehouden dan A; elders is F soms meer = B (zie boven, 41, noot 3 i. f.).

766 *mochte*, naar L 324: *Sic nec abire potest et remanere timet* × A 768, F 744: 0 (B anders); de inlassching, schoon niet strikt noodig, verbetert ontegenzeggelijk de bewoording en het rhythme.

767 *Otram Lancroet* naar F 771, B 827: *oterum lang tee*, P: *otram die lange*, L 334, 362: *Ocris* en Ren. 659: *otrans* (hs. L: *de la lantree* — en CMa iets dergelijks — toch louter toevallig eenigszins op *lancroet, lanctee* gelijkende?) × A: *lottram lancroet*. Zou *Lottram* wellicht uit een ofr. *l'otrans*, (verg. b.v. de Ital.-Fr. namen *Lisengrin* en *Lesengra* < fr. *Isengrin* in Ren. XXVII) of door een onwillekeurige alliteratie met of prolepsis vóór *Lancroet* uit *Otram* ontstaan kunnen zijn? De naam zal toch wel niet zuiver Dietsch, maar uit het Ofr. overgenomen zijn; men zou dan, naar analogie van *Oberon*, *Ogier* enz., misschien voor ofr. *Otran* een Ogerm. grondvorm **Ald-hram* kunnen onderstellen (zie in Förstemann, Altd. Namenbuch I² 61 den naam *Altraban*). In allen gevalle schijnt de alleen in A voorkomende begin-*l* in 't Mnl. dus onecht.

768 *verhoornden* naar De Vries' fraaie emendatie (Tschr. I 13), gegrond op L 334: *Contum cornutum*, en wellicht ook nog te steunen door Ren. 679: *corne de buef*, nu in allen gevalle schitterend bevestigd door F 772, waar het gegiste woord inderdaad staat. Trouwens ook zakelijk is zulk een „verhoornde cloet" wel van elders te staven (en reeds gestaafd); hetgeen ik voor later bespaar.

770 *Vuulmaerte* naar A 788: *vulmaerte* en F 777: *wlmar* (1); verg. namen als *Mayken Vuylpoorte* (O. L. H. Minnevaer, bij V. Vloten, Kluchtsp. ² I 158), *vrou Vuyle* (Antw. Liedb. no. CCXV, Veelderh. geneuchl. Dichten 115) en latere namen als „Klaartje Klonters, een Morssebelletje" (Bredero, Moortje) enz.

770-1 A 788: *scerpe loghe ... koken ... staue*, F 774: *scarpe loge ... roeren ... maelstaue*, B 832: *Baerdeloge*. H. 115 wil lezen: *Vrauwe Vuelmaerte ende Scerpeloghe*, op grond van 1° het ongehoorde eener zegswijze *eenen sc. l. coken* (in D. Wtb. alleen

---

(1) Niet *wimar*, als ik Nh. 33, op D.'s gezag, meende.

einen mit (*scharfer*) *lauge waschen*, *zwagen*, *übergiessen* enz.), 2° de parallelie van *Abel Quac ende mijn vrauwe Bave* in A 790, B 833 met B 832: *Baerdeloghe ende auesoete*, waarnaar men ook hier twee (vrouwelijke) personen mag verwachten, waarvan de eene dan een naam zou dragen, samengesteld met *looghe*. Het tweede argument acht ik zwak; en op het duistere *Baerdeloge* (toch geen Hollandsch fabricaat van den afschrijver, contaminatie van *B*(*a*)*erte* en *Badeloghe*?) mag ook niet veel gebouwd worden. Het eerste echter is niet onjuist; ook in 't inmiddels verschenen Mnl. Wdb. IV 721-2 (*Loghe*) is alleen sprake van *wasschen*, *dwaen*, *beghieten* en verder van *maken*, niet van *coken* of *roeren*, dat voor de bereiding nauwelijks noodig schijnt te zijn (1). Hierbij komt nog dat het ww. *coken* en ook *roeren* noodwendig een datief, en dus niet *ghinckene* (AF), maar *ghinckem* zou vereischen (zie boven, 129, doch ook V. Helten, Mnl. Spraakk. § 340; Franck, Inclin. im Mnl. 92). Ondanks dit alles blijf ik bij de opvatting van *sc. l.* als object, in twee woorden; en wel vooral met het oog op de talrijke welbekende voorbeelden van soortgelijke Germaansche of middeleeuwsche beeldspraak in onzen Reinaert: zie **701**, **1207**, **1962**, **2182-6** enz. en verder Stoett, Spreekw.[2] 1501. Van de beide ww. *coken* en *roeren* schijnt het laatste mij nog het best met (*mael*)*stave* in verband te brengen; leest men *coken*, dan is *sc. l. c.* samen een figuurlijke uitdrukking voor: ranselen, waar de staf a. h. w. buiten staat). *Roeren* moet dan òf (evenals *coken*) beteekenen: al roerende bereiden òf: aanraken (min of meer ironisch gebezigd), nu de bet.: treffen, raken, in praegnanten zin, blijkens V. VI 1542, zeldzaam is. Ik laat echter, in deze verlegenheid, *ghinckene* maar staan.

771 A 789: *staue*, F 775: *maelstaue*. Het tweede, oogenschijnlijk een nieuwe vondst, blijkt bij nader inzien vrij onhandelbaar. Een samenstelling met *malen*, molere schijnt in deze figuurlijke zegswijze aanvankelijk niet ongepast, maar is toch nog nergens elders aangewezen. Bovendien is malen geen brouwen; en alleen bij 't laatste zou een roerstok te pas komen (verg. **2183**); zie ook Verdam in Tschr. XXX 303. Van een schildersstaf (nhd. *malstab*) kan in dit verband nog minder sprake zijn. LW.'s verklaring (Tschr. v. Boek- en Bibliotheekw. 1910, 106) als: het tegenovergestelde van een *gepinde staf*, uit **mael* < ofr. *mail* < lat. *malleus*, hamer, kolf (nog in ons *Maliebaan*, *-veld* enz.) is wel aardig bedacht, maar, zoolang van zoodanig *mael* in 't Mnl.

---

(1) Zie, behalve het door M. aangehaalde, nog Grimm, KHM. no. 74, waar in een sprookje van vos en wolvin de boeren de laatste „ertappten und eine scharfe Lauge von ungebrannter Asche über ihr Fell gossen'.

geenerlei ander spoor gevonden is, toch uiterst onzeker (1). Zoo schijnt nog 't eerst mogelijk een samenst. met *mael-* < og. *mahal* (got. *mathl*), als mnl. *maelgoet, -man, -recht, -schap, -stat*; verg. verder Ned. Wdb. IX 19 vlgg. Een *maalstaf*, als benaming van den bodestaf bij de oproeping tot de *malenspraak* of wel van den gerichtsstaf, de „roede der justicie", zou inderdaad wel denkbaar zijn; maar hij is door mij toch niet aangetroffen in de breede verhandeling van V. Amira, Der Stab in der german. Rechtssymbolik (in Abhandl. d. Bayer. Akad., Phil.-hist. Kl. XXV [1]), noch in Puntschart's uitvoerige bespreking dezer verhandeling (in Mitteil. d. österr. Instit. f. Geschichtsf. XXXV 339-60), noch in Gierke—Brunner, Deutsches Rechtswörterbuch. Maar ook al bleek deze gegiste samenstelling te bestaan, dan zou het woord toch stellig, evenals al dergelijke tot de Germaansche marken betrekkelijke benamingen, eer in het Noord(oost)en thuis hooren, niet in Vlaanderen, en dus te beschouwen zijn als een der vrij talrijke noordelijke inmengsels van den afschrijver van F (zie boven, 131 vlgg.). Nu deze gissing mij voorshands slechts de minst onaannemelijke lijkt en *maelstave* bovendien het vers zou overladen, moeten wij dus, meen ik, voor dit geschenk van F bedanken en ons hier aan het enkele *stave* van A houden.

772 *Abelquac* naar A 790, B 833 (in beide aaneen geschreven, evenzoo in P) × F 776 : alleen *Abel*; zooveel als: mooiprater, zwetser, een samenst. als *albedil, schoontooch*? Een werkelijke (voor)naam *Abel* schijnt in 't Mnl. weinig aannemelijk. — *mijn* naar AP × FB : 0, als parodiëerend gebruik van den adellijken titel = fr. *ma dame*; dat *mijn vrouwe* jonger zou zijn dan het enkele *vrouwe* (als J. in de noot beweert) vereischt toch nader betoog. — Komt *Bave* als vrouwennaam meer voor?

774 *om eene langhe loete* naar F 778 en B 831 : (*had*) *een lange loete* × A 792 : *beede om eene cloete*; kennelijk is *beede* een dittographie naar **773**, en *cloete* een contaminatie van het manl. *cloet* van **768** en dit *loete*, dat ook B 777 voorkomt; zie verder Ojb. 37, V. IV 710.

775 *Ludolf* naar F 779, B 821 (en A 796, waarheen hij verdwaald schijnt) × A 793: *Ludmoer*, een, zooveel ik weet, alleen hier gevonden naam. — *langher* naar AF × B : *breder* (maar P: *breder, langer*), temet ook als comische parodie op een **Willem* (*van Oringen*) *metter corter nese* < *Guillaume au cort*

(1) Uit de verkleinde, niet zeer duidelijke reproductie dezer plaats in F, te vinden vóór Teirlinck 1, zou ik haast eer: *maelidaue* dan *maelstaue* lezen. Maar daarmede ware nog niets gewonnen: wat is *-dave*?

nez? Trouwens, deze onbehouwen boerenkinkels hebben, evenals hunne latere genooten bij Breughel, Ostade enz., meest l a n g e neuzen (**775**), voeten (**767**), vingers (**778**), lijven (*Bouwen Langlijf* bij Bredero) enz.

777 *slingheren* naar F 781, B 825 × A 795: *zwinghen* (: *vingheren*); zie boven, 140.

778 A 796: *Ludolf*, F 782: *Grindemont*, B 826: *Her Bertout*. De eerste naam schijnt hierheen uit **775** verdwaald, de tweede meer Hollandsch dan Vlaamsch (zie Nh. 33 en verg. nog mhd. *grinthār*; of mag men denken aan mhd. *grinden*, openstaan: een naam, herinnerende aan Breughel's boerentronies en dus zeker niet ontoepasselijk?). *Bertout*, hoezeer alleen in B gevonden, maar krachtig gesteund door Ren. 655: *Bertot*, schijnt mij, als ontwijfelbaar Vlaamsch-Brabantsch, van de drie namen nog de aannemelijkste; en dan wel, naar B, voorafgegaan door het adellijk praedicaat *heere* (*her* komt in A zelden voor, zie boven, 125), wegens zijne in **780-5** breed uitgemeten hooge afkomst en als standgenoot van *mijn vrauwe Bave*. — *langhen* naar FB × A: *crommen*, dat uit **782** ontleend schijnt; lange (hebzuchtige?) vingers dunken mij eigenaardiger dan kromme (gierige?), wat alleen of vooral op hunne beenen toepasselijk schijnt.

780 *Want* naar A 798 × F 784: *bi dien* < *bedi* (?), dat ook in **653** F, **886** F voorkomt, maar toch alleen of vooral in B schijnt thuis te hooren (zie Td. 187 en verg. op **653** en **886**).

785 *Ogernen* naar A 803 (F 789: *Hogernen* met *H-* uit een Vlaamsch voorschrift): een soort van femininum van *Ogier*? Verg. Ren. 665: *li filz Oger*.

786 *outmakigghe* naar A 804: *houtmakigghe*, oplapster, volgens V.'s eenvoudige, dit oude struikelblok opruimende verklaring (Mnl. Wdb. V 2054 en Feestbundel Kern 189); ook al wordt deze helaas niet bevestigd door F 790: *Ende was een maker v. l.*, en al strookt dit laatste oogenschijnlijk beter met Ren. 677: *Cil qui fet pinnes et lanternes*.

787-90 naar A 805-8 en L 330-1*a* × FB : 0; zie boven, 203. Ik schrijf het ontbreken dezer vier regels toe aan een der talrijke uitlatingen van F, waarmede B hier toevallig overeenstemt; verg. b.v. **820**.

791 *beneven* naar F 763 × A 777: *beneden*; verg. op **504**. L 343: *labentem subtus* ondersteunt oogenschijnlijk A, maar is toch eigenlijk de vertaling eener latere plaats (**813**), en beteekent ook iets anders: d a a r beneden stroomende.

795 *slouch* naar A 783, F 769, ten nauwste beantwoordende aan L 331: *hic ferit, ille jacet* (K.: *jacit*). — Hiervóór hebben A 781-2, F 767-8 (behoudens de spelling) overeenstemmend: *Hem naecte*

groet onghemac: Die een slouch, die ander stac. Ofschoon ook B 837: *stac ende sloech* heeft en dezelfde ww. ook **1583** verbonden voorkomen, meen ik toch deze twee regels, lamme herhalingen van het reeds gezegde, als onecht (gemeenschappelijke fout derhalve van AF) te mogen verwerpen: de eerste verschreven naar het voorafgaande *onghemac* **789**, de tweede naar het volgende *die een slouch* **795**. Wil men ze behouden, dan kan men, ter vermijding van een dubbel *slouch*, in **794** *b* in plaats daarvan òf met M. lezen: *hieu* òf met F. 291: *scoot.*

796-808 In deze verzen vertoonen de bewerkingen vrij aanmerkelijke verschillen. De „prosopographie" der „dorpers" is namelijk niet overal dezelfde; hunne nomenclatuur en „aankleeding" schijnt wel (evenals b. v. die der dieren in **1857-68**) beschouwd te zijn als een soort van stramien, waarop ieder vrij borduren mocht (zie ook de talrijke varianten in Ren. 655). Zoo heeft Balduinus hierop een „bucolische fantasie" gecomponeerd en ons (L 327-9) dus vergast op een — in het incunabel schromelijk bedorven, maar toch nog herkenbare en door Haupt keurig herstelde — bloemlezing van Virgiliaansch-bucolische namen: voor ons meer vermakelijk dan nuttig, immers hier bij de tekstcritiek niet te gebruiken. Voor 't overige vinden wij — afgezien van de boven, 209-10 reeds besproken *Abelquac, Ludolf, Bertout, Hughelijn* enz. in AF en van eenige anders genaamde boeren in B, die hier geen verdere bespreking vereischen — nog de volgende naams- en persoonsverwisselingen.

In A(F): *Lamfreit* — met een „aex" en een „baerde" (699-701) of met een „scaerpe aex" (735, 760: zie boven, op **695**) — die B. „al te scaerp" is (784) en hem ten slotte „met eere scerper bijlen" (= de „aex"?) den laatsten slag „tusschen hals ende hoeft" toebrengt, welke B. op zoo onverwachte wijze onder een troep oude wijven doet stuiven (815 vlgg.). Met A komt F geheel overeen, behalve op de laatste plaats, waar de eer van dezen gewaanden genadeslag aan *Otram* is toebedeeld (F 798 vlgg.). — In L komt *Lanfreidus* met „securis" en „dolabra" (293-4 = A 699 en 326 = A 735, 760); later *magis addens fera verbera plagis Non parcit misero quem ferit ense fero* (336-7) = A 815 vlgg., behalve dat hij hier in plaats van met „securis" en „dolabra" van 293-4 met een „ensis" gewapend is (zie verder nog 362). — In B komt *Lantfreit* aanloopen, oogenschijnlijk zonder eenig wapen (767); later nadert hij B. (808 = A 735, 760?), en worden hij en *Oterum* genoemd als degenen die B. zeer veel afbreuk deden, *Lantfreit* gewapend met een „haec", *Oterum* met een „lange loete" (827-31).

Naast Lamfreit wordt in A genoemd *Lottram Lancvoet met een ... cloet* (785), die daarmede B. naar zijn oog steekt, maar

verder geen rol speelt; in F daarentegen komt hij (hier, 771, *Otram* geheeten) 798 ten tweeden male op, in de rol, in A aan Lamfreit toebedeeld, maar met een bijl gewapend (zie boven, 211); in L doet *Ocris* met zijn *contus cornutus* hetzelfde als *(L)Ot(t)ram* in AF (zie verder nog 362); in B wordt *Oterum Langtee* slechts éens, naast *Lantfreit*, genoemd (zie boven, 211).

En naast deze beiden wordt in L 338 en 363 nog genoemd *Hatto* (*Octo*), wien hier de eer te beurt valt van den „coup de grace", in „juncturis humeri", met de „securis" (van *Lanfreidus* geleend!?). In B daarentegen is 't *Lantfreits broeder*, die dit met „eenre ameyde" verricht (853).

Uit deze vergelijking blijkt 1⁰ dat in L en B de boeren elkaars wapens schijnen geleend of verwisseld te hebben: in L zwaait *Hatto* de bijl van *Lanfreidus*, die in plaats daarvan een zwaard (als boerenwapen vrij oneigenaardig) voert; in B heeft *L.* een haak, *O.* een „loete", *L.'s broeder* een hameide. Deze verwisselingen schijnen reeds op zich zelf onoorspronkelijk; beiden, L. en O., dienen toch wel tot het einde van het gevecht hetzelfde wapen te behouden: L. hetzij „aex" of „baerde", O. den „cloet". En 2⁰ blijkt — gelijk ook F. 303 reeds opgemerkt heeft — dat die laatste beslissende slag (met de bijl tusschen hals en kop) in alle vier de hss. of bewerkingen aan verschillende personen toegeschreven wordt: in A aan *Lamfreit*, in F aan *Otram*, in L aan *Hatto*, in B aan *L.'s broeder*. Nu maken *Hatto* en *L.'s broeder* toch sterk den indruk van plaatsvervangers; en tusschen *L.* en *O.* kan, dunkt mij, de keus ook niet moeilijk zijn. Het ligt voor de hand dat alleen aan den reeds meermalen, o. a. nog even te voren (**796**) met nadruk vermelden — en in **780-1** als *best gheboren* uitgemonsterden! — Lamfreit, den bezitter van den „hof", die het tooneel van het gevecht is, en tevens van de „bijl", waarmede deze slag wordt toegebracht (**697**, **743**), de eer toekomt om, evenals de vorst of edelman bij een jacht, B. af te maken. Dat hem dit mislukt maakt deze parodie van een jachttafereel uit een ridderroman en den persoon van L., na B. de hoofdfiguur der schilderij, des te comischer. Ik lees dus in **804** — anders dan F. 303 — evenals in **796**, naar A *Lamfreit* × F: *Otram*. Nu dit (min of meer) vaststaat, kunnen wij verder gaan.

Ook **797-804** luiden in A 809-14, F 791-8 en B 838-42 zeer verschillend, terwijl in L 339 slechts enkele woorden aan deze regels schijnen te beantwoorden. Toch lijkt F 793 = B 839 (= **799**), dat een zuiver rijm op *cruusstaf* geeft, wel eer echt te zijn dan A 812, welk vers reeds wegens 't klinkerrijm als lapwerk beschouwd mag worden (zie boven, 140). Ook de volgende vijf

regels van F 794-8 zijn stellig fraaier en ook echter dan de drie, die er in A aan beantwoorden: 811, 813-4; F 794-5: *Die pape liet den cruusstaf Ghedichte gaen in sinen hals* worden immers bevestigd door B 840-1: *D. p. l. d. c. Dicke gaen omtrent s. h.* (**800-1**), waaraan dan F 796-7, gedeeltelijk bevestigd door B 842-3, zich zeer goed aansluiten (**802-3**).

Moeilijk blijven ten slotte de regels **797-8**. Vooreerst de keus tusschen A 809: *B. ontfinc al sulc payment* en F 791: *Si deden B. groten torment*; ze beide, als een rijmpaar, te behouden gaat kwalijk, nu de derde, op beide rijmende regel, hoezeer verschillend bewoord, toch in hoofdzaak gestaafd schijnt door het in A 810 en F 792 en bovendien in B 841 voorkomende (van hier verdwaalde?) rijmwoord *omtrent*. Daar nu A 810, vergeleken met F 792 — inderdaad, zooals F. 304 zegt, een „wol der natur abgelauschter zug" —, onbeduidend is, heb ik de laatste lezing verkozen (**798**). F 791 lijkt veel op een herhaling of vervanging van het (thans in F ontbrekende) vers **789** (A 807), doch omgekeerd schijnt A 809 wel een herhaling of vervanging van **799**: de keus blijft dus moeilijk. De verwarring wordt nog grooter, doordat L 339 *b*: *Juncturis humeri se gemit ille teri* kennelijk overeenstemt met B 838: *B. suchte ende stan myt gronde*, wat ik echter voor een gemeenschappelijke wijziging van LB, naar **864**, **982**, houd. Alles bijeen meen ik **797** te mogen lezen naar F 791 × A 809. Of het mij inderdaad gelukt, is langs dezen weg van redeneering uit den baaierd van verschillende lezingen het oorspronkelijke zuiver te herstellen weet ik niet (1).

Eindelijk lees ik **804** dan naar F, met vervanging van *Otram* uit F 798 door *Lamfreit* uit A 815 (zie boven, 212); waaraan dan **805**, naar F 799, met *Die* zich aansluit (*sloech* naar A × F: *stoet*, dat wel als *scoet* gelezen zal moeten worden).

806 *harde* naar F × A : 0, ook maatshalve.

813 Naar L 343: *subtus* × AF en B 861 : 0 te lezen: *daer beneden l.* dunkt mij onnoodig en maatshalve zeer ongewenscht; verg. boven, op **791**.

816-8. geïnterpungeerd naar de constructie *ἀπὸ κοινοῦ*; zie Td. 230.

819 *Bruun* naar A, B 867 × F: *den bere*; zie Td. 217, noot 4, en verg. boven, op **706** en beneden, op **891**.

---

(1) F. 303 laat A 807-8 (die, evenals A 805-6, in F ontbreken) weg en laat dan F 791, met schrapping van *si*, aanstonds volgen op A 806, wat ook een goede lezing geeft. Maar hij behoudt daarentegen A 782-3 = F 768-9 (zie F. 291), die mij, hoezeer beide in AF staande, toch veeleer onecht schijnen (zie boven, op **795**).

820 *Hi riep* naar A, B 868 × F: *Nu toe*, dat uit **823** verdwaald schijnt. — *Siet* naar A en L 346: *ecce* × FB : 0.

823 *hare ghehelpen* naar F × A, B 871: *haer helpen*; zie boven, 134.

825 *vul* herhaald naar F (en B 873: *recht*) × A : 0.

831 *stringhen* naar A × F: *stocken*, die hier minder te pas komen; in B ontbreken beide *stringhen* en *haken*, in L worden althans de *unci* (een paar regels vroeger, 347, als vaker) vermeld.

832-3 AF stemmen geheel overeen, behoudens het mv. *vrouwen* van F (× A: *vrauwe*, B 881: *wijff*, maar het rijm eischt 't mv. *wive*, als P ook heeft), dat ik, als waarschijnlijk juist, gaarne overneem, ook al heeft de „pape" alleen op de redding van zijn eigen „wijf" een zoo hoogen prijs gesteld. Daartegenover stemmen L 352: *Talibus intentos dum Brunus viderit* (*cum* ... *viderat* is conjectuur) en B 879-81: *Als Bruun sach dat die lieden Altemael van hem scieden Ende trecken gingen ouer dat oude wijff* eveneens vrij wel overeen, ofschoon *dum* aan *die wile* van AF herinnert. Daar echter de inlassching van B 879-80 (als Ojb. 38 voorgesteld) zonder 881 — en dus, als rijmregel, ook 882, welke verzen toch eigenlijk niet boven AF verkieselijk zijn — weinig beteekent, en bovendien de verandering van *die wile* (= L: *dum*) in *soo* zou vereischen, blijf ik ten slotte liever bij AF en beschouw de lezingen van LB dus als een gemeenschappelijke afwijking (kwalijk, als F. 294 wil, een toevallig, dus niet-verwante). — In **833** lees ik *spranc* naar FB (L 353: *Volvitur*) × A: *quam*.

835 *waren* naar A × F: *stonden*, dat verdwaald zal zijn uit **838**, waar F: *sijn* heeft.

836 Met LW. IV 55 naar B 886 te lezen: *ontquam* × AF: *ontswam* (als dittographie naar **834** te beschouwen) is verleidelijk, maar ongeraden, nu *ontcomen* in R. I nergens elders, en over 't algemeen alleen in 't jongere Mnl. voorkomt (zie V. i. v.).

837 *Daer* naar F × A: *dat*; verg. op **981**. Men zou ook, met behoud van *dat*, de beide rijmregels kunnen omzetten.

838 Voor eene invoeging van B 887-90 (als Ojb. 38 voorgesteld) geeft de niet zeer verre gaande overeenkomst met die regels van L 355: *Quo fugis? Adde moram!* tegenover AF toch geen voldoenden grond, althans nog minder dan boven, bij **832**; de regels zouden zich ook niet heel gemakkelijk aansluiten bij de voorafgaande van AF. Hoe gaarne ik ook ons gedicht wilde verrijken met die aardige regels, houd ik ze dus toch veeleer voor een (toevallig?) ten deele gemeenschappelijk toevoegsel van LB.

840 *swam* naar F, B 890 en L 356: *natat* × A: *die lach*.

841 *meesten* naar A, B 891 en L 356: *magis declivior* × F: *besten*.

843 *verdrouwen* naar A; *verdrouwen* = *bedroeven* = *verwaten*, vervloeken (zie V., Wdb. en Handwdb., o. a. Vierde Martijn, 23; Ned. Wdb. II 1238 en Hooft, N. H. 278) × F: *verdoemen*, B 594: *vlocte*, de algemeene, alom bekende woorden (zie boven, 50-1).

844 *oore* naar A × F, B 895: (*beide sijn*) *oren*; hier doet F mede aan de in B overal, maar in AL niet bestaande verwarring (zie Ojb. 40 en verg. op **753**, **935**, **988**).

847 A: *boesen*, F: *ongetrouwen*; noch het eene noch het andere woord schijnt voor R. I A eigenaardig of zelfs maar aannemelijk: zie Td. 186, 189. Van deze twee kwaden kies ik dan echter toch liefst de lezing van F.

848 Hoewel de lezing van A, om het ongewone attribuut *met sinen brunen baerde* (dat dan op B., niet op R. zal slaan) en om de eveneens ongewone verbinding dier attributieve bepaling van het object met het ww., zonderling is, schijnt die van F: *Den fellen metten rooden b.* toch eer van elders (**60**, **3206** enz.) ontleend (zie ook de herhaling van *fel* na **846**) dan oorspronkelijk: weshalve ik A volg.

850 L 361-3 zou eigenlijk iets anders (t. w. het gewag van nog andere dorpers) doen verwachten, dan AF en B 898, in hoofdzaak overeenstemmend, bevatten; maar ik kan, tegenover deze overeenstemming, in de lezing van L alleen een eigenmachtige wijziging zien. En hoewel in L, evenals in A, na R. ook Lamfreit vervloekt wordt, verkies ik toch, evenals F. 304, de lezing van FB: *Daerne L.* boven die van A: *Daer na L.* Immers in plaats van *vant ter* (FB × A: *van der*) meen ik te mogen lezen: *vandde ter*, in den zin van: beproeven, bezoeken, havenen, toetakelen (zie V., Handwdb. en b. v. R. II 1008 (zie Ojb. 42 en beneden, op **975**), Wal. 9818, 9921 en verg. *besoeken*); uit welk *vandde* de lezingen van A en FB gemakkelijk te verklaren zijn.

Wat *stupe* betreft, in den zin van: schandpaal, geeselpaal, of: geeseling (V., en zie verder vooral D. Wtb. X² 1196 vlgg., bepaaldelijk *zur stäupe schlagen*) schijnt 't wel ongeveer in dit verband te passen; vooral wanneer men de bet.: „verber, flagrum" (eigenlijk trouwens: geesel) of „poena cutis et crinium, corii et capilli" (Kiliaan) in verband mag brengen met de B. toegediende dracht slagen en zijn gedeeltelijk verlies van huid en haar (**748-59**), en die bet. tevens vergelijken met die van mnl. *vlaen*, villen, maar ook: geeselen (verg. **892**?). Maar een groot bezwaar blijft voor mij dat dit *stupe*, tot dusverre (zie V. en D. Wtb.) alleen uit noordelijke en oostelijke, Friesch-Sassische gewesten opgeteekend, in het geheel niet den indruk maakt in Vlaanderen bekend geweest te zijn. En het andere (?) woord *stupe*, dat in het zuidwestelijk Mnl. wèl bekend is geweest, heeft in de plaatsen uit VII Vroeden, bij

V. aangehaald, oogenschijnlijk toch de bet.: gat (in den grond), die niet verder verklaard is, maar hier in allen gevalle ook kwalijk schijnt te passen; evenmin als 3° *stupe*, stuip, 4° *stupe*, stoep of 5° een afleiding van *stupen*, bukken, buigen.

Beter dan al deze hetzij onverklaarde, hetzij niet betrouwbare of hier toch niet aannemelijke woorden *stupe* zou in dit verband passen *slupe*, dat men dan gaarne, als een zuidwestelijken, Vlaamschen zin- en klankverwant van het noordoostelijke, Friesch-Sassische *glupe* en aanverwante woorden, met bett. als: reet, spleet, hol, schuilhoek, fuik, valstrik enz. (zie Ned. Wdb. V 163 en 66, V. II 2004) zou willen onderstellen, en waaruit *stupe* in AFB allicht verschreven zou kunnen zijn. Maar noch bij V., noch bij Kiliaan (alleen: Sluype, *Latebra*, *latibulum* (1), *specus, caverna*, *antrum*), noch elders vind ik genoegzamen steun voor een zoo gewaagde onderstelling om dit woord met gerustheid, tegen AFB, in den tekst te plaatsen. Ten slotte is dus toch wellicht het eerstgenoemde (uit de Friesch Sassische streken althans in 't Nhd. overgegane en daar indertijd zeer gebruikelijke) *ter stupen* — in 't Nhd. ook wel gebezigd in toepassing op Gods plagen, verg. hier *vanden*? — inderdaad hier bedoeld. Moge ook over deze plaats eens het nu nog in nevelen schuilgaande licht opgaan!

861 *in* naar A × F: *onder*, B: *op*; verg. **892**, waar ook F: *in* heeft?

862 *wanic* heb ik niet uit F durven inlasschen, wijl deze uitdrukking meer in R. I B dan in A schijnt thuis te hooren; zie Td. 194, maar verg. ook op **1322**!

863 *no gheenen man* naar A, als meer strookende met de minder anthropomorphische voorstelling in A (zie Td. 180, 190) en ook eer B 906 *enen* verklarende dan het (zeer algemeene) *dat lijf ghewan* van F.

869 De *heide* kan, volgens H. 27 en LW. IV 55, „onmogelijk bij *bi Lamfroyts* (AF) behooren" (hetgeen H. wederom tot wild-ingrijpende critiek aanleiding gegeven heeft). Waarom eigenlijk niet? Dat er in deze heele passage nergens van een *heide* gesproken wordt bewijst weinig of niets; ook elders is er slechts ééns, en op eens, gewag van een *heide*: zie **1092**, **1425**, **2296**. En waarom zou Lamfreits „hof" (**646**) niet evengoed als (blijkens de twee eerstgenoemde plaatsen) „spapen huus" en Maupertuus (2)

---

(1) Welke Latijnsche woorden weer herinneren aan het beneden **2094**, **2381**, **3204-5** besproken mnl. ***daerne*, verborgen, heimelijk; vooral nu wij — louter toevallig? — aan het begin van dezen versregel **850** in FB inderdaad de homonieme verbinding *Daerne* aantreffen! De eene gissing schijnt de andere waard.

(2) Over de gelegenheid van *Maupertuus* zie **498** vlg.

aan of dicht bij een „heide" gestaan hebben? Men bedenke dat *heide* in de ME. nog niet, als nu, bepaaldelijk beteekende: „golvende ... zandige landstreek, met schralen, doch deels eigenaardigen plantengroei" (erica), maar alleen in 't algemeen: „de onbebouwde, onbewoonde vlakte, het (open, vrije) veld" (Ned. Wdb., verg. V.) (1). En ook in het rijke, wèlbevolkte Vlaanderen zal dit wonen „an der heiden", d. w. z. „op den buiten", in een alleenstaand huis op 't vrije veld, in de 13de eeuw toch waarlijk nog geen zeldzaamheid geweest zijn; in allen gevalle ligt het tooneel van den Reinaert — het is een zijner frissche bekoringen — geheel buiten, ver van stad en dorp (zie mijne Inleiding vóór Streuvels' Reinaert de Vos, 4 vlgg.). Niet om die reden dus is verandering noodig. Desniettemin heeft de vergelijking van L 368: *Lanfreidi jam prope septa* en van **642** ook mij, evenals LW., reeds vroeger de gissing: *Bi den tune van Lamfreide* aan de hand gedaan. *Septa* is L 275 de vertaling van *tuun* (**642**), 150 van *paerc* (**328**) of eigenlijk van *muur* (**329**), evenals 170 van *muur* (**389**); terwijl *tuun* (**1912**) bovendien met *sepis* (902) vertaald wordt (en **2029** in 960 onvertaald gebleven is). Toch maakt ook deze vertaling van L verandering nog geen vereischte. Balduinus kan hier die vorige plaatsen zijner eigene vertaling in 't hoofd gehad hebben, of met die *heide* in 't Latijn niet goed raad geweten hebben (ook op de drie bovengenoemde plaatsen **1092**, **1425**, **2296** laat hij het althans onvertaald). Wat echter ten slotte den doorslag geeft en mij van verandering weerhoudt, is dat een zuiver rijm *-en* : *-en* door de verandering in *Lamfreide* onherstelbaar bedorven zou worden, wat in R. I zonder dringende noodzaak stellig niet mag geschieden. Ook de vraag, of men *bi* (= L: *prope*) dan wel, naar analogie van **646**, *bin(nen)* zou moeten lezen, kan dus onbesproken blijven. Zie ook op **1425**.

872 *buten* naar F, B 916 (verg. **1690**, **1706** enz. en zie Ned. Wdb. III 1798-9, 1860) × A: *uut*; of dit laatste ook in dien zin voorkomt?

873 *eenlijc* naar A, B 916 × F: *heymelic*; zie boven, 134.

880 *nederwaert* naar F, B 920 × A: *neder*; verg. **900**: *nederwaert* (AFB), **948**: *nederwaert* (FB) × *neder daer* (A), maar ook **885**, **920**: *neder* (AF); zie verder op **278**. Niet als beter, ouder Mnl. derhalve, maar vooral maatshalve verkies ik *nederwaert*.

882 *wel te maten* naar F × A: *utermaten*, dat **554**, **557**, ter aanduiding van R.'s (voorgewende) „overate", zeer gepast is;

---

(1) Dat in Renart Lanfroi in een „bois" woont (555, 579) pleit hier niet tegen. Onze Reinaert mag met recht „naar 's lands gelegentheid verduitscht" heeten; verg. b.v. Ren. 669 aBHL: *roche* met de *riviere* of *vliet* van **823**, **827**.

hier echter schijnt, overeenkomstig het volgende, een uitdrukking van R.'s welbehaaglijk gevoel (gevolg der door hem **662** aangeprezen *mate*) veel beter op haar plaats.

885 Tegenover AF, B 922: *liep* is J.'s conjectuur *seep*, hoe aardig ook (en ofschoon de nabijheid van *liep* **886** ditzelfde woord in **885** verdacht zou kunnen maken), toch ongeoorloofd.

886 *Daer omme* naar A × F: *Bi dien* (< *bedi*?), B 921: *Want*; zie Td. 187 en boven, 42, 210. — *begheerde hi der riviere* naar FB en L 375: *adire cupit* × A: *liep ter r.*

887 *woude* naar F × A: *soude*; *dor dat* is hier redengevend, niet oorzaak-, noch doelaanwijzend, evenals **109**, **208**, **875**.

891-2 A: *versleghen*: *ghedreghen*, F: *verslegen*: *gevlegen*. Het laatste bevestigt mijne conjectuur naar L 377: *Lanfreidum Brunum decoriasse putat* (Ojb. 39); zie ook **913** en **916**, waar eveneens van 't vleesch en „de huid van den gevangen beer" sprake is. Daar nu *ghevleghen* door FL, *versleghen* door AF (en bovendien zijdelings door B 926: *doot*) gestaafd worden, zal van de drie ppp. *ghedreghen* (A) 't veld moeten ruimen (herinnering aan **871**?) om voor *ghevleghen* (F) plaats te maken. Eveneens moet *thuuswaert* (A) wijken voor *int ouver* (F) (verg. **861**); welk laatste, hoewel ietwat zonderling, m. i. toch kwalijk de besliste onechtverklaring door F. (304) verdient, en dus niet verbeterd behoeft te worden in (*ende*) *tsinen behouve* (hoezeer op zich zelf wèlgevonden, graphisch verwant en in 't verband passend). — *Brunen* naar FL × A: *den beere*; verg. op **819**.

893 Ofschoon *mi* in A: *hets mi wel ghevaren* door B 927: *nv heb ic w. g.* gesteund schijnt te worden, is het toch waarschijnlijk uit *nu* ontstaan, dat in F: *hier is nu w. g.* en ook in B bewaard is. Immers de uitdr. *het is gevaren*, het is gegaan (en staat dus nu geschapen) schijnt in 't Mnl. meest absoluut, zonder een vnw. in den dat., gebruikt te zijn; zie verscheiden voorbeelden bij Kern, De met het part. praet. omschr. ww.-vormen, blz. 178. Ik lees dus: *Het es nu w. g.*

895 *doot* naar A, B 929 × L: *gedoet*, wat stellig jonger is; verg. **1134**.

896 *wanics* naar F: *wanes*, B 930: *waenic des* × A: *wanic.*

897 *wanconst* van A natuurlijk te behouden × FB 931: *wangonste(n)*, in spijt van LW. IV 56: zie — voor zoover noodig — Franck 87, Anm.

900 Naar de zeer nauwkeurige vertaling van *vernam* — *sach* **901-2** met *cernit* — *videt* L 383-4 te oordeelen, zou men hier in **900** als origineel van *ad vallam tendit* 382 ook veeleer *ghinc* verwachten dan *sach*, dat licht, als elders, een proleptische dittographie naar **902** zou kunnen zijn. Doch nu *sach* door AFB

gestaafd wordt, durf ik 't toch niet veranderen; te minder omdat *ghinc* hier toch eigenlijk een misplaatste herhaling van **880** zou zijn: R. van den berg (**871**) naar de rivier gaande (**880**), „ziet" nu, halverwegen gekomen, B. beneden aan den oever (**861**) liggen, maar „gaat" pas later (**920**) verder „nederwaert".

904 *lach* naar F × A: *was*, en naar **905**: *lach*; verg. de herhaling van hetzelfde ww. in L 385: *Gestabat ge tot.*

905 *nu* naar F (reeds door F. aldus verbeterd) × A: *in.*

913-4 De herhaling *menich morseel* ... *menich man* (AF) is, of schijnt ons althans, verre van fraai en lijkt wel haast een dittographie (doch zie Td. 232); en L 389: *nobilis omnis* schijnt eer b.v. *elc edel man* te onderstellen. Berevleesch was ook in de ME., althans in onze (reeds ten deele ontboschte) lage landen, zeker reeds geen gemeene spijs, maar alleen een lekkernij voor den adel (hetzij al dan niet berenjagers); zie b.v. Baudet, Maaltijd en Keuken in de ME. 71-2 (en Lied v. Gher. v. Velsen, str. 21 ?). Tegenover AF, ten deele door B gesteund, durf ik echter niet, alleen naar L, een lezing verdichten. De geheele vertaling ook van L 388-9: *Nescis quanta latet dulcedo cornibus* (l. met K.: *carnibus*) *eius* schijnt trouwens zeer vrij, maar komt toch weer ten deele met B 943: *dus goede spise dus vet* overeen. Is dit geen gemeenschappelijke afwijking van LB, maar trouwer afspiegeling van 't origineel dan AF, dan zou men hiernaar, en naar F: *Hoe goet menich morsiel* (niet naast, maar) in plaats van *menich* kunnen lezen *goeden* (of wellicht *sorten*?); waartoe ik mij ten slotte verstout.

922 Ofschoon A: *Doe hine* beter met L 392: *dum* schijnt overeen te stemmen, heb ik toch de in R. I (A ?) veel gebruikte relatieve constructie van F: *Dien hi* (verg. ook B 952: *Dair hi B.*) verkozen (zie Td. 185); **925** wordt dan een nieuwe zin. Leest men daarentegen naar A, dan kan men **925** ook als een tusschenzin (zie Td. 231) en pas **926** als nazin beschouwen. Zie ook Overdiep, De Vormen v. h. aor. praet. in de Mnl. ep. poëzie 50, noot.

924 naar F en B 953: *gewont (behloeyt sieck ende cranck)*, waarmede ook L 392-3: *Egrum* ... *vulnera multa gerentem* (1), *Ylia pulsantem* (herhaling van L 366) beter schijnt overeen te stemmen dan met A: *Den aermen beere te dier stont,* dat, al klinkt die toon van mededoogen ook elders (vlgg. **737**, **1035**, **1314**, **1813**) soms door, toch een lapvers schijnt. Wel vormen mnl. *onghesont* en *ghewont* samen nagenoeg een tautologie; maar dit is in 't algemeen geen bezwaar (zie Td. 231-8), en V. V 688-9 geeft verschillende plaatsen, waar beide woorden, met elkaar (en met *siec*) verbonden, in riddergedichten voorkomen.

(1) Knorr: *tenentem* (zonder opgaaf der lezing van 't incun.!).

926 *bescalt* naar A × FB 956 : *sprac*, L 394 : *Dicit*; het algemeene woord kan, toevallig-overeenstemmend, in verschillende lezingen het bijzondere vervangen hebben (zie boven, 50-1). Of is de verbinding van *bescelden* en *te sinen scerne* toch zonderling?

927 *vos* naar AF : *vo* ∞ B 957 : *vous*.

928-30 naar F, B 958 60 × A ; ook **929** *dat felle dier* naar F, B 959 × A : *den fellen ghier*, welk laatste (ook veeleer op Isingrijn toepasselijk?) nergens elders van R. gezegd wordt (het eerste daarentegen **88**, **846**, **948**, **985**, **1167**; al kan men natuurlijk ook vermoeden, dat juist de ongemeene uitdrukking in A alleen bewaard, in FB door de gewonere vervangen is. — *sietene* naar AB × F : *besieten*.

934 *rooden caproen* naar A, B 970 en Ren. 699: *roge caperon* (verg. behalve de door M. 362 aangehaalde plaatsen nog Ferg. 1849, 2405, en zie ook Boon's Mag. XXI 199). Met H. *s o o r. c.* te lezen is onnoodig: *caproen* is ook manlijk, en voor het ontbreken van 't lidw. zie Stoett 92 *j*.

935 De toevoeging van *ghecoren*, naar F × A, B 971 : 0 zou een rijm *-en* : *-e* veroorzaken (zie boven, 140 vlgg.), tenzij men in **936** naar FB las: *ooren* (en dus 935-8 als vierrijm: zie Td. 238). Nu echter stellig in R. I, evenals in L, steeds van slechts één oor sprake is (zie boven, op **753**, **844**, ook over de niet-toevoeging van *luchter* in **936**, alleen naar L 397: *leva*), blijken de rijmwoorden van A de ware; al kan ik den zonderlingen, dan door 't rijm gestaafden nsm. *priore*, in oud Mnl., ook niet verklaren (naar analogie van *priestere*, en dit naar de oude *ja*-stammen?).

937 *bescoren* naar A × F, B 973 : *gescoren* (zie boven, 133); het bijzondere tegenover het algemeene woord?

939 *af* naar A, B 975 × F: *uut*. — *ruwe* (harige) durf ik naar L 400: *hirsutas* × AFB wel inlasschen, nu een haplographie van *uwe ruwe* zoo zeer licht in verschillende hss. ontstaan kon en het vers er zich althans niet tegen verzet. Verg. vooral op **759**, en verder R. II 3529, denkelijk juist naar deze plaats gevolgd.

942 *wart* naar AP × F, B 978: *was*.

943 *Wat mochte hi doen* naar F, B 979 × A: *Want*; verg. **685**, **953** en Td. 186; alleen lees ik — afwijkend van Td. 198, boven, 75 — maatshalve en naar A: *const* = *constet*. Verg. **432**, **464**.

944 F: *hi* (B.) *moste sinen wille spreken* en B 980: *hi* (B.) *liet hem synen* (P: *wille*, B : 0) *spreken* stemmen met L 403: *sed surda preterit aure probra* en Ren. 701: *Qu'il ne li pot respondre mot* naar de bedoeling kennelijk overeen; waartegenover A: *Hem so dochte sijn herte breken* niet kan bestaan, maar een lapvers blijkt. Liever echter dan, met verandering van *moste* in *mochte*, F geheel

te volgen, lees ik naar B, met *hine* iplv. *hi* (afhangende van **943**, maar in bet. = L: *sed*), en met voorvoeging (na *laten*?) van het perfectieve *ghe-* (uitspreken), naar analogie van **434**, **1493** (zie verder V. II 1683). Het *sinen wille spreken* heeft kennelijk op R.'s voorafgaande „rampinieren", niet, gelijk in F bedoeld schijnt, op den (immers zwijgenden) B. betrekking.

947 *overtale* naar B 983, L 403: *probra* × AF: *tale*, een gemeenschappelijke fout, die het vers ook te kort of te licht maakt.

948 *nederwaert* naar F, B 984 × A: *neder daer*; verg. boven, op **880**.

949-52 Aan L 404 5: *Et redit in fluvium velox et tranat eundem Et venit ad ripam citerioris* (Knorr leest: *ulterioris*) *aque* (d. i. dus: B. zwemt de rivier over en bereikt, een weinig stroomafwaarts, den tegenoverliggenden oever) beantwoordt eenerzijds F, B 985: *an dat ander lant*, dat in A noode gemist wordt; *velox* vertaalt, gelijk F. 305 te recht opmerkt, ten deele *slouch* 955, eer dan het (hierdoor dus niet gestaafde) *te hant* 959. Daarentegen hebben AF gemeen *ende* (*hi*) *ghinc liggen up* (F: *an*) *dat sant*, dat in LB ontbreekt. Een oorspronkelijk *dat ander sant*, de andere oever — waaruit, èn graphisch èn semasiologisch, eenerzijds *dat sant*, anderzijds *dat ander lant* gemakkelijk ontstaan zou kunnen zijn — wordt m. i. te recht door F. 304-5 betwijfeld, is althans uit V. niet te staven; *sant* zelf echter, een oude uitdrukking, is zeker wel echt, niet later ingesmokkeld. Ten slotte dunkt mij, anders dan F., toch wel mogelijk dat het dubbele rijmpaar of „vierrijm" in F hier, gelijk elders (zie Td. 238), oorspronkelijk is en A en B daarvan (verschillende) enkele paren behouden hebben; verg. op **361**, **1821-4**, **3115-6** enz. Hoewel aarzelend, volg ik dus F, met verandering van *Ende* (**950**) in *Tes* (verg. **1057**, **1745**), en met omzetting der twee laatste regels. **951** zegt wel niet veel, maar althans niet minder dan b.v. **710**.

954 *mocht* (< *mochte-het*) naar AF: (*he*)*t* is nom., *al die werelt* acc. bij *vromen* (verg. b.v. Mor. 4154, Torec 2827, Troyen 18673, Lanc. III 12182), evenals elders bij *baten*.

956 *ghenoopt* naar A × F: *beclemmet*; verg. op **679**.

957 B 989: *van beiden voeten voren* (evenzoo B 1017) herinnert aan **691**, **2896**, en ware verkieselijk boven het weinig zeggende *te voren* van AF, doch laat zich niet gereedelijk invoegen, zonder ingrijpende wijzigingen, die H. 29 (verg. 118) zich veroorlooft, maar die ik, als hypercritiek, niet aandurf.

961: **2** naar F × A: *ten coninc gaet*: *die vaert bestaet*, welke verstoring der logische consecutio temporum zeker ook in R. I niet overal te loochenen valt, maar hier toch in de lezing van F op te eenvoudige wijze verdwijnt (zie b.v. op **318**, **1321-2**, **2040**?)

om ze niet onoorspronkelijk te achten (zie Td. 231). F. 305 acht de keus tusschen A en F onzeker en herstel der oorspronkelijk onnauwkeurige cons. temp. door F hier ook mogelijk, en wijst op de ongewone woordschikking in F. Zie over dit verschijnsel o. a. M.'s Anm., en nu vooral Overdiep in Tschr. XXXIV 240 en het daar aangehaalde, benevens Engels in De nieuwe Taalgids IV 146-47.

968 *Dit dreef* naar F, B 1000: *Dit dede*, al is ook A: *Dus dreef* goed Mnl. (zie **2450**, **2551**); *driven* heteekent hier natuurlijk: doen. Verg. **854-5**, waar *driven* toevallig eveneens in verband met *mile*, doch in eigenlijken zin, voorkomt.

970 *daer* naar F, B 1002 en ook maatshalve × A: 0. In **972** daarentegen, waar de maat het geenszins eischt, heb ik de aanwezigheid van ditzelfde woordje *daer* in FB (× A: 0) als een dittographie naar **970** en **973** beschouwd en dus niet overgenomen.

975 Indien deze regel, naar AF, niet volkomen beantwoordde aan L 413: *Primo rex bene novit eum*, zou men de lezing van B 1008: *Deus wie heeften dus geuant* allicht oorspronkelijker achten (zie boven, op **850**); thans is dit ongewettigd.

976 *sprac* naar F, B 1007 × A: *seide*. — *Brune* uit FB heb ik evenwel, vóór *mijn s.*, niet overgenomen, als nutteloozen ballast in dit vers, kennelijk uit **977** hierheen verdwaald.

981 *Daer* naar F: *daer... dat* × A: *dat*; verg. **837**, **1153**, **2812-3** enz.

983 *Ic claghe u* naar B 1014 en L 418: *queror* (of beantwoordt dit aan *claghen* **981**?) × AF : 0; deze woorden — vaste rechtstermen, „dinctale"? — zijn hier immers even onmisbaar als b. v. **415** (zie verder BH. op 234). Verder mag *coninc* (AFL) evenmin ontbreken als *heere* (AFB); alleen *edel* (AF) moet dan maatshalve uitvallen (verg. boven, op **65** en Td. 194-5).

988 *luchter* naar F, hier = L 419: *levam* × A, B 1018 : 0; verg. boven, op **753**, **844**, **935**. Kennelijk bestond hieromtrent een overlevering, wellicht met een bepaalde bedoeling, die alleen hier in een der Mnl. hss. uiting gevonden heeft.

992 *Ende hier na* naar A × F: *Binnen desen*, dat hier den indruk maakt eener onwillekeurige herhaling van **980**. Of zou die herhaling juist bedoeld zijn (verg. op **750**)?

993 *die hooghe baroene* naar B 1027: *sijn baroen* en L 426: *Barones* × AF: *die hogheste* (wat ook, zoo absoluut gebezigd, een zonderlinge aanduiding der rijksgrooten schijnt, ongewoner dan *die ouden*, waarover zie op **462**); zie ook de analogie van **1323**, **1886**.

996 *Ende rieden hem* naar F × A: *Doe rieden si*, dat proleptische dittographie schijnt naar **998**.

999 *menne* naar A × F: *men*; zie Td. 230. — *ander waerf* naar F, B 1032 en L 428: *iterato* × A: *twee waeruen*; verg. op **1015**. Dat dit hier zou beteekenen: „maar, slechts tweemaal dagen" (BH. 34, Tschr. XII 9) ... credat Iudaeus Apella! Welk Dietsch dichter zou dit zóó uitgedrukt hebben? Iplv. de voorstelling, dat *men* hem zou dagen, *of die coninc woude* (AF), zou men wellicht (vooral in dit gedicht, waar de koningsmacht geenszins als volstrekt wordt voorgesteld) eer omgekeerd verwachten dat de koning zou dagen, indien *men* (d. i. de „baroene", de welgeboren mannen, die hier a. h. w. de bank spannen) het goedvond; zie óók op **1015**. Maar **1015**, **1327** is *men* in AFBL eveneens de handelende persoon; en verg. ook Ren. 220, waar „li conciles", in gelijk verband, zegt: *Sire ... se vos plest et vos commandez*; aan een fout valt hier dus kwalijk te denken. Is trouwens *of die coninc woude* veel meer dan een hoofsche formule (verg. *of ghi (iet) wilt* **3068** F = mnl. *als(t)jeblieft*)? Verg. ook **1340** (en **3164**?).

1008 *Gaet, ende* met JM. naar B 1040 × AF: *Gaet wech* (en L 432: *abito*?); verg. **1350**, waar *wech* alleen in A staat (maar *ende* niet ontbreekt), en ook **1017**, **1029**, **1144**, **1150**, waar overal alleen *gaen* gebruikt wordt, dat mij dan ook — in spijt van H. 119 — ouder en eigenaardiger Mnl. dunkt (zie ook Td. 181). — L 433: *namque potes* doet eigenlijk iets meer verwachten dan het slappe (maar niet ongewone) slot van dezen regel.

1015 *derde waerf* naar F: *derdeweruen*, B 1047: *derdewarf* × A: *drie weruen*; verg. boven, **999** en beneden, **1334**. Na herlezing van al hetgeen er over deze en de beide andere, laatstgenoemde plaatsen geschreven is (J. 39, Ojb. 42, BH. 34 en Tschr. XII 19-20, F. 305) meen ik bij de lezing van FB en de vroeger reeds door J. gegeven uitlegging te kunnen en te moeten blijven. De derde dagvaarding was weliswaar het recht van den beklaagde; maar anderzijds was het voor R 's magen een schande zoowel dat eene driedubbele dagvaarding — en voor welke schanddaden! — noodig was, als dat deze derde dagvaarding zijne veroordeeling, wegens onteerende misdaden, en bij zijn niet verschijning een vonnis bij verstek en vredeloosverklaring ten gevolge zou hebben. Dat Tibeert het **1062** zoo voorstelt, alsof de koning nu reeds R. met den dood bedreigt is dan een misschien niet streng juridische, maar in T.'s mond, vooral na 's konings wraakzuchtige woorden **990-1**, wel verklaarbare eigenmachtige uitbreiding zijner opdracht; verg. trouwens **1367** vlgg., die evenmin Grimbeert aldus in den mond gegeven zijn. Ren. 736 geeft zeker geen recht (ook niet na vergelijking van **1968-9**) tot gewelddadige, door geen enkel hss. gesteunde

verandering; de koning wordt in onzen R. I — A, hier onderscheiden van B (1): zie Td. 215 — ook nog veel meer dan in het Ofr. alleen voorgesteld als de voorzitter van het hof, uitvoerder van de besluiten zijner „baroene", in wiens mond dus deze woorden zeer wel passen. — Het ranggetal van FB past hier, evenals op de beide andere plaatsen, stellig veel beter dan het hoofdgetal van A. Zie verder **1334**.

1024 Naar L 440: *prudens* (2) en naar analogie van **478** (L 204: *cautus et sapienter*) en **1351** (L 582: *providus et cautus*) zou men ook hier eer *vroet* dan *wijs* verwachten; maar tegen AFB durf ik toch niet veranderen. Of zou temet de dichter, hoogironisch, T.'s door den dommen koning hooggeschatte „wijs- en welgeleerdheid" tegenover de hier alleen noodige „vroetscap" hebben willen plaatsen?

1025 *niet groot* naar A, B 1061 en L 440: *quamvis parvus* × F: *niet starc* (herinnering aan **1020**), ook al schijnt *met crachte* **1028** dit laatste aan te bevelen.

1033 *doet swaer in minen moet* naar A en B 1067: *is harde swair te moede* × F: *dunket in m. m.* (in allen gevalle nog eer tot *verdunket*, *afdunket* of *dunket swaer* aan te vullen dan met D. in *drucket* te veranderen!), ondanks H. 120; zie V. II 236. Slechts zou men, naar F, kunnen lezen: *moede: ghevese mi te goede*; doch naar analogie van **1906**, **2628** enz. heb ik ook hier den geapocopeerden datief (of acc.) aanvaard en de lezing van A behouden, die trouwens in L 443: *det Deus inde michi* letterlijk vertaald is. Vreemd genoeg schijnt daarnaast ook B 1068, die in plaats van **1046** getreden is (*met spoede*) vertaald in L 448: *currens*; doch al schijnt L hier dus AF en B te combineeren, voor een zóó ingrijpende wijziging (en het smeden van een zóó bovenmate langen versregel!) als die van H. vind ik geen grond en geen moed. Zie boven, 29-30.

1039 *comen* naar F × A: *ende quam*; maatshalve, en verg. **742**.

1041 *Al heil* naar F, B 1073 × A: *an*; *edel*, met GJM., naar B × AF: *sente Martins voghel*, welke aanroeping met den vollen naam plechtiger zou kunnen schijnen, maar toch veeleer een gemeenschappelijke dittographie van AF naar **1039** zal zijn.

1042 *rechteren* uit F (× B: 0; in A ontbreekt de heele regel) lijkt toch te veel op een dittographie, naar **1043**, om het hier in te lasschen, en zou het vers ook al te zeer bezwaren.

(1) Zie Ren. 228-36: 's konings verzoenende woorden tegenover den meedoogenloozen haat van R.'s vijanden. Later, na Brun's terugkomst, spreekt hij gansch anders, 724-36.

(2) L 1614 is *prudens* de vertaling van *een goet man* 3190 (d. i. zooveel als ofr. *prud'homme*), doch L 1204 van *vroet* **2514**; verg. voorts L 894 *sapiens* = **1901**: *vroet* en op **1670**.

1045 *daer hi wilde liden* naar F en L 452 (*per quem transire volebat*, dus: door (of langs?) het boschje) × A: *d. hi in w. l.* (B 1076-7: *nam sijn lijde Op enen boom*); voor het inlasschen van *bi* (dat na *hi* licht uitgevallen kon zijn) of *dor*, tegen de hss. in, schijnt geen grond aanwezig; verg. **148** en **2603** en V. IV 498-500.

1046 *vlooch* naar A en B 1078 × F: *leet*; met welk laatste L 453: *transiit* oogenschijnlijk overeenkomt (evenals *transire* L 452 met *liden* **1045**), doch in 451 is het eveneens de vertaling van *vliech* **1043**.

1048 *wesen* naar A × F: 0; verg. **356**, **1362**, **1393**, **2988**, **3182**, tegenover enkele andere plaatsen met *goet dinken* zonder *wesen* (en in B ook het enkele *dinken*: zie Td. 181).

1050 *te siere* naar F × A: *ter*, maatshalve.

1052 *onthopet* naar A × F: *in wanhopen*, een denkelijk jongere, minder eigenaardige uitdrukking.

1053-6 De lezing, Ojb. 43-4 naar B 1085-8 (gelezen naar 't hs.) en L 456-7: *Mente tamen valida suffert et gaudia monstrat Exterius que non intima cordis habent* voor R. II voorgesteld, meen ik ten slotte, ondanks de eenstemmigheid van AF, ook in I te mogen overbrengen (waar nu *moet* ... *te moede* zeker minder fraai zou zijn); verg. **1070**, **3042**. — *menich* naar A × F: *menich man*, B 1085: *die menich*; verg. **1026**.

1058 *voor* naar FB en L 459: *portam, qui stetit ante domus* × A: *in* = Ren. 769: *dedenz*; maar verg. **531** (**1354** daarentegen schijnt *in* onaantastbaar).

1060 *Reinaert* naar F en L 462: *Reinarde* × A, B 1092: 0; men leze dan *Tibéert sprac* (verg. M. 423), evenals b.v. **1064**: *Reináert.*

1064 *Tibeert, he'et vri* naar A × F: *wellecome sidi*, B 1096: *w. gi*, dat in beide wel uit den volgenden regel hierheen verdwaald schijnt, allicht ter vervanging van het verouderde *helet vri* (zie Td. 182 en boven, 135), waarna de volgende regel in FB dan ook, behalve den naam T., slechts een herhaald *wellecome* bevat.

1065 *Neve* naar A, B 1097 × F: 0; alleen naar L 466: *Care* en 467: *Tu michi dilectus* en tegen AFB hiervóór *soete* in te lasschen schijnt mogelijk, maar niet noodig en voor 't vers nogal bezwarend. — *sijt*, imper., naar F (en B) × A: *ghi zijt*; *seere* naar F (B: *recht*) × A: *mi*; verg. Ren. 780: *Bien soiez venus hautement.*

1068 naar AF, B 1100, Ren. 782: *Mes sa parole, que li coste?* en L 468: *Nil nocet* (verg. P: *wat schaet*), dat m. i. niet, met Knorr 41, in: *Nil valet* veranderd hoeft te worden.

1069 *wel* naar F, B 1101 × A: *wale*, kennelijk een verschrijving, door het rijmwoord *tale* veroorzaakt, maar zelf weder oorzaak van de verknoeiïng der volgende regels, waarvan FB niets

weten. Van een zoogenaamd drierijm is in R. I geen sprake; zie reeds Ojb. 44-5 en boven 143.

1071-3 naar F (slechts met wijziging van *ten ende* in het meer gebruikelijke *tenden*, ook maatshalve) en L 470—1: *Apparens istrud fiet notumque priusquam Cunctorum finis venerit inter eos* × A, waar deze regels verknoeid schijnen (zie reeds boven, op **1069**); B : 0. F bevestigt stellig J.'s opvatting van *line* in A (*eer die lijne w. gh.*) als: geschreven (vers)regel; zie de (hier ten deele geparodieerde?) parallelle plaatsen, waar *line* en *rime* in dergelijk verband met *ghelesen* gebezigd zijn, thans bijeen bij V. IV 392, 393; VI 1418-9, en hier **226**, voorts Troyen 1009-10: *Dat hy daerom ontteert sal wesen Eer tspeel ten einde wort ghelesen.* Daarmede vervallen dus de andere verklaringen van *line lesen* als: 't bidsnoer, den rozenkrans ten einde lezen, bidden (Ned. Wdb. II 400; V. IV 654), als: vlas plukken (Bormans, Christ. 235; V. IV 656), of als: de lijn, het touw inpalmen (dat anders met een beroep op V. IV 391 wel te staven ware). Het zijn dan twee vormen (met *line* of *rime*) eener spreekwoordelijke uitdrukking, die niet op het voorlezen en op de toehoorders van dit gedicht betrekking heeft, maar in 't algemeen bedoeld is, in beteekenis dus inderdaad wel overeenkomende met: in een amerijtje, in een ommezien. Wat *tusschen dese twee* in dit verband juist beteekent erken ik niet geheel en al te begrijpen; maar nu L (*inter eos*) dit nadrukkelijk staaft, twijfel ik toch niet aan de echtheid dezer woorden. Van de gelijkwaardige woorden *rime* (F) en *line* (A) verkies ik het eerste, als ondubbelzinniger (verg. **226**, **2697**). Een lezing, als Ojb. 44 is voorgesteld, met *anscine* : *line* enz. is onnoodig; *apparens* is de vertaling van *ghetooghet*, dat in II door *scinen* vervangen is.

1074-7 eveneens in hoofdzaak naar F (× A), welke lezing, naar ik meen, de verschillende, Ojb. 45-6 en LW. IV 56-8 omstandig te berde gebrachte bezwaren uit den weg ruimt. *Beede* **1077** uit B 1104: *onder ons beiden* (een geliefkoosde uitdrukking van den omwerker van II: 1104, 1121, 1206, 1473, 4924, 5760, maar in I aldus niet gevonden) = L 475: *ambo* × AF : 0. — *te hovewaert* (AFB) = Ren. 796: *g'irai a cort* en L 475: *ad regis domos.* — *metten daghe* naar AFB = L 474: *maneque primo.* — Uit AB behoud ik echter *willen wi* (× F: *sul wi*). — *gaen* in te lasschen acht ik onnoodig; verg. **2736**, **2807** (en verder **426**).

1086 Ofschoon *sonder waen* (A) in R. I A. op zich zelf niet, gelijk F. 306 meent, argwaan behoeft te wekken (zie Ojb. 143, Td. 184), komen F: *dat sal ic ic sal mit u gaen* en B 1116: *Mer neue ic wil wel myt v gaen* toch te wel met elkaar en met L 480: *Ibo tamen tecum* overeen, om die lezing niet oorspronkelijk en

echt te achten. Dat AF beide met *Dat sal ic* beginnen, dunkt F. een waarborg van de echtheid dezer woorden, doch kan evengoed een gemeenschappelijke fout zijn. En nu ik een constructie *ἀπὸ κοινοῦ* als *Dat sal ic met u so sal ic gaen* evenmin als F. aandurf (de Td. 230 opgesomde gevallen zijn toch van anderen aard), heb ik eenigszins vrij naar B (= L) gelezen.

1089 *bet* naar F × A: *beter*, kennelijk dittographie naar **1088**, of wel contaminatie met de (hier immers niet bedoelde) constructie van **16** enz.

1097 *bi daghe*, met WJM., naar F: *daghes*, B 1127: *bi dage* × A: *daer*. Evenzoo **1100** *bi nachte* naar F, B 1129 × A: *snachts*. Verg. **404**, **2379**, maar ook **729**, **1159**.

1098 *quedden ende* naar A × F: *minliker*; B 1128: *herde scoon*; het oude tautologisch-synonieme ww. vervangen door twee bijwoorden (zie boven, 136 en Td. 233).

1101 *te nachte* naar F, B 1137 (ofschoon het licht een dittographie naar **1100** kan zijn) × A: *tauont*, ook maatshalve. De overeenstemming van B: *Dair om* met L 482: *Ergo* acht ik, met F. 294, toevallig en geen voldoenden grond voor een inlassching b.v. van *dies* (dat 't vers overladen zou).

1103 *hier* naar A, B 1133 × F: *mit v*; het laatste naast het eerste te behouden schijnt echter maatshalve gewenscht, wanneer men *Reinaert* in A (× FB : 0) in dezen regel uit den volgenden verdwaald acht en dus verwijdert.

1104 *Reinaert sprac* naar F, B 1134 (*sprac* ontbreekt in B) en L 483: *Alter ait* × A: *Daer omme zorghe ic*, dat, door FB niet gestaafd, de plaats schijnt te vervullen der naar **1103** verdwaalde woorden: *Reinaert* (*sprac*). — *lieve* naar AB × F: *soete*.

1111 *els* alleen naar B 1141: *anders* (× AFL) met JM. in te lasschen schijnt mij geoorloofd (naar analogie van **567**, **3256**); het enkele *niet* (AF) is hier toch kwalijk voldoende.

1113 *ghewaert* naar A × F, B 1143: *bewaert*; zie (tegenover H. 122) V. II 1852 en boven, 134.

1116 *noch* naar AF (al is de rechte beteekenis van het woord op deze plaats mij niet volkomen helder; toch niet iets als ons hedendaagsche, minachtende *nog zoo'n* ...?) × B 1146: 0; in **1117** daarentegen heb ik *noch* (alleen in A, allicht dittographie naar **1116**) weggelaten.

1118 *soo meneghe muus* naar F = B 1148: *so veel mwys*. L 491: *Tot pingues mures* beantwoordt zoowel aan A (*vette*) als aan FB (*so menige*); maar *pingues* kan in dit vrijer vertaalde gesprek ook, als zoo vaak, de vertaling zijn van het even vroeger en later voorkomende *vet* (**1112**, **1114**, **1122**: in L 484 vlgg. niet

weergegeven) en behoeft dus in **1118** geen voorbeeld te vinden, terwijl *soo* vóór **1119** kwalijk kan ontbreken.

1122 *vette* naar A × F : *vele*, dat (hetzij graphisch uit *vette*, of semasiologisch uit *meneghe* ontstaan) in R. I, naar ik meen, niet of zelden aldus bij een meervoudig znw. voorkomt; zie op **1184**.

1124 Naar F : *Wat meendi* zou ik haast vermoeden dat er oorspronkelijk gestaan heeft: *Wat waendi* (vl. *wanen* poor holl. *meenen* vervangen, gelijk elders vaak) *T., s. w.*, als wanneer het onnoodige (zoo vaak ingevoegde: zie boven, 146, noot 2) *seit hi* van A kon wegblijven. Nu ik echter deze uitdrukking *wat waendi* (verg. b. v. Limb. XII 1330) elders in R. I niet kan aanwijzen (doch zie op **1474**?), en *meenen* zeker meer Holl. dan Vl. is, blijf ik toch maar bij A.

1134 *Doot* naar A, B 1164 × F : *Gedoet*; verg. **895** en boven, 134.

1136 *Reinaert* naar A × F : 0, B 1166 : *neue*; verg. **1139**, **1148**, **1184**, waar telkens de omwerker van II (1169, 1178, 1213) Tibeert Reinaert laat aanspreken met (*R.*) *neve* : een averechtsche navolging der vleitaal, in I alleen d o o r R. z e l f tegenover zijn slachtoffers gebezigd.

1144 *so* naar F, B 1174 × A : 0. — *gaet met mi* naar AF × B : *ga wy* en L 495 : *eamus*, dat trouwens ook de vertaling van **1150** kan zijn; L bekort hier dit (ook haast al te lang gerekte) gesprek en eveneens het volgende, vóór het gat, aanmerkelijk, en verandert ook de volgorde; zie boven, 17 en Ojb. 138.

1145 *ter selver* naar A × B 1175 : *tot eenre*, F : *ter*; het eerste (: juist op die plaats) schijnt mij eigenaardiger.

1147 *nemmer* naar A : *nemmermeer* ∞ F : *emmer* × B 1177 : *tauont*.

1148 *Gherne* naar F × A : *Ia ic.* — *u* naar F, B 1178 × A : *die*, al geeft ook dit laatste hier een ten minste even goeden zin.

1151-2 A heeft hier drie, F vier, B 1181-2 slechts twee op *-aert* rijmende verzen. Evenals alle andere veroordeelt ook dit zgn. „drierijm” zich zelf: A 1161 is, hoewel de eigennamen na het pron. *si* zeker op zich zelf niet buiten den stijl gaan, al gebrandmerkt doordat R. hier T.'s *oom* genoemd wordt, hetgeen berust op een andere, maar even valsche gevolgtrekking uit R.'s „neve” tot T., als omgekeerd *neve* in F 1148; beide zijn averechtsche uitbreidingen, in den geest van den lateren omwerker van II (zie boven, op **1136**), der gewaande maagschap tusschen R. en

(1) Dat 1622 R. zelf aan Isingrijn, tot hem, R., sprekende, *neve* in den mond legt, bewijst natuurlijk niets.

Brune, Tibeert en zijne andere „dupen" — alleen Grimbeert is inderdaad zijn „broeder sone" — en der door Reinaert gebruikte vleiende benamingen in R. I (1). Ook het vierrijm in F, hoezeer als zoodanig niet verdacht — zie Td. 238, noot — en in r. 1, 2 en 4 met A overeenstemmende, moet dus èn hierom èn om het al te baarblijkelijke vulsel der twee laatste regels, die niets dan een nagenoeg letterlijke herhaling der twee eerste bevatten, onecht verklaard worden. Blijven derhalve de twee aan AFB gemeene regels; waarin *daden si hem* naar FB × A: *so namen si* (zie Td. 188).

1153 *daer si wesen* naar A: *daer si loepen* ∞ B 1184: *ter stat dair sy wesen* en L 496: *ad tecta cupita* × F: *dat sy lopen* (wat op zich zelf ook mogelijk ware).

1156 *eenen* naar analogie der andere gevallen × AFB: *eere*; zie boven, 99-100. — *erdinen* naar A × L 497: *terreus* × F: *horden*, B 1186: *steenre.*

1158 *in was te broken* naar A, B 1188 × F: *in hadde gebroken*; het laatste, schoon *hadde* ook bij een intrans. gebruik van *inbreken* zeker wel mogelijk is en was — zie Kern, De met het Part. praet. omschr. Werkwoordsvormen in 't Nederl., blz. 133 — zou een steun kunnen schijnen te geven aan H.'s conjectuur (122-3): *een vac hadde ghebroken*, die mij echter, hoe vernuftig ook, toch ongewettigd, wijl onnoodig, schijnt. Wilde men een object inlasschen, dan zou *gat* (naar **1164**) toch nog eer voor de hand liggen (*fracturam* L 498 = *lustrum* L 502: opening, gat, hol; zie Knorr, Die 20[ste] Branche 41). De verbinding van *te broken* met *in* (en met *sijn*) heb ik op het gezag van AB (thans bovendien door Kern t. a. p. ondersteund met eene andere bewijsplaats) en ook naar analogie van *up te broken* **2489** — al staan de twee gevallen niet geheel gelijk — laten staan.

1159 *nachts* naar F en B 1189 (F. wil: *nachtes* lezen: waarom?) en L 498: *Preterita nocte* × A: *daghes* (als reeds Ojb. 46 gegist was); dergelijke inbraken in kippenhokken hebben trouwens natuurlijk vanouds bij voorkeur des nachts plaats gehad. Zie ook op **729**, **1097**.

1166 *sinen* naar F, B 1196 × A: *den*; de zoon beschouwt 's vaders haan, als familiegoed, als den zijnen.

1168 A: *Neve Tybeert* × F: *T. neue*; evenzoo **1964**. Men zou kunnen meenen dat alleen de laatste verbinding echt was: de reeds in de ME. bestaande, in later tijd welbekende koppeling met - *oom*, - *moei*, - *neef*, - *broer* en ook - *baas* enz. (zie Ned. Wdb. III 1427, XI 18 enz.). Doch beide soorten van verbinding, met den naam voorop en achteraan, komen in R. I voor (ik noem alleen de gevallen, waar naam en verwantschaps-

aanduiding, onmiddellijk op elkaar volgend, als vocatief gebezigd worden): *oom Reinaert* **1363** A (F: *here R.*), *oom Brune* **625** (F: *her B.*), **700** (AF), *neve Grimbeert* **1660** (AF, in 't rijm), *neve Tibeert* **1168**, **1964** (beide F: *T. n.*), *neve Belijn de ram* **3088** (AF); doch ook *Grimbeert neve* **1415** A (F anders), *Belijn neve* **3268** (AF, in 't rijm). Er blijkt dus althans geen reden om de laatste verbinding boven de eerste te verkiezen, weshalve ik mij aan A houd.

1172 Naar L 505: *Qualiter aludens mus ruit omnis ibi* zou men iets meer of anders verwachten (of ook, omgekeerd, in L een ww. = *pipen*?); maar hiernaar en naar B 1202: *van welicheit* iets in te voegen acht ik toch ongewettigd en gewaagd.

1176 *tavont meer niet* naar B 1205 × F: *tauont niet*, A: *niet tauont.*

1181 *ons wel* naar A × F: *onse beiach*, B 1211: *myt bliscap*; F.'s vermoeden (306), dat er oorspronkelijk iets anders zou gestaan hebben, waaruit deze drie lezingen voortgesproten zijn, schijnt mij ongegrond (in L ontbreken **1173-81** geheel).

1184 *die* naar AF × B 1214: *dees*; het eenigszins minachtend gebruik van *dese* voor: de hedendaagsche (zie b.v. R. II 5150) schijnt toch jonger dan de 13de eeuw. — *soo menich baraet* naar A: *vele baraet*, F: *wel b.* ∞ B 1214: *mennigen quaet* en L 507: *tot ... dolos.* Of *vele* in R. I reeds anders dan met een gen. sg. of pl. voorkomt betwijfel ik (verg. **599**, **657**, **2566** A, **1784** en boven op, **1122**).

1185 A: *besteecse*, F: *besta dit*, B 1215: *bestaets* (niet *bestaetse*, als M. opgeeft) *nv*, P: *bestoecse.* L 508: *Hos attemptare dubito* pleit altoos voor *-se*, dus in dit opzicht tegen FB. Van de verschillende graphisch mogelijke en licht verwisselbare werkwoordsvormen (*bestaecse*, *besteecse*, *bestoocse*, *bestootse*, *bestoetse*) zijn, naar V. te oordeelen, *besteken* en *bestoken* in deze toepassing minder gangbaar geweest dan *bestooten* (zie ook Ned. Wdb. op dit woord); doch het meest gebruikelijk is stellig *bestaen* geweest, welks conj. praet. *bestoetse*, mij dus, evenals H., semasiologisch en graphisch als oorsprong der lezingen van AFBP nog het waarschijnlijkst dunkt.

1186 *Tfi* naar F (door D. als *tsi* gelezen!) en Ren. 852: *Fi merde* × A: *O wy*, B 1216: *Waen.* — *ghi ne waert nie* naar FB (met weglating van *so*, maatshalve) en L 509: *Audax esse soles* × A: *twi sidi* (Ren. 852: *con tu es cuart*). Verg. ook Eleg. 804-6.

1195 *Hi* naar F, B 1225 × A: *Ende.* — *voort* naar AB × F: *hi scoet*; al zouden de analogie van **748** en Ren. 857-8: *Tret et retret* (*tire et sache* BH, *tant et retant* L) *T. li chaz: Con plus tret, plus estreint li las* hier een tweede ww. (ook evenals in **748**, *uranc*

iplv. *spranc*?) wel rechtvaardigen, *scieten* (hoe gebruikelijk ook in B, b.v. 1255) komt hier toch kwalijk beter te pas dan *voortspringhen* (na **1188**), dat ook wel strookt met Ren. 854: *lance avant* (*outre* BH).

1197 *wroughen* naar F × A: *wroughede* (B ontbr., P: *worghen*, maar toch ook de inf.): het fatale van deze eigen aanklacht en aangifte komt zóó, door dezen ook van *moeste* afhankelijken infin., nog beter uit.

1198 *gheluut* naar F × A: *gheroup* (allicht ingeslopen uit **1196**), B 1228: *gescal*; verg. **1524**, **1567**, **2319**, **3402**.

1200 A: *up der strate*, F: *an die strate*, B 1230: *buten gaet.* Nu L, die het geheele avontuur van T. vrij sterk bekort (**1200-18** ontbreken er geheel, evenals **1173-81**, en zie op **1144**) hier (519) niets heeft en dus geen gewicht ten gunste van B in de schaal legt, lees ik (A ∞ F) *up die strate*; zie boven, 93.

1201 naar A. H. 36, aan eene bepaling *alleene* AF, solus, hier „geen zin" toekennende — ten onrechte trouwens, verg. ook **3089** — leest *alteenen*, steeds; welke bet., hier inderdaad op zijn minst evengoed passende, echter eveneens aan *alleene* toekomt (zie Franck in Tschr. XVII 77); weshalve ook bij die bet. verandering der lezing van AF onnoodig ware.

1205-6 naar A (in F ontbreken beide regels, in L deze heele passage, B anders), met invoeging van *hier*, maatshalve.

1207-8 Van H.'s critiek (123-4) zou ik alleen zijn wraking van A 1216: *Dat ghi verteert in weet hoe*, als onbeduidend, willen aanvaarden; de lezing van F schijnt mij althans krachtiger (verg. V. II 1487). Toch durf ik, nu woordschikking en rijmwoord van **1208** in B voor A pleiten, F niet volgen (evenmin als F. 307).

1210 *als ghi et* naar FB × A: *in lanc so bet.* Wel komt de vorm *et* in R. I elders niet voor (zie Tv. 44 en boven, 74); maar hij is toch elders te gewoon om hem hier te verdenken, nu deze (reeds door M., Anm. en door H. verkozen) en thans door F bevestigde lezing van B zooveel beter is, vooral in verband met **1211**.

1213 *Isingrijn* naar B × A: *Tybeert*, F: *nv*; *Is.* is in A naar **1214** verdwaald, neemt daar de plaats in van *die felle dief*, zooals ik daar, naar FB, lees.

1218 A: *stont ende ghal*, F: *stan iamerlike ende gal*, B 1247: *lach so lude ende gal.* Daar *stenen* en *gillen* m. i. kwalijk samengaan, en *stan* bovendien licht uit een herinnering aan **864** en **982** (hier beter verbonden met *versuchte*?) of ook graphisch uit *stont* ontstaan kan zijn, terwijl dit laatste woord hier zeer goed past („stond daar nog maar steeds te gillen") en buitendien ook door *lach* van B (allicht ook door het, als zoo vaak, verplaatste *stat* van

L 518) zijdelings gestaafd wordt, houd ik mij aan A, met invoeging van *jammerlike* uit F (en naar **864**) — waarna *soo lude* m. i. in **1219** niet geheel overbodig te noemen is — en schrapping van *Ende* uit A. Gelijk F. 307 (van wien ik hier overigens afwijk) te recht opmerkt, is L 518-9: *alto Clamorem miserum protulit ille sono* de vertaling van **1198-9** (waarna **1200-18** in L, als gezegd, geheel ontbreken), niet van **1218-9**; het kan dus niet rechtstreeks als getuige voor deze plaats aangehaald worden.

1224 *onsen* naar FB × A: *den*; verg. boven, op **1166**.

1225 *wart* naar A × F: *liep*, B 1255: *scoot*; verg. **1639** en zie boven, 137.

1229 *Nu toe* naar A × F: *toe! nv is hi geuaen* en B 1252: *nv dair is g.*; al kan de eerste lezing een dittographie naar **1224** schijnen, de laatste lijkt mij toch onaannemelijk en kan zeer wel een overeenstemmende fout van FB zijn.

1232 *quam up ghevaren* naar F: *quam* (= A 1242) *geuaren* ∞ B 1262: *is op geuaren* (= L 523: *transvolat*, welk woord L 1252 de vertaling is van *lidet* **2603**).

1234 Alleen naar L 524: *accelerans it* × AFB hier b.v. *sciere* in te lasschen en *hi* van A (B: *die*) uit te werpen zou toch kwalijk gewettigd zijn.

1236 *spranc* naar AB × F: *ran*, welk woord wel in R. I A (of in hs. F?) veel voorkomt (zie Td. 183), maar hier toch minder gepast schijnt. — *achter* naar FB × A: *an*; was dit vuur dan niet in een haard aan den muur, maar naar den ouden, nog lang Sassischen huisbouw, midden in 't vertrek (de schuur of deel) gelegen? Verg. **1638** en Gallée, Boerenhuis, 45 vlgg.

1238 *nam* naar AB × F: *greep*, zeker dittographie naar **1237**.

1252 *dit* naar F × AB: *dat*; verg. **1318**.

1259-60 ingelascht naar F = B 1285-6 en L 532: *Extrahit hic* (l.: *huic?*) *unum de testibus* en Ren. 878: *Li enracha un des pendans* × A : 0 (maar toch 1270 kennelijk hierop terugslaande); zie reeds H. 124, LW. IV 59. De herhaling van *tusschen die* (of: *sine*) *been* in **1258** en **1260** (alsmede van *alsoot* (*hem*) *wel sceen* in **1244** en **1257**) moge ons niet fraai dunken, ik zie noch reden noch kans om een van beide (bovendien gestaafd door FB of AF) weg te werken; te minder daar *dede hi hem pant* (1) — door mij, naar A, als wellicht bijzonder Vlaamsch, verkozen boven *scamp* van F (dat echter ook **1500** voorkomt) — kwalijk plaats mag maken voor de lezing van B 1283 vlg., en ook **1260** noch **1258** verandering toelaat.

(1) Natuurlijk niet met LW. IV 59 als: een pand, maar als: schade op te vatten.

1261 *burse* naar AF × B: *budelkijn*; de vergelijking met een beurs komt ook elders voor (zie voorshands Ned. Wdb. op *Beurs*, 8).

1264 *was seerich* naar A en L 533: *nimium (con)dolet* × F: *vloecte*, B 1290: *seide*. Verg. op **2070**.

1265 *haers vader* naar FB × A: *van haren vader* (de omschreven, hier, stellig jongere vorm); verg. **1273**, **2064**, **3149** (doch ook **2554**) en zie boven, 78.

1266 Indien men in de lezing van A: *Sine wilde wel... dat niet* het zonderlinge *sine* — naast *wel*, en met *si* als nom. sg. fem. iplv. *soe*: zie boven, 101 — als een (graphisch begrijpelijke) verschrijving voor *soe* mag aanzien, komt zij overeen met B 1292: *Si woude ... dat niet* (dus met de negatie in den bijzin). Daarentegen strookt F: *Si wilde niet ... dat* met L 534-5: *Non ego ... vellem Quod dolor etc.*, met de negatie in den hoofdzin. Ik lees hier naar A ∞ B: *Soe wilde wel ... dat niet* × FL, al is de laatstgenoemde constructie, met de negatie in den hoofdzin, in 't Mnl. misschien niet zoo ongewoon geweest als zij wel schijnt.

1272 *sich*, en dienovereenkomstig in **1273** *dijns*, beide naar FB × A: *siet ... huwes*; het dudijnen van den zoon door de moeder is toch zeker nog wel dertiendeeuwsch; zie boven, 125 vlgg. en Vor der Hake, Aanspreekv. 231. — *sone*, naar FB × A: *neue*. Indien van *nere* inderdaad de door BH. 39 vernuftig gegiste toepassing bestaan heeft — waarover meer te zeggen ware dan hier plaats kan vinden —, is zij hier toch in allen gevalle niet genoegzaam gestaafd; zeker niet door L 538: *Care puer, patris etc.*, uit de pen van den geestelijke Balduinus, die deze (gewaande?) pastoorspractijken dan toch zeker wel gekend zou hebben, en die *soete neve* elders hetzij met *care nepos*, of ook met *dulcis amice* vertaalt (zie L 466, 667, 1635, 1655; 250, 622). Verg. ook Ren. 839, 865: *la mere Martin(et)*, 861, 862: *pere ... mere*.

1273 *ghewande* naar AF × B: *gewade*; zie H. 124 en verg. andere woorden voor: gereedschap, in toepassing op de teeldeelen, als *ghetuyghe*, testiculi (Kil.); mnd. *tûch*, penis en bij Bredero *tuichje*, *rietschip* enz.; allicht moet *ghewande* veeleer langs dezen omweg dan, gelijk V. II 1861 wil, rechtstreeks met *ingewand* in de Nnl. bet., verbonden worden.

1274 *mijn scade ende sijn scande* naar A: *mijn scade ende mijn scande*, B 539: *Dampnum nempe meum, dedecus atque suum*, P: *ende mi alte grote scade* en Ren. 879-81: *Quant la feme vit sa grant perte ... s' est chaitive clamee* (verg. nog L 550, R. tot Julocke: *parum perdes*) × F: *Dese scade ende dese scande*, B 1300: *sijn scande ende scade*; zie reeds Ojb. 48, en verg. iets dergelijks bij Coster, Tijsken 438: *mijn schandt of u scha* en V. Beverwijck, Schat d. Gesonth. 150 *b*: *Want als het echte*

paer geen regel houden kan, 't Is schande voor de vrou, en schade voor de man.

1276 *van der wonden,* dsf. (zie boven, 94), naar AF en L 540: *vulnere tali* × B 1302: *van den wonden*; kennelijk is slechts één wonde bedoeld.

1277 *blivet* naar AB × F: *bleue,* wat wel oogenschijnlijk beter bij *ghenase* **1276** past, maar toch kwalijk bedoeld is; verg. ook L 540-1: *quamvis fuerat* (Knorr: *fuerit*)..., *non aptus erit* (zelfs al zou hij...., dan zal hij toch stellig...).

1278 *die noch stont* naar F × A: *stont noch doe,* B 1304: *stont buten*; men krijgt dan in **1280** de geliefkoosde anaphora van *hi* na een eigennaam (zie Td. 230). L 542: *Audit R., sicut stetit* doet denken aan de in R. I A veelvuldige constructie (*al*) *daer hi stoet* (zie Td. 185), weshalve men in **1279** naar B 1305 zou kunnen lezen: *Daer*; ik blijf echter maar bij AB: *Doe.*

1281 *taverne* naar AFB; met V. VIII 102 acht ik H.'s conjectuur *caverne* (zie Tschr. V 1285) onnoodig en de vergelijking der tweeërlei beteekenis van mnl. *conte,* nnl. *kont* en van ofr. *taverne* (Ren. 3136) (en ook mnl. *cul,* fr. *cul*?) juist. Zie ook BH. op 1268 en 1288.

1288-91 Een moeilijke plaats; zie reeds Ojb. 48, H. 124, LW. IV 60, F. 297. In L en B zegt R. tweeërlei: 1° de den pape toegebrachte schade zal (voor hem; of voor u, Julocke) niet zoo groot blijken, hij kan wel met één klok luiden: L 548-9(51) = B 1311-3 en = AF 1293-5 (maar ook 1297-8); 2° het is voor een kapel geen schande met één klok te luiden (een oogenschijnlijk spreekwoordelijk gezegde): L 546-7 (in van B afwijkende, allicht niet oorspronkelijke volgorde, vóór het eerstgenoemde) = B 1314-5. Dit tweede gezegde ontbreekt in AF, waar die schande en de geheele beeldspraak van het klokkenspel (evenals reeds in **1260-1**) rechtstreeks alleen op den pape betrokken wordt (1297-8), de beide elementen dus a. h. w. samengesmolten zijn. Derhalve: AF × LB, als zoo vaak; wat is nu oorspronkelijk, echt, wat jongere wijziging? Mag, moet men de uitvoeriger lezing van LB houden voor een — zeker wel niet toevallig-gemeenschappelijke (1) — uitbreiding (gewrocht eener soort van celdeeling), gelijk die, niet het minst bij dergelijke obscoene grappen, gebruikelijk en begrijpelijk is? Inderdaad wekt althans L 550-1 (alleen dáár, niet in B!) wel sterk den indruk van zulk een nadere uitwerking van een met welgevallen opgevangen motief, een uiting van uitspattende,

(1) Dat F. 297 ook deze overeenstemming nog geen bewijs van verwantschap tusschen L en B acht, ze wil toeschrijven aan een in beide redacties (dus onafhankelijk van elkaar?!) ingeslopen bekend verhaal of spreekwoord, schijnt mij toch ... acutius quam verius.

overborrelende monniksdartelheid, zich vermeiende in den spot met eigen stand- en lotgenooten (1). Heeft men derhalve niet het recht die regels uit LB, als oud, echt, in den tekst van R. I (terug) te brengen? Of zijn, omgekeerd, beide gedachten wèl in den oorspronkelijken tekst te vinden geweest, en mag men ook het gewag der kapel derhalve hier herstellen? Dit laatste is te verleidelijker, omdat inderdaad de tusschen 1293-5 en 1297-8 liggende regel 1296: *Laet bliuen dese tale* (F: *clage*) *achtre*, na de (zelf reeds tautologische) vss. 1291-2 op ons allicht den indruk maakt van een duldeloos lamme herhaling, een inlapsel, misschien een bloote dittographie naar 1292 (*laet bliuen*), die derhalve, uitgeworpen, ruimte zou laten om den inhoud van L 546-7 = B 1314-5 ook hier onder te brengen. Men zou b.v., met geringe wijziging en verplaatsing, kunnen lezen: *Gheneset de pape, hi ne blivet tachtre* (gaat er niet op achteruit: zie V. I 20, 22). *Het en es der capellen gheen lachtre Dat soe ludet met eere clocken*; waarmede ons gedicht een niet onaardigen trek rijker ware geworden. Wat mij echter ten slotte hiervan teruggehouden heeft is, behalve de onvindbaarheid van *tachter bliven* in R. I, vooral de overweging, dat met AF 1297-8 toch eigenlijk niet alleen L 548-9 geheel overeenstemmen, maar ook Ren. 904-10 (even verder in 't verhaal, aan Tibeert in den mond gelegd, maar dergelijke kleine verplaatsingen komen telkens voor): *li prestres ... A tot le meins en sa paroche Ne puet soner qu'a une cloche.* Ik laat derhalve, hoewel aarzelend en noode, 1297-8 en zelfs 1296 (zie Td. 231 vlgg.!) ongerept staan (als **1289-91**), met verkiezing alleen in den laatsten regel van *clage* (F) boven *tale* (A); verg. **95-6**? In geen geval zou ik de critiek van H., die, als zoo vaak, voor forsche maatregelen ter wegsnoeiïng van eenige regels (en zelfs voor een zonderlinge uitdrukking als *clippelen voren*) niet terugdeinst, of van LW. (inlassching van B 1314-5, met een lam en in R. I elders niet voorkomend *hier achter*, hierna) kunnen aanvaarden.

Blijft ten slotte de vraag: wat te doen met **1288**? De lezing van A: *Al te min so sal hi pinen* is door J., eenvoudig en geestig, veranderd in *al te mere* („des te meer zal hij zijn best doen"). LW. twijfelt of dit wel een troostgrond (voor Julocke) is — welke twijfel mij weer ongegrond dunkt, wellicht voortspruitend uit een misverstand (van *pinen*?); doch nader openbaar betoog wordt, in een dergelijke scabreuse zaak, inderdaad moeilijk! — en wil derhalve, naar B 1312: *Dat en scaet hem myn*

(1) In schijnbare tegenspraak met de fatsoenhalve aan dit tooneel aangehangen stichtelijke moralisatie (554-61): fabula docet!

noch meer, lezen: *Min no mere so sal hi p.*, „hij zal evenveel moeite nemen" (waarmede LW. waarschijnlijk bedoelt: even hard zijn best doen). Maar mnl. *min no mee(re)* werd, dunkt mij, niet aldus, als bijw. uitdr. van graad bij een ww., maar alleen bij een vergelijking, in den zin van: juist, net zoo gebezigd (zie V. IV 1607-8) en past hier dus kwalijk. Nu is F: *Des te min so darf hi pinen* noch J.'s critiek noch die van LW. komen bevestigen; en die lezing is op zich zelf niet onverklaarbaar, doch als uiting van een andere stemming (t. w. een ironisch medelijden met den pape zelf: des te minder behoeft hij zich, met één „dinc", in te spannen) dan in A, L en B heerscht, waar 't de bedoeling schijnt den „pape" of zijn „wijf" te „troosten" (zie **1292**) met het vooruitzicht op onverminderd mingenot. Maar ook R.'s ironisch medelijden kan als (voorgewende) „troost" gelden; en nu een der hss. een althans verklaarbare lezing geeft, schijnt een conjectuur mij toch ongeoorloofd, wijl onnoodig. Ik lees dus ten slotte — onder verontschuldiging voor zóó lange uitweiding over een in dubbelen zin dubbelzinnige plaats — **1288** naar F.

1296 Hoewel L 553: *portant*, P: *si boerden*, en ook de interne waarschijnlijkheid voor het door LW. 62 aanbevolen meervoud schijnen te pleiten, vind ik daarin toch geen voldoenden grond om af te wijken van het door A: *Doe hiefsene . . . drouchene* (verg. b.v. 817 en boven, 129), F: *Dien hiep* (?) *si op . . . droegene* en B 1320: *Sy hieffen op . . . heften gebracht* vrij eenstemmig gestaafde enkelv. En *se* in A moet corrupt zijn, daar het vr. enk. er steeds *so(e)*, het mv. steeds *si* luidt (zie boven, 101). Het eenvoudigste is dan zeker wel, met Franck, Inclin. im Mnl. 10, noot, te lezen: *Soe hieffene* (of, genormaliseerd: *hiefene*), ook al staat dit laatste woord in A niet aldus geschreven (gelijk F. t. a. p. beweert, maar noch uit H., noch uit Boekenoogen's, noch uit zijn, Franck's eigen collatiën, Tschr. XI 8, XVII 270, noch uit HM. blijkt). Wat betreft het onwaarschijnlijke dat vrouwe Julocke alleen, zonder hulp van haren dan werkeloos toezienden zoon, dat zware werk verricht zou hebben, wijs ik op *met haerre cracht*, „met al haar macht", dat bovendien spottend bedoeld kan zijn om de teedere, geen moeite sparende zorg van „spapen wijf" in 't licht te stellen.

1297-1300 naar AF: een vierrijm × B 1321-2: slechts één rijmpaar. Zooals vaak is de redactie van AF niet vrij van gerektheid. Dat B bondiger, beknopter is behoeft echter hier, evenmin als elders, grond tot wantrouwen aan de echtheid van AF op te leveren: èn de tautologieën èn de vierrijmen in R. I zijn te talrijk en te wel gestaafd om ze, gelijk H. 125 ook hier weer

doet, als zoodanig te verdenken (zie Td. 230 vlgg., 238). Wij moeten aannemen dat niet alleen de Latijnsche vertaler (uit den aard reeds van zijn instrument, het Latijn), maar ook de Nederlandsche omwerker inderdaad vaak opzettelijk zijn voorbeeld besnoeid, bekort, en met name ook de vierrijmen stelselmatig verwijderd heeft. Verg. ook **949-52**, **3113-6** enz.

1307 *in midden* naar F en B 1329: *te midden* × A: *midden*; verg. op **107**. — *Dat... bete* naar F (eig.: *bene*) en L 563: *Molitur ... rumpere* × A: *So dat ... beet*, B 1328-9: *So dat ... brac*, welke bewoording, den feitelijken uitslag van T.'s pogingen vermeldende, ook inderdaad evengoed in 't verband past.

1309 *Ende* naar AF × B: *Hi*; ook *Hi ne* ware mogelijk, afhangende van *letten* (verg. **470**), maar wordt niet gestaafd. — *ute den* naar B: *uten* × A: *ute ten*.

1310 *op die rechte strate* naar A (F: *in d. r. s.*) × B 1332: *wech al sijnre straet*, dat met L 565: *suas ... vias* schijnt te strooken; toch lees ik niet, daarnaar: *siere straten*, omdat dit een rijm *-e* : *-en* zou geven (zie boven, 93) en bovendien *die rechte str.* wel met *suas vias* vertaald kan zijn (verg. trouwens **1688-90**, **1745**).

1311 *tes coninx hove* naar A: *tes c. waert* ∞ F: *te hovewaert*, B 1333: *tot des c. hoff.*

1319 *Tibeert* naar FB × A: *hi*. — *deen* naar F: *teen* = L 568: *unum* × A: *dat*; zie boven, 130.

1321-2 Op zich zelf zou men liefst lezen: *Den coninc* (naar AF) *dr. d. d. R.*, en dan: *Ic wane hi* (naar F × AB : *die coninc*) *langher niene sp.* De herhaalde, oogenschijnlijk dittographische versaanhef *Den* (*Die*) *coninc*, die J. aanstoot en aanleiding tot schrapping van het eerste van beide gaf, ware dan door de nieuwe lezing van F op nog eenvoudiger wijze uit den weg geruimd. Doch nu de uitdrukking *ic wane* verder alleen in R. I B, niet in A gevonden is (zie Td. 194), ben ik huiverig ze hier in den tekst te brengen en lees nog liever met A in twee op elkaar volgende verzen: *coninc*. Verg. op **862**. — *Reinaerde: spaerde* naar F × AB: *Reinaert: spaert*; waarom moedwillig, onnoodig, de onjuiste consecutio temporum te aanvaarden? Doch verg. boven, op **961**.

1323 *baroene* naar AB × F: *genote*; zie boven, 137 en op **462**.

1328 *dus groote overdaet* naar A: *dese ouerdaet* (terugslaande op **1325**) ∞ F: *dus grote mordaet*, B 1346: *dus grote ondaet* (zoowel *mor-* als *on-* kon graphisch gemakkelijk uit *ouer*, *ou'* ontstaan); verg. op **465**, **2066**.

1329 *spranc voort* met Ojb. 49 naar B 1351 = L 572: *Consurgit* en naar **107**, **175-6**, **309**, **1195** × AF: *sprac*. Men zou nu in

1330, naar B 1353, L 573: *ait* en naar **108**, **310**, **1341**, **1401** enz., een *sprac hi* willen inlasschen, indien het rhythme zich niet daartegen verzette; en strikt noodig schijnt zoodanige aanwijzing toch ook niet (verg. b.v. **178**, **1122**).

1333 *nochtan* inlasschen naar B × AF: 0 schijnt gewenscht, doch buiten noodzaak toch niet gewettigd.

1334 *derdewaerf* naar F, B 1356 en L 574: *vice trina,* 578: *trino* (zie reeds Ojb. 42) × A: *drie waeruen*; in spijt van BH., Tschr. XII 19, maar in overeenstemming met F. 305 (verg. boven, op **999** en **1015**).

1335 *vrijen* naar A, B 1357 × F: *vremden* (kennelijk onjuist: speelde den afschrijver iets van „dwersnachtrecht" door 't hoofd?).

1336 *te hove* naar F × AB: 0. — *nochtan* naar B 1358, niet kwalijk strookende met, althans kwalijk weersproken door L 576: *jam* en AF: *dan*, alleen een gewenschten sterkeren nadruk gevende: dan nòg niet, toch niet (zie V. IV 2461).

1341 *nu* naar F (ook in **1340** F, zeker uit dit vers ingeslopen) × A, B 1363: 0; bedoeld is: thans, na de twee jammerlijk afgeloopen dagvaardingen (L 578 ook althans: *trino*).

1350 *nu gaet* naar B 1372 × A: *gaet wech*, F: *ia gaet*; verg. boven, op **1008**.

1352 *Coninc heere* naar A ∞ F: *coninc*, B 1376: *heer*; zie Td. 194 en boven, 125.

1361 A: *des onrechts*, F: *die anruchte*, B 1385: *van den geruft*. Verdam (Tschr. XXX 302) aanvaardt de lezing van F als het eerste Mnl. voorbeeld van het znw., waarvan mhd. *anrühtic*, nhd. (onder invloed van 't begrip: in een slechten reuk staan vervormd tot) *anrüchig* is afgeleid. Ook F. (307) schijnt aldus te willen lezen. In Verdam's Handwdb. staat bovendien ook een „Oostmnl." bnw. *aenruchtich* vermeld; waarmede denkelijk niet een Oostnederfrankisch dialect (waartoe ik den ietwat dubbelzinnigen term „Oostmnl." liefst beperkt zou willen zien) maar een Sassisch (m. i. veeleer als „Mnd." aan te duiden) bedoeld is, immers in Grimm's Wtb. staat het woord ook uit den glossen op den Sassenspiegel aangehaald. De mogelijkheid van een znw. *anruchte* in de oostelijke en noordelijke tongvallen der 14de of 15de eeuw wil ik geenszins ontkennen. Maar nu F meermalen Vlaamsche woorden door Hollandsche, noordelijke en oostelijke vervangen heeft, schijnt het mij voorshands veiliger als oorspronkelijk *des ongheruchts* aan te nemen: een woord, dat althans een enkele maal in 't Vl.-Mnl. en later ook bij Hooft gevonden (V. V 667; Ned. Wdb. X 1652), in de bet.: slecht gerucht, kwade faam, hier voortreffelijk past, en waaruit de lezingen der drie hss. graphisch gemakkelijk af te leiden zijn.

1363 *met mi* naar B 1387 en L 589: *mecum* (verg. **1380**) × AF: 0. — *Reinaert* naar AF (B anders); maar zonder *oem* (A) of *here* (F) er voor, naar L 588: *Reinarde*; wordt de verwantschap hier temet opzettelijk in den aanvang door G. verloochend, althans verzwegen, evenals later door R. (**1388**; eerst **1427**: *soete neve*)?

1366 *nu* naar F × A, B 1390: 0. — *drie waerven* naar A: *iij. w.* en L 591: *ter* × F: *derdewarf*, dat hier niet (als **999**, **1015**, **1334**) door LB gesteund en door 't verband geëischt wordt.

1367 *vermerredi* naar A: *vermerrendi* (zie boven, 74) × F: *verlegdi*, B 1391: *verbeiden wi*.

1368 *segghic* naar FB × A: *sorghic*; een officieele aanzegging, in deurwaardersstijl, past hier (in overeenstemming met **1014** vlgg., **1336** vlgg., **1374** en met den geheelen toon van G.'s aanspraak **1360** vlgg.) immers bij G.'s eersten groet, als afgezant des konings, veel beter dan de uiting zijner (eerst **1397** aan 't woord komende en in L in 't geheel niet blijkende) persoonlijke bezorgdheid voor zijn neef R. — Overeenkomstig **1374** en de Tv. 194 aangehaalde gevallen durf ik hier zelfs tegen AF, na *segghic*, *u* inlasschen (dat vóór het tweede *u* licht uitgevallen kan zijn).

1370 *den*, hoewel in AF vóór *derden* staande, heb ik geschrapt, als zijnde (naar V. III 819 en Stoett § 92 *h* te oordeelen) waarschijnlijk een jonger toevoegsel, dat bovendien het vers bezwaart; verg. ook boven, op **729**, **1097**, **1159**.

1371 *verstormen* naar F en L 594: *destruet* × A: *bestormen*, B 1395: *beleit*; het eerste schijnt mij (al geeft V.'s Handwdb. mij daarin nog geen steun) toch eer geschikt in den (hier door 't verband geëischten) zin van: verwoesten.

1372 *Ghi sult gherecht sien* naar A (en B 1397); als anaphorische herhaling van **1370** (zie Td. 233), al zou L 594-5: *rex ... faciet constituetve etc.* misschien meer voor F: *Men sal rechten* pleiten.

1379 *u* naar A × B 1402: *nu*, F: 0.

1381 *hoet* naar A × F: *wat*. — *ghevallen* (AF), ofschoon in **1383** (AFB) wederom voorkomende, zal toch ook hier wel echt zijn.

1383 *vremder* (AF) is op zich zelf onberispelijk, maar strookt niet te best met L 599: *Major fortuna difficilisque magis*; bovendien is de mv.-vorm *aventuren* (AF) bij een enkelvoudig ww. zonderling (hoezeer als contaminatie wel te verklaren: zie Stoett, Synt.[2] § 203). De vorm op *-en* schijnt in B 1407: *So veel auentueren* beter verklaard (als gen. pl., na het enkelv. *vele*: zie op **1122**, **1184**); maar blijkens het ook daar volgende *dan of* moet toch wel een comparatief bedoeld zijn en kan *vele* dus niet voldoen. Aan L zou *meerre* of *swaerre* beter beantwoorden (verg. bo-

ven, op **226**). Doch dit alles is toch te onzeker om een wijziging te rechtvaardigen; ik volg dus A, doch met het znw. in 't enkelv.

1384 *quite* naar A en B 1408 × F: *quaemt.* — *voor* naar FB en L 600: *coram* (verg. L 1208, 1653 = **2518**, **3265**) × A: *van.* Zie reeds V. in Tschr. I 15.

1389 *inghesinde* naar F × A: *ghesinde*; ofschoon de meeste voorbeelden van *ingh.* bij V. III 866 eer naar 't N. en O. dan naar Vlaanderen wijzen. Maar het vers schijnt in A toch te licht.

1390 Naar L 603: *Ire tamen tecum jamque timesco satis* en naar B 1432 en 1435 zou men hier eigenlijk iets meer of anders dan dezen niet onontbeerlijken regel verwachten, als b. v. ... *hebbic vaer* (of *met vare*) ..., en daarna een nieuwen zin. Doch nu de omwerker hier juist sterk afwijkt, durf ik toch, tegen AF in, niets veranderen of inlasschen; ook al moeten **1389-91** dan misschien *ἀπὸ κοινοῦ* (als in A) en niet (gelijk ik nu gedaan heb) naar F (*Hets*) gelezen en geïnterpungeerd worden.

1399 *ontstaen* naar F × A: *ontgaen* (: *gaen*, een liefst te vermijden lettergreeprijm).

1400 *willic* naar A en L 609: *ire paratus ero* × F: *sulwi*, B 1443: *porren wy.*

1401 *Hoort, seit hi* naar A × F: *Hierna sprac hi*, B 1449: *R. sprac*; een dergelijk tusschengevoegd *seit hi* (praes.) is in R. I niet zoo veel zeldzamer dan *sprac hi* (zie boven, 75, en verg. 237 en 146, noot 2).

1406 *soo wel* naar A: *wel* ∞ F: *so* en B 1454: *so wel*; voor deze overeenstemming moet het (anders aardige) *rode* van F wijken. — *granekine* naar F = B 1454 × A: *gaerdeline*, een zoowel in grondwoord als in uitgang bedorven lezing; de verkl.-uitg. *-lijn* is in Oudvlaamsch-Mnl. immers niet boven bedenking.

1408 *dat hi mi* naar A × F: *hi na mi*, B 1456: *hi my wel*; de constr. met den dat. (ook **18** voorkomende) zal toch wel ouder zijn dan die met *na.*

1410 *Desen ... ooc alsoo ... Als* naar F (en B 1458, alleen iplv. *ooc*: *wel*) × A: *Die ... nochtan harde ... Ja als*; het (hier immers tegenstellende) *nochtan* past kwalijk in R.'s mond, die „diefte" waarlijk geen zonde acht noch (in zijn gezin) aldus noemen zal.

1412-3 naar F = B 1460-1 × A 1419, 1421; **1414** naar A 1420 = F 1408 × B 1462; **1415** naar B 1463 ∞ F 1409 × A 1422, welke laatste regel evenals A 1419 stellig bedorven is, blijkens L 616-7: *Sique bonum facies natis, si venero sospes, Grates condignas reddere promptus ero.* Zie reeds Ojb. 49-50.

1420 *Ende* naar AF × B 1468: *Mit* (verg. op **3106**). — *welpekine* naar AP × FB: *kinderkine*; verg. **1356** en herhaaldelijk aan 't slot (zie BH., gl. en beneden, op **3094**).

1424-5 L **620-1**: *Aggrediuntur iter Grimbertus, patruus eius. A Malepertuso non procul exierant* lijkt weer meer op B 1472-3 dan op A 1431-2 (= F): in beide is van de „heide" van AF geen gewag, wel van „een stuk" weegs. Ik kan deze overeenstemmingen niet, met F. 296, voor toeval houden. Maar is het oorspronkelijke nu in AF of in LB bewaard? Men zou die „heide" hier voor een herinnering (bij den schrijver van AF's voorschrift) kunnen houden aan **869** en **1092**: niet alleen Lamfreits huis, maar ook Maupertuus was aan de heide gelegen. Op zich zelf is deze lezing van AF trouwens geenszins verwerpelijk: de biecht wint door die plaatsing op het eenzame opene veld aan aanschouwelijkheid. Doch juist daarom kan die lezing ook evengoed van den oorspronkelijken dichter zijn. En R. II 3954, waar bij de herhaling van R.'s en G.'s uittocht uit M. eveneens die heide genoemd wordt, schijnt bepaaldelijk gevolgd naar het voorbeeld dezer regels in de lezing van AF (al herinnert de vorige regel, 3953, wellicht weer meer aan B 1473). Ten slotte blijf ik dus bij AF; ook omdat *onder hem beiden* van B alleen in II voorkomt (zie boven, op **1074**) en bovendien een rijm *-en*: *-e* zou opleveren, dat niet (zooals *heyden*: *zeide* van A) voor verbetering vatbaar ware. Men zou desnoods alleen **1424** naar LB kunnen lezen ('t voorschrift van AF zou dan, door **1425** herinnerd aan de passage **867-9**, ook **1424** bij vergissing naar 't voorbeeld van **867** geschreven hebben); doch dan komt *hi* in **1425** of **1426** toch uit de lucht vallen. Alles wel beschouwd, schijnt het dus 't veiligst zich aan de op zich zelf onberispelijke lezing van AF te houden.

1427 *scauwet* naar F en L 622: *aspice* × A: *scone wel*, wat graphisch zeer licht uit *scouwet* kon ontstaan; verg. **930**, **2040**.

1428 *anxte* naar F en B 1476 × A: *zorghen*. — *suchtic* naar AF × B 1476: *sorch ic*; alleen naar L 623: *sudo*, tegen AFB, met H. (zie ook reeds Ojb. 50) *sweetic* lezen durf ik niet, o.a. omdat *sudare* ook op een soortgelijke plaats, L 800, schijnt ingelascht.

1429-31 ingelascht naar F = B 1477-8 en L 624-5: *Jamque mori vereor contricio magna movet me De culpe factis preteritisque malis* × A, waar deze drie regels overgeslagen zijn en toen na 1436 een ontbrekende rijmregel er bij gelapt is. Alleen betwijfel ik of *vreesen* (elders niet in R. I; **2179** F is kennelijk bedorven) echt is, weshalve ik het door *sorghen* (verg. **1301**, **1992**) meen te mogen vervangen (mv.: zie boven, 92, 95), dat van hier in A en B op verschillende wijze naar **1428** verdwaald zal zijn (zie hierboven).

1433-4 In AF (*bi* : *di*) wordt een m.i. in R. I onduldbaar, en ook verderop in de biecht doorgaans vermeden misbruik van

du (in den mond van R., als biechteling zijn biechtvader G. toesprekende!) gevonden. Ofschoon nu de lezing *bi* ook door Ren. 1022: *Quar je n' i voi prestre plus pres* bevestigd schijnt te worden (maar in de met den Mnl. tekst naastverwante hss. BH ontbreken juist vss. 1021-2!), heb ik gemeend naar B het hier alleen gepaste, *tote* (naar B × AF: *te,* maatshalve) *u: nu* te mogen lezen, gesteund door de andere plaatsen, waar F bijna altijd met B tegenover A de oudere, betere verdeeling en toepassing der aanspreekvormen staaft; zie boven, 125 en beneden, op **1474**, **2886**. L 632-3 (verplaatst) pleit voor noch tegen: *hic* = *hier.*

1436 *dan* naar F × A: *sijn*, al is ook dit laatste, als gelijkstaande met een fut. exactum (verg. L 626: *si confessus fuero*) wel te verklaren.

1444—1686: R.'s biecht aan Grimbeert. R. I (AF) en II (B), onderling volkomen overeenstemmende, verschillen van Renart zoowel in inhoud als in volgorde der verschillende „avonturen", van L in volgorde; blijkens het onderstaande (in de volgorde van Ren. uitgaande) vergelijkend overzicht:

Renart, br. I.	Reinaert I (AF) = R. II (B).	Reinardus Vulpes (L).
1020-9: R., nog thuis, zijnde, verklaart zich op G.'s aandrang, bereid bij hem te biechten.	1431-60: R., van huis vertrokken, wenscht, uit eigen beweging, te biechten bij G., die een belofte van volledige beterschap eischt; „confiteor", „otter, cater", „walschen" enz.	620-37 (638-43: moraal): van de (aanstootelijk geachte?) toevoegsels van R. I is alleen overgebleven een aanmaning tot R. om duidelijk, ondubbelzinnig te spreken: 634-37 (eig. naar R. I 1652-9 ?).
1030-6: Hersint verkracht.	1649-70, later, uitvoeriger en geestiger.	741-9
1037-9: Ysengrin onloochenbaar veel kwaad gedaan.	1647-8	740
1040-6: Y. driemaal in gevangenschap gebracht; in een val gelokt, waar hij slaag kreeg.	ontbr.	ontbr.
1047-9: Y. in de modder doen zakken, waar herders hem vonden.	ontbr.	ontbr.
1050-4: Y., dikgevreten aan 3 „bacons" bij „un prodome", kan niet meer weg (verg. ook V *a* 1147, var. 144-58).	1509-1606, zeer veel uitvoeriger, bij den „pape van B(o)loys".	696-739

ontbr.	1579-84: I. door de geburen toegetakeld.	674 = 692 = 730
	1606: ik weet niet hoe hij van daar ontkomen is.	693 = 738*b*—9
1055-6: vischvangst; Y. met staart in 't ijs vastgevroren (verg. ook VIII 135-41).	1505-8	662-77, zeer veel uitvoeriger, eigenlijk, behalve 662 (en 674), geheel toegevoegd.
1057-60: maan voor kaas aangezien.	ontbr.	ontbr.
1061-2 : kar met „plaïz".	ontbr. (maar zie 208-16).	ontbr.
1063-8 : Y. monnik gemaakt („moniage") (verg. ook VIII 126-34, XII 1008-64, XIV 409 vlgg.).	1484-99: I. monnik te Elmare, klokkenluider.	650-7
1069-70 : ik zou u vandaag al 't aan I. berokkende leed niet kunnen vertellen (verg. boven, 1037-9).	1479-81 (en verg. 1647-8).	646-7*a* (verg. 730)
1071-2 : alle dieren hebben over mij te klagen.	1461-3	644-5
1073-4: Tybert's muizenvangst.	1466-8	755
1075-8: Pinte's maagschap.	1469-73 (Cantecleer).	756-7
1079-93 : aan een leger honden soldij onthouden.	ontbr. (doch zie een herinnering 2462-73?).	ontbr.
	1464-65 : Brune in boom beklemd.	754
ontbr.	1474-8: koning en koningin te schande gemaakt.	750-3
	1482-3 : Isingrijn valschelijk oom genoemd.	647*b* — 9
(verg. III 334-49, XIV 357-408).	1500-4 : I.'s kruin geschoren (haar afgebrand).	658-61
	1607-46: de hoenders op den hanebalk bij de valdeur.	678-92 (en 694-5 = 678-9)
1094-1107: G. legt R. boete op en geeft hem absolutie.	1671-91, uitgewerkt.	758-65
1108-42: R.'s afscheid van Hermeline, vermaning tot kinderen, gebed.	1408-30, veel vroeger, minder uitvoerig, R. meer vader dan kasteelheer.	610-9

Uit deze vergelijking kan men gemakkelijk afleiden niet alleen dat de inhoud der biecht in onzen Reinaert rijker en geestiger, de volgorde beter is dan in den Renart — eerst de algemeene zelfbeschuldiging (1461-3), dan de misdrijven tegen Brune, Tibeert, Cantecleer (1464-73), tegen koning en koningin (1474-8), en dan pas, onafgebroken, achteraan al de smaad, Isingrijn aangedaan (1479-1670) —, maar ook, wat ons hier nu 't meest aangaat, dat eenerzijds AFB in den inhoud en de volgorde volkomen overeenstemmen, anderzijds L wel in inhoud volkomen met AFB overeenstemt, maar van de daar gevolgde orde geheel afwijkt, zoodat hij, juist andersom, eerst de misdrijven tegen I. behandelt, (in andere orde dan in R. I en met eene nergens elders in die mate voorkomende uitbreiding) en daarna kortelijk die tegen de andere dieren. Hoewel nu deze laatste volgorde eenigszins lijkt op die van Renart, is hier toch geen reden om aan iets meer dan een toevallige, verre gelijkenis, aan een rechtstreeksche verwantschap, d.i. afhankelijkheid tusschen Ren. en L te denken: de inhoud van L stemt, als gezegd, geheel met R. I en II (AFB) overeen, bevat niets dat, daar niet gevonden, rechtstreeks aan den Ofr. tekst ontleend zou kunnen schijnen (ook niet de vischvangst op 't ijs, die in Renart en Reinaert beide in één of twee paar verzen wordt afgedaan). Wij staan hier dus voor een geheel ander geval dan bij de passage **730-814**: daar kwam L èn met B èn met Ren. geheel of grootendeels overeen, terwijl in AF enkele uit anderen hoofde verdachte regels voorkwamen; hier staat L geheel op zich zelf en is de tekst van AFB, in zijn geheel beschouwd, onberispelijk. Mitsdien is er geen enkele reden om hier, op grond van L alleen, de echtheid van de volgorde en den tekst van AFB te verdenken en op grond van L een poging tot herstel van het gewaande oorspronkelijke te wagen; en evenmin om uit het ongewijzigd behoud dezer plaats een wapen te smeden tegen de hierboven gewaagde poging tot herstel van **730-814**.

Men vergete trouwens niet dat het hier een der vanouds meest bekende gedeelten van het dierenepos geldt: zie b.v. de bekende, o.a. bij Willems, Reinaert² 390 aangehaalde plaats uit de sermoenen van Jacques de Vitry (1160-1240) over de „confessio vulpis" (kennelijk naar een redactie, met Renaert I 1143 vlgg., althans nu nog met Reinaert I 1692 vlgg. bijna letterlijk overeenstemmende), en de prologhe van een tractaatje „Van der Biechten" (hs. der Gentsche Univ.-Bibl., no. 3071: zie Tschr. XXII 75) enz. Met een aldus zeker in allerlei vorm mondeling omgaand verhaal dorst ook een zoo letterlijk getrouw vertaler als Balduinus anders is zich zeker eer vrijheden, omzettingen en inlasschingen veroorloven.

1445-6 naar A × F: zie bij V. II 1382 *enen te ghenaden comen* met een bep. met *van*. Dit en het volgende paar regels ontbreken in L (na 631) en in B (na 1492); ook schijnt **1448** een verdachte herhaling van **1444**; en bij vergelijking met Eleg. 1289-90 zou men zeer geneigd zijn **1445** en **1448** uit te werpen en **1447** te lezen: *Van alle minen mesdaden* (doch zie ook Eleg. 1157, 1292, 1297: *mesdaet* als collect. gebezigd). Daar echter L juist in de biecht zeer vrij met zijn origineel omspringt, en B meermalen bekort, acht ik mij niet gerechtigd deze vier op zich zelf onberispelijke regels van AF, met H., uit te werpen; zie ook boven, 147, noot 2. Alleen lees ik in **1448**: *neve* naar B 1492 en naar F (: *oem*, verg. boven, op **1136**, **1151-2**) × A: *Grimbeert*.

1449 *tibi* naar B 1493 × AF: 0; de comische toevoeging van *mater* eischt, dunkt mij, geenszins de weglating van het bekende tweede woord van het biechtformulier, dat hier bovendien de maat verbetert; *et* (tusschen *pater* en *mater* in F × AB : 0) schijnt mij veeleer misbaar.

1451 *allen* naar A, B 1495 en L 644: *cunctis* (tenzij dit **1457** vertaalt) × F: *andren*.

1452 naar F ∞ B 1496 (*gherne* alleen in B, waar *gaen* iplv. *staen* staat) × A: *Daer af willic mi in biechten dwaen*, dat, hoezeer op zich zelf onberispelijk, hier toch een herhaling geeft van **1433**, **1446**, terwijl FB de nieuwe gedachte aan de boete (na de biecht) behelzen (L heeft niets overeenkomstigs). Of zou *dwaen* soms een Vlaamsch, in F en B verwijderd woord zijn (zie boven, 134)?

1453 *wat*, naar FB (*segdi* ontbreekt in B, is in R. II door M. uit P ingelascht × A: 0; het vers wordt door *wat* niet bedorven, mits men *Grimbeért* leest (over de hier en elders wisselende beklemming der eigennamen zie M. 423 en verg. boven, op **1060**, straks **1456** enz.).

1454 *Of ghi iet wilt* naar AF × B 1498: *Wildi biechten*; uit welke beide lezingen men haast zou besluiten tot eene oorspronkelijke: *Of ghi biechten wilt*. Maar de beleefde formule „als-je-blieft" past hier in G.'s mond opperbest (verg. **1400**, **3068**). — Daarentegen *spreect jeghen mi* naar A × FB: *dat seg(ge)t mi*.

1456 *Doe sprac Reináert* naar A, B 1500 × F: *Lieve neve*, wat tegenover *oem* (**1453**) wel goed zou passen, maar toch niet vereischt wordt.

1458 *sijt mi vergheven* van B zou het vers verlichten en schijnbaar evengoed in den zin passen als AF: *hijt mi moete v.* Doch God vergeeft de zonde, niet de beleedigde partij zelf. En *vergheve*, iplv. *moete vergheven*, zou een rijm *-en*: *-e* teweegbrengen (verg. **1649**, doch omgekeerd **1718** en op **348**); ook daarom is 't dus geraden bij AF te blijven.

1461 *leedde* naar L 755: *duxi* (*quo mala pertulerat*) × AF: *dede,* B 1505: *leerde,* welke beide lezingen graphisch licht uit de door mij herstelde ontstaan kunnen zijn. Strikt noodig — ik erken 't — is deze wijziging niet: *leerde* van B wordt gesteund door **1501** ADPR, *dede* van AF door **1513**; doch evenzeer *leedde* door **1504**, **1606**, en *dede* van AF kan licht uit **1459** of **1462** hier ingeslopen zijn. Dergelijke constructie van *leiden* met een inf. (later bij Vondel e.a. in de 17de eeuw gewoon) komt ook reeds in 't Mnl. voor; verg. *leeden spelen* (V. VII 1686) en verg. ook *varen* en *voeren* met een inf. — *Tes papen* (**1463**) dan als nadere verklaring van *daer*: namelijk ten huize des papen.

1463 *strec* naar F en Ren. 1073: *laz* × A; *net*; zie reeds J. en verg. dezelfde woorden, in omgekeerden zin, verward: Vad. Mus. II 75, 160 (zie Josselin de Jong, thes. IX).

1465 *an* naar F × AB: *ende*, gelijk reeds H. gegist heeft; *ongherec* ware, in rechtstreeksche toepassing op de vermoorde kuikens, een te zwak woord. Voor *an*, met betrekking tot, zie V. I 67-8; voor den acc. boven, 85.

1467 naar F, met inlassching van *hem* uit B × A: *Dicken makedicse los*. Op de bij V. IV 807 aangehaalde plaatsen schijnt toch de constr. met den acc. pers., gen. rei wel de oudere, die in jongere hss. soms vervangen wordt door dien met den dat. pers., acc. rei; nu F inderdaad *Dier* (waaruit *Dicken* van A?) heeft, meen ik die oudere constr. toch te mogen herstellen. Verg. trouwens **2692** en dezelfde twee constructies bij *rooven* (zie op **1535-8**), *loonen* enz.

1470 *lachter* naar F: *laster* × A: *toren,* B 1514: *scand* (L 750-1 zegt iets anders of meer); er is hier kennelijk een toespeling bedoeld op de (in Ren. I 1765 vlgg. verhaalde) schoffeering der koningin door R., en dan is *toren* toch wel een te zwak woord. Verg. op **2777-82**, **2870**.

1471 *sulc* naar L 752: *talia* × AFB: 0; mij dunkt, vóór het volgende *dat* kan dit woord moeilijk gemist worden (voor een asm. *sulc* zie V. Helten 372*a*).

1472 *Dat* naar AB en L 752: *quod* × F: *Des*. — *soe* ... *sal* naar FBD = L 752: *perveniet* (door Knorr naar A in *pervenient* veranderd, doch zie Schulze VIII, Knorr 41) × A: *si sullen*.

1474 Hier hebben AFBD eenstemmig het boven, 241-2 gewraakte *di*, terwijl het rijmwoord *mi*, behalve door AFBD, ook nog door L 753: *de me* gestaafd wordt. Toch durf ik twijfelen aan de echtheid van *dat segghic di*: 1°. omdat dit de éénige plaats zou zijn, waar onze dichter, rijmshalve, zondigde tegen een regelmatig, behoorlijk onderscheidend gebruik van *du* en *ghi* (zie boven, 241-2 en ook hier verder in de biecht, vooral **1476**

(F), **1643** (F) in dezelfde zinswending); 2°. omdat *dat segghic di,* vooral vlak vóór het gelijkluidende **1476**, allerminst een hier onmisbaar element, integendeel een baarblijkelijke rijmlap is (niet gelijk te stellen met *ic segghe u dat* in B: zie Td. 194, maar ook op **162**, **1368**, **1374**), en bovendien ook A 1480 kennelijk bedorven is. Ik ben dan ook overtuigd, dat wij hier met een (aan alle hss. gemeen, dus zéér oud) tekstbederf te doen hebben. Wat er dan oorspronkelijk gestaan heeft? Graphisch het eenvoudigst ware een 2de pers. pl. met enclitisch pronomen op *-di.* Maar een vraag of uitroep als b.v. het (graphisch al heel weinig van de lezing der hss. verschillende) *wat sechdi* (*segghedi?*) past wel **597**, **1109**, **1115**, **1183**, **2162**, **3242**, maar kwalijk hier; evenmin het elders, maar niet in R. I, voorkomende *wat waendi* (zie op **1124**). En het in L 647 overscharige, immers in AFBD niet voorkomende, *tociens* doet mij ook niets geschikts aan de hand (L 701 is 't de vertaling van *dicke* **1510**, L 153 beantwoordt het aan niets bepaalds in **334**). Bij gebreke aan beter laat ik dus voorshands — liever dan in 't wilde te conjectureeren — *dat segghic di* staan, in de hoop dat de ware lezing mij of iemand anders eens moge opdagen (1). In allen gevalle mogen wij in **1476** stellig *u* lezen naar F × A: *di*, B 1520: 0.

1475 *Isingrine mee* naar F, B 1519 en L 646: *Ac Isengrinum plus quam tibi dicere possum* (l.: *possem*?) *Decepi tociens* × A: *Grimbert mee liede.*

1477-8 L 648: *Hunc patruum dixi, quod per mendacia finxi,* komt oogenschijnlijk beter overeen met F: *Ic hietene oem, dat was baraet* (de eenvoudige lezing van A, met den lap *dat verstaet* en den overkorten regel 1483 *Hietic oem dor baraet*, schijnt wel bedorven) dan met de constructie in BD 1521: *Dat icken oem hiet* (*dat*) *was beraet* (*verraet*); maar wellicht is toch deze laatste lezing verkieselijk. Met Verdam (Tschr. I 16) te lezen *D o r a l d a t h i m i* enz. is, hoe goed Mnl. ook, toch niet gewettigd. En H.'s lezing (vs. 1355), terugvertaald naar L 649 (dat toch eer een uitbreiding is) is niet bestand tegen 't gezag der onberispelijke lezing van FBD. Voor de herhaling van den eigennaam na 't vnw. zie Td. 230.

1484 *dochte* naar F, BD 1528 × A: *wart.* — *wesen* naar B (of *sijn* naar D) × AF: 0 in te lasschen is toch niet strikt noodig (doch zie op **356**).

1489 naar AF; BD 1533: *Diet hoorden worden dair off in vaer* schijnt even goed, zoo niet beter, maar heeft toch, nu L 655

(1) Kan er iets gestaan hebben, beantwoordende aan Ren. 1063: „Cent foiz a este par moi mat" (verg. boven, op **225 6**)?

niets zegt, geen voldoende gezag om het, met H., op te nemen. Een dat. *Elmare*, naast *Elmaren* **1479**, wordt ook door **369** gestaafd (zie boven, 94), behoeft dus geen reden te zijn om de andere lezing te verkiezen.

1493 *Ghesprac* naar F × A : *conste* ... *Ghespreken*, BD 1536-7 : *conden* ... *Geseggen*; de kortere uitdrukking zal hier zeker ouder zijn, verg. **434**, **944**. — *wille mi* naar AFBD × L 657 : *ex to,* dat, in overeenstemming ook met **1480**, eer *hebbe mi* of *bem* zou doen verwachten.

1497-9 De eerste dezer drie regels schijnt, in de lezing van AF, wel een rijmlap, ingelascht, toen de oorspronkelijke tweede, behelzende hetgeen wij nu vertaald in L 660-1 : *de capite* ... *Contrahitur cranium*, en omgewerkt in BD 1540 : *so na den vel dat wel naer enz.* lezen, uitgevallen was. Men zou dus kunnen lezen : *Ic dede hem afbernen dat haer. Van den hoovede* (of : *Soo na der huut?*), *dat hem daer* (1) *Die swaerde aen den live cramp.* Ik laat dit echter toch, als te twijfelachtig, varen en lees dus naar AF (**1497** bij het voorafgaande trekkende), en lasch zelfs niet, naar L 660 : *cunctos*, in **1498** *al* in.

1501 A : *leerde*, F : *dede* (dittographie naar den vorigen regel?), B 1542 : *leyd(ic)*, maar DPR : *leerde*; nu L 662 : *suasi* met A en DPR schijnt overeen te stemmen, durf ik hier niet, gelijk boven **1461** (en **1504**), alleen naar B : *leedde* lezen. — L 662-77 geeft een veel uitgebreider lezing van dit aloude, bekende verhaal, dat wij in AFBD noode in twee regels aangestipt vinden. In die redactie van L het oorspronkelijke, in AFBD samengeschrompelde te zien zou stellig zeer gewaagd zijn; denkelijk heeft Balduinus, nu hij, om welke reden dan ook, in de biecht eenmaal zooveel verschikte, zich deze uitbreiding, naar een hem bekende mondelinge of schriftelijke overlevering, veroorloofd (zie boven, 17, 242-4 en Sudre 158-79).

1504 *Sint*, evenals **1495** en **1500**, maar alle drie in AF (in BD alleen het tweede) gestaafd en dus wel te behouden; verg. **78-9** (en op **750**?) en zie Tv. 233. — Verg. ook op **1513**.

1505 *Bolois* naar F : *Boloys* en D : *Bloys*, waaruit ook A : *vnnbloys* (alleen verschreven voor *van bloys*?) toch wel bedorven schijnt te zijn × B 1545 : *vyanoys*, L 697 : *Amplosis*. Onder verwijzing naar Nh. 33-6, Tschr. XXX 60, XXXI 205-6, BH. 88, 95, en naar de zeer breede uiteenzettingen, helaas zonder vaste, bevredigende slotsom, van Teirlinck 7-15, 34, 243-5, verzamel ik hier nogmaals de verschillende mij bekende tweelettergrepige bijvormen van *Blois* met protonische, en daardoor wisselende,

(1) *Wel naer* uit BD hoort in R. I A kwalijk thuis: zie Td. 190.

zeker alle uit ə ontstane klinkers : *Boloys* (zie Nh. 34, alsmede Karlmeinet, bij Carel ende Eleg., ed. Jonckbloet 200), *Bolloys* (Hd. volksboek van de Heemskinderen : zie Loke, Les versions néerl. de Renaud de Montauban 48), *Baloys* (Carel ende Eleg. 1090, A ; B : *Bollonoys*, C : *Bollognoys*), *Bulloys* (superscriptie in een der hss. van Dat Kaetspel ghemoraliseert, ed. Roetert Frederikse CII, CIV, CIX; Guicciardini, Belg. Descr., ed. 1616, 292 sq. : *comites Bulosii etc.*), *Beloys* (Teirlinck 243 *b*, noot 2) (1). Van deze vormen trekt *Baloys* uit Carel ende Elegast wel 't meest onze aandacht, wegens de nauwe betrekking tusschen dit werk en onzen Reinaert (zie voorshands Bergsma's ed. 44 vlgg. en Taal en Lett. XIV 493-4). Dat *Baloys* daar (naast *Frankerike* genoemd) zou staan voor „het graafschap Valois, dat in Ile de France (het eigenlijke Frankrijk der koningen) geënclaveerd was", als Jonckbloet t. a. p. gist, schijnt mij toch nauwelijks aannemelijk. Welke plaats in onzen Reinaert bedoeld en waarom die genoemd wordt erken ik — ongaarne, maar volmondig — ook nu nog niet te weten. Evenmin kan ik het door mij zelf (Nh. 34, Td. 206) geopperde bezwaar tegen het Hollandsche *Blois* uit den weg ruimen : er schuilt hier een raadsel dat ik niet kan oplossen. Doch de thans voorhanden gegevens der hss. en het samentreffen met den Elegast pleiten 't meest voor *B(o)lois* als oudsten bereikbaren vorm, waarschijnlijk een Franschen plaatsnaam in de Nederlanden, evenals *Bethune*, *Charlois*, *Marquette*, *Montfoort* e. a. *Amplosis* in L zal daarvan dan een uit misverstand geboren verhaspeling zijn. Andere namen, als b. v. *Gembloys*, lat. *Gemblacum* in Brabant (zie b. v. Maerlant, Sp. H. IV[1] 29, 17) en *Amblise*, lat. *Ambligia*, in Noord-Frankrijk (waarvoor Teirlinck t. a. p. een lans breekt) voldoen mij althans stellig niet beter.

1510 Hoewel voor *ghelach* (A) de graphisch daarop meer gelijkende lezingen van B : *plach* en D : *slach* schijnen te pleiten en de bet. : lekker maal ook zeer goed in 't verband past, verkies ik *bejach* van F, omdat dit een in R. I A ook elders gebruikelijk woord is — zie Td. 180 — en niet, als *lach : ghelach*, een (zij 't ook niet gansch ongeoorloofd) lettergreeprijm oplevert ; L 700-1 : *et illuc Intravi tociens hinc alimenta trahens* pleit noch vóór noch tegen een der beide lezingen.

1513 Ook hier doet L 702 : *huc I. duxi mecum; sed et illud Intramus; dictis vescimur ambo cibis* aan *leedde* denken ; verg. verder **1461**, **1501**, **1504**, **1606**. Maar hier durf ik evenmin als in **1501**, alleen op grond van L, de eenstemmige lezing van AFBD :

---

(1) In de fragmenten van den Mnl. Parthenopeus (van Bloys) heb ik den naam niet gevonden.

dede veranderen; te minder, daar dit grootere wijziging zou vereischen en L hier uitgebreid en gewijzigd schijnt te hebben. Ten slotte zal *duxi* van L 702 ook veeleer de vertaling zijn van *leedde* uit **1504** (in L 696 vlgg. nog niet weergegeven). — *in* (AF × BD : 0) kan licht een dittographie naar **1514** zijn; maar buiten noodzaak heb ik 't toch niet geschrapt.

1514 Ik heb hier boven de nevenschikkende constructie van AF: *Daer vant hi (H. v. d.) rentel. in c.* de relatieve van BD verkozen, die meer in den stijl van R. I A valt — zie Td. 185 — en rhythmisch beter vloeit.

1519 Daar *huter noot* (A) vlak na *uten gate* (**1581**) zeker niet fraai is, ja veel heeft van een dittographie, en bovendien hier kwalijk past — immers de toestand was of scheen voor I. toen nog niet benauwd of gevaarlijk; verg. daarentegen **1915** — en *dor den noot* (verg. **566**, **1991**), trouwens door geen hs. gestaafd, evenmin past, zou men, nu BD en L geen licht geven, naar F kunnen lezen: *sonder noot*, buiten eenigen dwang, vrijwillig; hetgeen ik ten slotte doe, al erken ik dat ook deze lezing niet geheel bevredigt. Met de radicale critiek van H. 128 ga ik ook hier niet mede.

1523 *conde hi* naar A ∞ F: zie Td. 198. — *sat* naar F en BD 1563 en L 705: *satur* × A : 0; reeds door W. ingelascht. — H.'s critiek (op **1523-6**: zie blz. 98 en 128) is, gelijk veelal, weer „hyperlogisch"; ook vergeet hij dat R.'s aanslag op 's papen kapoen slechts een listige streek is, dienende om de heele gemeente op de been en juist op 't punt waar I. zit te brengen (zie **1550**, **1561**), zoodat **1567**, oogenschijnlijk wegens de gelijkenis op **1524** reden gevende tot argwaan, eigenlijk bij dit reeds eer verwekte burengerucht zeer goed aansluit. Dat **1523-4** in L ontbreken (waar 706-7 daarentegen iets vertellen dat in 't Mnl. niet staat), geeft, bij de reeds meermalen gebleken vrije vertaling van het geheele biechttooneel, zeker geen grond tot verandering tegen AFBD in.

1530 Mijn conjectuur (Ojb. 51): *vetste*, naar L 710: *pinguior* (en verg. op **203** en **868**, **1707**, **2409**), durf ik — hoewel er misschien een toespeling op den pater-goedleven zelf mee teloorgaat, verg. b.v. Leendertz op Playerwater 253 — nu ook F, evenals ABD: *beste* heeft (alleen P: *vette*), niet handhaven; wellicht pleit ook **1532** eer voor *beste*. L heeft dan òf in zijn voorschrift een foutief *vetste* gelezen, òf *pinguior* a. h. w. proleptisch uit 723 ontleend (waar *pinguis* trouwens ook niet aan *vet*, maar aan *groot ende swaer* **1553** beantwoordt).

1531 *in dien lande vant* naar F en L 711: *illa* × A: *in al dat lant vant* (waarin alle rhythme ontbreekt: zie Verdam, Tschr.

I 7), BD 1571: *wist(e) in (e)enich l.* (wat zou kunnen doen gissen dat de omwerker van II ook L, met een lezing *ulla* iplv. *illa*, geraadpleegd heeft: zie boven, 33).

1533 *Dien* naar AF (× BD 1572: *Dat hoen*), als terugslaande op *capoen* (**1529**), desnoods ook — met een zeer gewone grammatische fout — op *hoen* (**1530**). Immers het door R. van des papen tafel geroofde dier is niet, zooals men in dit verband allicht verkeerdelijk zou meenen, een op die tafel ter verorbering gereedstaand, gebraden hoen (dat nergens vermeld wordt), maar de in **1529-32** genoemde levende, tamme kapoen — zie voorloopig Tschr. IX 225-6 — die op of vóór (*ad mense tripodas* L 713) de tafel staat („te eten" zegt BH. 45, maar dat blijkt nergens uit; L 712: *com(m)edente* moet toch op den pape slaan).

1535-8 AF 1540-5 bevatten eenige leelijke tautologieën of herhalingen: 1⁰ *daer die pape toesach* 1540 = *daer ic toe sie* 1543, 2⁰ *die pape* in 1540 en 1541, 3⁰ *helpe* in 1542 en 1545 (over *vanc*, *slach* 1541 = *slach ende va* 1552, in AF en BD, zie straks, 254). Bedenkt men verder dat L 712-6: *Illum presbitero rapui commedente, vidente Ad mense tripodas stans licet ipse* (1) *fuit. Presbiter iratus ad mensam vovit* (Knorr: *movit* of: *surgit* (2)) *et inquit: Umquam quod vidit talia nemo reor* veel meer (schoon ook niet geheel) met BD 1572-9 dan met AF 1538-42 overeenkomt, dan worden A 1540-3 wel verdacht. Evenwel, ook BD 1576-8 is niet van eenige tautologie vrij te pleiten (*nie man ... sach ... wie sach ie*). Hoewel aarzelend — immers een verbetering aan de zijde van LBD blijft hier en elders altoos mogelijk, en ook de volgende verzen kan ik toch kwalijk met eenige zekerheid herstellen — heb ik ten slotte gemeend hier, met iets grootere vrijheid dan anders, uit de lezingen van AF en BD eene bewoording te mogen samenstellen, die, naar ik meen, aan redelijke (althans stellig aan onze) eischen beter voldoet dan AF. Ik heb den dat. sg. *hoene*, als juister, boven den acc. pl. *hoenre* verkozen; voor de constr. van *rooven* met den acc. pers. en een (al dan niet omschreven) gen. rei verg. **526**, **1777** en op **1467**.

1540 *sancta spiritus* naar A × F: *sp. sanctus* (LBD: 0), in de meening dat dit opzettelijk krom Latijn is (zie M. XLVIII).

1542-45 (**51**) Een moeilijke plaats; zie reeds Ojb. 52, BH. 45 (3). Geen der vier of vijf teksten of hss. geeft geheel de-

(1) D. i. de kapoen, als in 't Mnl. (zie boven)? Of soms de pape?

(2) Kan mlat. *vovit* (*et inquit*) soms: vloeken beteekenen en dus, proleptisch, *vloucte ende swoer* (1552) weergeven? Ook Schulze VIII wil *vovit* behouden.

(3) Dien ik, als elders, niet geheel begrijp; wat beteekent b.v.: „deze was blijkbaar de priester"?

zelfde voorstelling, in dezelfde volgorde en hetzelfde verband der feiten ; en de houtsnede in D (uit de 15de eeuw!) kan ook geen opheldering geven. In den meest beknopten tekst (L 718-9) staat alleen: *Cultellum sumit* (= AF 1547, BD 1580), *sequitur me cum famulis sex* (als zoo vaak in L, proleptisch uit AF 1569 × BD 1587 : *een groot getal*). *Instant meque fugant* (= AF 1555 of 1570, BD 1588 ?), *ast ego diffugio* (meer = BD 1581 : *mer ic ontvoer*, in ander verband, dan = AF 1563-4) ; dus deels = AF, deels = BD. Van een omgeworpen en „vliegende" tafel is hier geenerlei gewag.

De omwerker, II (BD) 1580-8, geeft een iets omstandiger, maar toch nog duidelijke voorstelling : de pape „grijpt" zijn mes, "werpt" (kennelijk daarmede) naar R., maar mist, zoodat deze ontkomt en het mes in den vloer blijft steken. Daarna „stoot" (*stiet*) hij (met voet of hand, in zijn vooruitstuiven over de tafel struikelend?) de tafel (omver?), zoodat ze (de tafel) „vliegt" (1), en ijlt vervolgens, luidkeels roepende, met een heelen troep volk R. achterna.

Het uitvoerigst, maar geenszins het duidelijkst en aannemelijkst, schoon in hoofdzaak overeenstemmende, zijn AF 1547-68. De pape „neemt" zijn „tafelmes op" (naar A × F : *vor hem*), „steekt" of „stoot" (A : *stac*) of „slaat" (F : *sloech*) met dat mes (?) de tafel ; zoodat ze ver, heel hoog boven R. en midden op den vloer „vliegt" (aldus naar A ; in F daarentegen : zoodat ze „buigt" (*boech*), waarna hij (de pape) ze (de tafel) „neemt", zoodat ze midden op den vloer „vliegt"). Daarna loopt hij, met het mes in de hand opgeheven, R. achterna, stuit, door R. naar 't punt, waar I. in het nauw zit, gelokt, op dezen af, en „werpt" dezen met zijn mes in 't oog enz.

De laatste voorstelling, van AF, stuit op verschillende bezwaren. 1° Wat wordt er eigenlijk bedoeld met dat *stac* (F : *sloech*) *die tafle* in 1548 ? Men kan naar deze lezingen toch kwalijk anders meenen of hij doet dit met het in den vorigen regel (1547) ter

(1) Verg. b. v. in de sproke van het bagijnken van Parijs (bij Kalff, Lett. I 465): *Ende werp den rooden mantel Ter aerden dat hi vlooch* (of men een komma plaatst na *mantel* of na *aerden* doet hiervoor niet veel af); en vooral Sev. Vroed. 802, waar van een omvergestooten, op vier „stapele" staande wieg gezegd wordt dat zij „omvloech", hetgeen 774 met „omgevallen" wordt uitgedrukt. Mnl. *vliegen* is dus kennelijk ook: snel neerstorten, vallen, „praecipitari" (zie ook V., Handwdb.). In Limburg — verzekerde mij een mijner leerlingen — is nog heden gebruikelijk de uitdr. *iemand een klap geven dat-ie vliegt*: een geweldigen klap; ook hier is het bloote *vliegen* dus kennelijk in ruimeren zin (ongeveer: neervallen) op te vatten. — Dat *vlooch* hier het praet. van *vlien*, niet van *vlieghen*, zou zijn is immers onaannemelijk en zou ook niets baten.

hand genomen mes. Waarom doet hij dat? Bij ongeluk, in driftige haast vooruitstuivend; of anders met welk doel? Of „stoot" (hetgeen mnl. *steken* immers ook kan beteekenen) hij, na zijn mes genomen te hebben, in zijn drift met zijn voet tegen de tafel aan? En „vliegt" die tafel, hetzij met het mes gestoken, hetzij met mes of voet gestooten, daardoor omhoog, heel hoog boven R.'s hoofd, zoodat het, over hem heen, midden op den vloer terechtkomt? (1) Zóó licht waren de middeleeuwsche tafels toch niet; tenzij men niet aan een zware tafel op schragen (gelijk op de houtsnede van D), maar, naar L 713 (*mense tripodas*), aan een klein drievoetig tafeltje mag denken (2). In allen gevalle blijft A 1549 al bijzonder verdacht, en zou men dien regel, ook niet gestaafd door F, liefst onecht verklaren en zijn toevlucht nemen tot de door F aan de hand gedane andere lezing, met 't rijmwoord *booch*: ofschoon (dit dient erkend) de in dit opzicht overeenstemmende lezing van BD 1586: *met stemmen hooch*, hoezeer in dien vorm zeker niet oorspronkelijk, toch wel voor de oorspronkelijkheid van *hooch* als rijmwoord schijnt te pleiten (3). Die lezing van F nu: *sloech de tafel dat si boech: vloech* heeft een opmerkelijke overeenkomst met een plaats uit Van den Levene ons Heren 4168-70, waar bij Christus hellevaart gezegd wordt: *Hi stiet die porte* (der helle) *dat si boech Ende datsi in stucken vlooch.* Is deze gelijkenis louter toevallig? Of zou men hier, als op vele andere plaatsen in R. I, wellicht aan een reminiscentie, een parodiëerende navolging (immers alleen van den dichter, niet van een afschrijver) mogen denken? In dit geval zou de echtheid der lezing van F daaruit blijken. Men zal *bugen* dan in den zin van: voorover hellen, wankelen moeten opvatten.

Andere bezwaren tegen AF zijn misschien: 2° het tweemaal voorkomen van (*dat*) *tafelmes*, beide malen in 't begin van een vers (1547, 1554), hetgeen de gedachte aan een verschrijving (4)

---

(1) Verg. Troyen 27118-9, door BH. 45 aangehaald: „Mettien nam hi sinen voet Ende stac die tafel op die vloer", d. i. schopte de tafel met zijn voet omver (er is sprake van den reuzenstrijd der Centauren en Lapithen; later, 27165, wordt iemand met een „tafele" doodgeslagen).

(2) Zie echter over oude kleine éénpersoonstafeltjes Heyne, Deutsches Wohnungswesen 55, 254. Onwillekeurig denkt men hierbij ook aan het bekende raadsel van tweebeen, vierbeen en driebeen (V. Vloten, Baker- en Kinderrijmen 168); maar dat is een driestal om op te zitten.

(3) Een zeer goed rijmwoord ware *omme tooch* (naar R: *umme toch*); maar dit staat in geen der Mnl. redacties.

(4) In 1554, juist het vers dat in strijd is met de veel natuurlijker voorstelling in BD, dat hij met het mes naar R. werpt, en dit in den vloer blijft steken (zoodat hij 't ook kwalijk even later weer „verheven" kan houden, gelijk in AF geschiedt).

doet rijzen; 3° *vloucte ende swoer* (1550) schijnt wel haast te slaan op en te behooren bij den (in des papen mond zeer onbehoorlijken) uitroep *so helpe mi sancta spiritus* (1545, vijf regels hooger; zie ook boven, 251, noot 2); 4° 1541 = 1552, met in den eersten regel de imper. *vanc, slach* (AF), in den laatsten daarentegen wel *slach* (A × F: *sla*), doch *va* (AF), dat wel door 't rijm gestaafd, maar, zoo vlak na *vanc* gebezigd, toch wellicht aanstootelijk is.

Het is hier, gelijk zoo vaak, de vraag: is AF corrupt en heeft BD den oorspronkelijken tekst bewaard; of heeft de omwerker den tekst van R. I verbeterd, verhelderd? Of, ten derde, heeft alleen de kortste tekst, L, (de vertaling van) den oudsten tekst bewaard, en geven AF en BD daarvan twee verschillende uitbreidingen? Bovendien echter verschillen A en F hier vrij aanmerkelijk van elkander. Een moeilijk geval derhalve.

Na rijp beraad durf ik ten slotte, hoewel geenszins overtuigd dat A(F) het oorspronkelijke bewaard hebben, en ondanks de bovengenoemde bezwaren tegen de daar gegeven voorstelling, BD, nu L daaraan geen steun verleent, niet volgen. Wij moeten dan trachten uit A en F zoo goed mogelijk een lezing te herstellen, die, zoo al niet het oorspronkelijke, toch een redelijk voldoenden zin geeft.

Ik lees dan in **1542** naar F: *voor hem* (verg. **2571**); in **1543** naar A: *stac* en naar F: *booch*; vervolgens **1544** geheel naar F. Ik stel mij de toedracht aldus voor: de pape neemt zijn mes in de hand, stuift in wilde vaart op R. af, struikelt of stoot bij ongeluk tegen de (driepootige?) tafel, die daardoor kantelt; nu neemt hij dezen drievoet op en werpt ze R. achterna, maar mist, zoodat de tafel midden op den vloer komt te vallen. Ik erken echter ten volle, dat dit noch aan alle eischen voldoet, noch alle bovengenoemde bezwaren opheft, en dat ook andere, wellicht betere herstellingen mogelijk zijn. Wie beter weet, zegge het!

1554 *Daer omme* ... *ict* naar F en B 1592-3: *Want* ... *Des*, L 723: *quia* × A: *Datso*. Stellig niet, met LW. IV 64, 153, te lezen: *Daer* (= nnl. *daar, omdat*!) *'t harde gr. w. e. s.*

1558 *Hi riep* naar AF × B 1594 : 0, al zou 't, op zich zelf beschouwd, wel uit **1556** ingeslopen kunnen zijn; maar zie Ojb. 53.

1561 *versach* naar F × A: *sach*; de ingressief-perfectieve vorm hoort hier thuis en vult bovendien 't vers: verg. op **2982**.

1570 *Ende seiden* naar F × A: *Manlic andren*, wat na *niemare maken* kwalijk past; verg. ook **361-2**. Dat nu 3 regels achtereen met *Ende* beginnen is geen bezwaar: zie Td. 233.

1571-2 *ghevaen* : *ghedaen*, het laatste naar F × A: *gheuaen*; een emendatie van J., thans door F bevestigd. Alleen naar L

728: *subiit* met Beets (Tschr. III 121) het eerste rijm van A te veranderen in *ghegaen* (: *ghevaen*) acht ik, nu B noch F deze conjectuur steunt, niet gewettigd; te minder omdat *ghegaen* toch een slapper woord schijnt dan *subiit* (dat echter 1558 de vertaling is van *quamen* **3103**) en dan *ghedaen* (dat dan verdwijnen zou).

1574 *die ghebure* naar A × F: *die gone*; zie ook Td. 188 en boven, 77.

1580 In AF worden reeds hier *die kindre van den dorpe*, wier blijdschap over den dooden wolf ook **1594** (althans in A) vermeld wordt, genoemd als degenen die den gevangen wolf zoo toetakelen; in B is van hen in 't geheel geen gewag, in L eerst 735 (= **1594**), terwijl het slaan, steken enz. daar aan *populi* is toebedeeld. De laatste rolverdeeling is redelijker: de kinderen zullen het sarren van den gevangen, maar toch nog ongedeerden wolf wel wijselijk aan de ouderen overgelaten, en eerst toen hij „steendoot" scheen, den feestelijken omgang met den doodgewaanden Isingrijn aangedurfd hebben. Daarom besta ik het hier alleen op gezag van L, tegen AF in, in plaats van *kindre* te lezen *liede* (verg. A 765, B 1587); deze *liede van den dorpe* = *dorpers* (= *die ghebure* van **1568**, **1574**) *quamen ende verbonden*, d.i. gingen hem blinddoeken (verg. op **604**), immers „gekomen" in den eigenlijken zin waren zij reeds vroeger (**1565**, **1568**, **1574**).

1583-4 *Hoe seere* ... *Daer* naar F × A: *So seere* ... *Dat*; zie Td. 186.

1588 *Doe riepen si die honde* naar F (en B 733: *Hortanturque?*) × A: *Ende lietene* (dittographie naar **1587**) *diene honden*.

1589 *Ende ghinghen bersen* naar F (en L 733: *Hortanturque canes hunc agitare student* × A: *Diene ghinghen bassen*; een der fraaiste verbeteringen, door F aan de hand gedaan. Veiligheidshalve schrijf ik, door F noch door V. I 969 gerechtigd om *bersen* als trans. te beschouwen (1), naar F alleen *ghinghen*, zonder *-e* er achter.

1594 *der kindre* naar A en L 735: *pueri* × F: *ghinder* (kennelijk uit **1595** ingeslopen): zie boven op **1580**. Hier zijn die kinderen geheel op hun plaats.

1596 *namene ende* uit A (× F: 0) weggelaten, als — hoezeer op zich zelf onberispelijk — ballast in dit vers.

1597 Naar *projiciunt* (L 738) verwacht men eigenlijk een ander ww. dan *drougheno*, dat echter, met *in die gracht* (= nnl. *sloot*) verbonden, toch wel volstaan kan. — *ghehuke* naar A × F: *geluke* (dat Dr. D. moge uitleggen).

(1) Ook een trans. *bassen*, door Stoett 185, zeker op grond van twee plaatsen bij V. (waarvan deze, de eenige ontwijfelbare, nu vervalt), ondersteld, zal nu wel moeten verdwijnen.

1600 *Daer* naar F × A: 0; en dus een nieuwe zin, met dezen regel beginnende. Of zou ook hier, evenals b. v. **1514**, de relatieve constructie (zie Td. 185) hersteld moeten worden: *Daer hi bleef?*

1601 *ontvoer* naar F, B 1617 en L 739: *fugit et evasit* × A: *voer*.

1605 *makede* maatshalve × AB: *soude maken*, F alleen: *maken*.

1606 *tote eere* naar F: *tot eenre*, B 1622: *teenre* × A: *in eene*.

1608 A: *twee (hinnen)*, F: VIJ, B 1624: *seuen*, L 683: *ter quater*. Mijn conjectuur (Ojb. 53), te lezen: *twalef* (XIJ), waaruit *ij* van A's voorschrift en *vij* van B's voorschrift graphisch zeer licht ontstaan konden zijn (verg. **226**, **1672**, **3158**), is door F niet bevestigd. Vooreerst rijst nu de vraag of *ter quater* als 3 + 4 = 7 (dus = FB), dan wel als 3 × 4 = 12 (bevestiging mijner conjectuur), dan eindelijk als 3 of 4 (1) op te vatten is. De getallen worden in L, evenals in den Ysengrimus (zie Grimm, R. F. XCI-XCII), zeker maatshalve, dikwijls door andere telwoorden dan cardinalia uitgedrukt (zie reeds Schulze, Ueb. Rein. Vulp. XII). Zoo vinden wij de distributiva *deni*, *seni* (2), *quini*, *quaterni*, *trini* of *terni* gebruikt iplv. de cardinalia L 252 (= **589**), 257 (= **600**), 342 (= **812**), 904 (= **1915**), 1021 (= **2146**); iplv. de ordinalia 574 (= **1334**), 1374 (= **2796**), 578, 592; voorts de omschrijving van ordinalia door adverbia numeralia (multiplicativa) en distributiva 177 (= **408-9**), 761 (= **1672**), door multiplicativum en cardinale 348 = **834**. Maar voor deze juxtapositie van twee multiplicativa heb ik geen analogon opgeteekend; toch dunkt mij de opvatting als 3 × 4 ten minste geoorloofd. Wat nu de tweede vraag betreft: welk getal (2, 7 of 12) in dit geval op zich zelf het waarschijnlijkste is, heb ik reeds Tschr. XVII 286, noot 1 er op gewezen, dat in 't algemeen „twee hennen bij een haan een ongewoon klein, een toom van twaalf (of dertien) daarentegen althans tegenwoordig een normaal getal is", gelijk ook een broedsel kuikens meestal ongeveer een dozijn telt; zie b. v. Van Dale [4] op *Kieken*, De Mont-De Cock, Vl. Vertelsels 381. En dergelijk getal wordt in 't dierenepos ook meestal genoemd: R. I **322-3** (zie op **314**), **408** (15), Ren. I, 307-10 (11) (doch I 843 inderdaad slechts 2, gelijk hier in A), Ysengr. IV 936 (12); zie nog een drietal andere plaatsen bij Grimm, R. F. CCXXXVII (maar ook één, uit Chaucer, waar weer van 7 hennen sprake is). Twee is stellig te weinig, zoowel voor den haan-echtgenoot als voor den wolf-vraat; zeven (2) zou nog eer gaan. In verband ook met **1617**, **1627** en

---

(1) Waarvoor de vergelijking van L 904: *ternos sive quaternos* = *drie* **1915** misschien zou kunnen pleiten.

(2) Dit veelal ter vertaling van 7; maatshalve?

met 587 vlgg., **1118** vlgg. (zie Tschr. t. a. p.) waag ik 't echter — in weerwil van A, van FB en van L, waarnaar H. en F. *seven* (1) lezen — hier *twalef* te handhaven.

1611 *valdore* naar A, B 1627, en overeenkomstig **1615**, **1618** × F: *valbruggen*, L 682: *valvas* (op den klank af vertaald? zie Tschr. XVII 286, noot 2); bedoeld zal toch wel zijn wat wij een valluik noemen.

1612 *met* naar F en L 684: *mecum*, 685: *scandimus* (verg. ook B 1628: *wi*) × A: *bi* (dat zou beteekenen: langs mij).

1616 *vore* (: *dore*), te verbinden met *-re*: er vóór (t. w. vóór de „valdore"?); *voren* **1627** daarentegen is niet met *-re*, maar met *saten* te verbinden: „daar vooraan zaten" (zie, tegenover Tschr. XVII 287 noot 1, boven, 119).

1619 *een deel* naar F en B 1635 × A: 0 (verg. **354**, **1254**, **3413**), ook maatshalve.

1621 *Hi tastte* naar A × F: *tasten* (dat daar in **1620** ontbreekt); de herhaling als een dittographie op te vatten is natuurlijk mogelijk, doch schijnt mij geen eisch van den versbouw.

1624 *wats u ghesciet*, naar A en BD 1640: (*oeck*) *wats* (*u*) *g.* × F: *wats mi g.*; hetzij als vraag: wat is u overkomen? (met enclise van *es* (is): zie boven, 130 en V. II 1602), hetzij als tusschenzin: wat er (u) ook van kome (waarbij de dat. *u* toch wel bewaard kan blijven, verg. b.v. Ren. v. Montalb. 1083). De laatste opvatting wordt door B gesteund, doch schijnt òf een staplap òf in R.'s mond minder geestig dan de schijnbaar onnoozele vraag, ja kwalijk gepast (immers argwaanwekkend).

1631 *horttene* naar F, L 689: *moveo* (verbeterd uit *moneo* door M. VI) en B 1647: *stieten* (= P), D: *stacken* × A: *hoendene* (dittographie naar **1630**). — *over voer* naar FBDP × A: *voer*. Wederom twee goede aanwinsten, die wij aan F te danken hebben: de plaats schijnt ook wel de parodie eener „joeste" tusschen twee ridders in een „steecspel" of in een „porsse"; zie V. III 607, V 2323. *Over voer* zal dan hier, in woordspelende tegenstelling met die ridderlijke opvatting, wellicht bedoeld zijn in den zin van: (naar binnen) voorover slaan, storten (L 689: *procidit interius*). In verband hiermede zal dan in den volgenden regel:

1632 niet als in A, alleen een bijwoordelijke bepaling van het algemeene *voer*, moeten staan, maar, naar FBD, een nieuwe zin beginnen; ik heb de lezing van F gekozen (× BD: *Ende quam gevallen*), al geeft ze ook, zoo vlak vóór *val* van **1633**, een voor ons gevoel leelijke tautologie.

---

(1) Dat men hier toch niet als het onbepaalde getal — zie op 3158 — zou mogen opvatten!

1634-5 naar AF en L 689-90 × BD 1649-50.

1637 naar F en BD 1653 × A: *Daer ware in huus* (naar **1635** dubbel geschreven).

1638 Wederom een „locus conclamatus", waarover reeds veel geschreven is. A: *voer dat vyuer gat*, F: *dor dat hemel gat*, B 1653: *duer dat gat*, D: *doer dat valdore gat*, P: *doer dat valdoergat*, L 690-1 : 0. GWJM. schrijven *viwergat* (maar W. wil òf *vinster-* òf *ruergat* lezen); HM., in aansluiting aan het door BH. geschrevene: *vyergat*. Zie Ojb. 54; Tschr. XII 16-18; XVII 283-5, 286-91, XXVII 64; Taal en Lett. XV 266; BH. 47.

Alles nogmaals wel overwogen, ben ik van meening dat niet in aanmerking komen:

1⁰ de lezing van (B)DP: *dor dat valdoregat*, dat m.i. door den omwerker van II, die de gelegenheid, evenals wij, niet volkomen helder vond, naar aanleiding van de kort te voren driemaal (**1611**, **1615**, **1618**) genoemde *valdore*, in de plaats gesteld is van het oorspronkelijke, door hem niet verstane (gewestelijke?) of wellicht mislezen woord;

2⁰ eene lezing, naar R 1575: *dor dat venstergat*, dat bij den Nederduitschen vertaler de plaats van *valdoregat* van D heeft ingenomen (verg. R 1545, 1568: *venster* iplv. *valdore*, maar 1563: *dore*), en dus niet rechtstreeks uit een Nederlandsch, graphisch daarop gelijkend woord (*vuyrstergat?*) ontstaan is (1);

3⁰ de lezing van F: *dor dat hemelgat*, dat, naar analogie van mnl. **hemel*, zoldering — in mnl. *hemelblat*, *(ver)hemelen*, *hemelinge*, *hemelte* (2) (V.) en *hemelter* (Stallaert) —, nnl. *hemel*, welfsel, deksel, zal of kan beteekend hebben: opening in de zoldering; welk woord m. i. is ontstaan uit dezelfde of dergelijke misvatting van de toedracht der zaak als in DP aan den dag komt, en ook de lezingen van A en van (B)DP graphisch kwalijk zou verklaren;

4⁰ LW.'s conjectuur: *vierheerdgat*, dat, zoolang het bestaan er van niet van elders bewezen is, zich niet staande kan houden tegenover de beide gestaafde woorden, waartusschen m. i. de keus staat: (*voor dat*) *muurgat* of (*voor dat*) *vuurstergat* (3).

---

(1) *Venster* schijnt trouwens, volgens V., Handwdb. en Oudem (met beroep op Lanc. III 11916) wel ook: uitspringend dakvenster en: valluik beteekend te hebben; maar al zou deze bet. hier passen, ik zou dit woord toch niet, alleen op gezag van R, in den tekst durven plaatsen.

(2) Zie ook Kl. v. Diepenveen, ed. Brinkerink, 3*b* (met de aant.), 75*b*, 76*d*.

(3) Ook nwvl. *luwer-*, *luiergat*, bovenlicht boven een deur of venster (De Bo) kan, hoezeer graphisch op de lezing van A gelijkende, wegens de beteekenis en ook omdat het in 't Mnl. niet gevonden is, nauwelijks in aanmerking komen.

5⁰ *Muurgat*, door Kil. gelijkgesteld met *masier-gat* („Riscus: fenestella impervia, in muro, pariete, aut foco: capsula intra parietem apparata. vulgo *boeta*"). Dit zal dan beteekend hebben: een in den opstaanden muur, met name boven of naast een haard of schouw uitgehakte, uitgespaarde holte, „een kapelleken of nis naast den haard in den muur gemetst en waarin men pijpen, tonteldoosjes, solferstekken, speelkaarten en andere kleinigheden legt" (Stallaert op *Masiergat*, met verwijzing naar Schuermans), „blinde venster; vuirster-gat; verrier-gat, *vet.* schap in de want" (Synon. Lat.-Teut. op *Riscus*); maar niet, gelijk Franck ook mogelijk schijnt te achten: het gat van den rookvang (1). Graphisch voldoet dit woord het best, daar *muer-* zéér licht als *uiuer-* mis lezen en dit dan als *vyuer-* verschreven kon worden (verg. b. v. Maerlant, Alex. III 638: *viuer* iplv. *muer* geschreven). Metrisch schijnt het daarentegen minder aanbevelenswaardig dan het woord, dat ik ten slotte meen te moeten verkiezen, t. w. *vuurstergat*.

Vuurster (welks samenhang met vl. *vier*, holl. *vuur* ik hier in 't midden laat), in 't Nwvl. gesproken (en bij De Bo, eigenlijk ten onrechte, ook geschreven) *veurster*, naast *veuster*, *vuuster* enz. — verg. wvl. *meur*, *nateure* enz. = nnl. *uu*: De Bo 1040 *a* en Kil. —, in 't Holl. met assimilatie der *r* vóór *st-r* geworden tot *vuister* (drie plaatsen bij Oudem.), wordt door Kiliaan gelijkgesteld met *vuyr-muer* en verklaard: „Campin. Fland. j. schoorsteen. *Focus*", voorts: „vier-teyle. Foculus, ignitabulum"; d. i. — blijkens de Synon. Lat.-Teuton. („*Focus, seu Foci structura lapidea aut lamina ferrea; vulgo Contramurus foci*, schoor-steen ... herd-blad", en daarna: „*Foculus*, vier-bekken; vier-teile; vierwagen; ... vier-panne") — hetzij: opstaande steenen muur, die den rookvang, boezem „schoort" (of daartegenaan staande ijzeren haardplaat); hetzij: losse, vrijstaande steenen enz. pan, teil, waarin vuur gemaakt wordt; zie verder De Bo 1136 *b*, 1137 *b* en de drie plaatsen uit de 17de eeuw bij Oudem., waar 't in 't algemeen: haard beteekent, benevens Tschr. XVII 290, noot 1. Hier hebben wij alleen met de eerste opvatting te maken; immers alleen daarbij kan passen de samenstelling *vuurster-gat*, bij Kil. gelijkgesteld met *ma ier-gat*, en dus inderdaad hetzelfde als *muurgat*, holte in den muur enz. (zie boven). Een opvatting als: holte in den bodem van den haard, waarin gestookt werd (2), is op

(1) Men zou in dit verband ook aan het door Van Wijk, Tschr. XXX 115-7, behandelde *wijme*, *wieme* kunnen denken, maar zou wegens de oostelijke herkomst van dit woord en de beteekenis (die een samenst. met *gat* kwalijk gedoogt) die gedachte toch aanstonds weer moeten opgeven.

(2) Verg. boven, op 1236.

zich zelf zeer wel mogelijk en laat zich ook wel overeenbrengen met de tweede, bovengenoemde bet. van *vuurster* : vuurpan, maar is toch voor dit samengestelde woord nog niet bewezen.

Voorshands schijnt de lezing *voor dat vuurstergat*, in deze laatstgenoemde opvatting, mij derhalve èn graphisch èn semasiologisch èn metrisch de meest aannemelijke — of, wil men : de minst onaannemelijke — lezing en opvatting; ondanks het hiertegen door mij zelf, Tschr. XVII 290, aangevoerde bezwaar, dat het wat vreemd schijnt te zeggen dat iets vóór zulk een kleine holte in den muur is komen te vallen. Ik stel mij dan de gelegenheid en de toedracht ongeveer aldus voor (al erken ik gaarne ook hier door onze, althans mijne onbekendheid met den middeleeuwschen huisbouw (1) te blijven „tasten harentare"): I., met R. op het dak van het huis geklommen, is in — wij zouden liever zeggen en hier ook liever gezegd zien : door — de valdeur (een dubbele, naar binnen openvallende deur in de glooiing van het dak, een soort van valluik derhalve) gekropen, waarvóór (d. i., van buiten gezien: waarachter) de vette hoenders op een hanebalk (boven in een schuur) zitten. I. begint nu (over dien hanebalk, of over de gedeeltelijke zoldering loopende) naar die hoenders te tasten, vindt ze echter niet, en gaat dan, door R. aangemoedigd, verder (op dien balk of die zoldering), wordt door R. daaraf gestooten en valt nu van boven (niet *door* een opening van het dak of van de zoldering of door den schoorsteen, maar) op den vloer van de deel, vlak vóór de nis in den opstaanden haardmuur — of misschien : vlak voor het aschgat met het ingerekende haardvuur (2) —, zoodat de lieden, die daarbij lagen te slapen, van den plof wakker worden en roepen enz. Zie verder de verschillende boven aangehaalde opstellen.

1639 *worden* naar A, als het meer ongemeene × FB: *stonden*; verg. **1225**.

1640 *wart hi* in dezen regel naar FB × A : 0; zoo komt *echt* in den hoofdzin, bij *ghewont*, waarbij het, bij vergelijking der vroegere avonturen, waarin I. reeds meermalen afgetouwd is (**1494**, **1503**, **1562**), thuishoort; zie reeds J. en V. II 510.

---

(1) Verg. boven, op **1236**. — Zie ook, al bewijst dit natuurlijk niets, Kaulbach's voorstelling van dit tooneel, ter illustratie van Goethe's Reineke Fuchs.

(2) Zie het door BH. 47 aangehaalde. Verg. ook de gelegenheid in een onuitgegeven boerde uit Hs. 1171 der Kon. Bibl. te Brussel (door V. aangeh. als *Onuitg. Boerden*: zie zijn 8ste Aanvullingslijst der Bronnen) : *daer boven hangt. 1. bac, Dies ic hier voermaels ghemac Hadde te menegen stonden. Ane die haenbalke es hi gebonden Met enen vasten zele wel*; uit welken aan den hanebalk hangenden bak de man later op den vloer der slaapruimte (waarin ook de voordeur schijnt uit te komen) neervalt. Ook hier dus, naar 't schijnt een schuur, waarin de menschen slapen.

1641 *ghesleghen* naar B 1657 en L 692, waar de drie Lat.ww. althans meer dan één Mnl. doen vermoeden (doch zie L 730 = 692) × AF: alleen *ghewont*.

1643 *u* naar F (en naar **1476**) × AB: 0.

1645 *rauwet mi* naar L 741-2: *Me ... movent ... me piget* × A: *roucke ic*, F: *vruchtic*, B 1667-9: *het is my leet... my verdriet*; verg. *rauwen* **1715** = L 780: *tedere*, **2109** = L 1001: *pigere* (het laatste ook L 1480 = *leet sijn* B 2965?). Ik waag deze gissing, nu A en F onderling verschillende, maar in constructie of beteekenis niet te best passende ww. hebben, en V. VI 1513 slechts deze éene plaats geeft ter staving eener (hier inderdaad alleen passende) bet. van *roeken*: gewicht hechten aan iets; terwijl *rauwen* daarentegen immers het den biechteling voegende woord is (zie V. VI 1658) en graphisch niet veel van *rouken* verschilt.

1648-50 naar F × A, als beter vloeiend; verg. op **2981**?

1658 *des* naar F × A: *dat*, als ouder; evenzoo **1667**, **1668**.

1665 *u* naar F en L 748: *tibi* × A : 0.

1670 *listich* naar FB × A: *wijs*; het eerste schijnt toch wel het oudere woord. L 760: *sapiens* kan de vertaling van het tweede bnw. *vroet* zijn, evenals L 894, 972 (= **1901**, **2056**); L 1204, 1614 daarentegen is *vroet* **2514**, **3190** (?) vertaald met *prudens* (dat 440 de vertaling is van *wijs* **1024**), L 204 met (*cautus et*) *sapienter* (= **478**), L 582 met *providus et cautus* (= **1351**).

1672 *hem* naar F en L 761: *ei* × A : 0. — *viertich* naar AF: XL (× B: *drie*). Verg. op **1608**.

1675-6 De elkaar vervangende lezingen van A: *te wakene... te lesene* en F: *sine salmekine te lesen* worden beide in L 762-3: *psalmos legat ... vigilet* teruggevonden; desgelijks de drie overige in **1677-8** (AF) genoemde ww.; zie boven 30. Alleen *goet te wesene* (AF) ontbreekt in L, doch schijnt weer door in B 1703: *doet goede wercken*, waar ook (1704): *leest u salmen* terugkeert. Hoe hieruit het oorspronkelijke bijeen te lezen? *Goet te wesene*, hoewel oogenschijnlijk wat algemeen en slap, zal toch wel echt zijn (door den omwerker verduidelijkt in: goede werken); en een verandering in *vroet* (verg. **1005** en op **1670**, **1826**) zou hier, waar van kerkelijke boete, tucht, zedelijke beterschap sprake is, zeker misplaatst zijn (1). Het nu door FLB gestaafde psalmlezen — inderdaad een aanwinst — mag stellig niet ontbreken. Daarnaast kan — wil men de verzen niet overladen — het waken, door AL gestaafd, alleen „ondergebracht worden" hetzij in **1676**, ten koste van het „dierbare" diminutief *sine salmekine* (im-

(1) Verg. ook **2514-5**: *vroet* (= *prudens*) en *goet* (= *vitansque malum*) naast elkaar.

mers een parodie der ME. devotie? verg. ook *palsterkijn* **2995**), hetzij in **1677**, met ongewone, ongewenschte weglating van beide *ende*'s en ten minste één *te,* en met overlading van den versregel. Ook de opsomming der vier ww., elk voorafgegaan door *ende te,* schijnt echt. Ten slotte heb ik, hoewel noode, tot 't eerste offer besloten: ook B heeft immers alleen *salme.* F. 308 daarentegen wil geheel naar F lezen, en vermoedt dat het waken in A en L onafhankelijk van elkaar naast het lezen en vasten ingeslopen is.

1681 *hem* naar F × A : 0; en met J., Verbet., uit **1680** hierheen overgebracht om *sine* (A × F : 0) in **1680** te kunnen behouden zonder het vers te overladen. — *besceedenlike* met J. naar L 765: *contentus propriis* × A: *behendelike*, F: *redenlike*; dus: op ingetogen, zedige wijze (verg. hd. *sich bescheiden*, of ook nnl. *bescheiden deel?*).

1684 *telen* naar F (reeds door J. gegist) × A: *pleghen*; verg. **377**.

1685 is onbeduidend, en **1686** = **1688-9**; beide regels schijnen dus, hoezeer door AF gestaafd, overbodig, en nu ze èn in L 766 (= **1687-8**) èn in B ontbreken — waar daarentegen 1711 iets niet overbodigs mededeelt, dat in AF ontbreekt (maar desnoods in 1682-3 opgesloten kan worden geacht) —, bestaat er eenige aanleiding, ja verzoeking om die beide regels uit te werpen (zie reeds Ojb. 55). Maar buiten noodzaak dienen zulke verzoekingen tot „athetesen" toch weerstaan; ik verkies dus alleen, met H., *gaen te hovewaert* (F) boven *ghinc te hove* (A).

1687 *Nu* in den aanhef van een vers en van een hoofdzin, evenals **1684** en **1690**, alle drie in AF, maar, zoo vlak na elkaar, niet naar onzen smaak (zie reeds Ojb. 55 en verg. boven, op **1504**). Naar L 766: *postquam confessio facta Constitit* zou men het tweede *nu* gemakkelijk kunnen verwijderen door te lezen: *Na dat die b. was ghedaen Hebben die h. d. w. b.*, hetgeen ook aan de maat ten goede zou komen (nog eenvoudiger, maar kwalijk Mnl., ware: *Nu dat* —: zie V. IV 2569). Doch ook hier onthoud ik mij van onnoodige en ongewettigde emendatie; een dergelijke zin klinkt mij ook, syntactisch, niet „Reinaerdiaansch"

1692 *prioreit* naar A en L 768: *prioratus* × F: *covent*, B 1714: *clooster*.

1698 Naar L 772: *propre claustrum* zou men, in plaats van *hove* (AF), dat licht uit **1686** en **1689** ontleend kan zijn, willen lezen: *clooster* (kloostergebouw, zie **1738**, in tegenstelling met *convent*: zie V.); doch zonder den steun van B (1720 is algemeener van inhoud) durf ik dit niet, alleen naar L × AF, doen; te minder wijl immers met *hof* ook een *cloosterhof* gemeend kan en zal zijn.

1701-2 *bi der scure* : *buten mure* naar A × F, B 1723-4: *bi* (B: *neven*) *den mure* : *bi der scure* (L 774 : 0); naar analogie van **389**, **1695**, en omdat tweemaal, vlak na elkaar, *bi* (in verschillende bett.; langs en : bij) niet fraai zou zijn. Hier zal dus bedoeld zijn: langs de schuur enz.

1705 *begonden omme te gane* naar A, B 1727 × F: *ghinghen hem der ane*; verg. **1731**.

1706 *hane* naar AF, B 1728 × L 775: *capo*, dat een herinnering aan **1696** kan zijn, mede door *vét* (**1707**) veroorzaakt; verg. ook **1529-30**.

1709 *dien hane* naar A × F, B 1731: *hem*, al kan 't wel een verduidelijking door den afschrijver van A zijn.

1710-1 naar AP × F, BR 1732: *gi dunket mi doven Onsalich oem*, welke laatste woorden een zonderlinge verbinding schijnen; zie Ojb. 55.

1715 *mochte* naar F en L 780: *posset* × A: *moet*, B 1737: *mach*.

1716 *In rechter trauwen* naar B 1738 × A: *bi r. t.*, F: *in goeden tr.*; verg. **2157**, **2184** × *bi* (*miere*) *t.* **2110** (zie verder boven, 93).

1725 *seden* naar A, B 1747 × F: *zielen* (herinnering aan **377**, **1684**).

1728 naar AB × F: *mijn waen en hadde mi bedrceghen* = L 794: *nisi fallor* (terwijl iets, beantwoordende aan AB, in L ontbreekt): een der zeldzame gevallen van AB × FL, die ik noch toevallig achten noch ook verklaren kan (zie boven, 34). Daar die regel van F er echter als een stoplap uitziet en *mijn waen* aldus, als onderwerp, elders in I niet (wel daarentegen in B 609) voorkomt, lees ik naar AB.

1729-32 Een vierrijm (zie Td. 238), waarvan F den derden regel geheel overgeslagen en den tweeden en vierden tot één (onzinnigen, immers R.'s woorden aan Gr. toeschrijvenden) regel samengetrokken heeft, terwijl de omwerker van II, als gewoonlijk, slechts één rijmpaar behoudt (1751-2), doch ook den inhoud der beide laatste regels, anders uitgedrukt (1763-4); aan de echtheid der laatstgenoemde, zóó als zij in A staan, valt dus niet wel te twijfelen.

1733-6 Zie Ojb. 55, LW. IV 67, F. 296. Evenals A heeft F slechts twee regels: *Dat gi mijn herte dus verstort Ende mine bede te stort*, welker aanvang overeenstemt met die van A, terwijl daarentegen de rijmwoorden (samen een lettergreeprijm vormende, waarvan dus allicht één onecht is) overeenstemmen met een der beide van BD 1755-6 (*woort : stoort*). In L 789-90: *tu peccas me quia turbas Me duris verbis quippe dolere facis* schijnt het begin nog eer aan AF 1732-4 dan aan BD 1754-6 te beant-

woorden — *turbas* = *verstorbeert* (A), maar toch ook = *verstoort* (FB), *me* = *mine herte* (AF) (verg. **907**, **2354**, **2578**, **3042**), maar ook = *mi* (B) —, terwijl *dolere facis* zeer wel een vertaling zou kunnen zijn van *verseert*, door LW. te recht, als rijmwoord op *verstorbeert*, met beroep op **1926** (= L 908 : *dolens es*), voorgesteld in plaats van *versmaet*, dat door den afschrijver van A, na het vierrijm op *-aet*, uit *verseert* misschreven zal zijn (1). Al hetgeen in de verschillende hss. echt schijnt „onder dak", d. i. in één paar verzen onder te brengen is hier als elders moeilijk. De tekstherstellingen van H. en LW. bevredigen niet: *met* (*huwe*) *harde woort* als dat. plur. acht ik in R. I onbestaanbaar, en het door LW. gerestaureerde vers is bovendien, als zoo vaak bij H. en LW., zwaar overladen, kan gaan noch staan. Indien *duris verbis* van L en *overloopende woort* van B, gelijk F. vermoedt, alleen in zooverre met elkaar verwant zijn, als beide uit een oorspronkelijke, thans verloren lezing zijn ontstaan, zou men — daar *overloopende* althans op mij eer den indruk maakt een ouder woord te vervangen dan zelf oud te zijn — kunnen denken aan *haestich* (2), driftig, toornig. Het bezwaar blijft echter dat *woort*, als rijmwoord onveranderlijk en toch als nom. of acc. plur. bedoeld, met geen der in de hss. staande verbale vormen, hetzij als praes. ind. hetzij als ppp. opgevat, zich gemakkelijk laat verbinden. Ten slotte ben ik, in de onderstelling dat hier, als elders (verg. **3113**), van vier oorspronkelijke regels in het eene hs. dit, in het andere dat rijmpaar bewaard gebleven is, gekomen tot een min of meer „syncretistische" herstelling, waarvan ik grif erken dat 't een meer langdradig dan bondig maaksel is (doch zie Td. 231 vlgg.), dat mij zelf ook geenszins geheel bevredigt, en waarbij ik ten slotte *overloopende* maar niet door een op al te losse gronden steunend woord vervangen heb.

1741 *Die ic* naar AF, al zou men, na **1740**, gaarne naar B 1761 lezen: *Doe icse.*

1744 *dat ooghe* naar F: *toge* × A: *sine oghen*, B 1764: *thooft.* — *ten hoenren* naar FB × A: *achter.*

1746-8 in hoofdzaak, met GWMH. (tegen J.), naar F en B 1766-8 × A, die hier kennelijk in de war is. Ook **1748** naar F × AB en L 798 vlgg.; dat R. hier zelf zijn angst uitspreekt schijnt mij niet in strijd met zijn karakter (zie **1428** en Td. 213), verg. ook

---

(1) Met *versmeert* (HM.) was niet het ppp. van *versmeren* (als LW. meent!), maar van *versmerten* bedoeld; van welk ww. echter een vorm op *-eert* in R. I A kwalijk te rechtvaardigen ware (zie boven, 55).

(1) F. gist dat (*mine*) *herte* de plaats inneemt van het oude Germ. grondwoord van nnl. *haast*, verwant met got. *haifsts*, twist en nnl. *heftig*: een vernuftige, maar hachelijke gissing; zie ook V. Wijk i. v.

b.v. op **1972**. Het vers wint zoo èn aan levendigheid èn aan zwaarte. Wel is *hove* ... *hof* ... *hof* ... *hove* in 6 regels niet fraai; doch behalve de vergelijking van **1504**, **1687** enz. bedenke men dat wij hier, bij **1750**, waarschijnlijk juist op de grens tusschen R. I A en B staan, waar de beide stukken aaneengelascht zijn en dus iets dergelijks misschien eer verklaarbaar is (zie Td. 242, met de noot); daarom lees ik in **1752** niet naar B: *daer in* (iplv. *te hove*). Ook *daer* **1747**, hoewel ongewoon, heb ik behouden, als door AFBD gestaafd; het zal op de *strate* slaan, waarlangs zij zich naar 't hof begeven. Het Ojb. 56 gezegde vervalt grootendeels, nu **1746** naar FB gelezen wordt

1753 *sinen neve* naar B, maatshalve, ingelascht, in plaats van *Reynaert*, dat F hier (× A in **1752**) heeft.

1760 naar A: *Ende hi sprac te G. den das* ∞ F: *Neue G. de das Sprac R.* (zie over den voc. met appositie Td. 219, noot 4 i. f.). Daarentegen laten L 802 vlgg. en BD 1780 vlgg. R. hier zwijgen: minder levendig, maar toch in deze omstandigheden, bij zijn kwalijk verborgen vrees niet zoo ongepast, misschien blijk gevende van een andere opvatting van R.'s karakter (zie ook **1771** en Td. 213, noot 2, 242, noot 1).

1762 *hooghste strate* naar A, B 1781 en L 803: *in alta* × F: *hofstrate*; zie V. in Tschr. XXX 303.

1763 is na **1762** vrij wel een tautologie, en *bouden* zou bovendien uit **1766** ontleend kunnen zijn; B 1784(-5) schijnt ons verkieselijk, doch wordt door L 802-3 niet gesteund. Zeker hebben wij hier weer met de geliefde ME. „variatie" te doen (zie Td. 232); alle verandering is dus ongeoorloofd. Hetzelfde geldt van:

1766-7, die ons in BD 1786-7 ook beter schijnen dan in AF 1769-70. Wel pleit hier, de kennelijke gelijkenis van het begin van B met dat van A (**41** vlgg.) in aanmerking genomen, de parallelie van **107** voor *midden in der heren rynck* van BD, en kan men een spoor hiervan meenen te zien in L 808: *intergressus*, terwijl *boudeliken* van A 1769 dan een (verder misleidende) dittographie naar *bouden* 1766 zou kunnen zijn; maar dit alles schijnt mij, hoe opmerkelijk ook, toch te onzeker om een tekstwijziging op te bouwen.

1770 *langhe bliscap* naar A en BD 1790 × F: *groet gelucke*. — *groot* naar FB × AL: 0.

1771 L 809: *sum tibi nempe favens* past zeker beter bij R.'s voorgewenden hooghartigen toon dan het onbeduidende en na **1769-70** overtollige: *ic groet u* (maar zie Ren. 1213: *je vos salu*) *ende* (*ic*) *hebbe recht* van AF; men verwacht naar L iets als: *ic jans u wale* of *ic bem u van herten hout*. Maar, hoezeer vermoedende

dat ook hier de overlevering bedorven is en alleen L de oude lezing bewaard heeft, tegen AFBD in durf ik hier, alleen naar L, niets veranderen; ook niet, naar B, *gherne* lezen iplv. *coninc* van A (D: *heer*, F: 0) (over het gebruik, hier en verder in B, van *coninc*, zonder *heere* er vóór of achter, zie Td. 194).

1774 *u* naar FBD en L 811: *tibi* × A.

1777-8 naar BD 1797-8 en L 815 (*met loghene* = *fraude*) × AF; in *nochtan* kan ik niet, gelijk F. 308, meer dan een kennelijke dittographie naar **1776** zien; voor de constructie van *rooven* c. acc. pers., gen. rei (hier gesteund door L 814: *me privare*) verg. op **1538**.

1780 *betemet* naar ABD: *betaemt* ∞ F: *temet*; het sterke ww. schijnt ouder. Vóór *croonen*, naar F (× ABD: 0), *coninc(s)* in te lasschen ware een onnoodige en ongewettigde bezwaring van het vers.

1781 naar A: *si* ... *gheloue*, L 820: *reges* ... *ut credant* × F: *gi* ... *gelouen*, BD 1801: *gi* ... *gelooft*: de tweede persoon is hier zeer natuurlijk in plaats van den derden getreden. Zie voor *die croone* = de vorst, de koninklijke waardigheid R. II 282 en verder V. III 2131; voor *si* in A iplv. *soe* boven, 101. Ik heb den conjunctief van A behouden met het oog op Stoett, Synt.[2] 334.

1782 *des* naar B 1802: *van dat* × AF: *dat* (verg. **2918** en op **1658**, **1783**), welke constructie met den gen. rei toch wel ouder zal zijn dan die met den acc. (nhd. *einem etwas glauben*); zie V. II 1285-7. — *tellen* naar FBD × A: *vertellen*; zie Td. 191 en verg. **2302**, **2814**.

1783 *ics* naar AD × F: *ict*, B 1803: 0; verg. op **1782**.

1785 *Der ooghenscalke* naar V.'s fraaie gissing (Tschr. XXX 298), op grond van F: *honichscalkers*, A: *scalke*, L 823: *Falsus adulator* (BD 1805: 0). Onnoodig schijnt het mij met V. den zonderlingen vorm *-scalker* te bewaren, omdat die in F aldus staat; een afschrijver die door de bijgedachte aan „honig om den mond smeren" misleid, er toe kwam van het hem onbekende (zeker ongemeene) woord den „kop" (*ooghen* in *honich*) te verknoeien, „kwam ook wel over den staart", d. w. z. zag er zeker niet tegen op ook van *scalke* (dat trouwens in A staat!) *-scalker* te maken; verg. ook V. VII 35 over het verloopen van jongere nomina agentis op *-er* (naast of) uit oudere op *-e*. Mij dunkt, *ooghenscalc* komt geheel met *oogendienre* (Teuth.) overeen, en wordt ook gesteund door mhd. *ougenschalc*.

1786 *die voorderhant* met JM. naar BD 1806 en F: *der vroeder h.* × A: *ter rechter h.*, waartoe de bet. van *vordere hant*, rechter hand (V. III 88) aanleiding kan gegeven hebben.

1787 *riker heeren* naar A: *rike*, F: *den riken* ∞ BD 1807:

heren; verg. ook L 822: *coram ducibus ... bene credulus* (1) *aulis*. Ware *rike* (AF) niet een woord, bijzonder eigen aan R. I B (zie Td. 190), ik zou naar LBD en naar Wap. Mart. I 6, waaraan deze plaats zoo sterk herinnert (zie Td. 222), liefst alleen *heeren* schrijven.

1788 naar F, BD 1808 en L 823: *habetque locum* × A: *Dien salmen niet ghelouen*, een slappe herhaling van **1780-3**, met een onzuiver rijm *ō : ô* (zie boven, 65).

1789-90 In F staan deze beide regels in andere volgorde, bewoording en verbinding met het voorafgaande en met elkaar dan in A en BD 1809-10. Dat in L 824-5: *Sed qui veraces sunt atque boni removentur Et sunt contempti; curia spernit eos* — welke regels, naar Verdam, Tschr. XXX 300 te recht opmerkt, hier veeleer te vergelijken zijn dan de door F. 308 vergeleken L 821, waarin **1781-2** weergegeven schijnt — juist de lezing van F wordt teruggevonden, kan ik V. nauwelijks toegeven. Kennelijk is deze bewering vooral gegrond op *veraces* = F: *die gene scalcheit an is geboren*. Zeker zou de lezing van F op zich zelf een goeden zin geven, zelfs een van die lange periodes (**1784-90**), met van elkaar afhangende zinnen, die karakteristiek zijn voor R. I B (zie Td. 223). Doch nu Ren. 1231: *cil qui sont serf par nature* toch meer voor de lezing van A, maar 't meest voor die van BD pleit en deze ook zeer wel door L wordt weergegeven, heb ik (ondanks den steun, door **2527** aan A gegeven) BD gevolgd. Alleen lees ik in **1790**: *den goeden lieden doen*, naar A en L 824: *boni* × F: *den luden doen groten*, BD 1810: *den goeden beraden*.

1794-5 *Ai ai ... Ai* naar F en B 1814 (D: *an*) × A: *o wy*, dat veeleer een kreet van smart dan van verontwaardiging schijnt en hier wellicht uit **1804** is ingeslopen; verg. verder **2160**, **3067**, en zie voor *ai*, als kenmerkend voor B, Td. 187. Voor de herhaling verg. eveneens **2160** vlgg. — L 828: *O fur* staat hier zeker, als zoo vaak, proleptisch (= *her dief* van **1809**), en behoeft hier dus geen *her dief* te doen verwachten.

1800-1 naar BD 1820-1; welker inhoud en constructie (verg. ook **1810-1**) zóó geheel overeenkomt met L 832-3: *Quod tibi gratus eram, quod servieris tibi reddam Condignas grates; premia nempe feres* (terwijl het rijmwoord *ghedient* hetzelfde is als in A), dat ik niet met F. 309 de voorkeur kan geven aan de lezing van F (*Danc hebt gi. hebbes wel verdient In saken harde menichfoude*), die een ander rijmwoord (*verdient*), een slappen regel

(1) Niet, zooals men allicht zou willen doen, te emendeeren in: *credulis*. Mlat. *credulus* beteekent ook: die licht geloof vindt; zie Schulze XV, Ducange II 613*c*, en ook Verdam in Tschr. XXX 300.

1801 en bovendien een rijm *-e: -en* meebrengt. Wij zijn nu ook de geheimzinnige „sake in den woude" kwijt, waarmede niemand iets wist aan te vangen (een, bovendien alleen in de noordelijke gewesten bekend, *saecwoude* b. v. kwam hier heelemaal niet te pas). Hoe Ren. 1292 vlgg. (die in de hss. BH trouwens ontbreken) hier voor BD zouden kunnen pleiten — als Te Winkel, Literaturbl. 1885, 229 beweert — begrijp ik niet.

1802-3 naar F en BD 1822-3 × A. De *vrede* (die hier oneindig beter in 't verband past dan de *eede* van A) werd echter door den koning alleen „geboden", en dan niet door, maar aan hem „gezworen" (BH. 50). Daarom lees ik naar BD (× AF : 0): *ghe-boot ende*, en vat het volgende (*ic*) *hadde gheswoven* (AFBDPR, dus wel niet in *ghi haddet gh.* te veranderen) op als: *habebam iuratam* (*a vobis*), niet: *juraveram*; een dubbelzinnige uitdrukking zeker, maar misschien meer voor ons dan voor onze middeleeuwsche voorvaderen (1).

1806 *des* uit F (× ABD : 0) heb ik, vóór *hout*, niet opgenomen, als in het korte, bitse bevel des konings overbodig en kwalijk gepast. Daarom ook in **1807** *nu* naar A × FD : *ende*, B : 0.

1811 *sonder uwe pine* naar AF (en verg. **1954**) × BD 1831 : *in den lachter mijn*. V. VI 356 twijfelt m. i. zonder grond aan de juistheid dezer lezing; mits men ook hier ironie aanneemt, is de door V. zelf t. a. p. gegeven verklaring geheel voldoende.

1812 *ghedaen* naar F, BD 1832 × A : *laten*; zie Ojb. 57.

1813 *Arem man* naar A en B 1833 × F : *Den here*; zie Td. 187. — *ende* naar FBD × A : *heere*, welke titel m. i. hier, na en naast *arem man* voor Brune's lotgenoot, kwalijk past en door Nobel tegenover zijne „baroene" ook elders, in A en B, niet „de rigueur" geacht schijnt te worden (zie Td. 217, noot 3), al zou hij hier, in 's konings mond, tegenover R. en na het *heere* van **1807** en **1809**, zeker niet misstaan. Maar ik durf toch niet, alleen naar F (*Den here*), lezen: *Den heer en T. ende B.* en houd mij dus maar aan den in A aangeslagen meewarigen toon.

1814 *die* naar B 1834 × AFD : *sine*, omdat *die* de oudere zegswijze is (zie Franck op Alex. XCIII) en in **1820** ook in ABD (F ontbr.) voorkomt.

1815 *vele* naar BD 1835 × A : 0, F : *langher*. — *scelden* naar ABD × F : *melden*.

1816 *Ic waent* naar A × F : *Reinaert*, B 1836 : *Mer ic denck* (*v dies te gelden*).

---

(1) Aldus opgevat, zou ook de lezing van A wellicht verdedigd kunnen worden, met een beroep op Stoett, Synt. 80: *mijn eet*, de aan mij gedane eed.

1818 *Nomine pater* naar A : *Nomine patrum*, B(D) 1838 : *Nomen pater* × F : *Nomine domine*, al is deze laatste, rijmende râbraking der Latijnsche formule zeker niet minder grappig en te vergelijken met Ren. 537 : *Nomine dame Christum file* (zie op **571**). — Geen der Dietsche bewerkingen heeft iets, beantwoordende aan het anders hier niet ongepaste : *mirum loqueris* van L 844 (dat L 1328 de vertaling is van *ghi secht wonder* **2715**, doch L 1199 in het Dietsch evenmin als hier iets rechtstreeks overeenkomstigs heeft ; zie op **2507-8**).

1819 *of mijn heere* naar A (F ontbr.) × B 1839 : *heer of*, D : *here ende of*; de ironisch-beleefde betiteling van Brune past hier m. i. beter dan de (nu toch in **1821** volgende) van den koning.

1821-24 ingelascht naar F en BD 1841-4 × A : 0 (overgeslagen, gelijk **1819-20** in F) ; de inlassching wordt ten volle bevestigd door Ren. 1244-8 : *Se Bruns manja li miel Lanfroi Et li vileins le ledenja, Et il por qoi ne s'en venja? Ja a il tex meins et tex piez, Si granz musteax et si grant giez* en door L 846-8 : *Si rapuit Brunus Lanfreidi mella, quid ad me? Si Lanfreidus (ei) dedecus intulerit, Ex hoc vindictam potuit sumpsisse etc.*; zie reeds Franck in Tschr. I 16 en Ojb. 58.

1826 *goet* naar A en B(D) 1846, L 849 : *valens* × F : *vroet*; verg. op **1670**, **1675-6**, **2515**, **3190**. — *hadt* naar FBD × A : *ware*.

1829 *wel* naar F, BD 1849 en L 850 : *honore* × A : 0.

1830 *nachts* alleen naar L 852 : *nocte latenter* × AFBD : 0 in te lasschen is verleidelijk, maar niet gewettigd.

1835 *Hoort* naar F × A : *Voert*; BD 1855 : *niet daerbi* doet als oorspronkelijke lezing gissen *niet bedi*, dat ik echter zonder den steun van L niet in de plaats der lezing van AF durf stellen, al schijnt het hier op zijn minst even gepast, ook wijl *bedi* in B wel vaak (zie Td. 187), *niet bedi* echter niet voorkomt. Verg. soortgelijken regel **1401**. — *lioen* zonder hoofdletter, als appellatief : zie Td. 209.

1838 Zie Ojb. 58 (maar *levare* in L 861 is slechts conjectuur voor het dubbel geschreven *gravare*). A : *Hoe groot mine saken si*, F : *Hoe groot mine misdaet si*, B 1858 : *Hoe groot hoe goet m. s. s.*, D : *Hoe goet hoe claer m. s. s.* (= P), verg. ook R. II 4827 dezelfde verbinding van *goet* en *claer*. Al schijnt *groot* wèl gestaafd door AFB, lees ik toch, nu het — ondanks BH.'s gewrongen verklaring — geen zin schijnt te geven dan alleen in verbinding met het (slechts in F gevonden) *mesdaet* (= L 860 : *nimisque nocens sim*?), liever naar DP : *Hoe goet hoe claer* (voor *sake*, rechtsgeding zie **1887**?) ; al zou ik een lezing, die, zonder zoo ver van de oudere hss. af te wijken, de tegenstelling uitdrukte, stellig verkiezen. F. 309 stelt vragenderwijs : *hoe goet hoe quaet* (uit welk laatste *groot* ontstaan kon zijn).

1840-1 AFBD zijn hier eenstemmig in 't noemen van vier straffen, L 855-7 noemt er eveneens vier, doch niet geheel dezelfde, Ren. 1273 slechts twee; aldus:

Ren.	AFBD	L
	sieden	0
ardoir	*braden*	*igne cremare*
pendre	*hanghen*	*cruce punire*
0	*blenden*	*cecare*
0	0	*rotis frangere membra.*

Het laatste Lat. ww. heeft reeds Schulze VIII doen gissen dat in 't Mnl. (voorbeeld van L) niet *braden*, maar *raden* gestaan heeft, hetgeen Logeman later (Tschr. IV 104 vlgg.) nogmaals in den breede, doch zonder stellige uitkomst, besproken heeft. Maar *sieden*, in heet water koken (verg. *scouden*, *broeien*) is stellig vanouds verschillend geweest van *braden*, op vuur roosten, hoewel daarmede zeer vaak, in den inf. en in 't verl. deelw., verbonden (zie V. I 1412, VII 1063-5 (1), Ned. Wdb. III 985, IV 2238): in AFBD worden dus vier verschillende straffen genoemd, die ook Grimm, Rechtsaltert. (zie M., Anm. op 1836) kent (2). Alles wel beschouwd, meen ik mij dus aan AFBD te mogen houden (3) en *rotis frangere membra* van L (naast *igne cremare*, dat ook = *braden*, niet = *sieden* is) voor een herinnering aan L 229 te mogen aanzien, eer dan b. v. voor een bewijs, dat Balduinus de lezing van twee hss. (één met *braden*, één met *raden*) heeft willen vereenigen (zie boven, 30). Verg. ook op **527**.

1841-2 *blinden: ontwinden* naar F × A: *blenden: ontwenden*; verg. boven, 142 en V. V 1426 (en 1415): het intr. *ontwinden* kan en zal hier bedoeld zijn.

1843 *Alle diere* naar AF en L 858: *animalia cuncta* × BD 1863: *wi.*

1844 *staerc* naar F, BD 1864 en L 857: *potens* × A: *groet*; verg. ook Ren. I 1275, VI 116, en **1824** (naar BD).

1848 J.'s, door H. overgenomen verandering naar Ren. 1277-8 is natuurlijk onnoodig, als men slechts (als in B aangegeven is) met dezen regel de nieuwe alinea laat beginnen; verg. **277** e.e., J. 66 noot en boven, 151, noot over de rijmbreking door een alinea. Ook kan men evengoed Ren. 1313 vlg. als voorbeeld van dit vers beschouwen als Ren. 1277-8.

---

(1) Dat *sieden* ook wel eens met *braden* gelijkstaat blijkt m. i. uit de daar gegeven citaten niet. Zie nog Roode Roos 59.

(2) Zie echter b. v. Floris 3479 vlgg. genoemd: *hangen, raden, bernen in enen viere* enz.; voorts Ferg. 2754-5, 2849, 4955 verschillende verbindingen.

(3) Al is 't niet te ontkennen dat na *sieden* eer *braden* uit een oorspronkelijk *raden* ontstaan kan zijn dan omgekeerd.

1850 *sine hije* naar A en L 866-7: *uxor Illius*, B 1870: *syn oey* (D: *sijn moeye*) × F: *een* (het Vlaamsche woord is door de afschrijvers niet verstaan, zie boven, 135).

1851 *dame* naar A, D 1871 × F: *darme*, B: *vrou*. — *Hawi* naar A, F: *awi* en L 867: *Hawigis agna* × BD: *olewi*; verg. ook Ren. XVI 475: *dame Haouis* (hier een boerin).

1852 naar AF × BD 1872: *nu toe ga wy*; deze beide korte regels, bijna zonder dalingen, zullen aldus wel oorspronkelijk (en karakteristiek voor B?) zijn.

1855-6 A: *Ende Tybeert die felle Ende Ysingrijn sijn ghesselle*, FBD: *Ende T. sine gheselle Ende* (*haer*) *Y. die felle* (F × BD: *snelle*). Van een bijzonder „gheselscap" tusschen Tibeert en Isingrijn, als waarvan in A sprake schijnt te zijn, is nergens elders eenig gewag. Eer zouden misschien Tibeert en Brune (gelijk in FBD bedoeld schijnt), als „socii malorum" in de beide voorafgegane parallelle avonturen, „ghesellen" kunnen heeten (verg. b.v. **1964**: *neve T.*, *nem*). Nog beter echter (wat men desnoods ook uit A kan lezen) Brune en Isingrijn, R.'s aartsvijanden (en voornaamste slachtoffers of dupen), die steeds tegen hem samenspannen en ook als zoodanig telkens samen genoemd worden, vooral in B (**1910** vlgg., **2845-6**, **3421**), doch — dit dient erkend — meestal met Tibeert als „dritter im Bunde": „die drie heeren" (**1955**, **1973**) heeten later dan ook „die drie ghesellen" (**2813**). Liefst zouden wij hier dus lezen òf (naar A, met omkeering der volgorde): *Ende I. sijn* (Bruun's) *gh. Ende T. ...*, òf (naar FBD, eveneens met omkeering der volgorde): *Ende I. die felle* (of: *snelle*) *Ende T. haer gheselle*. Dit laatste, *haer*, staat echter in geen enkel hs. (wel in F in den volgenden regel het homonieme *haer* = *heere*: verdwaald?); en tegen de eerste lezing is een bezwaar dat men dan het rijmwoord *felle* of *snelle* als epitheton voor T. overhoudt, terwijl beide (evenals *gheselle*) geschikter zijn voor I. (1). Daar nu L 871 in zooverre voor A (in dit opzicht = FBD) pleit, dat hij aanstonds na *Brunus* eveneens *Tibertus* (maar niet I.) noemt (2), meen ik 't veiligst te gaan door, naar AFBD, T. te laten voorgaan, en wel (naar FBD × A) als B.'s „gheselle", en I. als „die felle" te laten volgen. Verg. **2148**, waar de keus eveneens tusschen *fel* en *snel* (of, naar F.'s gissing, een derde bnw.) staat; en voorts regels als **625**, **641**, waar Brune door Reinaert zelf of door den dichter — trouwens ironisch? — R.'s „gheselle" geheeten wordt.

(1) Immers bij *snel* te denken aan een voorval als R. II 5782 vlgg. verhaald is lijkt toch gezocht.

(2) Tenzij men 871 iplv. *lepus*, met Schulze VIII, leest: *lupus*, waartegen echter het gewag in II 1877 van *die hase*, aanstonds na T., pleit.

1857-69 In deze opsomming van dieren, — gelijk er in 't dierenepos vaak voorkomen: zie b.v. Ren. I 1315 vlgg., 1551 vlgg., *Va* 1030 vlgg. (1), Reinh. Fuchs 1099 vlgg., 1331 vlgg., Rein. II 5180 vlgg., 7384 vlgg., de laatste stellig navolgingen dezer plaats — wijken alle hss. vrij sterk van elkaar af, ten deele zeker ten gevolge van misverstand en onverstand der afschrijvers, maar ten deele denkelijk ook door opzettelijke afwijking van afschrijvers-omwerkers. Het is a. h. w. een „cadenz" in een muziekstuk, waarbij ieder executant-virtuoos het recht of de vrijheid heeft of neemt zelfstandig toe te voegen en te wijzigen. Hetgeen het opsporen en herstellen der oorspronkelijke lezingen niet gemakkelijk maakt; vooral niet omdat L, anders een hecht anker, hier alleen een lange, lange reeks van, ten deele moeielijk thuis te brengen, Latijnsche dierensoortnamen geeft en dus weinig of niets baat tot herstel der vaak jammerlijk bedorven Mnl. eigennamen. Zie voor 't overige ook boven, 104-5 vlgg.

1857 A: *Forcondet dat ever zwijn*, F: *Foret adent d. e.*, BD 1877: *die haze ende d. e.*, L 872: *aper*. Mijne vraag (Nh. 36), of in de kennelijk ten nauwste verwante lezingen van AF altemet de Fransche naam van den ever *Baucent* (Ren. II 1561-2 e. e.; zie ook in 't Mnl. Lorr. (M.) I 40: *Bancente* (l.: *Baucente*?) *dat goede rosside*?) zou kunnen schuilen, wil ik thans vervangen door een andere, t.w. of wij niet, dichter bij AF blijvende, als Franschen naam van den „sangler as agues dens" (Ren. 1562, hs. H: *au dent tranchant*) een samengesteld *Forcadent* = ofr. *force* (*fourche*, pic. *fourque*, *forke* < *furca*) *à dent*, vork met tanden, tandvork mogen vermoeden (2). Voor een „everzwijn" ware zoodanig possessief compositum stellig geen ongeschikte naam; en graphisch is de vervorming van *Forcadent* (*forcadēt*) eenerzijds tot *forcōdet* (*Forcondet*), anderzijds tot *Foret adent* (*forzadēt*) zeer begrijpelijk en geleidelijk. Verg. benamingen als lat. *bidens* voor een schaap (trouwens een veelbesproken en nog onopgelost twijfelstuk) en *forceps*, tang, maar vooral mlat. *furcula*, tweetandige, gaffelvormige hoorn, gewei op den kop van den bok (Ysengrimus IV 612); voor de vorming is *Firapeel* waarschijnlijk niet te vergelijken (zie boven, 108). Dat eigenlijk elke vork „tanden" heeft, en „tandvork" dus een nietszeggende benaming zou zijn, is toch geen overwegend bezwaar, wanneer men de aardigheid zoekt in de woordspeling tusschen de eigenlijke en de oneigenlijke beteekenis

(1) Van bijzonder belang, sedert deze branche door Foulet's onderzoek gebleken is het slot van br. II te bevatten, en daarmede samen de oudste (aan Aernout stellig bekende) branche uit te maken.

(2) Zie reeds Voretzsch in Beil. z. Allgem. Zeit. 27 Dec. 1898, 5 *b*.

van *dent*, tand; evenmin dat de naam in den Ofr. Renart niet voorkomt (verg. boven, 104-5).

1858 *die raven Tiecelijn* naar A, F (*Tiselijn*), Ren. 1318: *don Tiecelins li corbeax* en L 876: *Tiselinus corvus* × BD: 0.

1859 A: *Pancer die beuer ooc Bruneel*, F: *Pancer dat dier otter Bruneel*, BD 1879: *Pantheer* (D: *Panthel*) *die kemel en* (B: *dat*) *bruneel*. Den *otter*, in L 874 (*luter castorque*), te voren reeds **1450**, en ook in de (naar dit voorbeeld gevolgde) plaatsen van R. II 4298, 5190-3, 7396, eveneens samen met den bever, onder R.'s vijanden genoemd, meen ik hier toch — zij 't ook alleen op grond van FL (en A: *ooc*<*ott'*?) en met opoffering van het niet onecht schijnende *die beuer* van A (verg. **124**) — een plaats te moeten inruimen; ook al maakt deze bloote soortnaam hier, tusschen de twee bloote eigennamen *Pancer* en *Bruneel* en de andere, behoorlijk zoowel met soort- als met eigennaam genoemde dieren, een ietwat zonderling figuur; doch verg. **1864** en de beide bovengenoemde passages van R. II. — *Bruneel* naar AFD × B: *dat b.* (L 873: *asellus iners*); verg. **3382** en Ned. Wdb. III 1679.

1860-2 ingelascht naar F × ABD: 0; ook al zijn deze dierennamen, ten deele van elders onbekend, misschien niet veel meer dan fantasieën van een afschrijver (van F of diens voorschrift). Maar zij brengen een aardigen nieuwen toevoer tot deze „warande der dieren". In 't bijzonder over deze verzen nog het volgende:

1860 *Daer na* naar F; verg. **1544**, **2468** e. e. — *die visse Putepeel* naar F: *die vischpute peel*; eene m. i. zeer aannemelijke herstelling, waarvan ik 't eerste denkbeeld aan den heer I. Teirlinck verschuldigd ben. *Visse* is vanouds de Vlaamsche naam — ook *vitsau* enz.: zie V. II 817 — van het dier, in Noord-Nederland *bunzing* (1) geheeten (zie b.v. Maerlant, Nat. Bl. II 3362; Kil., De Bo enz.), in 't Lat. *putorius* (2), „mustelae genus valde putidum" (Kil.), in 't Fr. *putois* (o.a. Ren. V*a* 1068). Voor dit dier nu zou een Fransche eigennaam als *Putepeel*, zooveel als: Stinkvel of: Viesvel, geenszins ongepast schijnen. Verg. voor het eerste lid ofr. mnl. *pute*, stinkend enz., mnl. *puterlise* < ofr. *la pute lisse*, wulpsche teef, en wellicht *pute vrouwe* (V. VI 782), ofr. *puterelle* enz.; voor het tweede lid ofr. *pel*, huid — in 't Mnl. overgenomen als *-peel*: zie Salv. de Grave, Fr. Woorden in 't Nederl. 136 —, wellicht den naam *Pelé le rat* (Ren. 1553 e. e.), *een mermarot pelee* (Ev. v. d. Spinrocken, Donderdag, 18de cap.), en ook den naam van den luipaard *Firapeel* (verg. boven, 108 en op

(1) Aldus ook R. II 5187, 7399 (van den Vlaamschen dichter of van den Hollandschen afschrijver?); zie Ned. Wdb. III 1894-5.

(2) Niet te verwarren met mnl. *putoor*, nnl. *butoor*, roerdomp (zie straks, op **1864**).

1857); ten slotte voor de verbinding der twee leden b. v. Ren. XVI 1234: *cil garz roux de pute pel* (Renart). Uit de spelling in F: *visch* zou men ook den bij Kil. mede voorkomenden vorm *vitsche* kunnen opmaken; ik heb mij aan den meest gewonen vorm gehouden. Jammer dat L deze gissing niet ondersteunt: een *putorius* ontbreekt daar, en *mustela* 875 zal toch wel = *wesel* **1865** zijn.

1861 *Blancaert die buc* naar F: *Blacart die boc*, Ren. 1558 var. BHL*a*: *Blanchart li cheurel* en L 871: *caper* (zie ook Nh. 36-7); *buc* vervlaamscht uit holl. *boc*. — *Briescaert die stier* naar F: *Brisaert de s.* en L 873: *taurus*. Deze naam behoeft niet, zooals ik Nh. 37 gegist heb, in F uit den Ofr. naam van den stier *Bruant* of *Bruiant* (Ren. 1563, verg. 1319 var. BH 3) = nfr. *bruyant* (v. *bruire*) bedorven te zijn, maar kan er zeer wel de vertaling van wezen: het (graphisch nog dichter bij *Brisaert* staande) ww. *briescen* (*brijs en*) werd van allerlei dieren, ook van runderen, gebezigd in den zin van: loeien, brullen (zie b.v. R. II 3622 = P 72, 16, en verder V. I 1349). Een stierennaam *Briescaert* is derhalve te vergelijken met de hanennamen *Cantaert* en *Crayant* (in L: *Crayart*). In BDP 1881 komt de stier ook voor, doch met den naam *Bor(r)eel*, welks afleiding en beteekenis, mij althans, niet bekend is; dat hij voortleeft in onze geslachtsnamen *Boreel* en *Borel* schijnt aannemelijk, doch baat ons voor de herkomst niet.

1862 geheel naar F, BD 1877: *die haze* (zonder eigennaam, hetgeen althans bij dit dier in R. I zonderling ware) en L 871: *lepus* (zie evenwel op **1855-6**, noot) × A: 0.

1863 wat de bewoording aangaat naar A 1860 (met weglating van *Ende* in het begin) en Ren. I 1325, 1691, V *a* 1077: *Ro(u)ssel l'escuiruel* × F 1851: *Dat eencorn die ruceel* (zie ook L 875: *spingaque*, waarvoor Knorr 41 wil lezen: *squirio*); wat den voorgang van dezen regel vóór den volgenden aangaat naar F × A. Over de gelijknamigheid van den eekhoorn (in B) en R.'s zoon (in A) zie Td. 208 en boven, 112.

1864 *dat watervarre* naar A: *dat water var* × F: *dat watermael* (L: 0), als naam van den roerdomp of butoor; verg. R. II 5207 en zie De Vries in Taal- en Letterb. I 51, alsmede andere namen van dit dier: *moerstier* (De Bo), *mosekoe* (Synon. Lat.-Teut. 73*a*). Ik verkies *watervarre* (A) boven *watermael* (F), omdat ik uit de gegevens, door De Vries verzameld, den indruk krijg, dat *verre* (ook *var*?) stellig vanouds in Vlaanderen bekend is, *male*, *maal* daarentegen wellicht meer in 't Noorden thuishoort; *watermael* in R. I **1864** (F) en II 5207 kan dus zeer wel door de-

Hollandsche afschrijvers van F en B zijn geschreven iplv. een meer Vlaamschen naam als *var.* Van dit woord durf ik noch den vorm met *a* (hoezeer meer Hollandsch klinkend) in *verre*, noch het onz. in het manl. geslacht veranderen; eer nog *-varre* iplv. *-var* schrijven: *varre* althans komt ook bij Kil. en De Bo naast *verre* (Maerl., Nat. Bl. II 3553 (:)) voor. Weliswaar verschijnt deze watervogel hier tusschen al die landdieren min of meer als „een vreemde eend in de bijt"; maar aan Cantecleer heeft hij althans gevederd gezelschap (1).

A: *dat butseel*, F: *mucereel*; het eerste past aldus hier in 't geheel niet, en zou ook als een e i g e n naam, afgeleid van fr. *butor*, den Ofr. soortnaam van den straks genoemden roerdomp (= *watervarre*), toch nauwelijks verklaard kunnen worden. De lezing van F heeft mij daarentegen doen denken aan een bedorven lezing voor *scuereel* (*muc-* < *scu-*), een in 't Mnl. eenige malen voorkomenden naam voor den eekhoorn (< ofr. *escuiruel* (2) < lat. *sciurulus*); zie V. VII 815, 816. Daar het t.l.a.p. n a a s t *eencoorne* genoemd wordt, durf ik het ook hier — salvo meliori — n a *Dat eencoren, heere Rosseel* van **1863** schrijven, al kan ik de zonderlinge verbinding met den roerdomp(?) en het onz. gesl. niet verklaren.

1865 *Die wesel* naar F, BD 1882 en L 875: *mustela* × A: *Dieweline*, dat nog niemand als eigennaam of soortnaam heeft kunnen verklaren (3) en wij nu wel als een bedorven lezing zullen mogen aanmerken. — *mijn vrauwe Fine* naar F × A: *die vr. f.* Ik vat *Fine* op als Franschen eigennaam, te vergelijken met den naam van de koningin *Gente*, het „hondekijn" *Cortois* enz. De kleine, inderdaad „fijne" wezel wordt hierdoor als een dame van hoogen huize gekenmerkt: „madame Fine" (verg. *dame Hawi* **1851**); zie V. II 808, 811, Verwijs op Ferg. 67 : 8 en vooral Schröder in ZfdA. XLIV 147-8. Weder een aardige aanwinst voor onze middeleeuwsche diergaarde.

1867 *ghevederslach* naar F × A en BD 1885: *vederslach.*

1868 *heere* iplv. F: *dat*, BD 1886: *een*, A: 0; al is maatshalve aanvulling van A kwalijk noodig; doch verg. **1863**, **1865**.

1869 *Liep al mede* naar F en A: *Liepen alle* × B 1887: *Die liepen oec mede*, D: *Liep oeck mede.*

---

(1) Volgens C. H. de Jonge, thes. V achter haar proefschrift (Bijdr. t. d. kennis v. d. Noord-Nederl. costuumgeschiedenis in de eerste helft van de XVI[e] eeuw) is *watermael* trouwens de benaming niet van den roerdomp, doch van den otter. — Zie over dezen dierennaam verder beneden, Toevoegs. en Verbet.

(2) Zie De Grave, Fr. Woorden 153.

(3) De poging daartoe van BH. 84 heeft immers geen waarde!

1870 *Alle dese* naar A, BD 1888 en L 878 : *Hii* × F : *Ende si.*

1877-8 ingelascht naar F, waarmede L 882-3 en B 1902 vlgg. ook vrij nauwkeurig overeenstemmen × A : 0. *Orconde den gonen* hersteld uit F : *Orconden gingen*, naar B 1902 en Td. 188. Alleen heb ik, vooral om 't rijm zuiver te houden, *den gonen* als dat. sing. opgevat (voor den vorm *gonen*, met *-n*, verg. den acc. sg. **2287**, **2508**) en dus geschreven: *hoorde* (: *woorde*); in overeenstemming met B: *diet hoorde ende sach* (:) — verg. ook b. v. een zin als **266** —, doch in strijd met F : *hoorden*, met P : *die dat hoerden ende saghen* (maar verder, evenals in B, weer enkelv.), en met een gelijkluidenden zin uit Maerl., Franc. (bij V. V 1977). Het enkelv. is hier stellig evengoed op zijn plaats als 't mv. Dat *orconde* vlak hierna, **1884**, weer voorkomt is toch geen overwegend bezwaar.

1879-80 Ofschoon L 882-3 : *Si vellem cunctas ex ordine pandere causas Hinc illinc* (1) *longus tedia sermo daret* nog wel iets meer of anders kan doen verwachten dan in A en F te lezen staat (2), terwijl het naast elkaar staan van *bringhen* en *brochte* in denzelfden regel niet fraai en *mi pijnlijc ende swaer* vrij onbeduidend is, weet noch waag ik ver af te wijken van A (door b. v. in **1879** iplv. *brochte* naar F (*hadde*) te lezen: *hoorde*, of in **1880**: *ende u swaer*?). Deze lezing schijnt mij, zoo al niet de oorspronkelijke, dan toch bij benadering juist en voorshands bevredigend; de fijne ironie komt in allen gevalle duidelijk uit. Kennelijk is er in alle hss. geknoeid.

1882 *Die beste redene ghinc* (enk.) naar F en L **884**: *Causaque processit pocior* × A : *D. b. redenen ghinghen* (mv.). *Redene* moet hier dan niet, in 't mv., de meer gewone en ook hier voor de hand liggende bet.: bewijsreden, betooggrond (V. VI 1156), maar de volgens en blijkens V. VI 1158 slechts „een enkele maal" voorkomende bet.: rechtszaak (lat. *causa*) hebben. Mag men *die beste redene* = *causa pocior* dan niet vergelijken met het classieke *ὁ κρείττων λόγος*? *Voort gaen* vat ik dan hier, anders

---

(1) Verg. *hinc indeque* 880.

(2) Vergelijkt men L 880-4, dan wordt men door verschillende zonderlinge vertalingen getroffen, die doen gissen dat òf de Mnl. tekst dooreengeworpen en verknoeid is, òf Balduinus hier — gelijk trouwens ook wel elders — zijn getrouwe, haast woordelijke vertaling heeft afgewisseld door eenige „proleptische" vrijheden. Men oordeele: *tale* **1875**: *raciones* L 880 (dat eer doet denken aan *redenen*, gelijk *propositae* 881 aan *ghinghen daer voort*, van A 1876), doch *tale, woorde* **1878** = *causas* 882, terwijl aan *causa* 884 weer *redene* **1882** beantwoordt; eindelijk is 1877 vervangen door *quas non enumerare queo* 881, dat vrijwel = 882-3 is en samen hiermede **1878-81** moet weergeven.

dan V., Handwdb., op als: goeden voortgang hebben, vorderen, zijn beslag krijgen, slagen, 't winnen. Dat de dichter zoodoende R.'s zaak als *ὁ ἥττων λόγος* zou voorstellen schijnt mij hier (in B!) geen, overwegend bezwaar: zie Td. 218, 222.

1884 *Proufden si* naar A × F: *Quam vort*, dat na *voort bringhen* **1879** en *voortgaen* **1882** (beide ook in F) zeker niet fraai is en den indruk maakt daaraan ontleend te zijn.

1886 *sine hooghe baroene* naar A: *die hoeghe b.* ∞ F: *sine b.* en L 885: *Cunctos primates*; verg. ook Ren. 1341, 1319 var. BH 63: *baron*, boven, op **462**, **993**, **1323** en beneden, op **2782**, **3425**.

1887 *saken* mv., naar AF; de bijzondere bet.: rechtszaak, *causa*, die hier het enk. *sake* (als JM. lezen), iplv. het juist in B zoo gewone mv. *saken*, aangelegenheden (zie Td. 191) zou eischen, althans wettigen, schijnt voor het Mnl. woord door V. VII 68 toch nauwelijks gestaafd; en bovendien zou dit enk. een zuiver rijm *-en : -en* geheel noodeloos verstoren.

1891 *Soude hanghen* naar FB 1913 × A: *Daer an hinghe*, dat, hoezeer geenszins onmogelijk, toch na *soude maken* minder gewenscht schijnt. Dat de aanhef van **1891** en **1899** nu geheel gelijk is geworden mag geen bezwaar heeten: zie Td. 233.

1893 *verordeelt* naar A × F: *verdeelt*, waarin ik toch liever, met D., een gewone schrijffout zie dan met V., Tschr. XXX 303, een voorbeeld van *verdeelen*, in de bet.: veroordeelen. — Zie nu ook V. VIII 1564-5 (meerendeels Brabantsche voorbeelden), doch ook 2235.

1897 *No ghedulden no* naar F × A: *No sine consten niet*; de drie synonieme ww. schijnen mij verkieselijk boven de rhetorische iteratie, die hier — zie overigens Td. 233 — wel eens een onnoozele dittographie kon zijn. Noch H.'s radicale „athetese", met opstopping van een geamputeerd stuk in een (als zoo vaak) alle maat te buiten gaanden versregel (1745), noch de vervanging, met LW. IV 68, van het tweede *consten* door *mochten* (opgevat in den zin van nnl. *mochten*!) is noodig. Want L 891: *dedecus esset ei*, dat LW. tot deze (toch onvoldoende) wijziging aanleiding geeft, en dat inderdaad iets meer dan deze drie synonieme ww. zou kunnen doen verwachten, kan toch ook wel een herinnering zijn aan regels als **1016** en **1969**. Verg. ook dezelfde woorden L 1026 = **2158**: *mochte rauwen*.

1910 *Doe sprac hi* (Nobel) naar AF en L 898: (*rex*) *loquitur* × B 1932: *Tybert sprac* (door WH. gevolgd); zie hierover Ojb. 60, 111, BH. 53 (en verg. **1925**), over de beteekenis van **1907** F. 309-10. — *twi* naar A en L 899: *quare* × F: *wie*, B 1932: *hoe*.

1911 Ik heb hier niet, gelijk ik Ojb. 60 voorstelde, naar B 1933 × AF (: 0), ook vóór *I.* geschreven: *heere*; zóó strenge

inachtneming der etiquette wordt althans door de hss. niet gewettigd (zie Td. 217, noot 3).

1912 *Hier es meneghe haghe ende* naar F: *Hier es menich muur e.*, B 1934: *hier is menich end*, P: *hier sijn so vele haghen ende*, en L 902: *frutex multus quoque sepis ubique* × A: *Reynaerde es cont* (een fout, ontstaan door onwillekeurige afdwaling van het oog op het eveneens beginnende **1914**(-**5**): *Hier es Reinaert ... Comt hi* enz.?). Verg. L 1603: *frutices* < **3169** (*haghen*?) en boven, op **869**; *hier es* evenzoo **1429**, **1914**, **2868**, **2957** (en verg. ook **1347**). Over den nom. *Bruun* zie boven, 106-8.

1918 *tsiaermeer* naar A × F: *huden meer*, B 1940: (*n*)*emmermeer*, L 905: (*non*) *bene*.

1925-6 naar AF, ofschoon L 908 en B 1947-8 eer een lezing doen vermoeden als: *Des wart gheware heere T. Ende sprac* enz. (zie Ojb. 60), die op zich zelf ook verkieselijk schijnt boven de onnoodige, althans hier ongewone, breede epische aanwijzing *die cater h. T.* in AF, waarvan ik echter zonder noodzaak niet afwijk.

1928 F: *Bi dien want hijt al beriet* komt beter overeen met L 909-10: *Nam tibi R. fidus amicus erat. Tradidit ipse tuos fratres R., W.* dan A: *Nochtan R. diet al b.*, waarvan *nochtan* in geen enkele bet. heel goed past, terwijl *bedi*, in F meestal *bi dien* geworden (zie boven, op **653-4**?), juist eigenaardig is voor B (zie Td. 187), en *diet* (eer = *die-et*, evenals **39**, dan = *di et* (1), verg. *hijt* = *hi-et*: zie boven, 129) alleen te verklaren ware, indien *w a e s t R.* voorafging. Doch de verbinding *bedi want* komt wel elders in 't Mnl., maar niet in R. I voor, en *Bedi waest R.* (of veeleer *B. R. w.*?) *diet* zou den regel overladen. Ik weet niet beter dan te lezen: *Bedi hi waest diet al beriet.* Dat L voor dit laatste woord *tradidit* heeft mag m.i. geen grond zijn om als oorspronkelijke lezing *v e r r i e t* (en dan een andere bewoording) te vermoeden: *beriet* is op zich zelf onberispelijk en ligt kennelijk ten grondslag aan *toebrochte* van P (B 1950); L heeft hier dan waarschijnlijk *beriet* verkeerd gelezen (of gehoord) en vertaald.

1934 *niet noch onverdaen* met J. naar L 913: *Suspendendus adhuc non foret* × A: *noch niet o.* (in F ontbreken **1933-4**); zie (ook voor B) Beets in Tschr. III 222.

1935 *Heere Tibeert* naar F, B 1959 (beide: *her*, zie boven, 125) en L 915: *O Tiberte loquax* × A: *tote T.*

1938 *heden wiste sijn* naar A en L 917: *sua* × F (en B 1960): *Lange wiste Reynaerts.* Zie over *heden* Franck in Tschr. XV 58, noot; ook *sijn* past hier, in den mond van I. tot T. over hun

(1) Welk *du-dijnen* bovendien zou vloeken met het *ghi-uwen* in deze passage (verg. boven, 126).

gemeenen vijand (dien hij bij name noch behoeft noch wenscht te noemen), allicht beter dan *Reinaerts*.

1939 *sijn achterende* naar A en L 917: *cauda* (× 835: *culus*, wat hier niet in de maat zou passen) × F: *hi achter*, B 1961: *sijn lijf*.

1947 *haest u voren* naar F (in B wat later, 1973: *haest uwer* terugkeerende) en L 922: *properate* × A: *maect u voren*, wat op zich zelf ten minste even goed Mnl. is (verg. b.v. Ferg. 1081). L 919: *accelerate* zal dan de vertaling zijn van *cort* **1941**, niet van **1947**.

1948 *Ja ne* naar F: *Ja* ∞ A: *Ende* (L 922: *cum*). Wel is noch *ja* noch *ende* op zich zelf ongerijmd; maar *ja ne* is, als gemeenschappelijke bron van beide lezingen, hier 't meest waarschijnlijk; verg. boven, **250**, **3184** en zie reeds J. en Ojb. 62.

1949 *Ghi ende B.* naar F en L 922: *Cum sis electus et Brunus ad hoc* × A: *Ende ghi B.*

1951-4 F heeft ons wel voorgoed verlost van het evenmin door L als door B gestaafde, ook in 't verband niet passende lapvers A 1945 (= **1951**): *Doe so sprac die coninc saen*, dat nu stellig geheel dient verworpen. Maar het nieuwe hs. heeft niet de ingrijpende veranderingen gewettigd, achtereenvolgens, vooral naar L × AB, voorgesteld door Franck in Tschr. I 17, mij Ojb. 61-2, H. in Tschr. V 253-5, BH. in a.w. XII 20. Zij zijn dan ook eigenlijk niet noodig. Wanneer men bedenkt, dat L meermalen de volgorde wijzigt, iets vroeger of later te pas brengt dat in zijn origineel later of vroeger stond (zie boven, passim), dat derhalve L 923 zeer wel, samen met 932, de aan twee personen toebedeelde vertaling kan zijn van (**1964**-)**1965** en dus niet te d e z e r plaatse zijn voorbeeld behoeft te vinden, dan kunnen wij ons, wat de volgorde der beide regels betreft aan A, wat de bewoording betreft aan F houden. Alleen met (*vele*) *des teer* van F weet ik geen raad. Naar L 920: *Tu procurasti, lupe, Reynardus tuus ille Quod suspendetur, qui fuit ante nepos* zou men misschien mogen lezen: *Ghi hebt soo vele te v o r e n ghedaen*: gij hebt u reeds zoozeer uitgesloofd (ook dit in eenigszins ander verband of volgorde dan in L); verg. **2739**, **2937**, V. I 239 en ofr. *tant faire* (*que* —) = *procurare* (gelijk L hier heeft). Alleen staat de uitdrukking hier dan niet, gelijk gewoonlijk, in den voorzin, met een er op volgenden bijzin met *dat*, maar in een besluitenden nazin. Verg. nog een dergelijk *hem te voren doen* **779**, *hem voren haesten* **1947** (en *voren gaen* **1955**, **1963**). Dat *voren* in deze passage nu herhaaldelijk, in verschillende toepassing, voorkomt (**1947**, **1951**, **1955**, **1963**) schijnt mij toch geen groot bezwaar.

1953 *Hi can wel* naar F ∞ B 1968 en L 926: *bene scit* × A

Hi mach; mnl. *connen* (en ook nnl. *kunnen* nog) is, met name in zulke verbinding met een inf., = lat. *nosse*, fr. *savoir* (verg. **1184**, **1796**, **3317**, **3379**) × mnl. *moghen* = lat. *posse*, fr. *pouvoir*.

1955 *Ghi drie* naar F × A : *Tybert*, B 1975 : *Bruun*; F schijnt mij 't best te strooken met R.'s kennelijke bedoeling om (niet één, maar) alle drie zijne aartsvijanden naar het galgenveld vooruit en dus weg te sturen, ten einde ze dan ongestoord in zijn leugenverhaal te kunnen belasteren; verg. **1973**, **2005**, **2011**, eveneens: *ghi drie*, waar de *drie* (*heeren*) ook „in compagnie" worden genoemd. Verg. nog op **1855-6** en **2813**.

1964 *neve Tibeert* naar A × F : *T. n.*; zie op **1168**.

1967-8 naar A × F, die kennelijk de volgorde der beide helften van **1967** omgekeerd en toen in **1968** een nieuw rijmwoord er bij gelapt heeft.

1970 *Gawi* naar A × F : *Bi Gode*; *gawi* zal hier geen dittographie zijn naar **1963** en **1968**, maar integendeel bedoelde, opzettelijke, rhetorische herhaling van B.'s woorden door T., beiden I.'s voorstel „beamende". Verg. boven op **579** en **750**, beneden op **2018-25** (**2023**) en zie ook Td. 223, 233.

1971 *prant* naar F en L 937 : *arripuit* × A : *nam* (het meer gewone, alledaagsche woord), dat echter ook rechtstreeks op *nem* **1964** zou kunnen terugslaan; verg. ook **1533**.

1972 *Inne* naar F × L 936 : *non ego feci* × A : *Hine*; door T. zelf gemaakt, is de opmerking dramatischer, in 's dichters mond ware zij meer (lyrisch-) episch.

1974 naar F (met verbetering van *hadden* in *hadde*) en L 938 : *quos non R. amavit* × A : 0; zie reeds Ojb. 62 en verg. ook **2010** vlgg.

1981 *nichten ende neven* naar AF : eene oude, alliterereerende verbinding (zie o. a. M. 373), waaraan ik niet heb durven tornen, ofschoon L 940 : *notis et amicis* en B 1981 : *vrienden ende maghen* wel aan iets anders doen denken (b.v. *vrienden ende neven*?). Maar zie eenerzijds over de beteekenis der maagschap, vooral in B, Td. 216, anderzijds een dergelijke gelijkstelling van verwant- en vriendschap in Elckerlijc, waar de personages „Maghe" en „Neve" (vs. 282) als „vrienden ende maghe" ten tooneele geroepen (en in Ischyrius' Homulus ook als „amici et consanguinei, cognatae et affines" aangeduid) worden; trouwens dat mnl. *vrient* ook inderdaad: bloedverwant beteekent (hier zooeven **1969** = L 934 : *parentum*) en deze beteekenis ook in onzen tijd gewestelijk nog voortleeft is welbekend. Ik durf dus niet veranderen; te minder omdat onder de ruimere uitdrukkingen van L en B ook de *ghebure ende gaste* van **1983** begrepen kunnen, ja zullen zijn.

1984 vlgg. Zie Ojb. 83; nu F echter = A blijkt, acht ik 't

ongewettigd achter dit vers B 1983-4 in te lasschen, alleen op grond der overeenstemming met L 941-2, die trouwens niet eens zeer treffend mag heeten (*nec abire sinant* kan een gewone uitbreiding van L zijn). Alleen *sonderlinghe* uit B 1985 = *praecipue* L 942 zou ik gaarne in **1985**, dat nu in AF zoo bot op **1984** volgt, inlasschen; doch behalve dat dit zonder overlading van 't vers onmogelijk schijnt, gevoel ik er toch ook geen vrijheid toe. Zie F. 297.

1990 *bede* met H. (Tschr. V 256) naar L 945: *prece* (*vel precio*). Weliswaar is deze Lat. verbinding blijkbaar om de alliteratie gekozen. Doch *bede* wordt ook zijdelings gesteund door F, waar deze regel ontbreekt, maar de vorige op *scede* eindigt, terwijl de vorm *mede*, door D. (zeker naar *miede* van A) als rijmwoord geplaatst in den (in F ingelaschten) regel, toch meer in de oostelijke dan in de noordwestelijke tongvallen schijnt thuis te hooren (zie V. IV 1571; Ned. Wdb. IX 357, 694). *Miede* wordt zeer vaak met *bede* (doch ook niet zelden met *goet*) verbonden: zie V. IV 1574-6. Alles bijeen dus een wel niet zekere, maar toch waarschijnlijke lezing.

1991 *niet* naar A × F: *nijt*; zie V. IV 2404, waar deze plaats echter het eenige (nu eenigszins wankel geworden?) bewijs voor deze toepassing is; doch zie ook BH. 56. Op zich zelf beschouwd, zou ook *dor nijt*, dat in dergelijke toepassing voorkomt (zie V. IV 2446), onberispelijk zijn; *niet* hoort nog bij de voorgaande zinverwante woorden *bede* en *miede*, *nijt* zou reeds bij de volgende *noot* en *sorghe van der doot* hooren.

1992 *sorghe* naar A × F: *vrese*, welk laatste woord ook **2179** in F staat, doch elders in R. I A en B niet voorkomt, terwijl *sorghe* in A en B beide gewoon is (zie BH., gloss.).

1993 vlgg. Ondanks H.'s, als dikwijls, streng logisch redeneerende (maar daarom nog niet altijd juiste) critiek (Tschr. V 256) durf ik, nu F bijna geheel = A is en L 946: *coram cunctis astantibus* ook zeker meer met A dan met B 1990-1 overeenstemt, niets wijzigen: noch het (ook in tegenstelling b.v. met den veel meer gepasten inhoud van **1940**) reeds zeer bevreemdende *andwoorde* — terwijl na R.'s eigen toespraak (**1941 56**) niemand het woord tot hem gericht heeft —, noch zelfs het hier, ter inleiding eener aanspraak van 27 verzen, vrij ongerijmde en inderdaad verdachte *corten* (1). Alleen lees ik, naar F en L (*astantibus*), in **1994**: *stonden* × A: *waren*, ofschoon het Lat. woord ook wel een remi-

(1) Een onbezonnen gebruik eener niet ongewone (b. v. **1492** en **2822**, vóór een éénregelig antwoord zeer gepaste) zegswijze? Verg. ook op **442** en **2252**. BH.'s verklaring (56): kortaf, afgebeten is zonder nader bewijs onaannemelijk.

niscentie aan het beroemde *Consedere duces et vulgi stante corona* van Ovidius, Metamm. XIII 1 zou kunnen zijn (zie Knorr's noten, Voigt vóór Ysengrimus LXIX en Tschr. XXIX 218).

1995 *half ghenade* naar AF, B 1994, L 947: *veniam* ... *dimidiam*; als bittere ironie op te vatten en derhalve niet meer te betwijfelen (zie M., Anm. en BH).

1997 *Ende* naar A × F; waarom F. 310 dezen zin, naar F (waar *Ende* ontbreekt) en naar B 1995 (waar **1995-6** omgezet zijn), minder nauw met het voorafgaande wil verbinden, begrijp ik niet, al zouden wij ook, in overeenstemming met het praes. in **1997**, in **1996** misschien liever *es* dan *ware* vinden.

2004 *onneert* naar A en L 950: *male tractas* × F: *onweert* (B 2002: *onteert* beantwoordt niet aan A 1998, maar aan **2011**, A 2005). Wel zou de vorm van 't ppp. zonder *ghe-*, vlak vóór **2011** (*gheonneert*), aan de echtheid der lezing van A kunnen doen twijfelen. Doch 1° is deze verscheidenheid bij een ww. als het denominatief *ón(n)eren*, met beklemd voorvoegsel, en bovendien nog veelal verward of vereenzelvigd met ofr. (*h*)*onir* en dus als „bastaardwoord" beseft, zeer begrijpelijk (zie Franck 121 en verg. op **154**, **268**); 2° wordt *onwaert hebben* **494**, **572** gansch anders vertaald (zie L 213, 245); 3° zou *onweert: Tibeert* kwalijk strooken met (*on*)*waert: vaert* **494** en: *Reinaert* **572**, **1793**, **1810** (alle in R. I A: zie boven, 55-7 en 75). Ik lees dus hier *onneert*, en in **2011**: *gheonneert* × F: *gemort*; *onneeren* schijnt, ook naar V. V 497 vlgg. te oordeelen, in de noordelijke gewesten weinig bekend geweest te zijn; zie boven, 136.

2005 *ghedaen* naar A en L 952: *facitis* × F: *gemaket* (ontleend aan **2007**).

2015 A: *Ic dar wel*, F: *Enne dar wel*, B 2004: *Doch ic en mach mer*, L 957: *Nec timeo mortem, cor michi tale manet*. In *enne* van F meer dan een verschrijving voor *ende* te zien en te denken aan de vraagpartikel *ene*, numquid (Haarl. en Trier. gloss., in Gloss. Bern. XXVII), *iene*, nonne (Gloss. Bern.), als F. 310 doet, schijnt mij toch al te vernuftig; uit AFLB mogen wij, dunkt mij, gerust de echtheid der lezing van A afleiden. Wat de beteekenis van den regel aangaat, verg. (tegenover Ojb. 63), behalve de reeds door F. vermelde aanteekening op Wap. Mart. I 948 en de daar aangehaalde plaatsen, ook Seghelijn 8870, Vondel, Gijsbr. v. A. 1652, en nog O. Z. v. Haren's „Die sterven durft is altijd vrij" (aan den 5^{den} zang zijner Geuzen ontleend motto boven zijn lierzang *De Vrijheid*).

2017 *sorghen* naar F en L 956: *cura* (zie reeds Knorr VIII, Schulze VIII, Ojb. 63: driemaal dezelfde conjectuur!) × A: *sonden*, welke lezing trouwens ook geheel onverdedigbaar is, daar een

mensch naar Katholiek-Christelijke opvatting geenszins door den dood — en allerminst door zelfmoord, als waarvan R. immers hier, evenals **2493**, gewaagt — van zijn zondenlast bevrijd wordt (gelijk wel door de biecht en absolutie: zie **2063-4**). BH.'s verdediging der lezing van A .... blijve voor zijne rekening!

2018-25 J. heeft indertijd de echtheid van 2011-4 = **2017-20** betwijfeld, en voorts in **2023** *sprac Brune* geschrapt, het volgende dus ook aan I. toebedeeld. H. handhaaft 2013-4 = **2019-20**, maar verdenkt en schrapt derhalve 2015-6 (zie Tschr. V 257-8). Dat in F nu A 2012-9 = **2018-25** blijken te ontbreken versterkt oogenschijnlijk die twijfelingen. Toch meen ik te moeten blijven bij mijne Ojb. 64-5 uiteengezette meening, dat L 954-60 en B 2008-12, die, zij 't ook in andere volgorde of bekort, denzelfden inhoud hebben als A 2012-9, voldoende waarborgen zijn van de echtheid dezer passage. De gelijkenis van de rijmparen *vri : ghi* **2017-8** en *wi : si* **2025-6** is wellicht oorzaak geweest, dat de afschrijver van F van 't eene op 't andere oversprong en acht verzen oversloeg. De vraag blijft dan nog hoe **2028** vlgg. te lezen. Hier meen ik nu een verder gaande wijziging van A, gelijk Ojb. 64-65 voorgesteld is, te kunnen vermijden door, met H., alleen *of* in 2012 te schrappen en *ghi* dus als achteraankomenden vocatief (verg. **1955**) bij den voorafgaanden imperatief *gaet* te trekken: weliswaar een ongewone woordschikking, doch verg. iets dergelijks wellicht **3461**. *Mi* in **2019** heb ik in *nu* veranderd, niet alleen naar de (immers liefst soortgelijke) constructie in **2024**, maar ook naar L 955: *concito perficite*, waaraan alleen een intrans. *sparen*, talmen ten grondslag kan liggen; B 2099 zal dan een (uit mislezen voortgesproten?) gewijzigde opvatting vertegenwoordigen. **2020** laat ik onveranderd; alleen voeg ik in **2021**, naar L 959 (*Atque ... pereant ... simul*) (1) in: *Ende*. Ten slotte durf ik, nu F ontbreekt, op eigen hand in **2025**, naar L 960 (*respondetur amen tribus hiis*), eveneens schrijven: *Ameen, sprac Tibeert* enz.; met schrapping, maatshalve, van het alleen in A (F ontbr.) staande *nu*. Wel verre van met J. (die L nog niet kende!) in 2017 (= **2023**) *sprac Brune*, of met H. 2015-6 te schrappen (en in 2017 te lezen: *sprac Isingrijn*, dus, evenals J., alleen I. te laten spreken), meen ik in dit achtereenvolgens „beamen" van R.'s „voorzang" door zijne drie beulen een lichte parodie te mogen zien van het responsorium in de mis, die wij buiten noodzaak stellig niet moeten schrappen, veeleer in hare vermoedelijk oorspronkelijke gedaante mogen herstellen. Verg. ook Ojb. 60 en 111, en vooral een dergelijke „beaming" van I.'s voorstel door B. en

---

(1) *Ossa* iplv. *crura* staat niet alleen L 959, maar ook 1428.

T. met een gelijkluidend *gawi* **1963**, **1968**, **1970** (zie ald.), voorts op **68**, **431**, **2025**, **2664-71**, **2808**.

2026-7 *porreden* naar F × A : *spronghen*; overwegende dat een vooral in de ridderromans gewoon woord als *porren* in den parodisch-epischen stijl van R. I geheel thuishoort, en wel in jongere hss. daaruit verwijderd, niet licht er later in gebracht zal zijn. In **2027** beantwoorden aan L 960-1 : *prosilientes Currunt jocundi*, *gaudia magna tenent* deels F : *liepen springende ende waren blide*, deels A : *liepen voert arde blide* (B is hier nogal sterk afgeweken); daar een combinatie dezer beide lezingen het vers zou overladen en *(pro)silientes* toch ook aan A 2023 kan beantwoorden (verg. op **2841**), heb ik mij hier aan A gehouden.

2029-30 Hoewel deze regels niet veel beduiden, in L (evenals trouwens **2031-6**) geheel ontbreken en dus in verdenking komen een inlapsel te zijn — herinnering aan **1912-4** (1) —, durf ik ze, nu zij in AF en B 2023-4 voorkomen, niet uitwerpen; te minder, omdat zoodoende **2028** eenzaam zou blijven staan — tenzij men *ten stride* in eigenlijken zin opvat, quod absurdum —, en **2031** met *hem* (dan = *hem* **2028**, dus : alle drie!) onzinnig zou worden. Verg. ook Reinh. Fuhs 526. — *meneghen tuun* naar A, B 2023 en naar **1912** × F : *enen tune* (: *Brune*).

2038 *den strop* naar F 2013, B 2017, 2062 en L 964 : *funem* × A : *dat strec* (allicht herinnering aan **1165** e.e.; L steeds : *laqueus*, doch 563 : *funem* = **1307** : *pese*); verg. ook **1937** (L 916 : *restis*). — *an* van A heb ik behouden, ook naar B 2062 : het aanknoopen van den (vooraf gemaakten) strop aan de galg, niet een knoop leggen in den strop — die het toeloopen zou beletten! — is bedoeld; verg. ook L 927 : *annectet* (= **1954**).

2040 Naar L 963 (*viderat*) zou men hier wel kunnen lezen : *stoet ende scauwede* × AF : *staet ende scauwet*. Fouten tegen de logische consecutio temporum worden meestal door een der hss. weersproken en zijn bijna altijd licht te verklaren en zonder bezwaar te verwijderen (zie op **961** en Td. 231); hier zou zeer licht *stoet* als *staet* verschreven, en uit *-wede d(a)er* door haplologie bij 't lezen *-wet d(a)er-* ontstaan kunnen zijn. Doch nu ook L op *viderat* twee praesentia laat volgen : *cogitat hec et ait*, verander ik toch niets aan de lezing van AF.

2041 Zoolang een gebruik van *Ende* (als A heeft) voor : terwijl wel hier en daar in 't Mnl. bekend, maar elders in R. I toch nog niet aangewezen is, schijnt mij dit gebruik hier verdacht, evenals *dat* van F. Ik lees derhalve stoutelijk : *Hoe* (verg. **2079**,

(1) En met deze de eenige rijmen die een jonger, geapocopeerd en sterk verbogen *Bruun* staven (zie boven, 1C6 vlgg.)!

2174-6, **2310-4**, **2369**, **3036**). Men zou ook *dat* van F uit *daer* (terwijl) verschreven kunnen achten.

2051 *te hoovede* met Verwijs (Taal- en Letterb. V 125) en F. 288 naar L 970: *consummare* = fr. *mettre à chef, achever* × AF: *te hove* (m. i. een toevallig-gemeenschappelijke fout, niet naar V. III 491 te verklaren).

2055 *hope* naar A × F: *wane*, dat licht uit **2057** ontleend kan zijn.

2057-8 *verdooren*: *horen* naar A × F: *verdwasen*: *blasen*; verg. **673**, **1628**, **2172**, **3083** (alle: en in F bewaard); was *verdwasen* niet meer Holl. dan Vl.? (zie boven, 137). — **2057** naar F × A: *Ic wane den coninc*; zie Td. 194, 230. — **2058** *den horen* naar F × A: *eenen h.*

2059 Zie op **2073** en **2503**.

2064 *miere* naar F × A: *van minen*; verg. boven, op **1265**.

2066 *overdaet* naar F × A: *ondaet*; verg. **1328**, straks **2068**, en BH., gloss.

2067 *eenen onsculdeghen* naar F en L 981: *innocuus* × A 2061: *eeneghen*, B 2084: *enen anderen*. — *namaels*, dat nu in **2067** geen plaats meer vindt en toch gesteund wordt door B 2085: *na desen tiden*, kan dan, naar F. 310, in **2068** ondergebracht worden. Of beide woorden, *onsculdich* en *namaels* echter oudvlaamsch-Mnl. zijn?

2070 *seerich* naar F × A: *drouue*; L 982: *tristis* kan de vertaling van beide synoniemen zijn. Omgekeerd schijnt *seerich* **1264** en **2492** in F vermeden te zijn. Was *seerich* een Vlaamsch woord, dat alleen hier bij toeval in F is blijven staan, in A door een synoniem vervangen is?

2073-4 over 't geheel naar F (∞ A). Ik meen *des coninx huus* hier te mogen opvatten als: huisgezin, hofhouding, „ingesinde" (verg. **1389**); zie V. III 754 *f*, *h*, en nog nnl. *huis des konings* in dien zin, en verg. ook op **2782** en vooral Ren. 1211: *enmi la maison*, in gelijke beteekenis (zij 't ook op een andere plaats = **1767**). Dit is dan ietwat vrij vertaald in L 984: *hac turba* (dat 1508 de vertaling is van *dat hof* **3022**, 1516 van *sameninghe* **3044**). De lezing van A: *dit huus* kan dan 't gevolg zijn eener misvatting, alsof dit tooneel binnenshuis speelde (zie hierover op **2503**). — *semmi* naar F (waaruit *seit hi* van A graphisch licht ontstaan kan zijn). — *sinte* heb ik, maatshalve, weggelaten.

2080 *eerst* naar A × F 2055: *tiersten*. — *loosheit* naar F × A: *boosheit*; zie Td. 187.

2082 *hovesch* naar AF, ofschoon L 986-7: *simplex Et purus*, in verband met B 2101: *goedertierenste*, iets anders en meer doet verwachten; verg. op **3255**.

2083 *Doe* naar A × F: *Dat*, B 2103: *Tot dat*, weshalve men geneigd zou zijn hier *Tes* te lezen en *Doe* in A uit **2084**, waar 't in F inderdaad staat (× A: 0), ontleend te achten, ware 't niet dat *tes* eer in A dan in B schijnt thuis te hooren (zie Td. 184).

2086 *Soo langhe dat icker* naar F en B 2106: *So lange dat ic dair* × A: *So dat ic*; verg. **514**, **3346**, ofr. *tant que* — en boven, op **1951-4**. — *een* naar AFB × L 989: *duos* (evenals L 993, waar echter **2093** inderdaad *twee* heeft); R. begon natuurlijk met één lammetje, en er is een climax bedoeld.

2094 A: *So dedic des derdes daghes mee*, F: *So ic des dede mee*, B 2114: *Doe tast ic voort ende deed meer.* A is verdacht: er is gezegd noch ook m. i. bedoeld (gelijk BH. 58 't uitlegt) dat **2083-90** een eersten, **2091-3** een tweeden „dag" van R.'s zedelijken achteruitgang ten verderve beslaan, en nu een „derde dag" begint; en FLB weten van zulk een „derden dag" dan ook niets. F. 310 wil dan ook F (en B) volgen, hetgeen m. i. hier alleen kan beteekenen te lezen: *Doe tastte ic voort ende dede mee* (verg. **1620-1**?). Vergelijken wij echter L 993: *Macto duos edes* (l.: *haedos*) *hosque latenter edo* en F.'s opmerking (312) op **2381** (zie beneden), dan rijst de vraag of in dat ongerijmde *derdes* temet datzelfde door F. in Tschr. XVII 274 aangewezen **dernelike* (*daernelike*), heimelijk kan schuilen. Inderdaad zouden uit een oorspronkelijk *Die at ic d(a)ernelike mee* bij afschrijvers die dat bijw. niet (meer) verstonden, graphisch zoowel de lezing van A als die van B ontstaan kunnen zijn. Hoewel het achteraankomende *mee* mij weinig behaagt — en van een *voort* (naar B) *mee* naast *voort meer* herinner ik mij geen voorbeeld — en omgekeerd (*so*) *dede ic* ... *mee* door AFB wel gewaarborgd schijnt, meen ik in deze verlegenheid mijn toevlucht te mogen nemen tot deze vrij stoute gissing, die in allen gevalle een zinlooze lezing vervangt door iets, waaraan L beantwoordt. Verg. op **2381** en **3204-5** (en **850**?).

2096 *aende* naar A: *haenden* en L 904: *anates* (Knorr: *anetas*, Schulze VIII: *anatas*, l. immers: *anates*?), BP 2116: *voghel* (< *entvoghel*, verg. R. II 6883?) × F: *ganse*, die eerst in **2097** thuis hooren (= A 2091, B 2117 = L: *ducas*, l. met Knorr 41: *aucas* × F: *vincse*), terwijl de *hoenre* (AFB) aan L: *altilia* beantwoorden.

2101-2 De herhaling van *dat* in beide regels, hoezeer in 't Mnl. niet noodig (en 't tweede vers haast overladende), heb ik, naar AB × F: 0, behouden.

2103 *an* naar F, B 2123 en L 998-9: *lupum* ... *Invenio* × A: *ende*. — *Isingrime : rime* naar F × A: *-ine : rijme*, B: *-im : rijn*; verg. voor de rijmen boven, op **225-6** en het daar aangehaalde, voor de bewoording van **2104** ook **103**.

2105 *Belsele* naar F (reeds door J. gegist) × A: *Besele*, L 998: *Wancellis* (d. i. *Wanzēle?*); zie Teirlinck 31-34, 258-9.

2106 *Hi ... hi* naar A en L 999: *se tulit esse* × F: *Ic ... hi*; ook in B 2126: *Ende rekende ... hi* is, blijkens 2127 en P, evenals in A, I. bedoeld als degene die de „sibbe" telt (verg. daarentegen **1477**). Wellicht is inderdaad, als F. 310 opmerkt, de lezing van B, met *ende* en met weglating, naar Mnl. gebruik, van *hi*, de oorspronkelijke, die later wegens hare dubbelzinnigheid in A verduidelijkt, maar in F verknoeid is. Dat hier verschillende opvattingen dooreenspelen is mogelijk, maar noch noodig noch waarschijnlijk; verg. Voigt vóór Ysengrimus LXXVIII.

2114 *was* naar B 2134 en L 1002: *sunt* × A: *wart* (F ontbr.).

2115-6 naar F ∞ B 2135-6 en L 1004: *Nec sic publica sunt quin letor* × A: de door Franck en Verdam naar B gegiste lezing wederom door F bevestigd, en het rijm *-oe*: *-o* verwijderd (zie boven, 143 en F. in Tschr. XXIX 290).

2118 *Isingrijn* naar AF, B 2138 × L 1006: *rapiebamus*; daarentegen **2127** in AF, B 2145 en L 1013 overeenstemmend 1 ps. pl.

2119 *ram* (naast *weder*) naar AF en B 2139; L 1006 alleen: *vervecem*.

2120 *grongierde hi* naar A × F, B 2140: *grim(me)de hi*, welk woord elders in R. I niet, daarentegen, blijkens V. II 2142-3, vooral in jongere (Hollandsche?) werken (of afschriften van Vlaamsche werken?) voorkomt; zie boven, 137.

2121 *tooghede* naar A × F: *tonede*; zie boven, 136.

2124 *alleene* naar F, B 2142 (in den zin van: geheel en al: zie Franck in Tschr. XVII 73 vlgg.) × A: *al gader*.

2125 *achtic* (praes.) naar A en L 1012: *Non tamen inde queror* (zie over *achten* met *van* V. I 12; verg. ook B 2143: *Doch was dit van den mynsten al*) × F: *at ic* (dat men niet mag gelijkstellen met L 1008, immers de vertaling van **2123-4**). — *een twint* naar F × A: *niet*.

2127 *groote* naar A en L 1013: *magnam* × F: *goede*.

2135-6 *becnaghet* (naar F × A: *ghecnaghet*): *bejaghet*; de door V., Tschr I 18, voorgestelde wijzigingen zijn, als onnoodig, teruggenomen Mnl. Wdb. I 774; zie ook Td. 187.

2137 *des* naar F × A: *dat* (de jongere constructie: zie V. IV 2507).

2148 A: *felle antwoorde*, F: *selve a.*, L 1022: *festinans*, B 2158 anders. Naar L zou men, iplv. het kwalijk passende *felle* (zie reeds J., en V. in Tschr. I 19), met M., Anm. willen lezen: *snelle*. Doch F. 320, noot heeft gewezen op een oud bnw.: mhd. vroegnhd. *schel*, *schellec*, driftig, oploopend, zenuwachtig, schielijk, ook: wild, dol, maar eveneens: schichtig, schuw, van menschen en

dieren (b.v. van een haas en een paard: zie Grimm, R. F. ccxxxv, en verder Lexer en D. Wtb.), dat in 't Mnl. tot dusverre alleen gevonden is in het samengestelde *inschel(lich)*, eenige malen, met de bet.: krankzinnig, voorkomende in de door een Bruggeling vervaardigde vertaling van Boëthius' Consolatio, en bij Kil.: „Inschelligh. vetus. *Furibundus*", maar ook, nog zonder *in-*: „Schelligh. Germ. Sax. Sicamb. *Furiosus*." Dit bnw., zeker wel verwant met mhd. *be-*, *erschellen*, verdooven, verschrikken, wordt ook veelal in verband gebracht met het sterke ww. ohd. *scellan* enz., schallen, klinken, tieren, en dus ook met nnl. *schal* m., *schel(le)* vr.; men neemt dan als grondbeteekenis aan: met een knal barsten, uiteenspringen, verg. mnl. *scellen*, nhd. *zerschellen* en *verschollen* (zie V. Wijk en Tschr. VI 62-3, XX 311) (1). Het zou dan ten slotte ten nauwste verwant, zoo niet één, kunnen zijn met ons nnl. bnw. *schel*, helder, schril klinkend, van geluiden, doch vroeger misschien ook wel in andere toepassingen bekend; zie b.v. Hooft, Ged. (ed. Stoett) I 186: „den nachtegael zijn schelle kaecken, Doen al 't gevedert gildt ontwaecken", maar ook I 77: „uw schelle vriendlijckheit" (d. i. plotseling, a. h. w. helder oplichtende ?). Ik waag, F.'s vernuftigen inval overnemende, 't er op dit woord hier te plaatsen, in een der bovengenoemde opvattingen, hetzij: driftig, schielijk, hetzij: schichtig, schuw; het laatste zou trouwens eigenlijk beter op de later, **2159** vlgg., vermelde woorden der koningin dan op deze enkele vraag des konings passen. Natuurlijk moet men dan aannemen dat dit woord *schel* weldra verouderd, althans niet meer overal bekend was en dientengevolge in A en F bedorven is.

2150 *Coninc, wanen*: de herhaling der woorden des konings (verg. **558**, **1125**, **1139**, **2209** enz.), als levendiger, verkozen boven A: *R. andwoerde*, waarvoor echter L 1024: *Ille refert* zou kunnen pleiten (B 2162 echter zonder dit gewag van den respondent). Over den voc. *coninc* zonder voorafgaand *he(e)r(e)*, in B, zie Td. 194, 225.

2153 *bliven dan* naar A: *danne bliven* ∞ F: *bliven nu*: maatshalve.

2154 *bestolen* naar A × F: *verstolen* (naar 2153: *verholen*?), B 2166: *gestolen* (wat zeker algemeener, jonger is). Ik lees nu echter ook in **2155** maar *bestolen* × AB: *ghestolen*, F weer: *verstolen*. Verg. b.v. *berooven* c. acc. rei = *(ont)rooven* en boven, op **1535-8**.

2156 *die* naar A × F: 0, B 2168: *groot* (wat kwalijk zou passen bij de eigenlijke bet., waarop L 1025: *mors* en **2168** vlgg. wijzen).

(1) Falk-Torp 460 brengen daarentegen mhd. *schell(ec)* in rechtstreeksch verband met ohd. *scelo*, nhd. *schellhengst*, spring-, dekhengst, maar vergelijken dan ook onr. *skelkr*, vrees.

2158 naar A en L 1026: *quod amicis dedecus esset* × F: *Des mogedi mi wel getrouwen*; F.'s twijfel aan de echtheid der (door L gestaafde) lezing van A, alleen omdat B niets dergelijks heeft, schijnt mij ongegrond (verg. b.v. **1969**); en F ziet er toch geheel uit als een vulsel.

2163-4 naar F ∞ B ∞ A. — *mane* naar A en B 2175: *vermaen* (× 2665: *maen*) × F: *wane*. — *lieve* naar FP; in A verdwaald naar **2160**, maar liever hier, als climax, achteraan te plaatsen. — *langher* ingevoegd naar B 2176 (× AF: 0), ook maatshalve; verg. **2215**, welk vers min of meer op dit terugslaat; *langhe vaert* schijnt ook wel de vaste term geweest te zijn: zie M., Anm. op 2205, BH. 61. — M., Anm op 2154, houdt niet alleen de herhalingen, maar ook den (alleen in A gevonden) verwarden zinsbouw der koningin voor opzettelijk; niet onmogelijk, maar nu F anders leest, volg ik toch dezen.

2169 *eeneghen* naar F × A: *een n*; zie boven, 137. — *moordeliken* (lees aldus) naar A × F: *mordadeliken*; beide bnw. door V. slechts met enkele voorbeelden gestaafd. Zie het omgekeerde, bij het bijw., op **3135**.

2178 Een berucht crux interpretum: zie V. in Tschr. I 20, II. 139, V. V 654. Nu echter F weliswaar niet, als A: *up hief* heeft (1) (dat, als praet. tusschen twee fut., in spijt van BH. 59, ook kwalijk juist kan zijn), maar in 't slot, *op een wel grote ongereyde*, overigens toch met A overeenstemt, dient gevraagd of hieruit geen aannemelijke lezing valt af te leiden. Aan de hier zeer vrije omwerking (B 2185 vlgg.) hebben wij niets; en L 1034-5: *Ac Isengrinum Brunum quoque tradet ut ipsis Fex crudelis erit hosque necare volens*, oogenschijnlijk de letterlijke vertaling van een Dietschen tekst, waarin de woorden *fel* of *wreet* en *verraden* niet ontbraken, helpt ons ook niet veel. Ofschoon *up hief* van A en *op* van F wel een aanhef met *up* doen onderstellen, heb ik, bij gebreke van beter, maar gelezen: *In eene wel groote onghereede*, en dit laatste woord opgevat als een vr. znw., met de bet.: ongelegenheid, moeielijkheid. Deze beteekenis is zeker niet ondenkbaar bij een znw., afgeleid van *onghereet*, onklaar, niet in orde, ook: bezwaarlijk, o.a. zelfst. gebruikt, van een terrein, gelijk later van een reis, en thans *in 't ongereede (geraakt) zijn* (zie V. V 655, 658; Ned. Wdb. X 1649). Maar ik heb geenszins de volle overtuiging dat dit nu de ware lezing is. Verg. **3170**. Ook de gissing, dat een oorspronkelijk rijmwoord in **2178** *veede* (thans door mij in **2179** geplaatst) de

(1) B 3388 staat *hielt hy op* voor *hief hijt up*; over mnl. *hief* als praet. van *houwen* zie Franck § 108, Anm. (verg. ook nnl. *hieuw* voor *hield*). Maar dit alles baat ons hier niets.

oorsprong van het bedarf is geweest, kan natuurlijk gewaagd worden; zie V.'s lezing: *In ongheval ende in veede* (met een, dan noodigen, geheel bijgedichten regel!).

2179 *veeden* × A: *veeten*, F: *vresen*. *Veete* is — in spijt van BH., gloss. — een jongere plaatsvervanger van het oude Vl. *veede*. Ook *vreese* is wellicht kwalijk Oudvlaamsch (verg. op **1992**); het past ook weliswaar op zich zelf, in de bet.: gevaar, ten minste evengoed bij *ongheval* als *veede*, maar geeft niet, als dit laatste, de verklaring van het bij *ongheval* vrij misplaatste *jeghen*. Met die *veede* tusschen den koning en B. en I. moet dan, vrij oneigenlijk, bedoeld zijn de **2844** vlgg. uitbrekende — maar nooit *veede* genoemde — vijandschap, die **3449-84** met een *soene* („oorveede") beëindigd wordt. Dat alleen hier van een *veede* sprake is maakt de lezing van dezen versregel echter allesbehalve zeker.

2182 *een bier* naar F en L 1036: *potum claustralem* × A: *bier*; bedoeld is kennelijk: een teug, dronk, zekere hoeveelheid bier; zie V. I 1247, Ned. Wdb. II 2543. Naar L ook hier, evenals **1962**, *cloosterbier* te lezen schijnt onnoodig: Balduinus zal hier, als vaker, de clericale grap, die hem, schoon zelf clericus, wel smaakte (verg. op **1288-91**), na en naar L 931 nog eens herhaald hebben.

2185 *hem* naar L 1037: *hiis* (lees verder: *fundet*, fut., iplv. *fundit*?) × AF: 0 (B geheel anders); zie Ojb. 67.

2192 naar F (waarmede B 2202 ook meer dan met A overeenkomt), wat tevens korter en levendiger is; verg. ook L 1041: *Cum formido movi* (l. met Knorr: *mori*). Op zich zelf zou echter A ook wel goed Mnl. zijn (*ghevallen* dan = *ghescien*, overkomen, van een begane zonde); maar is de zekerheid der hel (naar A 2187) wel even goed ME.-Katholiek als de onzekerheid (naar F)?

2194 naar A, B 2204 ∞ F (waaruit *groot*).

2195 Naar B 2205 (*dat my*) zou men hier licht (× AF: 0) kunnen lezen: *dat nu*; maar noodig is 't niet.

2197 *tellen* naar F × A, B 2207: *segghen*; zie Td. 191. — *al met staden* naar F, B 2207 × A: *met ghenaden*; dit laatste, hier door V. II 1383 (alleen op grond van deze plaats) verklaard als: met toestemming van, past hier dan nog kwalijk; ik zou 't dan nog eer willen vergelijken met **3475**: in rust, vrede, op zijn gemak. Veel beter wordt dit laatste echter uitgedrukt door *met staden*, dat zeer gewoon is in deze opvatting, of ook in die van: omstandig, in bijzonderheden (= *met ghemake* **2222**).

2199 *moordene* naar AF, B 2209 en L 1043: *ad mortem traditus* (herhaald 1061); denkelijk wel goed Mnl., hoewel allicht een *ἅπαξ εἰρημένον*, en door V., Stoett (Synt.), noch BH. verklaard; verg. b. v. VII Vroeden 3308?

2205-6 naar A × F, B 2215-6. De constructie in B is stellig

jonger dan die in AF; *verraet* (B) is naast *moort*, in de oude, ruime bet., onnoodig; en *selve* in F schijnt een inlapsel, noodig geworden door de prolepsis van *sterven* in den vorigen regel. Dergelijke krasse overloopen als hier zijn in R. I (vooral in B?) wel niet zeer gewoon, maar toch niet ongehoord; zie Td. 238.

2210 *Ja ne weetti wel* naar A: *Iane weet ghi wel* ∞ F: *en weti wel* × B 2220: *Gi siet doch wel,* L 1053: *vides* (en 1051: *videas* iplv. *videam*?); verg. **250, 1948, 2532, 2558, 3184** (en **178**?).

2211 Een oogenblik heeft de lezing (of alleen spelling?) van 473 F: *Ne bewant edel c.* × A: *Ne bewaent niet e. c.,* B 2221: *Wat waendi des* (verg. reeds 2219: *waendi des*) mij in den waan gebracht, dat de oorspronkelijke lezing zou geweest zijn: *hoet met mi es Nu bewant.* Maar behalve dat een bepaling met *met* (iplv. den dat. of *alsoo* enz.) bij *bewant* vrij modern schijnt (elders in R. alleen **1622**, zie verder V. I 1213), kan deze gissing toch niet bestaan tegenover de overeenstemming, voor zooveel betreft het ww. *(be)wanen*, van A(B) en L 1050: *Ne me ... crede*; weshalve ik mij aan A houd.

2213 A: *Hoe mochtic sulke moert ghetemen*, F: *Hoe mogedi s. wort g.* Ook hier was ik aanvankelijk geneigd het oor te leenen aan F, die, in verband met L 1052 (*Peccasti quod tu loqueris mihi sic,* verg. L 788), de gissingen van Moltzer en Buitenrust Hettema (zie Logeman in Tschr. IV 176) oogenschijnlijk komt bevestigen. En inderdaad zou de vrijmoedige berisping des konings in den mond van den half nog deemoedigen, half reeds van de zege verzekerden huichelaar (zie Td. 214) zeker niet minder goed in 't verband passen; alleen zou ik dan, naar L: *peccasti*, liever *mochtti* dan *mogedi* (naar F) willen lezen. Doch de overweging, dat 1° **2211** dan toch al te wonderlijk alleen zou komen te staan — daar immers *bewanen* noch op **2213** zou kunnen slaan, noch, met betrekking tot **2210**, beteekenen: betwijfelen — ; 2° de lezing van A, in gewijzigde bewoording, teruggevonden wordt in B 2223: *Dat ic myn ziel wil verdoemen* en ook in L 1050: *Ne me mentiri ... crede*, heeft mij ten slotte doen terugkeeren tot de op zich zelf onberispelijke lezing van A (zie H. 139, V. IV 1957 vlgg.); ook al is de constructie van den objectszin, na *bewaent* **2211**, wel wat vrij.

2227 *scoonen* × A: *scone* (in F ontbreken **2217-34**); naar B 2241: *beteren* en II 6244 (kennelijk naar deze plaats gevolgd); verg. **2910**, II 3966, en ook **2549**.

2229 hoort, naar L 1160 te oordeelen, eer bij den volgenden dan bij den voorgaanden (in L trouwens niet vertaalden) regel (verg. boven, op **2213**); is 't noodig daarom in **2230** te lezen: *Sal ic* (× AB: *Ic sal*)?

2244 *hem* naar F × A : 0; met F. 311 te betrekken op *sinen vianden*, niet op R.'s vader en Grimbeert (verg. L 1066 : *illos* en B 2259).

2249 e.e. *Ermerikes* naar F : *Hermerikes*, L 1068 : *Ermerici* × A : *heymeliken*, B 2263 : *heymelicste*; zie boven, 112.

2250 *verholenlike stat* naar F ∞ A : *verholnen stat*, B 2264 : *verholentliken pat*; verg. **881**.

2251-2 Dit verzenpaar, met gelijken inhoud en gelijke rijmen als **2247-8** en met den stoplap *in corten stonden* (verg. op **1993**?), kan licht den indruk maken onecht, ingeschoven te zijn; ook is B 2265 veel korter en bondiger en heeft L 1069 de herhaling niet. Weshalve H. beide regels ook heeft uitgeworpen (zie 67, 139). Doch nu F met A overeenstemt en dergelijke herhalingen en vaste wendingen met den stijl van R. I geenszins strijdig gebleken zijn — zie Td. 233 en ook 191 — laat ik ze onveranderd staan.

2253 *overdadich* naar AF × B 2266-7 : *hooch gemoet* ... *myt synre groter hoveerde*, L 1069 : *superbus*. Naar dit laatste willen V. en F. *ho(o)verdich* lezen (Tschr. I 21, V. V 2109, F. 288). Daar echter mnl. *overdadich* ook : overmoedig beteekent (zie V. V 2106, waar het ook, evenals hier, met *stout* en *fier* verbonden voorkomt), schijnt verandering der (volgens F. dan toevallig-gemeenschappelijk foutieve) lezing van AF mij niet noodig; men behoeft dan ook niet eens aan een (al dan niet toevallig) gemeene fout van LB te denken.

2257 *Ardennen* : zie boven, 138 en Teirlinck 16-7.

2259 naar A : *Brune grote Gods houde* × F : *B. grote h.*, B 2273 : *sine h. Groote* wordt door AF (en zijdelings ook door L 1073 : *multa*) gesteund (zie ook H. 140, en verg. bij V. III 618 de uitdrukking : *Ve Gods houden*). Maar ook *Gods*, hoewel alleen door A gestaafd, zou ik ongaarne missen; verg. *die Gods ghewout* **2883**, *Gods orlof* **3021**. Daar de regel met behoud van beide woorden echter overvuld raakt, heb ik, naar L (*ei*), gelezen : *hem* × AF : *Brune* (dittographie naar **2258**?).

2262 *harde blide* naar F : *h. bl.* en B 2276 : *seer blide* × A : *vro*; verg. b. v. **2027**.

2265 *in Waes* naar A × F : *in waerts*, B 2280 : 0; zie boven, 138 en Teirlinck 254-8.

2266 De gedeeltelijke overeenstemming van L 1078-80 : *In Wasiam venit, a patre receptus ibidem. Ejus in adventu gaudet et ipse pater (Grimbertumque vocant)* met B 2280 : *Dien wel ontfenck doe te hant* × AF, waar van deze ontvangst door en blijdschap van R. sr. geenerlei gewag is, heeft mij reeds Ojb. 69 doen gissen dat er in I twee regels zijn uitgevallen. Ik

acht dit nog waarschijnlijk, en wel na **2265-6**, waarvan de eerste zonder eenigen twijfel echt en de tweede ook karakteristiek voor B is (zie Td. 194). Wellicht was het weer een vierrijm, dat door den omwerker van II als altijd (zie boven, 143) opzettelijk, door de afschrijvers van AF (of het gemeene voorschrift) bij ongeluk, met weglating dus van de twee volgende regels (in II verwerkt tot 2279-80), vereenvoudigd is. F. 294-5 echter wil ook hier niet veel weten van (meer dan toevallige) overeenstemming bij BL; hij gaat zelfs zóó ver *a patre receptus ibidem* als aequivalent te laten gelden niet van *dien wel ontfenc* (B), maar van *daer hi minen vader vant* (A). Maar hij acht 't ten slotte toch mogelijk dat in AF zijn uitgevallen: *Diene harde wel ontfinc*, *Want hi was blide van dier dinc* (verg. **3309**). Hoewel een gemeenschappelijke afwijking (inlassching) in LB ook hier zeker mogelijk blijft, acht ook ik toch een gemeenschappelijke uitlating in AF waarschijnlijker. Doch huiverig twee geheel bijgedichte regels in te lasschen, laat ik AF ten slotte onvermeerderd staan.

2267 *Mijn vader ontboot* naar AFB × L 1080: *vocant* (d. i. B. sr. en B.), weshalve een lezing als door F. 295 aangegeven: *Ende ontboden* niet onwaarschijnlijk is; ik heb de lezing van AFB echter onveranderd gelaten.

2270 *Ende quamen* naar AFB, allicht evenals **2260** op te vatten als conj.: dat zij zouden (moesten) komen (verg. De Vries, Brief aan Jonckbl. 18), en derhalve ook hier van een: voorafgegaan. L 1082: *hi* ... *properant* schijnt deze opvatting niet te steunen, maar kan ook wel de vertaling van **2274** zijn, waar de samengezworenen inderdaad te of althans bij Hijfte bijeenkomen.

2271 *Hijfte* en *Ghent*: zie Teirlinck 79-84, 66-7.

2273 *an* naar F × AB: *in*; verg. **41**.

2275 B 2288-90: *Ouer mits des viant cracht Ende mijns vaders gewelde Dien dwanc myt synen gelde* heeft F. reeds vroeger de geestige gissing aan de hand gedaan, dat hier gelezen moet worden: *Ende bi spenninx ghewelt*, door de macht van het geld (*penninx* als *d'* afgekort en in A verkeerdelijk, dittographisch na en naar **2274**, als *sduvels* opgelost); zie Ojb. 69. Thans blijkt F = A. F. 288 90 ziet nu, te recht, in de tautologische, anaphorische herhaling in **2274-5** op zich zelf geen reden tot verdenking meer (zie t. a. p. en Td. 231 vlgg.); maar hij meent dat de omwerker van II toch een anderen tekst voor zich heeft gehad dan wij nu in AF hebben. Eindelijk wijst hij er op, dat weliswaar deze regels (L 1084 vlgg.) noch die van AF noch die van B rechtstreeks vertalen, maar L 1071 en 1092-3 (= **2284** vlgg.) toch wel degelijk van de macht van het geld (dat hier in AF heelemaal niet genoemd wordt) gewag maken, waarvoor dus in het origineel eenige aan

leiding moet hebben bestaan. Hoe vernuftig en verleidelijk de door F. thans aarzelend gehandhaafde gissing (*penninx*) ook zij, ik acht het raadzaam alleen de hoofdzaak (dat gewag van des vaders geld) te aanvaarden en dichter bij B te blijven, hoewel ik erken dat een constructie met dubbelen afhankelijken genitief als *bi mijns vader ghelts ghewelt* zeer gedrongen schijnt (1).

2279-83 reeds door J. naar B 2293-7 in den tekst ingelascht (iplv. A 2273); eene inlassching, sedert geheel en al bevestigd door L 1086-9 en thans ook door F, waar de 5 regels nagenoeg overeenstemmend met J.'s reconstructie gevonden worden. Alleen staan **2281-2** in F in andere volgorde dan in B, aan welke laatste ik mij echter houd, ook in de lezing *Coninc ende heere* (verg. de woordelijke herhaling in **2359**) × F : *gheweldich coninc*, en in *setten hem in* (× F : *bringen op*). — Wat **2283**(-4) betreft, naar L 1089 : *regia sceptra geret* en B 2297 : *Op sijn hooft die croon van goude* (2) zou ik gissen dat er oorspronkelijk inderdaad, gelijk J. reeds vermoedde, gestaan heeft : *Ende hi croone soude draghen*, van welken regel het laatste woord in A onveranderd, in F tot *verdraghen*, in B tot *veriagen* verknoeid, nog over schijnt te zijn. Dan lees ik **2284** verder naar A (× FB : *War yeman van sc. m.*) (3), en in **2285**, ten deele naar F : *Daer jeghen stunen* (× A : *Dat wederseggħen*). Een en ander stellig tot verrijking van onzen tekst strekkende.

2287 *den gonen* (enkelv.) naar F en A × B 2300 : *se*, L 1092 : *hos*; het enkelvoud kan op *iemen* **2284** terugslaan; voor den vorm zie boven, 61, 102. Daarentegen laat ik in **2288** *sijs* van A, B 2302 maar staan (× F : *hi*) : hier kunnen de *maghe* bedoeld zijn; verg. **1969**.

2289 *weetic* naar A en B 2303 × F : *wistic*; L 1094 : *prenovi* kan immers zoowel praes. als praet. beduiden. Het praesens is hier trouwens onberispelijk : R. (wist en) weet het ook nu nog en zal 't vertellen; waarom het hier, als F. 311 wil, praes. h i s t. zou moeten zijn begrijp ik niet. Verg. op **2341**. (*P r e n o v i* zou eigenlijk doen verwachten het bekende (*wel*) *te voren weten* (*wanen*, *seker sijn*), stellig weten; verg. Eleg. 1075, 1215; Roel. (ed. Kalff) 782; Esmor. 319, 327; Lans. 437, 831; 7ste Blisc. 956; Elck. 398; Epis. Troyen 5764; Sev. Vroeden 3264).

2292 *een deel* naar F, B 2306 × A : *een lettel*. — *in hoghen* naar F en L 1095 : *letum* × AB : *droncken*; dit ironisch-euphe-

(1) Achterna doet echter een plaats als VII Vroeden 3137 : *Si swoer, bi Gods gewelt* mij echter toch twijfelen aan het rechtmatige eener wijziging der lezing van AF.

(2) Niet, gelijk F. 311 bij vergissing schrijft, naar A, waar immers deze regels ontbreken.

(3) Of naar L 1090 (*si ... venirent*) : *Q u a m e iem v. sc. m.?*

mistische *een deel in hoghen* — „een beetje vroolijk", verg. nnl. *een verheuginkje* (niet: *de hoogte hebben!*) — is een klein, maar rein aanwinstje.

2293 *hijt* naar F (reeds gegist door De Vries: zie Ojb. 209) × A: *lyet*, dat, hoezeer op zich zelf verklaarbaar en niet ongepast (zie Ojb. 69), door L noch B gesteund wordt. — *verho'nen* van A geschrapt naar F en B 2308: 0; zie Ojb. 69 en verg. **3191**.

2297 *vroede* naar F (met lichte ironie gezegd, evenals **1670**, **2036**) × A: *vremde*, dat mij hier inderdaad „vreemd" schijnt.

2302 *telde soet* naar A × F: *Si verte'lel*, verg. Td. 191 en **1782**, **2814**.

2304 *soe mi sulke lijcteekine* naar A: *zoet bi sulken l.* ∞ B 2322: *si my sulck litteyken*, L 1102: *signa* × F: *si mi puntekine*.

2310 *Ic ghepeinsde hoeghedane wijs* naar F: *Ic gepijnde hoe dane wijs* en L: *Ranarumque memor* × A: *Dies zijt seker ende wijs*, B 2328: *Ic sels u maken merkelic wijs* (beide kennelijke lapverzen); verg. voorts B 2369: *pijnde* uit *peinsen* van **2353**, en over het herstel van vl. *hoeghedane* uit holl. *hoe dane* boven, 134. Ofschoon de gemeenschappelijk, zij 't ook met verschil in bewoording, afwijkende lezing van AB op zich zelf de echtheid van F in twijfel zou kunnen doen trekken, acht ik toch de overeenstemming van FL in een verstaanbare lezing tegenover de beide lapverzen van AB hier wel bewijzend.

Door deze lezing wordt de nu volgende kikvorschfabel (**2311-40**) echter veel vaster, ja onlosmakelijk aan het voorafgaande verbonden. Ik acht 't thans — anders dan vroeger — wel mogelijk dat niet een latere afschrijver, maar de dichter van B, Aernout, zelf deze fabel in haar geheel, met enkele bijzondere, van de zijne afwijkende eigenaardigheden in stijl en bewoording (1), van elders overgenomen en in zijn werk ingelascht — hier en daar misschien licht gewijzigd en met zijn eigen schrijftrant overeengebracht — heeft; daaruit zal de fabel dan in het werk van Willem (R. I A + B), Balduinus (L), den omwerker van R. II enz. zijn overgegaan. Zie een en ander breeder betoogd: Td. 247-51, alwaar ook de vroegere literatuur over dit twijfelstuk is opgegeven. Van uitwerpen mag in dit geval natuurlijk geen sprake meer zijn; alleen van een herstellen der vermoedelijk oudste lezingen (in R. I).

2312-15 naar F ∞ B 2330-3 ∞ A.

---

(1) Een naklank der talrijke, hier zelfs min of meer kloosterlijk-rhetorische herhalingen en tautologieën hoort men misschien ook in 't driemaal gebezigde *dudum libera* L 1106, 1108, 1112 (en evenzoo 1807, in gelijke toepassing).

2319 *ghecraeie* naar A (= **2315**) × F: *gecarme*, dat hier zeker kwalijk past. Naar L 1109: *cum rauco gutture* zou men eigenlijk veeleer een bijzonder woord als *gequake* verwachten.

2321 *Teenen tide* naar AF, al is elders het mv. *teenen tiden*, — *stonden* ten minste even gewoon (zie boven, 78, 93 en Td. 191).

2322 *coninc* naar A en L 1111: *rex* × F, B 2339: 0.

2324 *steden* naar B 2341 × A: *landen*, F: *tiden* (L 1111 alleen: *inventas*).

2325-6 naar AF; stellig even goed misbaar als A 2370-1 (zie op **2379**), maar, nu eenmaal de fabel opgenomen is, ook onaangetast gelaten.

2328 *was* naar A, B 2344 × F: *waer*. F. 311 zou dit laatste, waardoor de vreemde herhaling *het was te spade* (in **2329**) minder letterlijk zou worden, verkiezen, maar erkent dat het eigenlijk weinig zin heeft die erkenning, dat het te laat was (nl. om aan een koning te gewennen), den kikvorschen zelf in den mond te leggen. Ik geloof dan ook dat hier wel degelijk een opzettelijke letterlijke herhaling van het vlak te voren gezegde dient aangenomen: een stilistische eigenaardigheid van den fabeldichter, wiens werk Aernout in zijn werk heeft ingelascht (zie boven, 295 en Td. 249). Bedoeld is dus alleen: „toen klaagden zij, (maar) het was te laat".

2332 *Bliven eighijn* naar F en B 2348: *Sijn* (ww.) *ewelic scalc ende eijgen* × A: *Sijn* (des ooievaars) *eyghin bliuen*; immers eens konings onderdanen kon men toch niet „zijne eigenen" noemen.

2334 *Onder* naar F, B 2350 en L 1113: *sub* × A: *Van*.

2336-7 naar A ∞ F ∞ B 2352-3 ∞ L 1114: *simile nobis contingere posse*; zie V. II 1252.

2338-9 Zie Td. 233,248, en verg. nog L 1115-6: *curas* ... *cura*. Evenals boven, op **2328**, houd ik ook hier de rhetorische herhaling van (bijna) dezelfde uitdrukking voor opzettelijk bedoeld en lees daarom ook, anders dan F. 289 wil, in hoofdzaak naar A; ook den aanhef *Doe* = L 1115: *tunc* (× 1116: *tali* = **2339**: *dus*) × F: *Des*, B 2354: *Dus* (welke anaphora ook van het beginwoord van den regel anders niet in strijd ware met dezen rhetorischen stijl). — Verder in **2337-9**: A: *van hu* ... *voer ons* ... *voer hu*, F: 0 ... *vor u* ... *vor u*, B: *mit ons* ... *voor v* ... *voor v*, L: *nobis* ... *pro nobis* (trouwens zeer licht met *vobis* verward) ... 0; in hoofdzaak naar AL × FB lees ik nu maar: *Ons* ... *voor ons* ... *voor u*.

2341, **2346** *kende* naar F (bis), B 2357, 2362: *ken* ... *kende*, en in overeenstemming met het praet. in **2343** en **2349** × A: *kenne* (bis) en L 1118, 1120: *cognovi*; verg. op **2289**, doch **2305**(bis): *kende* = L 1112: *novi*. Was dit Lat. praet.-praes. niet, althans in de ME., vatbaar voor tweeërlei opvatting en dus geschikt ter ver-

taling van een praes. zoowel als van een praet.? R. kende en kent beide zoowel den koning als Brune in hunne eigenaardige deugden en ondeugden. Verg. A 2353 en zie Td. 233 : ook hier zal weer die opzettelijke anaphorische herhaling te vinden zijn.

2342 *vul van grooter* naar B 2358 × A : *vul van alre*, F : *fier van groter*; L 1118-9 heeft hier, in navolging van **2341** = **2346**, een rhetorisch-symmetrische tegenstelling met het 1120-1 over den koning gezegde.

2343-4 in de volgorde van A, met *Dat* als voorloopig, vooropgeplaatst object (zie Td. 193); uit *Dat ontvruchtic* (A) is dan *Daer om(me) vruchtic* (F) en *Dair om ontsach ic* (B) en de omgekeerde, op zich zelf natuurlijker, maar hier m. i. minder eigenaardige volgorde van F en B 2359-60 ontstaan.

2347 *soete* naar AF en L 1121 : *dulcem* × B 2363 : *Mogende*.

2349 *bi allen dinghe* naar A : *bi allen dingen* ∞ F : *van allen dinge* × B 2365 : *by veel dingen*; zie boven, 141.

2351 *altoos* naar F, B 2367 × A : 0; zie Td. 187.

2352 *ne weder* naar A : *noch* ∞ F : *niwer*; zie V. IV 2434 en verg. **2597**. Aldus gelezen, hebben dit en het voorgaande vers vier, niet drie heffingen (zie M., blz. 427).

2353-4 *peinsdic ... pooghede. Mine herte* enz. naar A, B 2369-70 en L 1123 : *laboro*, waar dus overal de 1ste pers. staat (die trouwens ook door *mine herte* van **2354** wel uitgedrukt wordt) × F : *pensde ende pogede Mijn herte, die* enz. — Met dit *laboro* schijnt *pijnde* van B beter te strooken dan *pe(i)nsde* van AF; doch verg. **2310**, waar *gepijnde* toch kennelijk < *ghepeinsde* is, **2343** (dat trouwens ook de aanleiding tot een 10 regels later misschreven *peinsde* zou kunnen zijn) en *ghepeinse* **2368**.

2354 *dooghheden* naar F en B 2369 × A : *ghedoghede*; hier schijnt het duratieve ww. 't best te passen; verg. **2426**.

2355-7 A : *Hoe so erghe eene*, F : *Eer si vant een*, B 2371 : *Hoe ic gedede enige*; verder heeft F alles regelmatig in den 3den pers., afhangende van *mine herte*, A eveneens (doch anders geconstrueerd), B daarentegen alles in den 1sten, evenals L 1123. Verg. een soortgelijken overgang (of weifeling) **1781-2**. De keus tusschen of de verbinding van de zeer uiteenloopende drie lezingen is hier, nu L 1123 bijna geen steun geeft, betrekkelijk willekeurig (1ste of 3de persoon, *scoren* en *breken* pass. of intr. enz.). In allen gevalle beteekent *eene sake* hier, gelijk elders in R. I B, alleen : iets (zie Td. 191), en zullen met *ghescort* en *sco(o)rde* vormen van *scōren*, scheuren (niet van *scoren*, schoren, noch van *scorten*, schorten : beide zeldzame en kwalijk Vlaamsche woorden?) bedoeld zijn : zie V. VII 671, 674, 684; terwijl *erch* in R. I B ook elders

(**2536**, **2545**, **2968**, en in A **909**) voorkomt. Met een en ander heb ik rekening gehouden bij de keuze mijner lezing, waarbij ik ten slotte in hoofdzaak A gevolgd ben, alleen *ic* naar B heb ingelascht (daar een intr. *brake* na een pass. *ghescoort worde* mij al te zonderling scheen), maar noch vrijheid gevonden noch kans gezien heb om het verdachte, maar hier door AFB gestaafde *boosen* (zie Td. 187) uit den tekst te verwijderen.

2363 *Altoos bevroedde ic* naar B 2379: *Mer wel bevroede ic a'tijt* en L 1126: *Certus erani semper* × A: *Bedi ic kenne wel* (F ontbr.); zie V. I 1197 (3 *b*). *Altoos* iplv. *altijt*: verg. **2730** (× *emmer* **2360**).

2369 *dat* naar A, B 2385 × F: *die stat*, dat op zich zelf heel goed ware (verg. **2428**), maar hier toch allicht dittographie (naar het er op rijmende *die scat*) is, in plaats van het voor B karakteristieke *dat* (zie Td. 193). Waarom F. 312 in **2370** *bevinden* zou willen lezen (× AF: *vinden*) begrijp ik niet.

2371 *Laghe* naar F × A, B 2387: *lach*.

2378 Zie Ojb. 71; nu ook F, evenals A: *droghe* heeft, houd ik mij daaraan, al heeft L (1130: *sursum*) in zijn hs. zeker wel *hooghe* gelezen.

2379-80 Van de twee volkomen gelijkbeteekenende, hetzelfde in omgekeerde volgorde herhalende rijmparen van A 2369-72 (*daghe: laghe, nachte: wachte*) — een voor ons gevoel zeer hinderlijke tautologie, welke ze echter natuurlijk nog niet als onecht brandmerkt — heeft B 2393-4 alleen het eerste, F alleen het tweede; L 1132-3 pleit vóór noch tegen. Verg. iets dergelijks **401-4**, waar AB echter samen één rijmpaar (*laghe: daghe*) méér hebben dan F. De voor de hand liggende gissing, dat A de lezingen van twee hss. (waarvan de eene bedorven uit de andere) samen verbonden heeft, mitsdien onoorspronkelijk is te achten, is hachelijker geworden, sedert tautologie een bewuste Mnl. eigenaardigheid, althans van R. I, gebleken is (zie Td. 231-8). Hebben dan omgekeerd — gelijk F. 312 oppert — F en B van die tautologische overdaad elk ééne (verschillende) helft genomen, gelijk ook althans B doorgaans van een dubbel rijmpaar (vierrijm) slechts één bewaart (verg. boven, 293)? De voorzichtigheid schijnt, op grond der verkregen ervaring, hier inderdaad tegen voorbarig veroordeelen en uitwerpen te waarschuwen. Doch ten slotte meen ik hier toch, met F. 312, te moeten aannemen dat A, eerst **2379** bij vergissing in verkeerde volgorde (dus eindigende op *daghe*) overgeschreven hebbende, daarna het voor de hand (en hem van **403** nog in 't oor) liggende vers op *laghe* bijrijmde, en eindelijk hetzelfde verspaar in de oorspronkelijke (in F bewaarde) volgorde nog eens afschreef. Dat ook B dezelfde vergissing beging behoeft

hier — dit ben ik met F. eens — nog niet op een gemeenschappelijke fout te wijzen: zoowel de verschrijving als het lapvers lag ook voor B (zie 435-6) voor de hand; dat hij niet, als A, daarop nog eens het oorspronkelijke verspaar liet volgen strookt geheel met den blijkbaren afkeer des omwerkers van tautologieën, vierrijmen enz. Ik keer dus hier tot de eerstgenoemde onderstelling terug en schrap A 2371-2; niet zonder vrees echter, dat ik eens zal blijken een inconsequentie begaan te hebben.

2381-2 A: *daer nare*: *vare*, F: *dar na*: *verna*; in B niets overeenkomstigs. Naar L 1134-5: *Ast, infra philicem cum quondam, mane, jacerem Pronus, humi tectus, meque latere volens* heeft reeds M. in **2382** gelezen *varen* (dat. sg. v. *varen*, kruid). Daarmede is het (in R. I geheel alleenstaande en reeds daardoor verdachte) rijmwoord *daer nare* (zonder *-n*) reeds vrij wel veroordeeld (zie boven, 119-20). Met *verna* van F weet ik niets te beginnen en dus ook het daarop rijmende *daer na* hier niet te gebruiken. Zeer vernuftig heeft F. 312 nu, door *latere* van L op 't spoor gebracht, gewezen op de bestaanbaarheid in 't Mnl. van een ww. *daren(en)*, afgeleid van ogerm. *darni*, ohd. *tarni* (waaruit de bekende *tarnkappe*), ags. *dyrne*, en door Kluge inderdaad (op welken grond is F. noch mij gebleken) voor 't Meng. en ook 't Mnl. (*dâren*, zich verbergen) opgegeven (1). Mij dunkt, wij kunnen, dit spoor volgende, en met het oog op het in 't Mnl. inderdaad aangewezen en boven, **2094**, door mij (eveneens naar L: *latenter*) ondersteldé *d(a)ernelike*, hier het grondwoord van genoemd ww. zelf, t. w. het bnw. *da(e)rne* (os. *derni*, ofri. *dern*) onderstellen, hier praedicatief gebezigd; of nog liever het bijw. *daerne* (os. *darnô*, verg. ond. *darnhôd*: Gallée, Vorstud.), dat inderdaad èn een goed rijmwoord op een dat. sg. *vaerne* oplevert, èn als zeldzaam, weldra niet meer verstaan woord, de (graphisch zeer dicht daarbij staande) verknoeiingen *daer nare* (A) en *dar na* (F) verklaart. Een en ander is zeker vrij boud; maar in verband met **2094** wil ik die boudheid wagen; verg. ook op **850**, **3204-5**. Een ander goed rijmwoord ware het ww. (*hem*) *baren*, vertoonen, dat **2410** inderdaad staat, maar hier nog niet te pas komt. — Of ook *mane* van L niet in 't origineel uitgedrukt geweest zal zijn? Stond er temet oorspronkelijk: *Eens morghins*, evenals **2290**? — *groenen* naar F × A: *groten*; waarvoor men, naar **3169**, ook eer *langhen* zou verwachten.

2385 *iewet* naar A: *yewer* ∞ F: *iet*.

2387 *gheslopen* × AFB: *ghelo(e)pen*; met M. en H., maar tegen Obj. 72. Voor deze afwijking van eigen vroegere meening kan

(1) Verdam, Handwdb. geeft alleen een ww. *dernen*, stoppen, dichten en het bijw. *darnelike*.

ik alleen aanvoeren, dat inderdaad *gheslopen* hier veel beter past en ook beter aan L 1136: *se levat* beantwoordt dan 't algemeene *gheloopen*, en dat zoo op zeer eenvoudige wijze het éénige overblijvende rijm *ōx:ôx* verdwijnt (zie boven, 65 en op **640**). Is dit nu bevooroordeelde „systemzwang"? — *seere* naar B 2401 × AF: 0, maatshalve, in te lasschen schijnt toch, na *gheslopen*, kwalijk gepast en geoorloofd.

2389 *dat* naar B 2403 en F: *die* × A: *als* (proleptische dittographie naar **2390**?); dus anders dan **2767** (zie Td. 193 en b. v. Maerlant, Alex. V 953).

2391-3 naar A ∞ F ∞ × B 2405-7; zie Ojb. 72, ten deele door F bevestigd; F 2345 zou, zoo vlak na **2390**, zeker niet fraai zijn (gelijk ook nu nog de herhaling van *sach* in **2389**, **2391**, (**2393**), **2395**, **2399**, **2400**, naar onzen smaak, verre van fraai is).

2401 *mede* naar AF; hoewel *mede gaen* hier al een heel slappe uitdrukking en wel verdacht schijnt, acht ik toch, nu B 2415 alleen: *dair over gaen* heeft en L 1144-5 mij niets beters aan de hand doet, verandering (met JMH.) in *neder* ongeoorloofd.

2402 *voete* naar F, B 2416 en L 1145: *pedum* × A: *vore* (waarin ik niets meer zie dan een contaminatie van *voete* met *spore* **2403**, welke woorden den afschrijver te gelijk voor den geest en in de pen kwamen).

2412-3 naar F ∞ B 2426-7 en L 1149 × A: zie reeds Ojb. 72.

2416 *Al daer vandic* naar AF × B 2430: *Dair ic vant*, L 1151: *In quo*; zie F. 331, Td. 185.

2423-4 zijn alweer, evenals **2379-80**, naar onzen smaak na **2420** en vóór **2426** volslagen overbodig (zie Ojb. 74); met het oog op Td. 231 vlgg. zal ik mij echter thans wel wachten deze en dergelijke tautologieën hier en elders aanstonds te schrappen, op gevaar af van inconsequentie tegenover **2379** vlgg. enz.

2427 *maerliken* naar F: *māliken* (graphisch, bij afkorting bijna niet verschillende) × A: *ouer groeten*, B 2439: *groten*; naar F.'s gissing (313) — die daarnaast nog aan een ander mogelijk, doch slechts ondersteld **meinlijc*, mhd. *megenlîch*, *meinlîch* herinnert —; zie V. IV 1005 en V. in Tschr. IX 298. *Maerlijc* past naar de beteekenis volkomen („fameus groot") en is tweemaal uit Vlaamsche geschriften gestaafd, terwijl de vervanging van dit verouderde woord door *(over)groot* in twee hss., ook onafhankelijk van elkaar, zeer begrijpelijk is. Desnoods kan men ook *maerlike grooten* lezen.

2428 *stat* naar F, B 2440 en L 1156 (en 1159): *locum* × A: *gat*, dat dan = *hol* **2431** zou moeten zijn (hetwelk echter L 1136 en 1144 met *antrum* vertaald is).

2429 *bet* naar A, B 2441 en L 1156: *plus* (*votum*, l.: *notum*), *plusque* (*placentem*) × F: 0.

2442 *in*, hoewel in AF vóór *al* staande, met V., Tschr. I 23, geschrapt, naar B 2454 : *door*, L 1165 : *undique*, en naar **2453**, waar AF alleen *al*, B 2463 weder : *door* heeft.

2443 *des heeren* naar F en A (alleen : *des*) × B 2455 : *haerre tweer*; ook in L 1163 5 is Brune de eenige, op wiens naam en gezag R. uitgaat. R. sr. moet immers ook slechts zóóveel in 't complot betrokken worden, als noodig is om aan zijns zoons verdichtsel geloof te verschaffen ; B. moet de hoofdaanlegger blijven. Voor M.'s lezing : *ser* is in A noch F genoegzame steun te vinden ; verg. *sheere* **2471**, **3457**.

2443-4 *briere : dieve*, met GWJMH, naar F, B 2455 : 6 en L 1165 : *scripta*, 1169 : *fures* × A : *baniere : diere*.

2446 *soo* naar A × F : 0, maar wèl passende bij 't juist in F bewaarde *dat* **2447**.

2447-8 Zie over deze plaats V. in Tschr. I 24, Ojb. 74, Franck in Tschr. II 21, H. in Tschr. V 259, Nh. 29, F. 313. Nu F ons niet alleen 't origineel der *tres oboli* van L 1178 brengt, maar ook den (trouwens van elders welbekenden) vorm *Lonnen* bevestigt — met *gewonnen* als rijmwoord (in plaats van het door V. betwijfelde, door F. verdedigde *ontgonnen*), dat, in den zin van : (met moeite) verkrijgen, binnenhalen, hier zeker niet minder goed past dan *vonden* —, blijkt inlassching van 2 of 4 regels uit B onnoodig en is er ook geen voldoende reden om tegen AF naar B te lezen : *vonden : Londen*, alleen omdat L 1170 ook : *reperire* heeft. Hier hebben LB dan een, al dan niet toevallige, gemeenschappelijke afwijking. Ik lees dus geheel naar F en beschouw, met F., de lezing van A als een poging om den inderdaad voor onze denkwijze weinig logische verbinding van hoofd- en bijzin („al had hij er heel L. mee kunnen koopen, hij had geen cent van zijn schat gevonden" !) te verduidelijken ; maar verg. over de zinnen met *al* boven, op **232** en over Aernout's voorkeur voor dergelijke samengestelde zinnen Td. 223. — De lezing van F : *scat* × A : *stat*, natuurlijk licht te verklaren uit misverstand of dittographie (na **2445**), zou echter ook wel juist kunnen zijn ; vooral indien mocht blijken dat voor Londen, gelijk voor andere aan zeeën of rivieren gelegen havensteden, de benaming *poort* (< *portus*) toch altoos nog gebruikelijker was dan het jongere (?) *stat* (in R. I elders noch *poort* noch *stat* in dezen zin ; wel even te voren, **2428**, *stat* locus ; zie verder V. VI 583, doch verg. *Nieuwpoort* in de Nederlanden en in Engeland enz.). Daar echter *tota Flandria* van L 1171 zeker eer de vertaling is van *stat* dan van *scat*, lees ik toch, naar A, het eerste.

2450 *Dus* naar AF ; zie V. II 473 en verg. op **968**, **2551**.

2452 *Somme* naar A en B 2462 × F : *Ronne* ; zie Teirlinck

213-4; redelijke twijfel aan de echtheid van *Somme* is m. i. onmogelijk.

2453 *al*: zie boven, op **2442**.

2461 *menichfoude* naar F × A en B 2471: *menichfoudeghe*; de kortere, oudere vorm, reeds door J. hersteld, door V. IV 1404 onnoodig geacht, doch ook elders in R. I gevonden: **501**, **538**, **888**, **2682**.

2464 *na hem reden* naar B 2474, F: *an reden* en L 1178: *agitabant* × A: *hadden gheleden* (een slap woord, een jonge vorm met *ghe-* van dit ppp. (zie boven, 75), en een gansch onnoodig lettergreeprijm); verg. *liepen hem na* (van honden) **341** en (*ex*)-*agitare* L 152, 733 = **332**, **1589**.

2465-6 De lezing van AF: *alle daghe met haren honden Diene vervaerden* (F: *verraden*) *te meneghen stonden*, hoezeer overeenstemmend, is zeker vrij onbeduidend (**2466** dan vrij wel = **2460-1**); vooral vergeleken met B 2475-6, waarmede L 1179: *Hos tamen evasit artibus ille suis* — immers geen bloote reminiscentie van L 157 en derg.? — als vrije vertaling veel beter overeenstemt dan met AF. F. 295 weifelt tusschen een toevallige (dus niets bewijzende) overeenkomst van AF of van LB en doet geen stellige keus tusschen beide lezingen. Ik meen mij hier aan B te mogen houden, als in allen gevalle dichter bij de ook door L vertegenwoordigde oorspronkelijke lezing staande dan AF, welker overeenstemmende afwijking ik echter kwalijk toevallig kan achten.

2467 F. 290 is geneigd naar AF: *hem* (A: 0) *te spele* ∞ B 2477: *die vier felle verrader* en **2366** *sinen ghespelen* (eveneens in toepassing op de eedgenooten van R.'s vader) hier te lezen: *sinen ghespelen*. Inderdaad zou dit voortreffelijk in 't verband passen, terwijl *te spele*, voor de grap, hier zinledig schijnt (zie reeds, Ojb. 75). Doch zie thans V. VII 1689 over de beteekenis dezer uitdr. *te spele* (*ver*)*tellen*, (een gevaar, waaraan men ontsnapt is) als een grapje, een kleinigheid (beschouwen en) vertellen, luchtig opvatten (speelt hier de bet.: rekenen, achten niet door die van: vertellen heen; verg. V. VIII 207—8). Alweer een waarschuwing tegen voorbarige verandering! Let ook op de symmetrie tusschen **2460** en **2467**.

2472 *widen* naar F, B 2482 × A: *diepen*. L 1180: *sevos* bewijst hier toch alleen dat Balduinus in zijn Dietsch hs. *wilden* las, niet dat dit de oorspronkelijke lezing was?

2473 *catte* naar A × F: *catzen* (?); zie boven, 79 en verg. B 2483: *katers*.

2474 *tsoude* × A: *souden*, F: *soute*; evenzoo **2479** *tsout* × AF: *sout*.

2479 *gave* naar A × F, B 2488, waar 't woord in den vorigen

regel (= **2478**) een plaats gevonden heeft: de twee regels wegen elkaar in zwaarte vrij wel op, kunnen dit woord dus beide even goed „stuwen" als „lossen",

2480-1 *te B.* ... *Comen* naar F: *B.* ... *Comen* en B 2490-1: *comen* ... *Tot B.* × A: *B.* ... *seker wesen*, wat op zich zelf wellicht goed Mnl. is (V. VII 928 is dit echter de eenige plaats), maar hier toch niet kan bestaan, nu ook L 1185: *se venturos* zich aan de zijde van FB schaart. — *metten eersten ghebode* naar F: *mittien yersten bode*, B: *m. e. b.* en L: *protinus* ∝ *tsinen ghebode.*

2485 *scauwen* naar AF × B 2495: *bescouwen*; maar het simplex beteekende ook: in oogenschouw nemen; zie V. VII 733.

2489 *up te broken* naar A × F, B 2498: *te broken*; verg. **1158**, andere voorbeelden van *up te breken* bij V. V 1886, voorts b. v. *ute tebroken* bij Jan Ypermans (V. VIII 136), en eindelijk ook samenstellingen met *omme-be-* (V. V 104, Stoett 122), nnl. *vooronderstellen* enz.

2492 *seerich* naar A × F: *droeuich*; verg. op **2070**.

2496 *meerct* naar A, B 2504 en L 1192: *notato* × *hort*; zie boven, 56-7 en Td. 190.

2497, *Heere I. ende heere B.* naar A: *H. Y. e. B.* ∝ F: *Y. e. h. B.* × B 2505: *I. e. B.*; bezwaren deze beide proclitische (stellig snel, kort, licht g e s p r o k e n) woordjes *heere* de versregels te zeer (zie boven, 125, 145), en mag men ze hier dus, evenals b.v. **3421**, beide schrappen?

2500 naar A × F: *a. m. R. statet* (D.: *scatet*!) *sware*; de spreekwoordelijke uitdrukking, in F en B 2508 op verschillende wijze weggewerkt, schemert in L 1195 nog door.

2503 *buten te rade* naar AF × B 2515: *buten rade*, wat niet juist kan zijn, ook blijkens L 1197: alleen *ad consilium*. Indien men *uutw ert* **2059** en *in des coninx* (of: *in dit*) *huus* **2073** beide in den eigenlijken zin moest opvatten, zoodat de koning daar weliswaar bevel geeft R. naar buiten (ter terechtstelling) te leiden, maar de uitvoering van dit bevel opgeschort en feitelijk verhinderd wordt door R.'s (met **2073** beginnend en eigenlijk pas **2500** eindigend) pleidooi, dat dus binnenshuis (*in des conincs huus*, d.i. paleis?) gehouden ware, dan zou *buten* hier wederom: naar buiten (= *uutwaert* **2073**) kunnen en moeten beteekenen; eerst nu zou R. dan in de open lucht komen te staan. Doch van een paleis des konings is nergens sprake: het *hof* wordt **48** en overal elders, overeenkomstig den aard van het dierenepos, zonder twijfel buiten, in de vrije natuur gedacht. Ik zou dan ook *uutwaert leeden* **2073** liefst opvatten als een oneigenlijke, staande uitdrukking (1)

(1) Verg. b. v. uit de hedendaagsche studententaal *naar buiten gaan*, (buiten de societeit, op straat) een twist uitvechten, en een andere, bijzondere toepassing van *naar boven gaan* (Ned. Wdb. III 839).

voor: ter strafplaats, ontleend aan en ontstaan in het spraakgebruik der steden, *buiten* welke (op de nog heden, velerwegen aldus geheeten „galgevelden") de terechtstellingen veelal plaats hadden. Verg. b.v. Bloeml. III³ 14, 232; Seven Vroeden 655, 660 e.e.; en zie over *des conincs huus* **2073** boven, 285. Zijn deze beide opvattingen juist, dan kan ook hier van een buitenshuis leiden in AF evenmin sprake zijn als in B en L. En dan schijnt het aannemelijk en aanbevelenswaardig *buten* hier op te vatten in den zin van: ter zijde. Verg. een dergelijke beteekenis **1706**, en dezelfde situatie later bij Cuwaerts verschijnen voor den koning (waaruit blijkt, dat koning, koningin en R., ver van de andere dieren, bijeenstaan: **2654** vlgg., **2707**), en eindelijk de door BH., gloss. te rechter snede aangehaalde, nagenoeg gelijkluidende plaats uit den Merlijn 5313: *ende nam hem bu'en tenen rade*: ter zijde.

2506 *verhoorde* naar B 2518 × AF: *hoorde*; evenzoo **570**, **2982**, **3306**. Hoewel dus A op alle vier, F op twee plaatsen: *hoorde* heeft, waag ik het te gelooven dat de op twee plaatsen in B, op éene in F bewaarde (ingressief-perfectieve) vorm hier ouder, oorspronkelijker is dan de algemeene duratieve.

2507-8 *wisen mijn goet Den gonen* naar F (zie Td. 188), waaruit dan zoowel B 2520: *Den coninck* als A: *hu* ... *Heere coninc*; al schijnt L 1199-1200: *rex* ... *me* ... *ut ego tibi* meer met laatstgenoemd, tot den koning zelf gericht antwoord te strooken en al zou de derde persoon in den bijzin, afhangende van *u*, op zich zelf geen bezwaar vormen, als zijnde een zeer algemeene incongruentie (zie voorbeelden bij Stoett, Synt. 71). — *hanghen* naar AB × F: *anxt* (< *anghen*?). Waarom F. 313 hier na L 1200 een vers (een distichon dan toch altoos) verloren gegaan acht begrijp ik niet; de gewrongen constructie van 1200-1 staat waarlijk niet alleen! Veeleer zou men omgekeerd, naar L 1199: *Mirum, rex, l queris, talia nempe petens*, kunnen meenen dat in 't origineel iets uitgevallen was als: (*her*) *coninc, ghi secht wonder*; verg. L 1328 (= **2716**: *ghi secht wonder*). Vergelijkt men echter ook 844 (waar 't origineel evenmin als hier iets overeenkomstigs heeft: zie op **1818**), dan blijkt t een in L niet zeldzame wending, hier dus wellicht een reminiscentie van de laatstgenoemde plaats.

2511 *laten leven* naar AF × B 2525: *l. dat l.*; bij V. IV 187, 435 vind ik van 't laatste geen, van 't eerste eenige voorbeelden.

2514 *voort meer wesen* naar F: *vorwaert meer sijn* ∞ A: *voert meer sijn*, B 2528: *voort aen wesen* (t. w. in de meer duratieve bet.: blijven?).

2515 A: *Ende goet ende ghetrauwe*, F: *E. wesen g. e. g.*, B 2529: *E. mijn heer wesen altoos getr.* L. 1203-5: *amicus* ...

prudens (= *vroet* **2514**), *vitansque malum* (= *goet* **2515** AF; verg. op **1675**) *a modo fidus* (= *voor(waer)t meer* ... *ghetrauwe*), *per hoc servans regis amicitiam* (= ?) zou in 't Mnl. meer, b.v. eenig gewag van 's konings vriendschap doen verwachten. Nu echter de drie hss. niets hebben dat nauwkeurig beantwoordt, durf ik niet anders doen dan naar AF *goet*, hoe vaag ook, behouden, en naar B *minen heere* (= *regis* ?) inlasschen.

2520 *sculde* naar F, B 2534 en L 1206 *(probra)* × A : *onsculde*, dat ik niet, als BH., op grond van een paar plaatsen, in den zin van: groote schuld durf opvatten.

2521 *ende omme dat*, naar AF (B 2536 anders) allicht te behouden, al klinkt ons dit (samenvattende ?) *ende*, aan 't begin van den nazin, vreemd; zie Td. 193.

2522 *hem* naar A × F : 0; zie Td. 230. — Dat L 1209 hier, evenals 1198 : *dare* (en 1200 : *tradere*) heeft weegt toch niet op tegen 't eenstemmig getuigenis van AFB, die **2505**, **2507**, **2522**, alle : *wisen* hebben.

2525 *vele* naar A × F : *wel* (proleptisch uit **2529** ?); zie Td. 192; L 1210 : *jam* zou trouwens nog eer een woord als *nu* doen verwachten.

2526-7 naar A en B 2542-3 × F : *So suete es hem s. e. r. Ende g. i. b.* Ontbrak, gelijk F. 313 vermoedt, *lieghen* (gestaafd ook door L 1212 : *mendacia*) reeds in F's voorschrift, waardoor hij verleid werd *ende* van **2527** met *g. i. b.* te verbinden en zoodoende een voorafgaand praedicaat te onderstellen en te herstellen? Of zou men als archetypus (waaruit zoowel AF als B) mogen onderstellen : *Soo seere es hem s. e. r. Ende l. g. i. b.*?

2532 *Ghi hebt* naar AF en B 2548, al zou L 1216 : *Numquid ut audisti* eer doen denken aan *Ja ne hebdi* (verg. **2210**, **2558**, **3184**, **3256**).

2533-6 naar A, waarmede L 1216-9 (o. a. : *aliis* ... *feris* = AB) overeenstemt × F en B 2549-52, die beide, ter vermijding van het Vlaamsche *bedreghen*, op verschillende wijze den tekst veranderd hebben; in F zijn ook **2537-8**, misschien om den hier nog misverstanen naam der koningin, omgezet en verknoeid.

2536 *meer wesen* naar A : *meer sijn* ∞ F : *wesen meer*, B 2552 : *wesen*; verg. *wesen* ook **2511** : bij voortduring zijn.

2538 Nu de reeds lang gegiste, althans gemiste eigennaam der tot dusverre naamlooze „coninghinne" eindelijk uit F is gebleken — zie **2664**, **2880** —, durf ik dezen zoowel bij haar eigen karakter en optreden als bij *Nobel*, den naam haars gemaals, voortreffelijk passenden naam *Gente* ook hier herstellen uit *gentel* van A — tot dusverre een ἅπαξ εἰρημένον, kwalijk uit fr. *gentil* (immers

niet als eng. *géntle*) te verklaren (zie V. II 1455) —, vooral naar het (zelf eveneens bedorven, maar reeds door Knorr in *genta* verbeterde) *geita* van L 1221; ook al heeft F hier alleen: *lieue* (B 2554 : 0). Zie trouwens reeds M. LI en 380, die, op Knorr's voetspoor, naar L (*geita*) en ofr. *gente*, hier reeds *gente* vermoed, doch daarin, evenals K., nog slechts een gewoon bnw., niet een eigennaam gezien, en ook NF. 28 hieraan niet gedacht heeft. — Is zekere parallelie tusschen **2507** en **2524**, tusschen **2516** en **2538** louter toeval? Verg. op **2025**.

2539-40 in de volgorde van F en B 2555-6 × A, ofschoon de kennelijke omkeering der voorafgaande verzen in F ook deze verdacht zou kunnen maken. — *Eist* naar A × F: *Sint*, dat echter, hoezeer vooral in A voorkomende, toch voor B niet onaannemelijk ware (zie Td. 183).

2541-3 Noch in A noch in F schijnt de oude lezing onbedorven en ongedeerd (B 2557-9 wijken geheel af). *Up u ghenent* van A, naar V. II 1401 te oordeelen, alweer een ἅπαξ εἰρημένον, dat bovendien na **2539** en vóór **2543**: *up R.'s trauwe* geheel overtollig schijnt, is echter met een beroep eenerzijds op Stoett, Synt. 80, anderzijds op Td. 233 wel te verdedigen en te verklaren (waarschijnlijk = L 1221: *Utar consiliis* ... *tuis*). Maar L 1222: *Reynardum solvam nunc tali condicione*, in verband met F: *op een couent*, schijnt wel eer een oorspronkelijk *up sulc covent* (in 't Mnl. welbekend, verg. b. v. **1604**) dan *up u ghenent* (en dan *covent* als object), en in **2541** iets als *willickene vri laten* (als H. wil lezen), of nog beter allicht: *quite laten* (verg. **2559**, **2818**) te onderstellen; en L 1223 vindt in 't Mnl. eigenlijk geen aequivalent, maar kan wel, als vaker, een gedeeltelijke herhaling van L 1215 zijn. Daar wij echter dan met *up u ghenent* eigenlijk geen raad zouden weten, en bovendien *voorwaerde* en *covent* ook elders samen voorkomen (V. III 1832 en verg. Td. 232), onthoud ik mij van verregaande wijziging en lees, met F. 313, **2541**: *So willict* (over dit voorloopig voorwerp zie Td. 193) *dan* (× AF: *laten*) *up u gh.*, verder **2542** geheel naar A (× F: *Dese worde ende dit genent*), en **2543** naar F (× A, waar *laten* ontbreekt).

2544 *hem* naar A, B 2560 en L 1224: *sciat* × F: *u*.

2545 *meer* van AF, hier, naar L 1224: *ulterius* en dergelijk gebruik van *meer* (**2536**, **2705**, **2800**) en van *mee* (**2094**, **3208**), op te vatten als bijw., in den zin van *voort-*, *voorwaertmeer*, voortaan (niet: meerdere), behoeft dan niet aangevuld te worden noch tot *emmermeer* (naar B 2561), noch tot *voort-* of *voorwaertmeer*; al is de versregel, zóó gelezen, ongewoon kort, de vier heffingen ontbreken niet.

2551 *ghelovedic dit* naar F *lovedict* en L 1227 *hoc laudo* (×

A : *gheloofdic hu*), dus op te vatten in den zin hetzij van : goedkeuren, 't eens zijn met iem., over iets — *loven* × *laken*, verg. **3286** (= L 1663 : *annuit*), **3441** (= L 1770 : *laudo*) —, hetzij in dien van : beloven (verg. **2517**) en in allen gevalle hier, ook in spelling, te onderscheiden van *ghelooven*, credere **2525**, **2529**; zie reeds Ojb. 75 en J., gloss. Bij de tweede bet. past beter *u* (A), bij de eerste *dit* (F), al is het laatste niet onmisbaar, daar *alsoo* eigenlijk reeds 't object aanduidt (zie V. I 373 en verg. **968**, **2450**); ik volg hier liever F.

2552 *voor hem* alleen naar 't voorbeeld van **2571** in te lasschen (× AF : 0, B 2568 : *vander eerde*) schijnt gewaagd ; te meer nu in L 1228 van deze geheele eerste „festucatio" — inderdaad vreemder dan de volgende, meer eigenlijke, bij de overdracht van goederen — niets te vinden is en de heele passage dus ietwat verdacht kan schijnen. Doch nu B dit opnemen van een stroo ook hier toch wel heeft, ben ik, bij de bekende neiging in R. I (B) zoowel tot parodie als tot parallelie, — zie Td. 220, 231 vlgg. —, eer geneigd in deze toepassing eener symbolieke handeling bij 't overdragen van goederen op het vergeven van zonden (eigenlijk een kerkelijke handeling) een soort van parodie op een kerkelijk gebruik te zien ; in welk geval de parallelie der twee vlak op elkaar volgende passages door den dichter zeker wel bedoeld en liefst ook in de bewoording duidelijk uitgedrukt zal zijn. Ik heb dus *voor hem* toch maar ingelascht.

2559-60 mogen, hoezeer o. i. een slappe herhaling van de vlak voorafgaande **2556-8**, en dan ook, gelijk zoo vaak, door den omwerker weggelaten (zie Ojb. 137-43), hier zeker niet uitgeworpen worden, nu ze in AF staan, in L 1232-3 vertaald zijn — doen *exultat* en *orans* iets meer of anders onderstellen dan *blide utermaten*? — en geheel strooken met den stijl van R. I B (zie Td. 234).

2562 *u* (dat.) *die eere* (acc.) naar A × F : *u* ... *der ere*; de eerste constructie, c. dat. pers. en acc. rei, oogenschijnlijk wel de oudste (zie ook Kern, Werkwoordsvormen, blz. 69), is door mij verkozen naar analogie van **488**, **1415**.

2563-5 Zie Ojb. 76 ; H. heeft 2557-8 (= **2565-6**) dan ook uitgeworpen. Doch de lezing van A wordt nu door F aanmerkelijk verbeterd : A 2556, met het (naar 't schijnt uit **2569** hierheen verdwaalde) *bi miere trauwe* — dat hier bovendien nog òf een ongewonen sterken dsf. van dit woord op *-e* vertoont òf een rijm *-e* : *-en* veroorzaakt — maakt plaats voor **2564** (naar F) : een handig complimentje aan koningin *Gente* (verg. **2664**, **2867** enz.) ; en **2565**, naar F gelezen, strookt geheel met de taal van R. I B (zie over *merken* Td. 190) ; verg. ook B 2578 : *ic sel dair om*

dencken. Aldus gelezen, bevatten deze regels geen slappe taal, veeleer alleen hoofsche vleierij van 't verschalkte edele koningspaar; zij beantwoorden ook genoegzaam aan L 1234-5, niet zóóveel minder zeker dan B om verdere verbetering, aanvulling, of inlassching van B 2578-80 noodig of gewenscht te achten.

2569-70 wat de volgorde betreft naar A × F, met verbetering van *ende,* naar F, in *bi*; *bi miere trauwen* (ook elders: zie boven, 93), in A naar 2556 (**2564**) verdwaald, past hier zeer wel, niet eene van elders onbekende uitdr. *eenen siere trauwen jonnen.*

2568 Hier met J. te lezen *soude onnen* × A: *jonne*, F: *onne*, B: *gonne*, omdat de 1ste pers. *an* had moeten zijn, schijnt mij nu eens een staaltje van voorbarige grammatische critiek. Vooreerst kan, ja zal hier, in een betrekkelijken bijzin, wel de conj. bedoeld zijn (zie Stoett, Synt. 348; Franck-Verdam op Maerlant's Stroph. Ged., blz. 225-6); en ten tweede zou *(j)onne* nog wel een analogievorm naar 't mv. ind. en den conj. kunnen zijn (zie Franck 160, 1; V. Helten 224), waarvan echter een zóó vroeg voorkomen wellicht betwijfeld kan worden. Voor 't overige zou een lezing *soude onnen* ons in staat stellen in **2567**, in plaats van het vrij onregelmatige *onder die sonne*, in overeenstemming met **533**, **741** te lezen *onder der sonnen*, met zuiver rijm *-en*: *-en* (zie boven, 92), en in zooverre welkom zijn; doch ik gevoel in deze omstandigheden hiertoe toch geen vrijheid.

2572 Ook hier zou ik liefst den enkelvoudigen imper. *nem* (AF, in rijm op *hem*), verwijderd zien, die schijnt te vloeken met het vlak voorafgaande hoofsche *heere coninc*, met *u* in **2573** F en B 2586 (*mijn heer* ... *wilt ontfaen*) en met 't doorloopende *ghi-uwen* in 't volgende **2582** vlgg., tot den koning alleen gericht (= L 1245: *audi*), doch te strooken met *di* in **2573** A (*ghi* en *u* in 't voorafgaande, **2561-70**, doen niets af, als zijnde tot koning e n k o n i n g i n gericht, dus inderdaad mv.). Verg. boven, op **1474**. Mag men uit R.'s mond tot zijn heer en koning, dien hij steeds vleit, iets anders verwachten dan 't hoofsche *ghi* en *u*? En zoo ja, moet men dit enkele *du-dijnen* dan opvatten als een „sacrale of rechtsformule" (Vor der Hake, Aanspreekv. 96, op gezag van De Vries)? Of mag men naast *ghi* ... *u* wel een i m p e r. sg. verwachten, zoodat *nem* niet noodwendig *di* in **2573** medebrengt (verg. op **2674**)? Ik weet niet beter dan in **2573** naar F: *u*, en in **2572** naar AF: *nem* te lezen.

2577 *maect mi heere* naar A en L 1243: *utsi Tocius hunc mundi constituisset herum* × F: *mach mi doen ere.*

2584 *oostende* naar A en B 2598: *oost* × F: *hoghestende.* Zie Teirlinck 88-110. Tot recht begrip van dit *oostende* is het niet overbodig op te merken dat de namen *Noordzee*, *Ooster-* en *Wes-*

terschelde, *Oostereind* en *Westergeest* (op Tessel), *Westland* en *Noordeinde* (in Den Haag), de stad *Oostende* (in het hedendaagsche West-Vlaanderen) enz. blijk schijnen te geven van een vanouds eenigszins afwijkende „oriëntatie", waarbij *noord* heette wat nu (*noord*)*west*, *oost* wat nu *noord*(*oost*) heet (1). Aldus gezien, kunnen zoowel *Oostende* als *Hulsterloo* „in 't oostende" van („Noord"- en „Zuid", d.i. hedendaagsch West- en Oost-) Vlaanderen gelegen heeten. Verg. ook op **2589** (2).

2585 *bosch* naar A, B 2599: *boosch* en L 1247: *silvam* × F: *berchstaet* (d.i. *berch* verschreven voor *bosch*) + *staet*, dittographie naar **2584**.

2588 A: *borne*, F: *tromp boem*, B 2602: *water*, L 1248: *puteus*. Aan de echtheid van *borne* kan, met het oog op ABL, op den naam dierzelfde plaats *Criekenpit* of *-putte*, op **2596** en A 2698, niet wel getwijfeld worden. De lezing van F: *boem* is te vergelijken met *bome* in **2596** F (F. 314) en te verklaren uit de onbekendheid van den Hollandschen afschrijver van F met de gelegenheid der plaats (zie boven, 138). Wat *tromp* in F betreft, heb ik (Nh. 38, 39 noot) gewezen op de plaatsnamen *Trompe* en *Trompbrugge*, bezuiden Hulst, dus niet zeer ver van *Hulsterloo* (zie ook Teirlinck 238-9). Doch al zou naast deze namen een *Trompborne* (bron van een *Trompe* geheeten, tevens door de *Trompbrugge* overbrugd water?) niet onmogelijk zijn, *een Trompborne*, geheeten *Criekenpit*, ware toch vreemd. Zoodat ik ten slotte — daar dit *tromp* toch kwalijk geheel uit de lucht gegrepen of gevallen kan zijn (3) — toch nog liever, een mij schriftelijk door Verdam medegedeelde (trouwens ook door F. 314 reeds geopperde) gissing volgende, lees: *cromme borne*, bochtige beek. Voor de uitbreiding der bet.: bron tot: beek zie verschillende aanhalingen in V. II 1382 en Ned. Wdb. III 572 (een paar plaatsen, waar *born* en *beek* als gelijkbeteekenend naast elkaar gebruikt worden), en verg. (*op die*) *fonteine* Lans. v. Den. 360, 385, 416, 585, 657; voor *crom* in toepassing op wateren, beken, rivieren enz. zie V. III 2124 (*cromme S*, een riviertje naar zijn bochten aldus genoemd), Ned. Wdb. VIII 317 (*Kromme Rijn*, — *Beek*, — (*N*)*ie*), verder *Kromme Mijdrecht* enz., en ook **501**, **629**. De lezing *tromp* voor *cromp* behoeft nauwelijks verklaring, de vorm *cromp* voor

---

(1) Zie b.v. ook Huygens, Cluysw. 567-77, en zijn Hofwijck 2220.
(2) Anders daarentegen *noortwaert* = *oost* in Antw. Liedb. XXI, str. 5.
(3) Immers aan eenig verband met *trompen*, bedriegen (zie V. VIII 707; V. Veerdeghem in Noord en Zuid XVI, 11; Colijn v. Rijssele, Spiegel d. Minnen, ed. Immink, Wlijst), valt toch niet te denken.

crom evenmin, vooral vóór een volgende *b*; men zou hier desnoods een koppeling *crompborne* kunnen aannemen, doch liever zie ik hierin een schrijffout. De gelijkenis met die nabijgelegen plaatsnamen ware dan bloot toeval, eigenlijk alleen het gevolg eener schrijffout.

2588 *Criekenpit*, **2605** *-putte*: zie over spelling en klinker boven, 114, over den naam en de gelegenheid Teirlinck 123-41.

2589 *Staet int suutwest* naar F × A: *Gaet s.*, wat stellig niet beter is; immers een waterloop daar ter plaatse zal toch wel naar de Schelde afloopen, d. i. noordwaarts (of, naar middeleeuwsche oriëntatie: noordoostwaarts), in geen geval „zuidwest(waarts)" (d. i. naar onze opvatting: zuidwaarts) „gaan"; verg. boven, op **2584**. Ook schijnt *niet verre danen* beter bij *staet* dan bij *gaet* te passen. Dat *staen* wel van een vlietende beek gebruikt wordt verzekert De Flou bij Teirlinck 136; verg. ook **2678**.

2591 naar A: *hu de waerheit yet* ∞ F: *der waerheden*; zie V. IV 1732, al schijnt de dat. *u* mij hier eenigszins verdacht.

2602 *elwaer* naar F en E (welks eerste fragment met **2598** invalt) × A: *daer waert.*

2604 *Coninc* naar EF × A: *Ende* (zie Td. 194, 225); waarna ik *coninc* in **2605** van EF (× A: 0), als dittographie, geschrapt heb. Of is een anaphorische herhaling (zie Td. 233) bedoeld? — *ghehidet* naar A: *ghehidelt*, EF: *gehidet* × B: *gehuut*; hoewel tot dusverre een ἅπαξ εἰρημένον, dient 't nu, door AEF, in 't rijm, gestaafd, wel behouden.

2605-6 in de volgorde van EF, B 2609-10 (*pit: dit*) × A. — *heet* naar E: *heed*, B 2609 *heet* × A: *heetet*, F: *hiet*; verg. **598**, **2585**, **2588**.

2607 *ghi ende mijn vrauwe* naar E, F: *gi ende u vr.* ∞ A en B 2611: *ende m. vr.*; verg. **1948-9**. — **2607-8** in de volgorde van AEB × F (omgekeerd).

2608 *Inne weet ooc* naar F: *En weet*, B 2612: *Ic en w. o.* × A: *Ne wetet o.*, E: *En wetti o.*; L 1264: *Non ita fidus erit aliquis etc.* verleent aan geen dezer beide wendingen de voorkeur.

2609 *sult laten sijn* naar A: *s. l. wesen* (verg. B 2613: *kyesen*?) ∞ E: *laet sin*, F: (*niemen*) *laet sijn*; verg. op **2536**?

2610 naar F en E (*noh bi beden no bi g.*) × *Verstaet mi wel, coninc, dor Gode*, dat toch eer een halve dittographie dan een opzettelijke anaphorische herhaling is (zie Td. 233) van **2606**; verg. ook **1990**.

2613 *seven*, met Ojb. 77 en NF. 12, naar L 1266: *septem* en B 2617: *twee* (*.vij.* als *.ij.* gelezen, verg. op **1608**), maar × AEF: 0. Ter rechtvaardiging dezer boudheid en van het getal 7 verwijs

ik, behalve naar de algemeenheid van dat heilig getal (verg. op **3158** en zie b. v. M. op 240), naar de zeker overoude (heidensche?) gewoonte om op gewijde plaatsen 7 boomen (meest eiken of berken?) te planten. Zoo wordt er in 't Leven van St. Amand gewag gemaakt van een plaats, „Daer noch die .vij. boomen staen, In lijcteekine,... Dat Sente Arnoud eerst sijn ruste nam" (II 3303-5), denkelijk 7 oude „heidensche" eiken (als b. v. de zoogenaamde „Wodanseiken" te Wolfhezen). Zoo staan er nabij Amersfoort op een heuvel — vanouds een galgeveld of -berg, wellicht vroeger ook een maalberg" : 't spookt daar! — de bekende, nog heden dusgenaamde „zeven boompjes" (ook als huisnaam aldaar en te Vianen genoemd in Gille Heringa, Aardrk. Handwdb. v. Nederland). En als plaatsnamen vindt men b. v. reeds in 't Oudsassisch *Sivoneken* in de Rijnprovincie, thans *Siebeneichen* (Bruins, Taal der Werdener Inkomstenregisters 108), voorts *Sevenoaks*, zuidwest van Londen, en eveneens *Zeveneeken*, noordoost van Gent (niet ver van Hijfte!). — Anderzijds wijs ik op Noorweegsche sagen over eeuwenoude berken, waaronder schatten, door draken bewaakt, begraven liggen (zie b.v. Honigh in Gids 1884 IV 298). Al blijft ook hier eene uitbreiding en nadere aanwijzing door LB mogelijk, zoo dunkt mij toch even waarschijnlijk dat een oud *.vij.* in AEF weggevallen, in B als *.ij.* gelezen, en alleen in L goed gelezen en vertaald is. — *jonghe* naar AEFB, wat ik dus niet durf verwijderen; al ontbreekt het in L, al voegt het woord weinig of niets aan 't beeld toe, en al verzwaart het 't vers bovenmate. Verg. op **2622**.

2617 onveranderd naar AEFB; in spijt van V.'s voorstel tot omzetting, maatshalve, in *Daer onder leghet t. s. b.* (Tschr. I 7).

2619 *mosses* naar E × AFB : *mos.* — *in* naar AEF × B : *aen.*

2622 *Daer suldi* naar A × EFB : *Ghi sult daer*; ik zie in den tweemaal herhaalden gelijkluidenden aanhef (**2618**, **2620**, **2622**) geen dittographie, maar opzet (zie Td. 234). Naar EFB zou **2622** daarentegen „allitereeren" met **2613** (AFE), dat echter reeds te ver af ligt; of moet ook daar naar B gelezen: *Daer suldi v.*?

2623 *coninc* naar A en L 1271 : *regia* × AF : *keiser* (B 2627 : 0); verg. **2249**, NF. 28 en Tschr. XXX 78-80.

2627 *Ai* naar AF × E, B 2633 : *He(e)r*, ook omdat **2629** *Ay* in A allicht juist hiernaar misschreven is; zie over 't gebruik van *coninc* zonder voorafgaand *he(e)r(e)* Td. 194.

2629 *Ghepeinsen* vóór aan dezen regel naar F en E (*Pensen*) × A : *Ay* (en *peinsen* in den vorigen regel), B 2635: *Dencken.* Zoo wordt **2628** ontlast en **2629** niet overladen.

2635 *sijn mede an onse* naar A : *zijn m. in die* ∞ E : *si an onse*, F : *sijn a. o.*, B 2639 : *mede aen onse.*

2637 *uwen* naar EF en L 1276: *tuas* × A en B 2641: *den.*
2644 *dat ghi hier* naar A × EF: *die(n) gi d(ar)*, B 2648: *dat gi ons.*

2646 *Dese tale* naar EF en L 1284: *regia verba* × A en B 2650: *Dit.*

2647 *verbalch hem* naar AE en F (*hem* ontbr.) × B 2651: *vensde hem.* LW.'s lezing (IV 70): *hi veinsde hem verbolghen*, naar L 1285: *velut offensus*, schijnt mij onnoodig en overlaadt — gelijk meer andere lezingen van H. en LW. — het vers. Zit in *ver-* niet eenigszins het gemaakte, opgeschroefde: hij maakte zich boos?

2649-50 *Meie: Leie* naar A, L 1286: *Colonia Mayo* en B 2653-4 *valeye: leye* × F: *mere: lere.*

2651 *flume* naar A en B 2655 (*flvuie?*) × F: 0 (E ontbr.); verg. Lev. ons Heren 933 en Schröder achter in Kraus, Veldeke u. die mhd. Dichterspr. 181 flg.

2652 *als* naar F × E: *soe*, A: *dat.* — *tooghen* naar AF en B × E: *tonen*; zie boven, 136.

2654 *comt* naar A, B 2658 en L 1291: *veni* × F: *gaet.*

2656 *alle daer waert* naar E: *all.* ∞ F: *darwart*, B 2660: *al derwaert* (L 1293: *respiciunt*) × A: *dese vaert*; verg. **2040.**

2657-9 Zie Ojb. 77, H. in Tschr. V 260, LW. IV 70, F. 314. L 1292-3: *Mirantur quid velit istud Que prope sunt stantes respiciuntque fere* schijnt wel haast samen te smelten wat in A(F) 2649 en 2651 gezegd is: *Hem* (*allen*) *wonderde* (bis) en *wat daer ware* naast *wat die coninc woude*; heeft Balduinus hier misverstaan of heeft hij de oorspronkelijke lezing bewaard? — De overeenkomst in den aanhef tusschen **2657** en **2659**, die, op zich zelf beschouwd, voorheen aanstoot gaf en argwaan wekte, mag nu, door AEF en door tal van analogieën gestaafd, niet langer als een dittographie beschouwd, maar moet veeleer als een opzettelijke, anaphorische herhaling erkend worden (zie Td. 234); *hem* in **2659** zal dan wel degelijk op *Cuwaert*, niet op *die diere* terugslaan. Dat in L 1292-3 en B 2660-1 van een verwonderen van Cuwaert geen sprake is moet dus beschouwd worden als een der talrijke gevallen, waar LB gezamenlijk de herhalingen van Aernout of Willem vereenvoudigd hebben. Een regel, als Ojb. 78 voorgesteld: *Die daer bi den coninc waren* (= L 1293: *que prope sunt stantes*), zou bovendien een rijm *-e: -en* veroorzaken. Ik lees dus **2657** en **2659**, onveranderd, naar AEF. Wat **2658** betreft, naar L 1294 (*Ad regem properat trepidatque timore C.*) zou men ook hier iets meer kunnen verwachten; doch alleen daarnaar veel toe te voegen aan hetgeen AEF behelzen ware toch zeker ongewettigd. Ik volsta hier dus met te lezen: *ghinc bevende ende in vare*, naar F en E (*g. beuen* ...) × A: *die ghinc met*; zelfs *van* iplv. *ende in* te lezen is niet noodig.

2660-1 naar AE (en F). Uit L 1295-6 (*Dicque, C., quid est Cur trepidas? An frigus habes?*), vergeleken eenerzijds met F (*wat, C., hebdi c.?* en **2661** als AE), anderzijds met B 2662-3 (*K. h. c.? Hoe beefdi so? hebt genen vaer*) af te leiden dat er oorspronkelijk iets anders of meer gestaan heeft, acht ik ongerechtvaardigd; *wat* in F 2613 is een kennelijke dittographie naar 2612.

2663 *manic* met St(einmeyer) in AfdA. XV 215, naar EF, B 2665 × A: *maent hi* en L 1299: *movet* (Knorr: *monet*). Voor de laatste lezing, met den 3[den] persoon, pleit, behalve *hem selven* **2665**, ook dat eigenlijk alleen de koning, niet R., kan „manen"; voor de lezing met den eersten persoon, behalve de overeenstemming van EFB en *ghi mi manet* in C.'s antwoord **2671**, ook dit, dat niet de koning, maar alleen R. — al dan niet daartoe gerechtigd — hem inderdaad maant of gemaand heeft, geheel in overeenstemming met den gaandeweg stijgenden toon van waardig, deftig en statig zelfbesef, door R. na zijn vrijspraak aangenomen (zie Td. 214). Aan de lezing van A is bovendien hier, met het oog op het overslaan der acht volgende verzen, weinig waarde te hechten. Ik volg derhalve ten slotte EFB, in de onderstelling dat de toepassing van *hem selven* **2665** op den koning, na **2662** en na 't gewag der koningin, voldoende duidelijk mag worden geacht.

2664-71 Hadden reeds J. en M., naar B 2666-71 en L 1298-1301, vier regels ingelascht, uit EF is sedert gebleken dat in A een „glop" is van niet minder dan acht verzen (in E ten deele voor de eerste, ten deele voor de tweede helft, en pas in F in hun geheel aan ons teruggegeven); welk glop ontstaan is door de aan het begin en het einde er van op elkaar „respondeerende" (1), gelijke rijmen *trauwen : vrauwen*. Deze verzen hebben ons o. a. eindelijk den reeds door Martin naar E gezochten (NF. 28) — eigenlijk in **2538** reeds gevonden, maar niet als zoodanig erkenden — eigennaam der koningin *Gente* gebracht; verg. op **2538**, Td. 215, 220, en verder het uit de taal der latere middeleeuwen, der 16[de] en 17[de] eeuw welbekende bnw. *gent, jent, ient* (zie V. II 1451; III 1043). Deze dankbaar aanvaarde onthullingen van (E en) F stellen ons in staat de oorspronkelijke lezing dezer acht verzen zonder moeite met zekerheid te herstellen, en ontslaan ons tevens van de bespreking der gissingen van J., M. (NF. 28-9) en LW. IV 71-5. Verg. nog **2880**.

2669-70 Al schijnt *reticebo* van L 1300 te pleiten voor eene aanvulling van ... *igen* van E tot *verswighen*, als door M. (NF. 29) is voorgesteld, dit is toch geen genoegzame grond tot verwerping van *lieghen* van F, dat evengoed in E bedoeld kan zijn

(1) Vergelijk boven op **2018-25**.

(*i* geeft in dit Brabantsche hs. zeer vaak wmnl. *ie* weer: zie boven, 63, NF. 10), ook door B 2669: *loghe* ondersteld wordt en zeer wel aan L 1301: *Quin monitus dicam vera* kan beantwoorden (1). Het best zijn de lezingen van E en F misschien nog te vereenigen in een lezing: *Soudic lieghen.* De overeenkomst tusschen B 2667: *van des ic vrage* met L 1299: *de querendis* is dan een (al dan niet toevallig) gemeenschappelijke afwijking, tenzij men aanneemt dat L door den omwerker van R. II gebruikt is (zie boven, 33), of wel *de querendis* geheel anders opvat, als: over de te zoeken zaken (t.w. den schat). Al te best klopt dit *de querendis* ook niet met **2670**: *Al waert van eenegher moort* (naar F × E: *ere*, verg. op **2169**); wellicht hapert hier nog iets. Maar wij mogen reeds blij zijn dit glop aldus aangevuld te zien.

2671 naar F, waarmede E ook in de eerste helft van den regel wel overeengestemd zal hebben; immers naar **2670** te oordeelen, waar alleen *al waert* (of *wart*: zie NF. 10) ontbreekt, zullen ook in **2671** niet heel veel meer dan 7 letters weggesneden zijn, dus eer (*Want ghi mi m)anet* dan (*Want ghi hebt mi ghem)anet*, als in B 2670. Verg. overigens **2189**. De woordelijke, plechtige herhaling van **2663** in **2671**, als ware het een rechtsformule, is zonder twijfel bedoeld; zie de Gentsche dingtaal van c. 1300, in Belg. Mus. I 44 afgedrukt, alwaar ook deze formule telkens terugkeert: *bi der trauwen, die ghi minen here sculdich sijt, mane ic u* enz. Verg. ook **3126** en ofr. *foi que je doi* etc. (ook in Ren. herhaaldelijk voorkomende).

2674 *sech* naar EF × A en B **2674**: *secht*; overeenkomstig *weetstu* **2675**, zij 't ook in strijd met *ghi* ... *u* in **2660-5**; zie boven, 126, 308 en Vor der Hake t. l. a. p. De vorm *sec* voor *sech* schijnt hier niet thuis te hooren (zie Tschr. XI 31, XII 300).

2678 *staet het* naar F *statet*, B 2678: *het staet* × A: *staet hi.*

2679 *die* naar AF × E: *ere*, dat hier m. i. niet bepaald, stellig genoeg is; C. wil zijn topographische kennis luchten: „daar bij die bekende....”

2686 A: *Reynout de ries*, E: ... *munt die sies*, F: *Symon die sies*, B **2686**: *Symonet die rike vriess*, L 1311: *Tibundus catulus*; welke oorspronkelijke naamsvorm valt hieruit te reconstrueeren? Uit een oorspronkelijk *Tybout* zouden wellicht de lezingen van FB, van L en ook van AB niet moeilijk graphisch te verklaren zijn, en bij Merula, Wildern. II 49 vind ik onder de gebruikelijke Fransche jachthondennamen ook *Tibault*; in den Ofr. Renart komt *Ti(e)baut* echter alleen voor als naam van een dorper of

(1) Eigenlijk zou men als origineel dezer woorden veeleer verwachten: *Inne sal die waerheit bringhen voort* of iets dergelijks (verg. **2205-6**).

burger (I 1978, 1997, VI 1459), niet van een hond (terwijl br. V anders een lange reeks hondennamen geeft (1). F. 314 denkt aan een oorspronkelijk *Sìmont*, d. i. < *Sigimund*? Inderdaad bestaan in 't Nhd. namen als *Simond*, *Seimund* (2), en in 't Mnl. (Fri.?) als *Sivaert* < *Sigifrid*, *Sibrecht* < *Sigiberht*, *Sibrand* < *Sigibrand* (maar *Segher* < *Sigihari*); doch zonder eenigen anderen steun dien naam hier in dezen ongewonen vorm (iplv. *Seghemont*?) te reconstrueeren acht ik toch wel heel boud (3). – *sies* naar EF en L : *catulus* × A : *ries*, B : *rike vriess*; zie V. VII 1094 en Tschr. IX 241, XIX 244. Dat hiermede — gelijk F. 314, o. a. op grond van L 1312 : *hominum consorcia fugit* (dat in 't Mnl. geen aequivalent heeft) vermoedt — een mensch, met den bijnaam *die sies*, bedoeld zou zijn kan ik kwalijk gelooven. Veeleer meen ik inderdaad dat Aernout hier zóó ver — te ver — gaat in zijn anthromorphische voorstelling der dieren, dat hij honden als valsche munters voorstelt; evenals een paar verzen later sprake is van een „gheselscap" en een (zoölogisch zeer onwaarschijnlijk) samen schoolgaan van haas en hond! Zie Td. 212, Logeman in Tschr. IV 185, Nh. 39, BH. 87, Teirlinck 247-54 (en ook 101, over den naam *Simon* van zeker land bij Kieldrecht, dus bij Hulsterloo: toch wel een louter toevallige gelijkenis).

2688 *scoone* naar F × AB : 0.

2689 *alle* naar B × AF : 0; maatshalve; zie M., blz. 427.

2692 *ghequit heeft* naar EF, B 2692 × A : *ghequijtte*. — *past* naar AF × EB : *last*; zie V. VI 187 en in Tschr. XIX 137, alsmede de (trouwens weinig ter zake of ter plaatse afdoende) mededeelingen van LW. IV 75-7.

2694 *ghesellle* naar AB × F : *gespele*, dat anders op zich zelf hier ook niet onmogelijk ware; verg. boven, op **2366**.

2696 *tooghen* naar A(E) × F : *orconden* (verg. **2652-3**). – *voor dese dier* naar E × F : *vor dit dier*, A : *vore desen dier*, B 2696 : *voor desen dieren fier*.

2697 *met scoonen rimen* naar E : ... *me* ∞ A : *met huwen sconen rijmen* × F : *met sconen worden*, L 1318 : *per richmica ... verba*, B 2698 : *in sconen rymen*; verg. **226**. Met F. 314 *tughen*

(1) Met *Tibundus catulus* kan misschien — als Schulze XVII te recht opmerkt — een „anklang" aan *Tibertus catus* bedoeld zijn. Aan een „welpekijn" van R.'s eigen geslacht (verg. L 1580: *catulos*) kan Balduinus hier toch kwalijk gedacht hebben.

(2) Verg. ook, behalve den geslachtsnaam *Symonds*, een uit een Zeeuwschen plaatsnaam als *Sinoutskerke* (NGN. I 13) blijkenden persoonsnaam *Sinout*?

(3) *Simonet* uit Hor. Belg. XI 216 kan hier toch niets baten; evenmin vergelijking met R. II 4544, 7689.

iplv. *tooghen* te lezen acht ik ongewettigd; zou men in 't Vlaamsch dan ook niet *ghetughen* moeten verwachten?

2705 *sake* naar AE × F: *dinc*; zie Td. 191, 187.

2710 *dede* naar AP × EF, B 2710: *seide*; verg. **1732**; na *seide* schijnt *dat ic u mestrouwede iet*, zoo al niet onmogelijk, toch in R. I ongebruikelijk.

2712 *siet* naar AEF × B 2712: *besiet* (zie boven, 133).

2713 *Den raet* naar AEB × F: *Ende doet*, al schijnt dit laatste met een beroep op **3174** ook zeer wel te verdedigen (zie Td. 188).

2714 *baerke* naar EB en L 1326: *alnum* × A: *burne*, F: *putte* (dittographie naar het begin van denzelfden regel. Verg. boven, op **2588**.

2727 *niet,* ofschoon in AFB na, in E vóór *die provende* staande, heb ik, als niet onmisbaar, maatshalve geschrapt: het vers wordt daardoor toch al te zwaar belast; verg. Franck vóór Alex. XCII.

2728 *mede* naar F en E: *met* × A: *bi,* B: *op*; verg. **2688** en LW IV 77-8; zie bij V. I 654 ook meest: *mede,* terwijl *op* welhaast Holl. schijnt.

2729 *Hi ne* naar F (door D. ten onrechte in *Hi* veranderd) en L 1335: *Quin* × AEB: *Hi*; zie reeds Ojb. 79.

2730 *altoos* naar B 2729 en L 1335: *semper* × AFE: 0; zie Td. 186 en boven, 297, 298.

2731 *crankede* naar EF en B 2731: *wart cranck* en L 1336: *debilitari* × A: *carmede* (dittographie naar **2729**); zie reeds J. en Ojb. 79. Voor *traech*, mager (= L: *macerari*) verg. *vertraghen* Sp. d. Sond. I 11604.

2734 *ontran* naar AB × E: *utran*, F: *ouer ran*; zie V. V 1197. Men verwacht, ook naar L 1338, eer den conj. *ontronne*; maar *dat* kan ook en zal hier (niet: opdat, maar): zoodat beteekenen.

2737 *willic* naar AFB en L 1341: *transire*... *capto* × E: *varic*; dit tweede *willic* (na **2736**) zal hier geen dittographie zijn (als LW. IV 79 meent), maar bewuste, rhetorische herhaling (zie Td. 233).

2738 *Danen* naar A, B: *van daen* en L 1342: *ab hinc* × EF: *so ne keric* (E: *come ic*) *dan.*

2739 *soo vele* naar AFB × E: *so vele guds*; verg. dezelfde welbekende Mnl. uitdrukking *so vele doen dat* (= ofr. *tant faire que*), bewerken, maken dat —, **2937** (= *doen dat* **2005**, **2858**). — Met **2740** breekt het eerste fragment E af.

2744 staat aldus, ongewoon kort, in AF te lezen, terwijl L 1344 geen bepaalde aanleiding geeft om eenige uitlating te onderstellen; natuurlijk blijft een beklemming: *Sóuddi héere cóninc* mogelijk.

2751 *ghedaen te banne* (dit laatste woord aldus reeds bij GW.)

naar F × A: *te bannen*; evenzoo **2754**, waar ook B 2746: *te ban* heeft. Al is *te bannen* ook op een enkele andere plaats gevonden en misschien te verdedigen (zie V. VIII 124), zoo is de dat. *te banne* (*sijn*, — *doen*) hier toch stellig bedoeld, ook blijkens het dan zuivere rijm *-e*: *-e* (zie V. I 549). Voorts dit vers als eerste regel van 't rijmpaar, naar F × A, waar de volgorde omgekeerd is.

2753 *Na dat* naar A × F: *sint* (zie Td. 190 en 183).

2760 *daer* naar F en L 1354: *quo* × A: *dat*; zie reeds Ojb. 79.

2763 In plaats van dezen in AF gelijkluidenden, maar weinig beduidenden regel heeft L 1357 A: *Donec et absolvar non rediturus*, dat opmerkelijke, zij 't ook slechts gedeeltelijke overeenkomst vertoont met B 2754-5. Doch voordat men aanneemt dat B en L hier samen oorspronkelijker zijn of wel dat B aan L ontleend heeft, merke men op dat L 1357 eene (wellicht, evenals in 't Mnl., opzettelijke) herhaling is van L 1342 (< **2738** vlgg.) en later 1382 (< **2808**) nogmaals terugkeert, doch h i e r, althans naar AF te oordeelen, aan geen Mnl. voorbeeld s c h ij n t te beantwoorden. De Latijnsche regel zou dus hier (1357) wel een herhaling kunnen zijn, in den trant van L 674 = 730 of 678 = 694, d.i. zonder Mnl. voorbeeld. Met dat al blijft de gedeeltelijke overeenkomst met B opmerkelijk. Evenzoo het gemeenschappelijk ontbreken in LB van **2767-8**, welke regels ik echter, naar AF, behoud (over *alse* zie boven, op **2389**).

2765 *goeden* naar AB × F: *groten*; L 1358: *Te gravat ardua causa* zou eer aan *swaren* doen denken (verg. op **225-6**), maar verg. L 861 (< **1839**), 1067 (< **2245**).

2771 *stage* naar A en P (*staedse*) × F: *sitten hoge*, B 2761: *rootze*. Wel komt L 1360: *scandit ad ardua s e d i s* oogenschijnlijk beter met F overeen; doch nog afgezien van de zonderlinge uitdrukking *s t a e n up een s i t t e n*, schijnt het Fransch-hoofsche woord mij hier voor den Vlaamschen dichter eigenaardiger. Den Hollandschen afschrijvers van F en B was dit vreemde woord, in deze bet., dus nog onbekend (maar in P bleef het behouden); zie boven, 137 en V. VII 1900-1.

2773 *sat* naar AF × L 1361: *stat*, en zeker bevreemdend, vlak vóór **2772**: *te stane*. Doch *ten ghedinghe sitten* zal een vaste term zijn (evenals thans een rechter *zit*, maar een beschuldigde *terecht staat*, een predikant *staat*, een officier *ligt* enz.), waarbij nauwelijks meer aan de eigenlijke beteekenis en dus ook niet aan de tegenstelling met *staan* gedacht wordt; zie V. VII 1173, II 1062-3 (*te rechte s t a e n*, van den r e c h t e r gezegd, zal wel zeldzaam zijn; zie een voorbeeld V. II 872 en verder VII 1867). Heeft temet de rechter, de schout, bij de beraadslaging gezeten, maar de uitspraak van het vonnis staande voorgelezen? L 1360-1 heeft trouwens even-

eens: *ardua* s e d i s, *in qua solus* s t a t. — *ten ghedinghe* naar F × A: *te dinghe*; welk laatste bij V. II 200 de eenige bewijsplaats is voor *dinc* in deze oude oorspronkelijke bet., die mij alleen hierdoor kwalijk voldoende gestaafd lijkt. Op 't gevaar af een overblijfsel uit Oudgermaanschen tijd te „verdonkeremanen", voeg ik hier *ghe-* vóór en schrap dan, maatshalve, *in sijn hof*, eveneens naar F × A. Verg. overigens *ghedinghe* **308**, **471**, **523**.

2775 *in dat gras* naar A, B 2763 × F: *op d. gr.*; verg. daarentegen **2904**.

2777-82 Zie Ojb. 80-1 (ten deele door F bevestigd), H. 146 en in Tschr. V 261. Na **2778** ontbreekt in A de rijmregel, die door J., ex mera conjectura, naar A 2768, 2938, is aangevuld: *Ende sprac met enen bliden sinne*, door WM. naar B 2766 (en in overeenstemming met **2950-1**): *Die hi te rechte wel mochte minnen*, terwijl thans F leest: *Nu hort hoe hier sal beghinnen Die coninc spreken coninclike.* Daarentegen blijken in F, evenals in B en in L, te ontbreken A 2763-6: *Bidt voer mi, edele vrauwe, Dat ic hu met lieue weder scauwe. Soe sprac: die heere, daert al aen staet, Doe hu van zonden vul aflaet.* Men mag den inhoud dezer 4 regels stellig niet kortweg, met H., „leuterpraat" noemen; nog afgezien daarvan, dat zulke „praat" in R.'s mond hier wellicht niet zoo geheel en al misplaatst zou zijn! Zij strooken integendeel volkomen met R.'s huichelende schijnvroomheid, die in B, aan 't slot, sterk op den voorgrond treedt; zie **2866** vlgg., **2920** vlgg., **3018** vlgg., **3067** vlgg. en Td. 214, 220. Ook Ren. 1443-6 komen er althans wel zóóveel mede overeen, dat zij — in spijt van H. XXVIII en 146, die de verzen onecht verklaart en uitwerpt — een grond tot echtverklaring dezer vier Mnl. verzen zouden kunnen opleveren. En wanneer men hierin bovendien nog een toespeling ziet op die gansch andere, meer vleeschelijke „minne" van R. voor de koningin, waarop ook **1470** schijnt te zinspelen, zou deze plaats nog een nieuwe „pointe" krijgen. Indien ik dan ten slotte, voor deze enkele maal, toch met H. een „athetese" aanvaard en bewerkstellig, doe ik dit noode, omdat ik dezen trek van tartuferie als zoodanig waardeer en dus ongaarne mis; maar toch met overtuiging. Vooreerst omdat de regels alleen in A staan (× FBL, verg. op **196**) (1). Ten tweede omdat de omwerker van R. II, zelf tuk op dergelijke satire, deze regels stellig niet weggelaten zou hebben (zie Ojb. 81 en 123); gelijk hij in dien geest B 2766 zal hebben gewijzigd uit **2778**. Ook schijnt de uitdr. *m e t lieve*

(1) Ten gunste van een ondersteld uitvallen kan men natuurlijk aanvoeren de gelijkheid der rijmen op *-inne* A 2761 : 2 en 2767 : 8 (en 2773 : 4); verg. b. v. boven, op **2664-71**. Maar het is toch zeer hachelijk dit overslaan voor d r i e verschillende hss. aan te nemen.

— schoon 't znw. *lieve* ook elders in R. I B voorkomt (**2139**, **3363**) — kwalijk zóó oud (zie de andere plaatsen, bij V. IV 536 aangehaald). Ik acht de vier verzen dus geïnterpoleerd, hetzij ter nadere verklaring van **2786-7** (die nu, bij onechtverklaring der 4 verzen, moeten terugslaan op de veel vroegere voorbede der koningin, **2510**, **2528**), hetzij — als F. 315 gist — omdat R., naar 's afschrijvers meening, niet zoo stom naast de koningin mocht blijven staan. Toch kan dit laatste, naar F.'s eveneens juiste opmerking, door den dichter juist wel bedoeld zijn, als tegenstelling met Isingrijn's op- en indringerig, onhebbelijk optreden (**2840** vlgg.).

Maar hoe nu de volgende verzen, **2778** vlgg., te lezen? L 1366-9: *sicque profatur Rex: „Audite fere vulgus et ingenue, Magni cum parvis primates atque tribuni, Que vobis mando que volo percipite* komen beter overeen met F 2730-4 en B 2766-70 dan met A 2767-70. Voor **2778** hebben wij nu de keus tusschen F: *Nu hoort hoe hier sal beghinnen Die coninc spreken coninclike,* B: *Die hi te recht wel mochte mynnen. Doe sprac die coninc sonder gelijck* (de laatste regel stellig bedorven) en A: (*Die coninc entie caninghinne*) *Ghinghen met eenen bliden sinne Voer haer diere, aerme ende rike.* Het laatste is, gelijk F. 315 te recht opmerkt, vrij ongerijmd: de koning is juist op zijn „stage" gaan staan om een aanspraak tot zijn volk te houden, en zal daarvan niet aftreden om met de koningin (en R. naast haar) vóór dat volk te treden: zij staan reeds „voor haer diere". Ceteris paribus, komt aan B in 't algemeen minder gezag toe dan aan F, dien ik derhalve volg; ook voor **2779**, met *coninclike* incluis (verg. **357**: evenals hier een plechtige afkondiging des konings; vandaar ook hier in L: *p r o f a t u r*?) × A: *vriendelike*, al erken ik dat *coninc* ... *coninclike* in onze ooren ook niet zeer fraai is. In den aanhef van 's konings troonrede zou men, naar B 2768 (= L 1367: *Audite*) te oordeelen, eveneens *Hoort* verwachten, dat in F twee regels hooger (**2778**), in 's dichters verhaal, staat (zie Td. 194). Ik waag het er op zoowel het een als het ander in den tekst op te nemen. Verder ziet in **2780** *mine* van F er uit als een (proleptische) dittographie van **2782**, terwijl daarentegen *alle* gestaafd wordt door FB, *diere* ook door AF en L: *fere*; welke beide woorden ik dus maar behouden heb, hoewel deze verbinding *alle diere*, overigens zeer gewoon (zie Td. 180), hier, in den vocat., zonderling schijnt.

2782 *ghenoote* naar F: *genoet* ∝ BP: *huusgenote*, al zou ook dit laatste woord misschien hier niet ongepast zijn; verg. **2255** en op **462**, **1323**, **2073** en zie V. II 1446, III 757.

2785 *van allen evelen sinne* naar F × A: *met al zinen sinnen*,

een onbeduidende uitdrukking, die bovendien een rijm *-en : -e* veroorzaken zou.

2790-1 naar A, B 2780-1 en L 1371 : *Cum vita membra libera cuncta dedi* × F : *Ende ic hem vergeue vri Beide vor lieue ende vor lede*, wat geen zin en bovendien een rijm *é : ē* geeft.

2801 *dinghen* naar A en L 1372 : *causis* × F : *dinge*, B 2789 : *wege.*

2803 *hem beteren, ic segghe* naar A, B 2791 × F : *wilt b., hi secht.*

2807 naar F × A : *Ende van R. danen w.* : twee insluipsels uit **2806** en **2808**.

2808 naar F, verg. **2738** : het door R. gezegde wordt hier door den koning met vromen eerbied nagenoeg woordelijk herhaald (zie op **2018-25**) ! Het, in F tot vijfmaal toe, herhaalde (*hi*) *wille* (*hi*) is zeker ook wel opzettelijk en oorspronkelijk ; in A zal *Ende danen* uit **2808** naar **2807** verdwaald (en hier bovendien ten deele herhaald) zijn, en *commen* hier de plaats van *wille* hebben ingenomen.

2812 A : *danen dat* ... *Ende*, F : *tes* ... *Dar*, B 2800 : *daer*, L 1389 : *quo.* Mijn voorstel (Ojb. 81) om, naar L en B, te lezen : *tes* (of (*soo langhe*) *dat*, in den zin van : totdat of : zoodat; verg. **515**, **3164** A, **3346** en zie Stoett 315, 326) is volkomen bevestigd door F : *tes.* Doch Verdam heeft intusschen (Tschr. XIX 149) de lezing van A op indernaad vernuftige wijze verdedigd en verklaard : T., de raaf, de galgvogel, was met de drie „ghesellen" (zie **1955** vlgg.) R. vooruitgegaan naar 't galgeveld, doch is nu, ongeduldig geworden, naar de plaats, waar R. met den koning en de andere dieren achtergebleven was, teruggevlogen om te zien waar de arme zondaar, zijn toekomstige prooi, zoo lang vertoefde; van daar vliegt hij nu (weer terug) „danen (dat) hi es comen" (verg. b.v. Ferg. 507), d. i. naar de door de drie gezellen inmiddels opgerichte galg. Hoewel niet geheel zeker of deze (zeer geestige, doch alleen op A steunende en door FBL weersproken) opvatting inderdaad door den dichter bedoeld en door zijne middeleeuwsche hoorders ook aldus begrepen zal zijn en hier dus geen „inlegkunde" in 't spel is, heb ik ze ten slotte toch, en daarmede de lezing van A, aanvaard; o.a. omdat de echtheid van 't gebruik van *tes* in B inmiddels voor 't minst twijfelachtig geworden is (zie Td. 184 en 191). *Dat* na *danen* heb ik geschrapt, als een weliswaar niet ongehoord, maar toch waarschijnlijk jonger toevoegsel (zie Stoett 326, Opm. I en II). En in **2813** lees ik toch, naar FB (en L) : *Daer* × A : *Ende* ; verg. **981**, **1559** en op **3164**.

2814 *tellen* naar A × F : *vertellen* ; verg. **1782**, **2302**.

2821 naar A (en F), ondanks H.'s bezwaren (147), die toch zeker geen schrappen dezer regels wettigen : mnl. (en mhd.) *be-*

ghinnen = nnl. *gaan* (of nog zwakker) is toch welbekend (verg. aanstonds **2824**). En bovendien wordt de verwachting van een lange rede afgesneden door *met corten woorden* van A; verg. **1492**, **1993** (waar het trouwens welhaast als een soort van „looper" of stoplap gebruikt schijnt: zie ald.). Ik zie dus ook geen reden om *met c. w.* hier te verruilen voor *alsi dat horden* van F, dat misschien, naar F.'s gissing (315), dient om het lettergreeprijm *antwoorden* : *woorden* te verbeteren. — *Te* heb ik, hoewel in AF staande, uitgeworpen, als zijnde bij V. I 427 na *antwoorden* onbekend en waarschijnlijk een dittographie, vrucht van een soort van „schriftelijk stotteren".

2828 *wart* naar F (en B 2814: *was*) × A: *bleef* (allicht proleptische dittographie naar **2829**).

2829 *bleef sittende* naar AF; = nnl. *bleef zitten*, of = mnl. *wart sittende*, ging zitten (zie **2837** A)? L 1397: *scandit ibique sedet* kan de vertaling van **2829**, maar ook van **2837** zijn, beslist dus niets.

2834 *scure* naar A × F, B 2818: *huus*, ook maatshalve; verg. **1121**, **1945** (*huus*), maar **1155** (*scure*).

2837 A: *ghinc sitten*; voor den indic. in een dergelijken bijzin met *dan* = *maar* (verg. mnl. *sonder*, hd. *sondern*, eng. *but*) zie **1384**, **2981** en Stoett 300. Doch F: *saet* vertoont den (geapocopeerden) conj., die ook mogelijk is; ik verstout mij te gissen dat de oorspronkelijke lezing is geweest *ghesate*, de ingressief-perfectieve vorm (= *ging zitten*), in F door den duratieven (verg. trouwens ook **963**), in A door de omschrijving vervangen.

2838 *Gode vele* naar F, B 2821 (alleen: *Gode*) × A: *vele ende arde*; zie Td. 192.

2841 *voor de coninghinne* naar AF × L 1403: *Coram rege*, B 2824-5: *voor den coninc* ... *ende* ... *voor die coninghinne*; heeft B hier AF en L willen vereenigen (zie boven, 31)? Ik zie in allen gevalle reden noch kans om AF naar L of B te verbeteren: L.'s onbeschoft opdringen juist voor de koningin — in tegenstelling met R.'s bescheiden zwijgen: zie op **2777** — wordt hem door haren hoofschen gemaal Nobel zeer euvel geduid. — L 1402: *prosilit* doet eer aan *ghesprongh en* dan aan *ghedronghen* (AF; B 2825: *dranck*) denken (verg. L 58: *prosilit* < **107**: *spranc*, L 960: *prosilientes* < **2027**: *liepen* of *springhende*?). Maar zonder noodzaak wil ik toch niet aldus, tegen AFB, lezen; evenmin in **2842**: *spranc* × AFB: *sprac* (zie L 1403: *loquens*; verg. ook **3385**, **3395**, **3416**).

2849 *meerren lachter* naar F: *meerren laster* ∞ A: *meer lachters* × B 2833: *meer pinen*.

2853 *derre* naar B 2835: *in al der* × AF: *eere*; verg. boven, 102.

2857 kan zoowel bij **2856**, met voorafgaand *hi*, als bij **2858**,

met hervattend *hi*, behooren; ook wellicht bij beide, ἀπὸ κοινοῦ (zie Td. 230—1). Doch AF hebben bij **2857** een rubriek, waarvan ik niet buiten noodzaak afwijk (zie boven, 146 vlgg.); verg. ook B 2839.

2863 *vier vaste* naar B 2845 en **2869**, **2888** (hierop terugslaande) × A: *iiij versche*, F: *iiij*, L: 0. Zou *versche* hier moeten beteekenen: versch (van I.'s en H.'s voeten) gesneden?

2864 *hier toe* naar F: *hier* ∞ B 2846: *dair toe* × A: 0; en dan in **2865**: *Hoe* ... *sal* naar AF × B: *Om* ... *te.*

2870 Naar F: *Woudier mi twee lenen doen*, B 2852: *Woud hi my twee dair off doen* × A: *Helpt mi dat icse an mach doen*; zie reeds Ojb. 82-3, grootendeels bevestigd door F. Naar L 1420-1 (*soleas fac anteriores Aptas nempe michi* (= A **2877**) *det lupus ipse duas*) neem ik aan dat met *-i* in *woudier* van F: *ghi*, d.i. de koningin Gente, bedoeld is, niet, als in B: *hi*, d.i. Isingrijn. In B kan met *doen* bedoeld zijn: geven (zie V. II 247), of ook: leenen (als in 't Mnd. en Mnd.: zie F. 316). Ik volg dus geheel F; iplv. *leenen*, naar L (*dat*) en **2877**, ook hier te lezen: *gheven* schijnt onnoodig en dus ongewettigd. De geheel van FBL afwijkende lezing van A blijkt ook hierom onjuist, omdat I. niet *se*, alle vier, maar twee „schoenen" geeft (*anteriores*, met herinnering aan Bruun's *voordere voete* **675** enz.?), terwijl Hersint, volgens L, de *posteriores*, „achterhielen" — toch zonder eenige toespeling op **1649** vlgg. enz.? — moet leveren. Dat dit laatste een uitbreiding alleen van L zou zijn wordt door de overeenstemming van F en B onwaarschijnlijk. Zie daarentegen BH. XXII en 73: m.i. spitsvondig. Verg. op **2878**, en wellicht ook Ysengr. III 957: *anteriora suralia.*

2871 *name* naar B 2853: *naem* (en F: *wane*, verschreven?) × A: *neme.*

2872 *elcs goets* naar B 2854 in te lasschen × AF: 0 is verleidelijk, maar schijnt toch, ook maatshalve, onnoodig (verg. b.v. **2893**, **3041**, **3117**, **3422**).

2873 *sinen ghebede* naar F, B 2855 × A: *sine ghebeden*, dat een rijm *-en: -e* veroorzaakt; verg. ook **3061**.

2876 *mi* naar F en B 2858 × A: 0; *miere moeien* is òf gen. iplv. acc. (Stoett 164), òf dat. van het rechtstreeksch object, voorafgegaan door dien van het verwijderd object *mi* (Stoett 173, verg. 172 VII).

2878 *Dit moghedi* naar A en naar B 2860: *Ghi moechtet* × FP: *Si mach*, L 1423: *potest* (door Schulze IX naar A in *potes* veranderd). Beide lezingen zijn verklaarbaar. Doch voor die van A en B pleit: 1° de analogie met **2870** (waar de hss. dergelijke weifeling vertoonen tusschen Gente en Isingrijn, als hier tusschen

G. en Hersint); 2° dat **2880** de koningin zelve antwoordt (zie ook A 2876?); 3° dat het eigenaardiger schijnt, wanneer, nadat de koning hem de „scerpe" (Brune's „velspot") bezorgd heeft, de koningin, op R.'s eigen verzoek, de „leverantie" der schoenen (van Isingrijn en Hersint) op zich neemt; 4° dat ook in L 1423: *jam memor huius ero* (= **2872-5**) beter, ja eigenlijk alleen gemotiveerd wordt door een voorafgaand *potes* (niet: *potest*): immers R. wil in zijne gebeden zijne weldoenster, de koningin, gedenken, niet Hersint. Ook in dezen liefdedienst der koningin een toespeling op een bijzondere betrekking tusschen haar en R. te willen zien (verg. op **1470** en **2777**) schijnt mij echter te ver gezocht. Anders Ojb. 83, F. 116.

2879 *Soe blivet* naar AFB × L 1420: *remanens* (Knorr: *remanent*, terecht?).

2880 *Gente* naar F × A: *Gherne*, B 2862: *Mit dien*; verg. op **2664-71**. De uitheemsche naam der koningin schijnt in de mondelinge volksoverlevering weinig vast te hebben gezeten.

2881 *moghets* naar F, B 2863: *muecht der* en L 1425: *potes* × A: *mochtes*.

2882 *ghi moetet* naar A × F: *sult*. Of is in F bedoeld dezen regel, onafhankelijk van den vorigen, te lezen en op te vatten: als gij geen schoenen hebt, zult (= moet, kunt, moogt) gij niet gaan?

2883 *die Gods ghewout* naar A × F: *G. g.*; verg. **2259, 3021**; de oudere constructie schijnt verkieselijk.

2884 *Over die berghe* naar F, B 2866 × A: *Over berghe*; deze constructie, zonder lidwoord, schijnt wel ouder (Stoett 92 *b*, *l*, *m*), maar men zou dan toch verwachten: *over berch*. Naar V. I 912 kan en zal hier, in deze „Rômvart", inderdaad bepaaldelijk bedoeld zijn: over de Alpen, *ultra montes*. — *dor dat wout* naar F × A: *int w.*, B: *menichfout*.

2886 In plaats van dezen eenen regel van F heeft alleen A er drie: *Dinen aerbeit wert niet cleene: Hets di noet dattu hebs scoen. Ic wilre gherne mijn macht toe doen*, een herhaling van **2881-5**, waarvan F, B en L niets weten. Bovendien zijn die regels verdacht wegens 1° het door rede noch rijm geëischte of verontschuldigde, van de hoofsche koningin tot Reinaert zeer bevreemdende *dinen*, *di* × *ghi*, *u* (**2881-92**) (verg. boven, 126); 2° de meerdere aannemelijkheid van **2886-7**, naar FB gelezen, boven de lezing van A 2877, vooral in verband met **2889**. Ik heb mij hier derhalve, hoewel aarzelend, bij H.'s „athetese" aangesloten, en dus A 2874-6 uitgeworpen en vervangen door den éénen regel **2886**, naar F 2838 = B 2868.

2889 *draghet* naar AFP (B: 0); hier, evenals **2920**, alleen

om de symmetrie, *andraghet* te lezen is verleidelijk, maar onnoodig en dus ongewettigd: *draghen* wordt toch ook zonder *an* wel gebruikt voor: aan het lijf dragen (zie V. II 377 en verg. **263**, **934**).

2892 *moghet* naar F × A: *moet* (dat licht een herinnering aan **2882** en **2891** kan zijn); ook vormt de regel zoo een betere tegenstelling met **2891**.

2897 *toten* naar AF, hetzij in den zin van: tot en met (dus = B 2879: *mytten*, L 1428: *cum*), hetzij alleen: tot aan, naar de m.i. wel wat oververnuftige uitlegging van BH. 74 (handschoenen zonder de klauwen, om R.'s „vingers" vrij te laten?). *Toten* zou echter zeer licht een dittographie, naar **2895**, en *mytten* van B dus toch (als Ojb. 83 gegist is) de ware lezing kunnen zijn.

2898 Ik wil hier alleen nog even opmerken dat L 1429: *Nec tamen os aperit*, *membra nec ulla movet* blijk geeft van een andere opvatting dan door mij, Tschr. IX 224, is uiteengezet; volgens L heeft I. inderdaad, te trotsch om pijn te verraden, zonder een lid te verroeren of een kreet te laten de operatie ondergaan. Zie overigens thans Ned. Wdb. III 1202-3, Ste Lutgart II 7192, Scaecspel LV, LXVII, 150, 12, en vooral Verdam in Tschr. XXXI 277-81, waar de bovengenoemde, niet-ironische opvatting van L ook voor 't origineel met kracht van redenen betoogd is.

2902 *over die beene* naar F: *uten benen* ∞ A: *ten teen af*, B 2884: *over die oren*, P: *die voeten bloeden hem*; L 1430-1: *nichilque sanumque* (Haupt: *nihil quoque*) *Inter crura manet ipsius atque pedes* schijnt ook wel op een lezing, als hier hersteld is, te wijzen. Verg. op **3055**.

2904 *up* naar AF × B 2886: *in*, L 1432: *in*; doch verg. daarentegen **2775**: *in*.

2905, **2926** *Vrauwe* naar A, B 2887 × F: *Ver*; zie boven, 124.

2906 *vele* naar F × A: *wel*; zie Td. 192, en verg. boven, op **2838**.

2909 *Bachten* naar A × F: *Achter*; zie boven, 133.

2910 *Dese daet dede* naar AF × B 2892: *Nv begonde zeer te*; zie Td. 187. Voor J.'s verandering van *soeten* in *sachten* (: *bachten*), naar **617**, **3443**, is natuurlijk geen grond; verg. R. II 3966 (wellicht naar deze plaats gevolgd) en zie V. VII 16, 1487.

2912 *nochtan* naar F × A: *noch*, B 2894: *nv noch*; hetzij: bovendien =(*nu*) *noch* van AB, hetzij: niettemin (in tegenstelling met *soeten* (beide natuurlijk ironisch bedoeld).

2913 *lieve* naar F: *wel lieue* × A: 0 (waardoor het vers daar ook veel te kort en te licht is); al zou L 1436: *Dulcis et o cara matertera!* (*carior extas Cunctis cognatis* = **2918-9**) iets meer of anders kunnen doen verwachten.

2922 *dien hooghen aflate* naar A: *hoghen aflate* ∞ F: *die*

hoge aflaete; eèn acc. pl. zou wel in overeenstemming zijn met *alt pardoen* **2923** (:), doch in strijd met **2736**, **2809**, waar alleen een (collectief) enkelv. bedoeld kan zijn. Wij zullen hier dus een dat. en acc. naast elkaar moeten aannemen; verg. **3058** en zie boven, 85, benevens V. II 115, alwaar voorbeelden èn van dat. èn van acc. te vinden zijn.

2927 Na *mochte* en naar **1493** ABD, tegen AFB (*spreken*), te schrijven: *ghespreken* acht ik niet gewettigd.

2928 *ons* naar F, B 2908, in overeenstemming met *ons* **2929** × A: *mi*.

2930 A: *balch ende* × F: *hi*, B 2910: *die*; ook L 1448 vermeldt dit heimelijke „belghen" niet (alleen: *subticuerunt*); is het soms door de onwillekeurige herinnering van **1743** in A ingeslopen? **2932** vormt reeds een voldoende tegenstelling met het stilzwijgen van B. en I., en is na *balch* zelfs een vreemde herhaling; ook ware 't zonderling dat alleen I., niet ook B. zou „belghen". Ik laat dus *balch ende* weg en lees naar F: *hi* (1). — Ook *ne ware* aan 't slot van **2931**, met een ongewoon krassen overloop (zie Td. 238), ziet er ietwat verdacht uit. Toch vind ik hierin, in L 1449: *Namque* en in B 2911: *voorwaer* geen voldoende reden om met F. 316 te lezen: *die mare* of *die bare*; vooral nu, door de verwijdering van *balch*, *ne ware* met den geheelen vorigen zin een tegenstelling vormt De geheele plaats kon echter nog wel eens bedorven blijken.

2937-8 Slaat *Hi hadde so vele ghedaen te voren* (als BH. 75 wil) op T.: hij had v r o e g e r zooveel (kwaads aan R.) g e d a a n (= *proque suis factis* L 1451)? Of heeft het, naar V.'s uitlegging (Tschr. XXIII 281), op R. betrekking: hij (R.) zou z o n d e r e e n i g e n t w ij f e l (2) g e m a a k t, b e w e r k t hebben dat enz. (verg. boven op **2739**), Een andere vraag is of de overeenkomst tusschen L 1450: *Non evasisset* en B 2917: *had ontgaen* ons moet nopen in **2938**, tegen AF in, met Ojb. 84 te lezen: *soo vele te vo'en ghedaen Hine waers niet sonder toren ontgaen* (over den gen. bij *ontgaen* zie V. V 1049, Stoett 163. Alles wel beschouwd, laat ik toch de lezing van AF maar onaangeroerd; onder opmerking echter, dat zoowel de afwijkende lezing van L en B als de onbeduidende inhoud van **2936** en het even later in A (2932) weder voorkomen van hetzelfde rijm *te voren* (zie op **2941**: **2**) een sterk vermoeden wekken, dat hier eenig bederf schuilt.

2939 *holpe* naar F en B 2919: *holpt* × A: *helpt*; verg. **2490**.

2940 *ter sonnen upganc* naar F: *te sonne o.* × A: *voer de zonne u.*, B 2920: *na sonnen o.*; L 1456: *Jam* schijnt nog 't best

---

(1) Beter ware wellicht geweest *die* (zie boven, 127).

(2) Over *(wel) te voren (weten, seker sijn, wanen* enz.*)* zie op **2289**.

te strooken met F en met de rede: bij zonsopgang, *ἅμ'ἡμέρα*; verg. overeenkomstige plaatsen als Ferg. 5020, 5313; Mor. 3263-4. Het door LW. IV 72 vermoede *metter* drukt hetzelfde uit, maar bezwaart het vers te veel.

2941 : **2** *smaren : te voren waren* naar F (bevestigende F.'s conjectuur, Tschr. I 26, naar B 2921-2: *smeren : weren*) × A: *snoeren: waren te voren.* Ook hier, als zoo vaak, verlost F ons weer van een onzuiver rijm.

2943 *ver*, in F ontbrekende, heb ik hier, midden in 't vers hersteld × A: *vrauwe*; zie boven, 124.

2948 *met eenen bliden sinne* naar F en B 2928 × A: *m. e. soeten z.* Doch dezelfde uitdrukking is in A 2768 (zie op **2777**) onecht gebleken; schuilt ook hier bederf?

2952 *gheven Reinaerde uwen cnechte* naar AF, B 2932 (de woordschikking naar FB × A), ofschoon de schrapping hetzij van *Reinaerde*, hetzij van *gheven* (allicht dittographie naar **2951**) het vers zeer zou verlichten; maar *doen* in den zin van: geven diende toch eerst beter voor R. I bewezen dan door B 2852 (zie op **2870**); verg. verder **2876-7**. L 1460: *vester peregrinus* zal, als zoo vaak, een herhaling (van 1417) zijn, behoeft dus *uwen cnechte* niet verdacht te maken.

2954 *eeschen* naar F: *eischen*, L 1462: *accersiri* en B 2934-5: *vragen* ... *Om* × A: *haesten* (graphisch, in een Vlaamsch hs. zonder *h*-'s, zeer weinig verschillend van *eesc(h)en*); verg. **212** en voor de bet.: ontbieden V. II 603.

2957 *hi: Heere Belijn* naar F × A: *die coninc*, B 2937: *die coninc Bellijn.* Heeft de kapelaan, als geestelijke, althans bij de eerste aanspraak (× **2964**), niet recht op den titel *heere*?

2964 *wattan* naar F × A en B 2944: *wats dan*; verg. **239, 1286.**

2965 *Gielijs* naar F: *Gelijs*, B 2945: *Gelis* × A: *Jufroet* (beide namen van nog onbekende grootheden). *Gielis* (gelijk M. in II drukt) schijnt wel meer de Vlaamsche vorm (zie b.v. eene aanhaling in Yperman, Cyrurgie, ed. V. Leersum, blz. 228), *Gelis (Jelis)* de Hollandsche vorm (ook *Gillis*?) van dezen naam (< lat. *Aegidius*); verg. *Melis* < *Aemilius.* Er zijn toen ter tijd in Vlaanderen natuurlijk vele geestelijke personen met den naam lat. *Godefridus* = fr. *Geoffroi* enz. > fr.-vl. *Jufroet* (verg. *belfroot* enz. × brab.-holl. *Godevaert*) geweest, die hier bedoeld zouden kunnen zijn; zie behalve BH. 76 en het daar aangehaalde b.v. nog: M. de Wulf, Et. s. la vie, les oeuvres et l'influence de Godefridus de Fontibus (Mém. de l'Ac. roy. de Belg. 8⁰ Nouv. sér. I). Dat in Ren. 555, 578, 581 hs. H iplv. *Lanfroi* heeft: *Jofroi(t)s* zal wel niet meer dan een toevallig samentreffen van namen zijn.

2969 *daer af* naar F × A: 0, B 2949: *dan*; daarentegen heb ik in **2970** *daer af* van A (uit den vorigen regel hierheen verdwaald?) geschrapt, naar F: 0 (B 2950: *dair voor*).

2974 *Reinaerde no* naar F en B 2956: *Reynaert*, L 1476: *Reynardo* × A: *(doe)re toe*; eene bevestiging der gissing Ojb. 84.

2974-6 De Ojb. 84-5 besproken omzetting dezer regels, waarbij *van gheesteliker dinc* (A), evenals *van scadeliker dinck* (B 2958), met *vanden gheesteliken rechte* (P) gelijkgesteld en van *quiten scadeloos* afhankelijk gemaakt wordt, is door F niet bevestigd. L 1472-9 bevatten een uitbreiding, door den geestelijke Balduinus, van de verzen **2974-7**; terwijl *legis nil* L 1466 beantwoordt aan 't simpele *des niet* **2961** — dat ik niet, naar deze (ook uitbreidende?) vertaling, zou durven noch kunnen aanvullen met een aequivalent van *legis* —, schijnt hier aan *gheesteliken dinghe* (naar F) te beantwoorden *juris* L 1476 (naar de interpunctie van Schulze VIIII: *praedoque, iuris Nil faciam* = *legis nil* 1466). Maar dan kan *gheestelijc dinc* ook niet worden opgevat in den zin van: geding, proces voor een geestelijke rechtbank — welke bet. voor mnl. *dinc* ook zeer twijfelachtig mag heeten: zie **2773** —, maar alleen in de algemeene bet.: iets geestelijks, hier: kerkelijke handeling, plechtigheid; zie V. II 202-3 en Td. 11-2. Ik lees dus beide regels onveranderd, naar AF, doch neem alleen, naar F, *dinc* als onz. × AB: vr.

2976 Nu *quiten scadeloos* ook van elders gestaafd is (V. VI 928: een citaat uit Aardenburg), is er natuurlijk geen reden om, met Ojb. 85, de lezing van A, sedert door F bevestigd, te vervangen door die van B 2957: *hout my quijt ende scadeloos* (dat overigens eveneens door citaten te staven is: V. VI 921, VII 211).

2978-9 naar F, B 2962; alleen: *seven* (*.vij.*) naar F × AB: *.viij.* (L 1481: *per mensem*). Bedoeld is toch blijkbaar *seven* als onbepaald getal; zie op **3158**.

2980-1 In de — behoudens A: *ic hu heden* × F: *ics u* — overeenstemmende lezing van AF(1) heeft *bat* mij steeds moeilijkheid gebaard; zie reeds Ojb. 86. Franck vertaalt, Tschr. XV 54, *heden* (trouwens alleen in A voorkomende) met: „ich habe Euch a u c h j e t z t s c h o n zu viel gebeten"; maar hoe dit hieruit te halen? Er schijnt in A toch bedoeld: „ik wou liever dat ge aan de galg hingt, dan (dat) ik ('t) u nu, op dit oogenblik ... m e e r, v e r d e r z o u vragen"; men verwacht dus: *heden* m e e r *bade*, in den conj., evenals b. v. **3011**. Verg. voor dergelijke bijzinnen met *dan* ook **1384** (daar k a n *sciet* ook 2 pl. conj. = zoudt scheiden zijn), **2837** (zie ald.), **1651**, Ferg. 917, en ver-

(1) A 2971 heeft volgens JM. *dat*, volgens H. en HM. *dan*.

der Stoett 141, Opm. I en III, 147, 231 (blz. 161, de zin: *de niet en beiden dan sine op enen rade leiden*), 300, 320, 321, alle welke constructiën hier nu niet behandeld kunnen worden. Acht men de lezing van A (en F) onverklaarbaar, dan kan men òf (naar A ∞ F) lezen: *Hinghe. Dat ics u heden bat* (een uitroep van smartelijke verontwaardiging: „dat ik 't je zooeven waarachtig nog gevraagd heb!" (verg. **1731** en zie Stoett 213); òf naar B 2965 en L 1480 (*Malo quod pereas! piget et me te rogitasse, Nec te per mensem quid rogitare velim*), alsmede naar Eleg. 103-4, 907-8 (welke plaatsen toch wel als voorbeelden Aernout voor den geest zullen hebben gestaan) × AF lezen: *Hinghe: mi es leet dat ic(s) u (hedèn) bat* (verg. b.v. **3016**, **3046** en Elckerlijc 774). Een regel als de laatste overschrijdt echter de maat van een Mnl. vers. Stouter conjectuur, maar begrijpelijker lezing ware: *Ooc hinghe mi liever (vele) uwe kele. Mi es leet dat ics u heden bat.* Ik durf echter de overeenstemmende lezing van AF niet wijzigen en volg dus A.

2982 *verhoorde* naar B 2966 × AF: *hoorde*; verg. **570**, **2506**, **3306**.

2984 *hi alsoo seere* naar B 2967: *hi al te* (P: *alsoe*) *zeer* × A: *Belin so*, F: *Bellijn also sere.*

2985 naar A en B 2969: *Dat hi was in groten vaer* × F 2938 (na den in A pas volgenden) regel **2986**: *Oec beuede hi uan v.* Inderdaad zou men den na **2984** vrij onbenulligen regel („hij werd zóó bevreesd, dat hij beefde van vrèes"!) gaarne ruilen voor iets beters (waartoe echter noch AB, noch F, noch L aanleiding geeft) of althans omzetten en met **2987-8** in nauwer verband brengen. Nu dit laatste echter vrij veel wijziging zou eischen, zonder een groote verbetering te brengen, volg ik de lezing van A(FB).

2995 *Een palsterkijn* naar F en B 2981: *een cleyn palster* × A: *Den palster*; L 1484 alleen: *baculo*; maar verg. *salmekine* **1676** F. Ook hier schijnt immers wel bedoeld de parodie van het gebruik van „dierbare" verkleinwoordjes in „vrome" taal; verg. Lev. v. Lutg. II 5732.

3001-2 naar F en B 2987-8 × A: *Alse oft hi jammerlike i. s. h. Van rauwen hadde grote s.*: eene omslachtige zegswijze, stellig minder eigenaardig dan de (graphisch zeer dicht bij staande) lezing van FB, waarnaar **3002** een nieuwe periode begint (zie reeds H.); verg ook L 1491-2: *Flens . . . ceu foret ille dolens, Nec dolor ullus erat, aut quod etc.* Ik meen echter de lezingen van F: *Had hi van iamer enige s.*, B: *Van rouwen had hi al den s.* en A: *Van rauwen hadde grote s.* te mogen herleiden tot een oorspronkelijke: *Al haddi van r. g. s.*; verg. dergelijke bijzinnen met *al* (= nnl. *indien*, *wanneer*, niet = nnl. *al*) b.v. **2550** e. e. Men zou echter

ook naar F ∞ AB, zonder *al*, kunnen lezen: *Hadde* enz. (verg. b. v. **3034**); of ook, naar AB: *Van rauwen* (nog bij den vorigen regel behoorende, als bepaling van *jammerde*); *al haddi* enz.

3007 komt, hetzij naar A, hetzij naar F (met inlassching van *hem wel*) gelezen, na den stelligen, feitelijken zin *niet en hadde beraden* (ind.), als voorwaardelijke bijzin (conj.: indien hij er kans toe gezien hadde) wat vreemd achteraan. Men verwacht veeleer: *al sulke pine*, als hem (R.) met betrekking tot B. en I. had mogen gebeuren = als hij B. en I. had weten te berokkenen (verg. **390**, **1268**, **1383**) = L 1493: *ut Brunum fecerat atque lupum*; doch ik zie geen kans dit uit den tekst te halen of er, zonder groote wijziging, in te brengen. Daar B 2993: *Om dat hem dit niet en mocht g.* wel anders, maar niet beter is, en de regel, naar AF gelezen, ook niet bij het volgende getrokken kan worden, lees ik eenvoudig naar A ∞ F.

3009, **3011** *over* naar A × FB: *voor*.

3012 *spade* naar A × F en B 2998: *te spade*; hier is immers een (ander, maar toch) soortgelijk gebruik van *spade* (= *te spade*, al te lang durend: verg. **2328-9**) bedoeld als bij V. VII 1624 besproken is? Verg. ook L 1496: *Tardus . . . discessus.*

3014 *seere in vare* naar A × F: *in v.*, B 3000: *in sulken v.*

3018 naar F × A: *Neen, heere* enz., B 3004: *N., h., h. is groot t.*

3020 *Uwen orlof, heere* naar F × A : *U. o.*, B 3006: *Geeft my o.*; verg. V. V 1990.

3021 *Gods orlof* naar A × F en B 3007: *hebt g. o.*; de zegswijze zonder *hebt* schijnt mij eigenaardiger (zie V. t. a. p.); voor *Gods o.* verg. Td. 189.

3022-4 Het is verleidelijk hier den stuitenden acc. bij *ghebieden* (A: *dat hof*, F: *sijn h.*, en in rijm op *orlof*) te ontgaan, door hetzij geheel naar B 3008-10 (*ouer al dat hoff Dat sy myt R. wt soude gaen Sonder die dair waren geuaen*), hetzij met H.: *dat al d. h. M. R. u. soude gaen : gevaen* te lezen; en dit te meer, daar althans het gesubstantiveerde *ghevane* hier ongewoon schijnt (Td. 202). Doch ik durf hier toch AF niet verlaten voor B en laat zelfs *dat* (AB) × F: *sijn* staan. Is de lezing echt, dan zal men dien acc. echter eer moeten verklaren naar analogie van dien bij *heeten* (Stoett 172 III, Opm.) dan, gelijk Stoett 194*b* wil, als een acc. c. inf.; de overige daar gegeven voorbeelden schijnen toch meerendeels ontleend aan uit het Lat. vertaalde, niet met R. I te vergelijken prozageschriften. Ik acht bederf hier evenwel zeer wel mogelijk.

3026 *heere* naar F × A en B 3011 : 0.

3027 naar F: *Entie bere* ∞ B 3011: *ende B. d. b.*, ofschoon ook A: *Brune die* zeer wel echt kan zijn; zie boven, 127, Td. 218.

3030 *en* vóór *es* in te lasschen naar E (die met dezen regel weer invalt) × AF: 0 is toch onnoodig.

3036 F. 316 wil hier, naar F (*gemeenlike*) en B 3018 (*gevensdelic*) × AF (*ghemakelike, -lijc*) lezen: *ghemelike*, het oude, zeldzame, hier als elders (zie de twee, eenige plaatsen uit Maerlant bij V. II 1348) door de afschrijvers niet meer of kwalijk verstane en verhaspelde woord voor: vreemd, kluchtig. Inderdaad zou een woord met deze beteekenis hier — ook na *wonderlike*, als parallel: zie Td. 232 — zeer wel passen. Doch nu in AF een ander, maar bij *hanghen* stellig niet minder wel passend woord staat (zie V. II 1319), L 1512 niets meer heeft dan *miro* (Knorr: *mire* = *wonderlike* **3035**), en de twee eenige Vlaamsche bewijsplaatsen voor 't bijw. *ghemelike* — de overige, voor 't bnw., schijnen alle Hollandsch, althans noordelijk: zie V. II 1347-8 — op een emendatie of een variant berusten, vind ik ditmaal, anders dan boven, op **2148**, **2381**, **2427** e.e., geen vrijheid om F. op zijn speurtocht naar oude, miskende woorden te volgen.

3037 *omme* naar AF, B 3019 × E: *ane*, Ren. 1424: *au* (dat echter niet, als LW. IV 80 meent, met *ane* vertaald moet zijn). — *den hals* naar AB × FE: *sinen*; zie Franck vóór Alex. XCIII.

3040 *daden* naar FE (en L 1515: *docent*, althans wat de constructie betreft) × A: *so*.

3041 De lezing van A: *Een peelgrijn licht ghenouch* is wel te verklaren; kwalijk, gelijk BH. 77 wil, als: gemakkelijk genoeg, beide als bijw. — dat *licht*, evenals *recht*, zonder *-e* in R. I als bijw. gebruikt werd, diende toch eerst gestaafd —, maar als: tamelijk, vrij (over *ghenoech* in deze bet., veelal achter een bnw., verg. **873**, **3112** en zie Stoett 4, 142; V. II 1431) vlug, gezwind (in zijne bewegingen), of wel: tamelijk, vrij onbetrouwbaar, lichtzinnig, wuft; zie V. IV 462, 464-5, en verg. zulk een valschen pelgrim in de sotternie „Truwanten". De laatste opvatting schijnt mij trouwens te weinig ironisch voor deze plaats en den geheelen R. I, en ook jonger. Doch waarom zouden wij niet de zeer aannemelijke lezing van FE aanvaarden: *Peelgrijn ghelijc*, leek hij vrij wat (wel haast) op een pelgrim (*ghelijc* als bnw., met een voorafgaanden datief)? Ook een genitief ware mogelijk geweest, maar schijnt toch jonger, en staat in allen gevalle hier in de hss. niet te lezen (zie V. II 1240 en 1251). B 3023 heeft, als vaak, een graphisch geringe, maar semasiologisch sterke wijziging: *liet hem wel*: stond hem goed.

3046 *Coninc* naar AF en L 1521: *rex* × E: *ten coninc*, L 1520: *ad regem*, B 3031: *heer c.*; zie, tegen LW. IV 80, Td. 194-5.

3047 *dus* naar EF × A: *so* (waarmede *dus* echter in beteekenis natuurlijk geheel gelijkstaat, weshalve de grond van

LW.'s (IV 80) verbijsterden — en verbijsterenden — twijfel duister is). Dat L 1521: *noli longius ire* schrijft, evenals B 3033: *En wil ic dat gi vorder gaet*, is weer een merkwaardige overeenkomst tusschen L en B (verg. trouwens L 1533, 1543, waarmede 1521 proleptisch in overeenstemming gebracht kan zijn), maar geeft m.i. toch geen recht om met LW. 81 × AEF te lezen: *noch verre* (= *verder*). Immers bij *mi es leet* past alleen, althans veel beter, *dus* (of: *so*) *verre*; bij *verre*, verder zou men *ware* verwachten.

3052 *hadt noint* naar A: *noint hadt* ∞ F: *v hadt oyt* × E: *v dadet noit*, B 3038: *te voren deed.*

3053 *Godevolen* met Steinmeyer (AfdA. XV 215) naar F en E: *gode bevolen* (verg. **3330**) × A, B 3039: *ghesont.* — *laet mi* naar AFB (en L 1504: *sinas*) × E: *ic moet gaen : staen.*

3054 naar AEB × F: *varen : twaren*; of schuilt in dit laatste woord de ware, hier bedorven lezing?

3055-6 Tegen A: *.ij. achterste voeten: cleene ende grote*, FE: *achterste .ij. poten: clene ende groten*, B 3041 : 2: *achterste twee voeten: allen groot ende cleyn myt moeten* lees ik hier: *achterste twee beene: groot ende cleene.* In spijt van V. (Tschr. I 9), die de lezing van FE vooruit gegist heeft, LW. IV 81 en F. 316, die allen deze lezingen, met *oe*: *o*, met *-en* : *-e* en met *pote*, onberispelijk achten, houd ik staande dat in R. I niet *pote*, maar alleen *been* of *voet* thuis hoort; zie Ojb. 87, 118 en hier **143**, **675**, **691**, **2021**, **2902**, **3039** e.e. Voor *diere*, *groot ende cleene* verg. **49** (naast *diere*, *cleene ende groote* **2781**). Hier dient dan echter een zeer oude, aan alle tot dusverre bekende hss. gemeene fout ondersteld (zie boven, 37).

3058 *an sinen weldaden* × AEF: *sine* (B 3044: *sijn*) *weldaden*; verg. **2922** en zie boven, 85.

3059 *Gherecht* naar E × AF en B 3045: *Recht* (dat de meer Holl. dan Vl.-Brab. vorm schijnt, zie boven, 134).

3065 *Dats* naar F × AE en B 3051: *Dat(tet)*; verg. **68**, **72**, **312**, **416**, **2730**.

3067 *sullen wi* naar AF, B 3053 × E: *nu sele wi*; al schijnt dit laatste wel beter te strooken met L 1534: *Est grave ... discedere.* Er zal hier toch, naar het vervolg te oordeelen, niet alleen een smartelijke, maar ook een vragende uitroep bedoeld zijn: „moeten wij (nu) scheiden? neen, gij moet enz."

3068 Men zou allicht geneigd zijn naar F te lezen: *of ghi wilt* × AE, B 3054: *Of God wil(le)*; immers hier zal met *sult*, evenals met mhd. *suln* in dergelijke gevallen, een zachte drang bedoeld zijn (verg. **660** en zie V. VII 2424), waarbij de beleefde formule *alse ghi wilt* (verg. **1400**, **1454**) beter zou passen dan

een vroom *Deo volente*. Maar zou hier toch niet dit laatste bedoeld zijn, t.w. als parodie, in den trant van R., op de vrome taal der valsche pelgrims? Verg. **2867** vlgg., **2920** vlgg., **2995**, **2999** vlgg. Ik houd 't ten slotte met AEB.

3070 *dadet* naar A × F: *maecten*, B 3056: *maket*, E: *word*; L 1534-5: *numquam Vos me lesistis quid faciendo mali*. Vergelijkt men de voorbeelden bij V. II 2100 (en 249), IV 1043, dan schijnt *eenen* (acc.) *gram doen*, in 't algemeen 't gebruik van *doen* in dergelijke uitdrukkingen, meer eigenaardig oud-Vlaamsch, dat van *maken* jonger (Holl.)-Mnl. en Nnl. (zie boven, 134).

3071 *ghi twee*, *ghi* naar B 3057, F (*ghi twe*) × E: *gine*, A: *ghi*; het driedubbele *ghi* (*twee*) in den aanhef van **3070-72** zal wel bedoeld zijn (verg. **1955**, **2005** en zie Td. 233). De tweede herhaling van *ghi*, achter *twee*, heb ik, maatshalve, naar B, in **3071** geplaatst (× A in **3070**, FE: 0). — *bet* naar A × B 3057: *wel*, FE: 0; hier is, anders dan in **3047**, de compar.: verder (= L 1533: *longius*) wel bedoeld.

3073 *Onbegrepen* naar FE × ABP: *onberoupen* (zonder voorafgaand *ende*, naar FBP × AE); het eerste is, naar V. V 219, 251 te oordeelen, eer oud-Vlaamsch dan het laatste. Naar L 1536: *mites atque benigni* zou men trouwens veeleer een synoniem van *goedertieren* verwachten (verg. ook Td. 232) dan een der beide door de hss. overgeleverde woorden met de bet.: onberispelijk (zie reeds Ojb. 87); doch ook L 1537: *nec vobis mitior ulla fera est* schijnt een zeer vrije, eigenlijk afwijkende vertaling van **3074**.

3075 *Gheestelijc* (in de bet.: heilig, (god)zalig, godvruchtig, vruchtig, vroom; zie V. VII 99-101 op *Salich*), met V. (Tschr. IX 241) en F. 317, naar FE, B 3061 en ook L 1538: *Felix* (*est vestra vita*) × A: *Ghestade*; al zou dit laatste, op zich zelf beschouwd, ook wel passen (zie Ojb. 87).

3076 *Ghi levet beede* naar FE, B 3062 en L 1538: *quia vivitis* × A: 0 (zie reeds Ojb. 87). — *doe* naar A: *doe* (*ten tiden*, ingelascht na 't uitvallen van *ghi levet beede*), E: *doe* en L: *olim* (mits men, met Schulze IX, hiervóór een komma plaatst: *vivitis, olim Sicut ego vixi*). Nog liever zou ik, als reeds Ojb. 87, *wilen* lezen (verg. *wilen* **2574** = L 1240: *olim*, maar **2247**, **2311** = L 1068, 1112: *dudum*); doch ik wijk niet zonder noodzaak van de hss. af.

3078 *loover* naar AFB (E: *leuer*?), al zou L 1540: *Fructibus* (*et herbis*) een ander woord doen verwachten. Als zoodanig zou men dan eerst geneigd zijn hier een graphisch van *loover* weinig verschillend, in 't Mnl. zeldzaam, maar toch ook in den Rijmb. gevonden woord (*o*)*ovet*, ooft te onderstellen. Doch nu dit als

voedsel voor Cuwaert en Belijn, en naast *gras*, stellig veel minder past dan *loover*, zou men veeleer kunnen denken aan een emendatie van *fructibus* in *frondibus*.

3085 *si quamen* naar E, B 3071 en L 1544: *veniunt* × AF: *hi quam.*

3086 *de poorte* naar AFE × B 3072: *dat casteel*; zie Ojb. 88 en verg. nog **516**, **531**, **1058**, **1354**. — *van* naar AB × FE: *te* (als **1057**, **1353**); verg. op **510**. H. leest, naar **510** (A) en **1371**: *casteel M.*; kwalijk te recht

3088 *Neve Belijn de ram*, naar AFEB; verg. voor dien voc. met bijstelling **417**, en zie Td. 218 en Stoett 90 *h*, Opm. (en Toev., blz. 274).

3094 *cleenen* naar A × FE: *armen*; naar analogie van **3106**, waar AFE alle: *cleene* hebben, welke beide regels wel gelijkluidend bedoeld zullen zijn. — *welpekinen* naar F × A: *welpkinen*, E: *wolpinen* (B 3080: *kynderen*); verg. **3106** (geheel als hier), **3144** (F: *welpekine*, A: *welpine*, E: *wolpine*, B: *ionge welpen*), **3152** (A: *welpkine*, FE: *kinder*, B: *se*) en zie op **1420**. Ik heb overal *welpekine(n)* geschreven.

3095 *an hem* naar A en L 1549: *hos* (geëmendeerd uit *hoc*) × F: *aan har*, E: *an hare*, B 3081: *aen haer*.

3097 *se alleene* naar A, in den door F., Tschr. XVII 76, aangewezen zin van: geheel en al (waaraan B 3083: *vmmer* ... *doch wael* misschien nog een herinnering bewaart?) × E: *se alle*, FB: *se*. Ook verschrijving uit *alteenen* (verg. **1201**) ware mogelijk; doch dit woord zou hier minder goed passen.

3106 *Bi* naar FE, B 3089 en **1356** × A: *Met*, dat op zich zelf ook goed, maar iets anders is, t.w. niet: bij, naast (n nl. *met*), maar de wacht houdende bij (zie V. IV 1494), en dat hier in A allicht onwillekeurig herhaald schijnt uit **3094** (waar 't, door AFEB gestaafd, eenvoudig beteekent: te zamen met, en); L 1559: *suis* ... *satis* (l.: *natis*?) beteekent echter alleen: *cum* = met (zie Schulze XVII). Verg. op **1420**; ook **3233**, waar AF: *met* × B: *bi*. — De, Ojb. 88, naar B 3088 (*leggen*) = L 1559 (*jacet*), voorgestelde voorvoeging, vóór *bi*, van *Ligghen* is niet door EF (: *Bi* = A) bevestigd; weshalve ik, ondanks LB, AFE volg.

3109 *als* naar FE en L 1562: *quando* (en B 3093: *doe*) × A: 0.

3110:1 *hi thuus weder* naar E (F: *weder thuus*) × A: *weder thuuswaert*; zie V. III 753, 770; VIII 294. — LW. IV 82 wil, naar B 3094-5 (*die scerpe* ... *Ende die palster ende die scoen*) = B 1562-3 (*peram baculumque ferentem*, *Indutum soleis*) hier lezen: *daer* (waarom dit, geheel onnoodig × AFE: *dat*?) *hi ghescoeit thuus weder quam*. Inderdaad is, zooals LW. te recht opmerkt, het verkrijgen der schoenen in **2862-2938** zóó uitvoerig geschilderd,

dat men ook hier wel eenig gewag daarvan verwacht. Toch is zulk gewag niet onmisbaar. Ook **2953**, **2993-5**, **3187** worden alleen *palster* en *scerpe* vermeld (trouwens afhangende van *ontfaen*), als de eigenaardige pelgrimskleedij, waartoe de *scoen* wellicht niet zóózeer gerekend werden (1); en L 1646 worden, evenals hier in AEF, alleen *pera*, *baculus*, niet de *soleae* genoemd (waar **3247** geen van drieën vermeldt). 't Is hier weer AEF × LB; toevoeging in LB is evengoed mogelijk als weglating in AEF. Ik houd mij ten slotte aan LB, omdat een toevallig-gemeenschappelijke weglating toch nog eer waarschijnlijk is; maar lasch — liever dan met LW. in **3109** *ghescoeit* — met F. 292 in **3110** *scoen* tusschen *palster* en *scarpe* in, hetgeen mij, alles bijeen, het aannemelijkst dunkt, ofschoon L (*p. b. ferentem* = *p. e. s. drouch* en *indutum soleis* = *ghescoeit*) voor LW.'s geneesmiddel pleit.

3112 *wonderlijc* naar FE × A: *wonders*; verg. **873**, **3041**.

3115-6 ingelascht naar E, B 3099-3100 en L 1566: *Captus, ait, fueram, me rex dimiserat ire* × AF: 0; verg. een dergelijk geval **1821-4**, terwijl het vierrijm hier (evenals **949-52**) het uitvallen van twee versregels nog begrijpelijker maakt. Zie reeds F. en V. (Tschr. I 26), Ojb. 88. Ik verkies maatshalve de lezing van B: *Ic was, sprac hi* (= L), boven E: *R. sprac: ic was.*

3117 *moet werden* naar FE, B 3101 en L 1567: *Debeo* × A: *bem worden*; zie ook LW. IV 90.

3120 *ons* naar FE en L 1569: *michi* × A, B 3104: 0.

3123 *ghelijede selve* naar FE: *liede selve* ∞ B 3107: *gelidet seluer* × A: *die lyede.*

3125 *ons* naar AFE, B 3109 × L 1570: *Me*, waarnaar H. wil lezen: *mi.*

3127 *Sculdich u* naar A × FE: *V sculdich*; maatshalve.

3128 *sware* naar EF × A, B 3112: *grote*; verg. **365**, **419**.

3129 *up* naar AF, B 3113 × E: 0; ofschoon de constr. met den dat., in 't algemeen genomen, wel ouder zal zijn.

3134 *ghegreepene* naar A × EF, B 3117: *grepene.*

3135 *moordelike* naar EF, B 3118 × A: *mordadelike*, dat bovendien als lettergreeprijm verwerpelijk schijnt; verg. **2169**.

3136 *ghenadelike* naar AEF × B 3120: *vreeselike*; zie Ojb. 88 en verg. L 1642 (zie op **3240**).

3138 *verbijt* naar A × FE: *dodet*, B 3122: *moort*, L 1577: *necat.* Ik zie geen reden om hier, met LW. IV 83, naar FE (B en L) te lezen: *doodet.* Wel komt dit ook **1949** (:) voor; maar

(1) Allicht nog eer de eigenaardige pelgrims h o e d: zie Duyfken en Willemynken's Pelgrim., ed. Ruys, 3-4.

verbiten is in R. I een zeer gewoon woord voor: necare en, als meer aanschouwelijk, te verkiezen; verg. ook **3141**.

3141-2 *ghebeten: eten* naar AF, B 3125-6 en L 1579: *mordens ... comedamus* × E: *gebroken: coken.*

3149-50 *des bloedes: goedes* naar FE en L 1581: *cruore* × A: *dat bloet: goets*, B 3133: 4: *bloet: goet*; zie Stoett 159, Opm. En dan, naar analogie van *des bloedes*, ook *des vleesch* × A: *dat vleesch*, FE: *van den -e*; verg. **1516** en op **1265**, en zie Stoett 160, I. — **3150** *bat* naar EFB × A: *dancte* (< *dranc* **3149**?).

3152 *Hare cleene kindre* naar FE en L 1584: *puerisque* (... *atque michi*) × A: *Die cl. welpekine* (hier uit **3094**, **3106**, **3144** ingeslopen; of omgekeerd hier evenzoo te lezen?); verg. ook **1397**, **1402**.

3154 *ons* naar FE (B 3137-8) en L 1583-7: *nobis* × A: *hu*; verg. ook **3156**: *ons.*

3156, **3159** *ghifte*, mv., naar AF: *ghifte(n)* × E: *gechte*; zie boven, 73, 78 en L 1588: *dona.*

3158 *seven* naar AFE × L 1589: *mille.* LW. IV 83 gist, onder meer naar analogie van **1084**, **2626**, dat *m* als *vij* gelezen is (verg. b.v. op **226**, **1608**, **1672**) en dus ook hier *dusent* gelezen moet worden. Inderdaad komt *dusent marc* niet alleen **1084** en **2626**, maar ook elders vaak voor als aanduiding eener zeer groote som; zie V. IV 1174. Doch verg. — tegenover LW., die *seven* zoo weinig vindt! — het welbekende middeleeuwsche gebruik van *seven* als onbepaald, groot getal: *seven jaer* **234**, **600**, **3176**, — *weken* **2978**, — *amen* **605**, — *brieve* **3364**; in L hetzij met *septem* of *seni*, hetzij met onbepaalde aanduidingen als *longum* (113), *multos* (1608) vertaald; en zie ook V. VII 1025.

3159 *es* naar AF × E: *sint* en L 1590: *que munera*, ofschoon in **3156**, **3160-1** een meervoud bedoeld blijkt.

3161 *twee* naar AF × E: *ene*, een dittographie naar de twee voorafgaande *ene*'s, bovendien in strijd met den gewonen vorm der middeleeuwsche galg; zie ook L 1591: *baculi ... tres*, 1594: *duo ... postes.*

3162 *ontscricken* naar AE × F: *onstricken* (?); verg. b. v. de verschillende lezingen der bekende plaats Ferg. 1534.

3163 *Malichte* naar F × A: *Hopic*, E: *Magic* (dittographie naar **3162**?); verg. **2194** en zie Td. 190. L 1597: *Si sapiam* zou trouwens eer doen denken aan de lezing van E, of b.v.: *bem ic vroet.*

3164 *Daer* met LW. IV 84 naar L 1899: *Quo* × AFE: *Dat*; verg. **2812-3** en **3166**. De lezing van AFE: *dat* is echter wel te verdedigen, o.a. met een beroep op **515**, **3346**. — *dangier* (ver-

toon van macht, overmoed) naar E, waaruit *daghen* van A graphisch licht ontstaan kon (*dāgi'* > *dagē*), te meer daar *daghen* ook uit den vorigen regel **3163** licht dubbel geschreven werd, terwijl het in beteekenis niet veraf staande *dreigen* van F dan een Hollandsche plaatsvervanger van het Fransch-Vlaamsche woord zal zijn (bij V. is geen enkel voorbeeld van *dangier* uit noordelijke gewesten te vinden). Hoewel L 1599: *jussum* en **999**, **1015**, **1334**, **1340**, **1366** misschien eer voor de lezing van A pleiten, houd ik mij hier aan E.

3165 *gave* naar AE (en L 1598: *timebo?*) × F: *geue.*

3166 *waer* met LW. IV 84 naar E, terugslaande op *daer* **3164** (als door mij naar L × AFE gelezen!), terwijl **3167** vlgg. dan weder hierop terugslaan. Leest men echter in **3164** *dat*, dan kan men hier, naar F = L 1600: *Qualiter*, ook: *hoe* lezen × A: *wat* (zie reeds Ojb. 89).

3168 *ru* (met struikgewas begroeid), met V., Tschr. IX 240, naar FE × A: *nu*; al steunt L 1601: *jam* niet FE, maar A.

3169 *gaghele* met V., t. a. p. naar FE en L 1602-3: *Mirtus, longa philix sunt hic fragilesque murici* (Knorr: *myricae*) *Ac densi frutices*, dat nog een paar plantnamen zou doen onderstellen; verg. L 1134: *filix* < **2382**: *varen*, L 902: *frutex* < **1912**: *haghe*, welk laatste woord (A) hier dus, op zich zelf beschouwd, eigenlijk evenveel recht heeft als *gaghel*, doch bij *langhen* (ook in L met *filix* verbonden) kwalijk past. — *heede* naar AF × E: *heyden*; immers hier is kennelijk niet bedoeld ons nnl., ook wvl. *heide* (aldus ook in R. I, door 't rijm gestaafd: zie boven, 89-90), open veld, maar *heede*, hetzij hetzelfde of een ander, nauw verwant woord, met de bet.: heideplant (en dan ook hier, L 1602, evenals in Harl. Gloss., vertaald met *myrica*), dat vanouds steeds en overal alleen in dezen vorm, met *ee*, schijnt voor te komen; zie V. III 237, 254; Ned. Wdb. VI 257, 396, 443.

3170 Ofschoon men een oogenblik zou kunnen gissen dat achter de groote varietas lectionum (A: *Ende die so nes niet onghereede*, F: *Dar es een deel wel gerede*, E: *Dat is een wel groot geleide*), in verband vooral met soortgelijke verscheidenheid in **2178**, op beide plaatsen wederom een oud, misverstaan woord schuilt, is er toch eigenlijk geen reden om niet, met LW. IV 85, uit deze drie lezingen, in verband met L 1604 (*Copia nobilium quo noscitur esse ciborum*) en B 3155 (*Dair is planteit van goeder spisen*), en naar de door LW. (trouwens ook reeds door V. in Tschr. I 27 en Mnl. Wdb. II 1522) aangehaalde plaatsen, de vermoedelijk oorspronkelijke lezing te herstellen, alleen met weglating van *een*, naar 't voorbeeld van de plaatsen uit Parthenop. en Limb., bij V. aangehaald. Ik doe dit liever dan met V. V 654

naar A te lezen: *niet onghereede*; het laatste woord is door **2178** kwalijk gestaafd en de verbinding met *niet* te zonderling.

3171 *goeden leghere* naar F, A: *g. ligghene* en L 1603: *bonus accubitus* × E: *leuene* (B anders). — *van goeden spisen* (mv.) naar E en L 1604: *nobilium* ... *ciborum* × AF: *(ende) van spisen.*

3172 *sijn* naar F, B 3156 en L 1605: *adest* × AE: *wonen*, proleptisch uit *wonen* 3176 (= L 1608: *habitare*), of ook uit het aanstonds volgende *wo'hoëre* ontstaan? — *woerhoenre* met V. in Tschr. IX 238, F. 298 noot, naar E: *vor honre* en L 1605: *fasianus* × A: (*wonen*) *hoenre*, F: *hoenre* (B: *snyppen*); zie b.v. ook Nd. Korrespbl. XVI 74. — Met **3173** breekt E weer af.

3174-8 Met de door H. 151 en LW. IV 87 op de lezing van A geoefende critiek en de daarop gegronde, meer of minder ingrijpende wijzigingen kan ik mij, vooral nu F nagenoeg geheel = A is, niet vereenigen (zie reeds Ojb. 89 tegen J.'s critiek). H. grondt op een hyperlogische redeneering omtrent hetgeen de dichter had kunnen en moeten zeggen een m. i. onnoodige omzetting, die weer andere wijzigingen meebrengt: ook wanneer **3177-8** er tusschen in staan (als in AF), kan de bijzin met *eer* in **3179** immers zeer wel bij de *seven jaer* van **3176** behooren. LW. ziet hier nauwer overeenkomst tusschen L en B (× AF) dan inderdaad aanwezig is; *hebben daer groote* (F: *hebben goet ende*) *ghenade*, vrij wel beantwoordende aan L 1607: *magnis vivere deliciis*, schijnt mij in II 3164 veranderd in *leuen in groter weellichede* (welk laatste woord m. e. jonger is en in R. I niet thuishoort, terwijl *ghenade* in den later verouderden zin zin van: rust, gemak juist de aanleiding tot verandering geweest kan zijn). In allen gevalle is een altoos gevaarlijk herdichten, naar L en B, als LW. hier bestaat, buiten hooge noodzaak stellig ongeraden; vooral wanneer daarmede verdwijnt *onder die scade* (AF) (1), dat m. i. onberispelijk is en het (door LW. in zijn eigen reconstructie gemiste) aequivalent of origineel kan zijn van *in latebrisque fore* (L 1609) (2). Met dat al is de lezing van A(F), met dat driemaal *wildi* ... *wilt* ... *willen wi* in A 3162-5, zeker nogal „gewild", het viermalig gebruik van *daer* in A 3163-7 naar onzen smaak verre van fraai, en de geheele zinsbouw vrij houterig en onbe-

(1) Zie bij V. VII 207 verschillende voorbeelden van *onder die scade* = *in die sc.*; verg. ook ten deele althans nnl. *onder het lommer* < *in de lommer* ∞ *onder het loover.*

(2) Voor een verbetering in *sonder scade* (nadeel), waaraan J. gedacht heeft, is dan m. i. ook evenmin grond; ook *ongeureest* B 3152, dat uit een dergelijke (verkeerde) lezing en opvatting ontstaan kan zijn of schijnen, geeft daartoe recht noch aanleiding.

holpen. Maar *wildi doen* ... *gaen wilt* is misschien als zeer hoofsche aanspraak op te vatten (zie voor *wildi doen dat* Td. 188, en Franck op Alex., blz. 411). Door verder in **3177** het derde *Willen wi*, naar het ook in L 1697-8 herhaalde *possumus*, te veranderen in *Wi moghen* (als reeds H. leest, zie ook Td. 233), geloof ik wel niet den oorspronkelijken tekst geheel hersteld te hebben; maar ik weet noch waag meer te veranderen.

3179 *verspiet* (opgespoord, overvallen) van F schijnt mij hier gepaster dan 't eenvoudige *bespiet* van A, al zegt ook L 1609: *sciri nullis* niets meer dan A. — *worden* (conj. praet.) naar A × F: *werden* (praes.); verg. b. v. **1386**.

3180 *meer* naar A × F: *langher*, dat wellicht ontstaan is uit een verkeerde opvatting, alsof *meer* bepaaldelijk op den duur dier „seven jaer" sloeg (terwijl alleen bedoeld is: ik zou van dat vossenparadijs nog wel meer kunnen vertellen).

3181 *„Reinaert" sprac* naar A × F: *sprac Reynaerts* (*vrouwe H.*).

3184 *Ja ne hebdi nu* naar A: *Nu hebdi* ∞ F: *En hebdi* en L 1611: *Nunc*; strikt noodig is *ja* niet, doch verg. op **2210**.

3185: **6** De twee overscharige regels F 3136-7 zijn kennelijk ingelascht, nadat de afschrijver ontspoord was door *met Ermeline* te schrijven iplv. *nemmermee*. — *woonne* × AF: *wonen*, zie boven, 76; verg. *waenne* **2057** (eveneens door mij hersteld).

3186 *comet* naar AF, evenals **2808** A × **2788**: *keeric*. — *van* met J. en F. (achter Gr.) ingelascht × AF: 0.

3188 *vele* naar A × F: *har* (verschreven voor *harde*?); zie Td. 192.

3190 *goet* naar AF en L 1614: *prudens* (maar niet hiernaar in *vroet* te veranderen, als V. VI 978 schijnt te willen doen); zie V. II 2035-6 over *goet man* en verg. boven, op **1826**.

3191 *In rade daer hi mi riet* naar F, B 3207: *Ic r. dair ic my mede beriet*, A: *In r. dat hi mi r.* en L 1614: *Consultus*, d. i. dus, naar V.'s verklaring (Tschr. I 28, Wdb. VI 978): in een rechtsgeleerd consult dat ik bij hem nam (× *in rade* **2293**: in 't geheim: V. VI 971). Noch H.'s lezing (Tschr. V 261): *In r. waest dat hi mi r.*, noch die van LW. IV 88: *In gherechten r.* (naar **1674**) dunkt mij noodig of gewenscht; in de laatste schijnt mij het bnw. in strijd met de bet.: consult. Dat *daer hi mi riet* in A anders geconstrueerd is dan in B (waar de betr. bijzin van *goet man* schijnt af te hangen) doet niet ter zake; dergelijke wijzigingen van constructie, beteekenis en bedoeling der in hoofdzaak overgenomen woorden komen bij deze omwerking herhaaldelijk voor.

3192 naar F: *Bedwongen eet en dade niet* ∞ B 3208: *Dat bedwongen ede en duden niet* en L 1615; *Non fore servanda federa*

facta metu × A : *Bedi ne gheene trauwe ne diedet niet*; zie reeds M., thans in hoofdzaak bevestigd door F. *Bedwonghene eede* komen ook elders, in hetzelfde spreekwoord, voor (zie V. I 675); doch het enkelv., dat ook meer strookt met AF (× LB) schijnt mij, zonder lidw., ten minste even algemeene strekking te hebben. Naar A = L 1617 : *coacta fides* zou men echter ook : *bedw. trauwe* kunnen blijven lezen. Had L, die hier de lezingen van A en F naast elkaar schijnt te vertalen, twee hss. voor zich? Zie boven, 30.

3193 *Ende* met H. 94 (en Tschr. V 261) voorgevoegd, naar L 1618 : *Et quamvis abeam* × AF, B 3209 : 0.

3195 *Mi ne* naar F (en L 1618 : *michi*) × A : *In*; verg. b. v. **218** en bij V. I 1834 vele voorbeelden dezer oudere constructie.

3204-5 Zie over deze plaats Ojb. 113-5, H. 152 en Tschr. V 262, LW. IV 88-93, F. 317. De gegevens der hss. zijn :

A : *Dat varen es mi also goet Alse dit bliuen*
F : *Dat sculen es mi alte goet Alse dat varen*
L 1618 : *Et quamvis abeam michi non prodesse valebit*
Ergo michi nunc est gravior (1) *ipsa mora*
1624 : *Sic latitare magis michi quam prodesse* (2) *abire*
Nam nunc (3) *discedens ipse redire queam.*

Laat ik, liever dan de betoogen van H. en LW. punt voor punt na te gaan en ten deele te bestrijden, de geheele gesteltenis in I (A en F), L en II nog eens, vollediger en juister dan in Ojb., uiteenzetten.

In I (AF) spreekt R. tot Hermeline, naar aanleiding van den pas verorberden haas, over die andere „ghifte" des konings, die hun te wachten staat: de galg; maar hij vertrouwt binnen een paar dagen zóó ver te kunnen ontkomen, dat hij zich buiten de macht des konings en dus veilig bevindt, en wel in de (vervolgens door hem aanlokkelijk voorgestelde) „wildernesse", waar zij een langen, langen tijd ongestoord, vrij, en veilig voor overvallen, zullen kunnen leven; hij wil dus Maupertuus verlaten voor een (niet veraf gelegen) schuilplaats. Hermeline bestrijdt dit plan (om gezamenlijk den koning te ontschuilen): het schijnt haar vergeefsche moeite (4); als vrouw, evenals koningin Gente, nauwge-

---

(1) Knorr leest: *gratior.*

(2) Knorr leest: *prodesset.*

(3) Knorr leest: *non,* dat Schulze XVIII met *queam* verbindt; dienovereenkomstig interpungeert LW. 91: *Nam non, discedens, ipse r. q.* Inderdaad geeft *nunc* geen zin; „als ik nu heenga, zal ik (wel) kunnen terugkomen" geeft geen reden van (*nam*), is integendeel in strijd met de in 1624 aan *latitare* boven *abire* gegeven voorkeur.

(4) Dit *verloren pine* schijnt mij echter een vreemde tegenwerping tegen R.'s plan om samen te vluchten; waarom eigenlijk „verloren"? Om-

zetter dan haar man op de godsdienstplichten, herinnert zij R. aan zijne gelofte eener bedevaart „over zee", die eerst van al dient nagekomen, vóór welker nakoming hij immers plechtig gezworen heeft niet meer in dit land te zullen wonen (1); derhalve moet R. die bedevaart ondernemen. Of zij inmiddels met hare „welpekine", en na R.'s terugkomst van zijn bedevaart ook hij zelf te Maupertuus zal blijven dan wel naar dat beloofde land en paradijs van weelde zal trekken, blijkt niet. Doch H.'s bezwaar wordt door R. ruw ter zijde geschoven met zijn cynisch antwoord over de onwaarde van afgedwongen eeden (2): hij denkt er niet over die bedevaart werkelijk te doen. „En al deed ik 't — en keerde dan terug" (bedoelt, maar zegt hij niet) — „het zou mij niets baten: de koning zal mij, als al mijn leugens ontdekt zijn, nog veel vijandiger gezind zijn — en mij dus" (zoo is blijkbaar zijn onuitgesproken gedachtengang) „na mijn terugkomst hier vervolgen en bestoken". Derhalve — verwacht men als slotsom dezer overleggingen — die bedevaart onderneem ik niet, ik blijf bij mijn (zooeven medegedeeld) plan om (wel Maupertuus te verlaten, maar in stede van alleen „over see te varen") met u, H., en de kinderen in de „wildernesse" den koning te ontschuilen, in wiens macht ik mij, zoolang ik leef, niet meer wagen wil. Zoodanig besluit strookt volkomen zoowel met het voorafgaande als met hetgeen later in I inderdaad geschiedt.

In F is dit besluit nu ook ondubbelzinnig uitgedrukt: *dat sculen* (in de „wildernesse") *es mi alsoo* (3) *goet alse dat varen*

---

dat de koning hen toch in die schuilplaats zou nasporen en vinden? In allen gevalle staat haar eigen bezwaar, de beloofde bedevaart, dan met dit voorafgaande *verloren pine* in geenerlei logisch verband: het is iets heel nieuws. — Eene opvatting van **3182**, alsof *mi* ook een soort van dat. commodi bij *verloren pine* ware („wat zou 't mij baten u daar in die wildernis te volgen" LW. 91) is natuurlijk geheel ongeoorloofd: *mi* hangt alleen van *dinket* af (verg. **356**, **2557**, **2998**).

(1) Strikt genomen, zegt H. hier, in **3184-6**, wel iets meer dan zij weet, d. i. immers alleen wat R. haar **3117**, heel in 't algemeen, gezegd heeft: dat hij een pelgrimage moet doen; verdere mededeelingen over zijn gepleegd bedrog doet hij pas **3196** vlgg. Maar dit zal toch tegenover den dichter wel wat al te streng-logisch geredeneerd zijn.

(2) Slechts in zeer oneigenlijken zin trouwens kan hier sprake zijn van *bedw. eede*: alleen in zooverre als R., door den nood geperst, in 't bijzijn van den koning en allen heeft gewaagd van een bedevaart, hem door den paus opgelegd als straf voor den raad, aan Isengrijn gegeven om het klooster te ontvluchten (**2724** vlgg.). Trouwens deze geheele bedevaart wordt toch door den dichter zeker wel bedoeld en voorgesteld als een van R.'s tallooze verzinsels: R. heeft dus, strikt genomen, geen eed gezworen en zou zich, door niet „over see te varen", aan geen eedbreuk schuldig maken. Maar ook dit is alweer al te strikt-logische rekenschap den dichter afgevergd.

(3) Aldus toch zeker naar A (× F: *alte*) te lezen, en te verklaren als

(hier = *dese* (bede)*vaert* **3193**; verg. *eene bedevaert* —, *pelgrimagie varen* (*gaen* enz.) V. I 634, VI 224-5).

Kan ditzelfde besluit — het eenige dat in den gedachtengang past — ook in de lezing van A: *dat varen es mi alsoo goet alse dit bliven* bedoeld zijn? Aldus gelezen, neen. Wel zou men *dat varen* hier anders dan in F kunnen opvatten, t. w. als aanduiding niet der beloofde (bede)*vaert*, maar van het vertrek, de vlucht naar de „wildernesse"; maar *dit bliven* kan stellig niet beteekenen: de bedevaart ondernemen, maar alleen: een blijven, hetzij in 't algemeen in 't land, hetzij bepaaldelijk te Maupertuus (aldus inderdaad **3335**) (1). Maar van het laatste is hier, in I, nog geen sprake geweest (het dilemma voor R. is: bedevaart of „wildernesse"); en het eerste (waarmede ook het verblijf in de „wildernesse" bedoeld zou kunnen zijn) is hier reeds uitgedrukt door het voorafgaande *varen*; *bliven* past dus, op deze plaats van dezen zin, niet in den gedachtengang van I. Wil men dus *varen* en *bliven* behouden, dan moet men met LW. de woorden van plaats doen verwisselen, en het (dan eerstgenoemde) *bliven* opvatten als: blijven in dit land, t. w. in de (nabijgelegen) „wildernesse", en *varen*, evenals in F, als: de bedevaart ondernemen. Dan is *bliven* van A dus = *sculen* van F.

Wat zegt nu L? Daar wordt tweemaal een dilemma gesteld. In 1618-9 (= **3193** +?): *mora* (= *bliven* A) beter dan *abire* (= *varen* A); in 1624-5 (= **3204-5**) : *latitare* (= *sculen* F) beter dan *abire* (= *varen* F). Want — voegt R. er hier aan toe : een motiveering, die wij in I ongaarne missen — wanneer ik (nu) heenga, zal ik niet kunnen terugkeeren (2), (daar de koning mij dan hier weer zal komen opzoeken en straffen, is kennelijk bedoeld). Daar in deze beide passages toch wel hetzelfde dilemma gesteld moet zijn, blijkt *mora* dus = *latitare*, evenals boven *bliven* (A) = *sculen* (F) (3). Aldus gelezen, stemmen A, F en L volkomen overeen :

= n o c h *alsoo goet*, d. i. beter dan (zie V. I 371-2, Stoett 148, Franck op Alex., blz. 450), niet, als LW. 91 wil: heeft voor mij d e z e l f d e gevolgen; al zou deze laatste verklaring, etymologisch, natuurlijk wel mogelijk, en ten slotte in den boven aangegeven gedachtengang ook niet volslagen ongepast zijn; het zou dan alleen beteekenen: ik kom door die bedevaart n i e t in een b e t e r e n toestand, „mi ne waers een ei te bat". Maar beter dan deze g e l i j k s t e l l i n g der twee plannen schijnt mij toch de v o o r k e u r, aan het eene boven het andere gegeven.

(1) Verg. dergelijke tegenstelling tusschen *bliven* en *vlien* **766**.

(2) Naar de boven, 339, noot 3, gegeven lezing en opvatting.

(3) Het dubbele dilemma in L, uitgedrukt in woorden beantwoordend de eene maal aan A, de andere maal aan F, wekt andermaal (verg. boven, op **3192**) het vermoeden dat L tweeërlei hss. van I voor zich had en de lezingen van beide na of naast elkaar vertaalde.

in alle drie verkiest R. het ontschuilen in de „wildernesse" boven de bedevaart; van een te Maupertuus blijven is hier geen sprake.

Gansch anders daarentegen in II (B). R. wil naar „een ander foreest" (= „wildernesse" in I). H. pleit daartegen, maar vóór een rustig „bliven" te Maupertuus, de vaste en veilige „borch", waar zij een beleg kunnen uithouden en desnoods altoos nog ontsnappen (3187-99). Maar eene bedenking rijst bij haar, een gewetensbezwaar zoowel tegen R.'s plan van de „wildernesse" als tegen haar eigen plan om te M. te blijven : de beloofde bedevaart! Dit bezwàar wordt op dezelfde wijze als in I uit den weg geruimd door R., die dan echter — vrij plotseling, onverwacht en zonder nadere reden — niet alleen die bedevaart, maar ook de door hem zelf beraamde vlucht naar de „wildernesse" opgeeft en besluit H.'s raad te volgen : „ic wil hier bliven, nu ghijt mi raet" (3211; zie verder 3495-7, 3759 enz.). Hier is dus, natuurlijk om het beraamde vervolg van „R.'s historie" aan het slot van I te kunnen aanknoopen, de heele opzet veranderd, doordat H. tusschen het dilemma : bedevaart of „wildernesse" een tertium, een novum inschuift : het kalm samen thuis, te M., blijven. Aan het *bliven* in 3196 en 3211 (naar 't schijnt uit een hs. van I, dat hier evenals A las, overgenomen), is hier een andere beteekenis gegeven; niet : in het land (maar hier vandaan, in de „wildernesse"), in tegenstelling met de bedevaart „over see", doch : in onze eigene burg M.

Dit alles geeft ons m.i. het recht in I naar AFL, in hoofdzaak met elkaar overeenstemmende, te lezen en B (ondanks de overeenstemming in dit *bliven* met A) hier te verwaarloozen. Rest alleen de vraag : naar A (omgezet naar LW.'s voorstel) of naar F? H. heeft — F nog niet kennende — het ook door hem gevoelde bezwaar der lezing van A willen oplossen door iplv. *bliuen* het graphisch daarvan niet zeer ver afstaande *luscen* (*luuschen*), schuilen te lezen, hetzij met verandering van *also* in het tegenovergestelde *niet so* en van *dit* in *dat*, hetzij (nader aansluitende aan L 1624) met behoud van *also*, doch plaatsverwisseling (evenals LW.) van *varen* en *luscen*. Deze vernuftige conjectuur is in zooverre door F bevestigd, als daar inderdaad een ww. met de door H. gewenschte beteekenis voor den dag is gekomen; doch niet *luuschen*, maar *sculen*. Nu krijgt men bij vergelijking van V. IV 915, VII 807 en Kil. vrij stellig den indruk dat *luuschen* een ouder, Vlaamsch woord is (1), *sculen*

---

(1) Zie ook Verdam in Sp. d. Sond. II XXXIII *b*.

daarentegen vooral in jongere, Brabantsche en Hollandsche teksten voorkomt; men zou dus geneigd zijn hier aan het conjecturale *luuschen* de voorkeur te geven en *sculen* te houden voor een der vele noordelijke woorden, in F in de plaats gekomen van echte oud-vlaamsche (zie boven, 138). (1) Toch durf ik, o.a. met het oog op de bij V. toch niet geheel ontbrekende Vlaamsche voorbeelden van *sculen*, het niet aan buiten noodzaak een conjectuur te verkiezen boven een door een hs. gestaafde lezing: ik lees dus ten slotte naar F (en L × A) : *dat* (= *dattet* of gewoon na een : *dat*) *sculen es mi alsoo goet Alse dat varen.* Ik zou *bliven* in A dan willen beschouwen als een prolepsis van het (vooruit g e l e z e n) *bliven* van **3335**.

Een laatste bij mij gerezen vraag dient hier nog besproken. Het *latitare* van L 1624 (2) heeft mij herinnerd aan de met dit Lat. ww. nauwverwante woorden *latenter* 993, *latere* 1135, die mij, op Franck's voetspoor, er toe hebben geleid in **2094** *daernelike*, in **2381** *daerne* te lezen. Indien het t.l.a.p. besproken Mnl. ww. *daren* (< *darenen*, verg. *versamen* en derg. <*-enen*?) inderdaad bestaan heeft, zou het ook hier, ten derden male, wonderwel passen, als origineel van lat. *latitare*, en in de Mnl. hss., wijl verouderd, vervangen door *sculen* (of *luuschen*?). Men zou dan zelfs eèn soort van woord- of klankspeling krijgen : *Dat d a r e n es mi alsoo goet Alse dat v a r e n*; doch ik haast mij te erkennen dat een dergelijk klank- en woordenspel ook m.i. veeleer in de 17de (of 19de) dan in de 13de eeuw thuishoort. Evenwel, deze gissing geef ik hier voor wat ze is : in den tekst durf ik er evenmin plaats aan geven als aan H.'s *luuschen.*

3210 A : *na mijn oom*, dat zeker noch als „*na* = *naeu*, in bedrückender Weise, zum Unglück" (Franck, Gloss. Mnl. Gr.) noch als : „mijn naaste oom, d.i. moeders broeder" (Vercoullie in Noord en Zuid IX 201; evenzoo V. IX 2049, V 1611) verklaard, goed past. Wat het laatste betreft, indien *oom* hier al in zijn eigenlijke bet. gebruikt ware, zou eèn voorgevoegd *na*, in den trant van mnl. *na ghenеve, na vrient*, nnl. *nabestaande*, *naë verwanten* enz., mij voor dit woord, met een immers absolute beteekenis, vreemd schijnen; zelfs ter onderscheiding van een moedersbroeder (*avunculus*) van een vadersbroeder (*patruus*), eene onderscheiding, waarvan toch ook eerst diende aangetoond, dat ze

(1) Ook graphisch staan *luscen* en *sculen* trouwens dicht bij elkaar: een gewone afschrijversfout, hetzij mislezing of onwillekeurige omzetting (graphische metathesis), zou dus ook wel denkbaar zijn.

(2) *Latitare* beantwoordt 1597 en 1709 aan niets overeenkomstigs van I (**3162**, **3344**), maar is op beide plaatsen kennelijk een (proleptische) herinnering aan de hier behandelde. Zie ook boven op, op **850**?

in de ME. hier te lande nog gemaakt werd (1) (zie V. V 1610). Maar *oom* in R.'s mond tegenover B. is slechts de algemeene eerbiedige of vleiende aanspraak van een oudere door een jongere. Dit gebruik van *oom* en *neve* dient wel onderscheiden van de werkelijke bloedverwantschap, als tusschen R. en Grimbeert, „die R. broeder sone was" (zie **176**, **1330**, **1477**, Td. 216); en daarbij past *na* in 't geheel niet. De lezing van A is en blijft vreemd; en L 1626-7 baten niet (*michi carus* hoort bij *Grimbertus*). De lezing van F : *om mi comen* schijnt dus wel een uitredding. „Freilich ist dieser an sich ja ganz klare ausdruck hier auch etwas unerwartet, wenn er nicht besagen soll : „der sich gleichfalls, er der erste baron des hofes, als bote um mich bemüht hat"" zegt F. 317-8 echter te recht. Toch meen ik met F. en met LW. (Tschr. v. Boek- en Bibl.-wezen 1910, 106) F te moeten volgen. Geheel en al? Uit een te onderstellen *n a mi comen* zou graphisch zoowel de lezing van A als die van F 't best te verklaren zijn. Doch *na* bij een perfectief ww. als *comen* schijnt — begrijpelijk genoeg — vrij zeldzaam, tenzij in de hier niet bedoelde bet. : achter(na) (van plaats) of : na (van tijd); zie V. III 1720, IV 2051. Daarom verkies ik ten slotte toch het hier volkomene passende *om* (om mij te halen) van F; verg. V 96 (vooral Lorr. I 1187).

3212 *mee* naar F : *meer* en L 1628 : *plus* × A : 0; in overeenstemming met **3208** : *mee* (naar A × F : *meer*) = L 1627 : *amplius*.

3213 *dat* (al, gesteld dat enz. : zie V. II 86-7, eer dan 82, waar 't als een adverbiale acc. verklaard wordt) *ic leve* naar A × F : *dat ic lide*, proleptisch ontstaan uit *leden* **3214** A, waar ik o.a. daarom dit ppp. van A ook verkies boven *gedoget* (F); verg. **225**, **2463** (:).

3215 *hem* uit F, B 3221 × A : 0 heb ik, maatshalve, niet ingelascht; verg. trouwens **3225**. — *soo* (bloot versterkend : zie V. VII 1440) naar A × F : *ho* (d.i. *hoe*), B : *nu* (L 1630 : *ergo* = mnl. *dus*, of soms = ofr. *or* = mnl. *nu*?); zie Td. 186.

3221 *Twi ne* naar A × F : *Wane*, dat immers in den zin van : waarom niet (lat. *quin*, ofr. *car*) vooral of alleen in jongere, noordelijke geschriften gevonden wordt (zie boven, 166 en Stoett 293, Opm. II), verg. **1919**, **3225**. — *Ende* naar AF, bij een aansporing; zie V. II 639 en verg. **3270**, Td. 193.

---

(1) In den Ysengrimus wordt Bruno wel Reinardus' *patruus* genoemd (zie Voigt LXXVIII); uit Balduinus' R. V. herinner ik mij alleen dat 620 R. Grimbeerts *patruus* heet, geen dergelijke betiteling van Br. door R., wel omgekeerd het (zeer algemeene) *nepos*.

3225 *lieve heere* naar A: *heere*, F: *lieue here*, B 3231: *lieue Bellijn*. Het laatste, hoezeer = L 1635: *Beline nepos*, zou toch ook licht graphisch ontstaan kunnen zijn uit een oorspronkelijk *n eve B.*; verg. elders R. tot B. *neve B.* (of *B. n.*) **3088**, **3268**, doch ook *he(e)r(e) B.* **3279**, en *B.* zonder meer **3243**, **3259** (*mijn vrient B.* **3069** nomin.); daarentegen B. tot R.: *heere* (*R.*) **3238**, **3311**, alleen *R.* **3271**, **3321**, **3330**. Verg. Td. 216-8. Alles bijeengenomen schijnt 't het best hier A ∞ F te volgen (dus weer × LB).

3226 *sprac* naar A, B 3231 × F: *sprekect* (*spreke C(uwaer)t?*), ofschoon dit praesens R.'s fictie, dat C. nog leeft, beter zou doen uitkomen (verg. ook L 1636: *Consolatur*).

3228 *des* naar F en B 3234: *Dat* × A: *Dus*.

3233 *Met* naar AF × B 3239: *By*; hier (anders dan **3106**) is Hermeline de hoofdpersoon, *bij* (nnl. = mnl. *met*) wie C. moet blijven.

3236 *Om dat* naar A, B 3242 × F: *Dur dat*; zie Td. 181.

3241 *seere* naar F × A: *harde*, B 3247: *lude*; L 1642: *voce ... miseranda* zal wel een herinnering zijn aan *ghenadelike* **3136**, dat hier dus in I niet behoeft gestaan te hebben. — *hulpe* naar A × F: *helpe*, B: *helpt my*. Oogenschijnlijk is *helpe* (F), en nog meer *helpt my* (B), hier, evenals **3252**, de letterlijke aanhaling van C.'s woorden (**3137**); doch dan zou niet de simpele uitroep van verbazing, de conj. *helpe* (**571** e.e.), maar alleen de werkelijke noodkreet om hulp, dus de imper., bedoeld zijn, mitsdien niet de lezing van F, maar alleen de letterlijke van B passen. Ten slotte heb ik de lezing van A(F) boven die van B verkozen, vooral daar deze door L: *auxilium* gesteund wordt (verg. daarentegen **3252** met L 1648-9).

3244 *wat wi doe daden* naar A, B 3250 × F: *hoe wi daden*; L 1645: *Quod presumpsisti dicere tale nephas* is eer een verdienstelijke uitbreiding van *beraden* **3243** dan (× AFB) oorspronkelijk.

3248 *Die herte wart hare doe* naar F: *Hare herten wert* ∞ B 3254: *Dat hert wart hair doe* × A: *Ten eersten wart haer*; verg. L 1647: *Extasis arripuit hanc*, **974**, **3419** en Ojb. 90.

3250 *ghesach* naar A × F, B 3256: *zach*; verg. **3348**.

3251 *Riep hi: „Belyn, helet"* naar F, B 3257 en L 1648: *clamat* (zonder eenig bijwoord, doch 1650: *Voce ... magna* naar **3254**: *met grooter cracht*) × A: *Doe riep hi lude: „helet"*; zie LW. IV 93-4.

3254 *Dit* naar B, en F: *Dat* × A: *Doe* (M.: *Dus*), dat uit **3255** verdwaald schijnt.

3255 geheel naar F × A: *Dit waren die woorde ende niet hel*, dat, hoezeer op zich zelf, als slot van R.'s terneerzettende woorden, niet kwaad, toch, na **3254**, als bloote herhaling daarvan, zeker niet te verkiezen is boven B.'s goedgeloovig

a n t woord. Noch aan A noch aan F echter beantwoordt ten volle L 1650-1 : *Belinus ad ista, S i c u t e r a t s i m p l e x : „Jam bene credo" refert*, dat daarentegen ten deele weer wonderlijk gelijkt op B 3261 : *Do sprac die ram d i e n i e t w a s f e l*; dus alweer LB × A en F. F. 318, die ook hier van overeenstem-stemming tusschen L en B niet wil weten, tracht ze weg te redeneeren en meent dat *sicut erat simplex*, „in seiner leichtgläubigkeit" niet hetzelfde zegt als *die niet was fel*. Zeker, „zachtzinnig" (*die n. w. f.*) is niet geheel hetzelfde als „onnoozel, lichtgeloovig". Wanneer men echter L 986 : *simplex (et Purus)* = **2082** : *hovesch kint* vergelijkt, en verder denkt aan 't gebruik van mlat. *simplex* (b.v. *vir simplex*, van Gijsbrecht van Aemstel, bij Beka, Chronicon, ed. Buchelius, p. 98, en van de „Onnoozele kinderen" in Prudentius' hymne : *Salvete flores martyrum*) en aan de begripsontwikkeling van mnl. nnl. *onnoozel* (zie o. a. Elckerlijc 18, Vondel's Gijsbr. 909-10, met betrekking tot Christus en den Onnoozele-Kinderenmoord) en van *simpel*, dan zal men toch m. i. niet licht die beide, altoos in beteekenis dicht bij elkaar staande uitdrukkingen met F. houden voor van elkaar o n afhankelijke, bloot t o e v a l l i g gelijksoortige toevoegsels van L en B. Wel kan *jam bene credo* de vrije vertaling zijn van *jane waest el.* Daar ik echter de bewoording van B 3261 toch kwalijk oorspronkelijk kan achten, meen ik ten slotte, ondanks de gedeeltelijke overeenstemming van LB (tegenover de verscheidenheid van A en F) F te moeten volgen.

3260 *hem* naar A, B 3266 × F : 0; zie Td. 230 (tegenover H. in Tschr. V 263) en verg. ook **665**.

3262 naar A, B 3268 × F : *Dat hem mesquame an sinen liue.*

3265 *siere* naar F, B 3271 × A : *hoeghe*; ook L 1658 alleen: *coram multis.*

3267 *een paer lettren* (d.i. *een brief* = L 1657 : *littera*) naar AF × B 3273 : *een paer brieue*; en dienovereenkomstig in **3268** : *se* naar F, B 3274 × A : *t*; doch in **3269** *het es* naar AF × B 3275 : *sy sijn* (het algemeene collectieve *het*, hier = *die letteren*). Verg. **3367-9** : *die letteren* (mv.) = *die brief* (enkelv.) en lat. *litterae* = fr. *lettre*, eng. *letter;* en zie Ojb. 90-1, Franck op Alex. blz. 414, V. IV 426-7.

3270 *Ende* naar A × F, B 3276 : 0; verg. voor dergelijk gebruik van *ende* in den aanhef van een hoofdzin **3221**, **3339** en Td. 193. Zie ook Ojb. 191; ik durf noch wil echter, buiten noodzaak, van AFB(L) afwijken.

3271 *dat*, naar F, B 3277, in d e z e n regel; al kan de proleptische constructie van A, met *dat* in den aanhef van den v o l g e n d e n ook met een beroep op Stoett 358 gestaafd

worden als echt (en niet in **3271** overgeslagen en nu in **3272** geschreven). Ook rhythmisch past *dat* trouwens nog beter in **3271** dan in **3272**.

3273 *Ghebidden* (afbidden, gedaan krijgen : V. II 964) naar A en L 1661 : *me rogitare* × F, B 3279 : *Gebieden*.

3275 *(ic)t* naar B 3281, en overeenkomstig *t* **3273**, als rechtstreeks terugslaande op *ghedichte* **3271** × AF : *se*, dat hier (verg. op **3267**) misplaatst schijnt.

3276 *U... ghebreken* naar AF, B 3282, al schijnt L 1665 : *ne frangas* op een andere, foutieve lezing dan (of opvatting van) *ghebreken* te wijzen.

3279 Al is de regel ongewoon kort, schijnt toch noch de inlassching van *selve* naar B 3285 (× AF : 0), noch een verandering van *draghe* in *andraghe* noodig (zie **934** × **2920**).

3287 *sine* naar F, B 3295 × A : *die*; verg. **3333**.

3291 aangevuld naar B 3297 × AF : *In die scerpe ghesteken*, wat toch een àl te korte regel is. Zie reeds J. : *I. d. sc. haddijt gh.*

3296 *hem* (dat., voorafgaande aan het object, verg. beneden, op **3376**) naar F (**3297**) × A : 0; maatshalve, en verg. **3301**.

3299 *verholenlike* naar AF (B : 0); al zou een lezing, overeenstemmende met L 1673 : *Res quia secreta scripta tenetur in hac* (in overeenstemming met L 1694 : *secreta* = **3328-9** : *sake ... verholen*) ook hier beter zin geven.

3301 *hadde* is, hoewel in AF staande, door M. geschrapt, omdat toch eer bedoeld is : „carus regi esset" dan „regem amaret" (verg. ook B 3307 en L 1676-7); immers R. speculeert op B.'s eerzucht en ijdelheid, niet op zijn liefde en trouw jegens den koning; zie ook H. 97, 152. Niettemin durf ik niet van AF afwijken, vooral omdat *lief* (of *waert*) *sijn* c. dat. pers. toch meer in 't Nhd. en Nnl. schijnt thuis te hooren dan in 't Mnl., waar een bepaling met *met* welhaast de eenige bekende constructie schijnt (het eenige voorbeeld van den dat. bij V. VI 529 is juist deze plaats, naar M.'s lezing!). De lezingen van BL zijn dan een gemeenschappelijke wijziging in bovenbedoelden zin. J.'s lezing : *sine ere hadde lief* mist allen grond.

3303 Indien AF : *Bi hem* (*alleene*, F : *so*) *ware ghescreven* niet, zoowel onderling als met L 1675 (*manibus ... scripta tuis*, verg. 1678 : *notarius*) overeenstemmend, alleen van het eigenlijke *scriven* van den brief spraken, zou men gaarne naar B 3309 lezen : *bi hem ghedicht ware ende ghescreven* (hetgeen natuurlijk zeer wel beide mogelijk was × H. 153); te meer omdat B. zelf later (**3315** en **3375**) van zijn eigen *dichten* of *maken*

„roemt" (1) (verg. L 1688-9: *dictare* naast *scriptor* = *notarius*, 1726: *dictabam*). Maar wellicht is inderdaad bedoeld dat R. aan B. alleen het „roemen" van het lagere *scriven* in den mond wil geven, doch de dom-ijdele B. dit in zijn verwaandheid zelf aanstonds uitbreidt tot het hoogere *dichten* (= *maken*, opstellen; verg. **1**, **5**, **30**). Of is met *raet gheven* **3304** (herhaald in R. II 5275) hetzelfde bedoeld als *dichten*? Ik gevoel in allen gevalle geen vrijheid hier van AFL af te wijken.

3306 *verhoorde* ... *versprane* naar F × A: *hoorde* ... *spranc*; verg. **570**, **2506**, **2982**. LW.'s (IV 94) schijnbaar fraaie verandering van *hoorde* (A) in *hoogde*, naar L 1682: *Gaudet*, is onaannemelijk, wijl onnoodig en ongewettigd; immers *gaudet* vertaalt **3309**: *Soo blide was hi v. d. d.* (terwijl **3310**, als zoo dikwijls, eerst later, in L 1699, vertaald wordt). Men zou trouwens met evenveel recht ditzelfde *gaudet* in *audit* (= *verhoorde*) kunnen emendeeren.

3307 *up* naar AF × B 3313: 0, al schijnt het enkele *daer hi stoet* ons hier al zoo goed; doch verg. **2772**?

3308 *Hoogher dan anderhalven* naar F, B 3314 en L 1682-3: *in altum Unius* ... *dimidiique pedis* × A: *Meer dan eenen haluen* (wat voor een ram ook geen bijzonder hooge sprong zou zijn).

3312-6 Zie Ojb. 91, H. in Tschr. V 264, LW. IV 95-7, F. 318. Een nauwgezette vergelijking van alle getuigen (daaronder B 3316-20) geeft mij de volgende lezing, in hoofdzaak naar FB, als de waarschijnlijkste:

3312 *Nu weetic* (AFB; A: *wel*) *dat ghi* (AFB) *mi* (B × AF: 0) *doet eere* (2) (= L 1684: *scio quod me diligis*)

3313 *Ic sal* (FB) *hebben* (B × F: *uallen in* (3)) *grooten lof* (FB) (A: *Hu seluen ende die sijn int hof*) (= L 1685: *Extolli cum me queris honore magis*)

3314 *Bi u* (FB) *van allen* (F: *uallen*) *in dat hof* (FB) (4), (A: *Men saels hu spreken groeten lof*) (= L 1686: *Sic per te cunctis regis venerabor in aula*)

3315 *Als men weet* (A × B: *siet* (5), F: *sal seggen*) *dat ic* (6) *can dichten* (FB × A: *ghi coont d.*) (= L 1687-8: *Cum scierint* ... *Quod scio dictare* ... *dicent*)

---

(1) Naar mijne lezing; volgens A wordt het *dichten* daar inderdaad aan R. gelaten. Maar deze lezing staat op zich zelf en is onhoudbaar (zie straks).

(2) *eeren* (inf.), als LW. IV 96 (× AFB) wil lezen, zou beter met L strooken, maar een rijm *-e: -en* veroorzaken.

(3) In dit *uallen in gr. lof* (dat ik als uitdrukking nergens heb gevonden) kan het reeds door LW. vermoede *van allen* (= *cunctis*) schuilen.

(4) *In dat hof* moet, naar L te oordeelen, geen bepaling bij *als men siet*, — *sal seggen* (FB), maar bij *allen* of bij 't ww. (= *venerabor*) zijn.

(5) Verg. boven, op **2210**.

(6) *(dus) wel* (FB) maatshalve geschrapt.

3316 *Met scoonen woorden ende met lichten* (A × FB : *slichten*) (= L 1688 : *pulchre* ... *leviterque*).

Deze geheele herstelling blijft natuurlijk slechts benaderende gissing, ook daar L hier weer de vraag doet rijzen of Balduinus temet twee afwijkende Dietsche hss. voor zich had en beider lezingen in zijn vertaling vereenigde. Immers: *cum scierint* (1687) = *als men weet* (A × B : *siet*), maar *dicent* (1688) = *men sal seggen* (F; A : *spreken*?), welke twee Mnl. lezingen elkaar toch schijnen uit te sluiten; terwijl *quod sim regis amicus ego* in 't Mnl. geen weerga vindt, misschien dus een toevoegsel is.

3317 *Al si dat* naar F (B 3321 : *Al ist dat*) en L 1690 : *Quamvis* × A : *Also als*; ofschoon ik twijfel of een conj. *si* (en zonder *t* er achter?) hier wel thuis hoort (zie Stoett 336-7).

3319 *des* naar F × A : *dat*, B 3325 : *want*.

3321 *Reinaert* naar A × F : *her R.* (B 3326 : *lieue R.*), L 1692 : *ad R.... : mi domne*; maatshalve (verg. **3271**, **3330** × **3238**, **3311** en zie Td. 217).

3322 *Wats u raet* naar A en B 3326 : *wat radi* × F : *Laet u lief*, dat mij een in noordelijker gewesten thuishoorende beleefdheidsformule toeschijnt (ongeveer : staat het u aan, is 't u welgevallig, met uw welnemen; verg. boven, 137 en zie V. IV 204). Maar L 1692-3 : *Cuardus Quid dicit?* klopt noch met AB, noch met F; wellicht hapert er dus toch iets aan, ondanks de oogenschijnlijk onberispelijke lezing van A(B).

3326 *hevets* naar B 3330 × AF : *heuet*. — *noch* naar A en L 1694 : *adhuc* × F : 0, B : *nu*.

3328 *sake* ... *es* naar AF × B 3332-3 : *zaeck* ... *sijn* en L 1694 : *secreta*.

3331 De regel is ongewoon lang, maar toch, met tweelettergrepigen voorslag, niet buiten de maat; en de nagenoeg geheel gelijkluidende lezing van AF laat zich kwalijk bekorten (*ter vaert* van F is veel minder gebruikelijk dan *up de vaert*, verg. **493**, **3341**); terwijl *ghinc te houewaert*, dat in B 3335 op deze plaats staat, (tevens) de plaatsvervanger is van **3347** en dus kwalijk hier de oude, echte lezing kan zijn.

3332 *Nu hoort* naar A × F : 0 (zie Td. 194). — *wat hi sal doen, R.* naar A : *wat hi doet R.* × F : *Wat sal nu doen R.* (zie Td. 230 en 186).

3334 *Ons naket groot gherochte* naar F en L 1704 : *cum magno* ... *tumultu* × A : *hier naect ons gh.* (*hier* dittographie uit **3335**).

3335 *hier* naar A × F : *hier langer*, dat 't vers overlaadt (uit **3340** verdwaald?).

3338 Naar L 1707 : *S u m v i r sumque pater* met H. *u man*

in te lasschen × AF : 0 zou het vers onnoodig bezwaren en wordt alleen door moderne logica geëischt.

3339 *Ende* naar AF; verg. op **3270**.

3341 *Si ne* × AF : *Si*; of zou deze jongere constructie hier reeds gewettigd zijn?

3342 *Vrauwe* (of *Ver*?) in te lasschen vóór *Hermeline*, overeenkomstig *heere* vóór *R.*, schijnt mij toch niet (b.v. door **3336**, waar R. haar toespreekt) gewettigd.

3344 *Dese anevaerdden* naar A en L 1709 : *petunt* × *des si* (< *dese*?) *quamen an* (proleptisch naar **3346**?); ook al schijnt *dese*, aldus gebruikt, ongewoon, evenals *die woestine a.*, naar V. I 172. F. 318 wil, om het bevreemdende *dese*, omgekeerd, naar F *des* (= *tes*, totdat?) *si* lezen.

3345 *mijn heere* naar F : *mijn her* × A : 0, ook maatshalve.

3346 *Soo seere* naar B 3336 × A : *so*, F : 0; verg. **3215** (en A 762) en zie op **2086**. — *dat* naar A × F : *des* (= *tes*, verg. op **3344** en zie Td. 184).

3347 *na* naar A en L 1710-3 × F, B 3337 : *vor* (voor de chronologie verg. **1312-3**, **1913**, **2940**). De bedoeling is immers niet dat ook deze ongeluksbode, met zijn Uriasbrief, vóór den middag aankome — gelijk van Tibeert, maar niet van Brune en Grimbeert blijkt —, opdat nog „bi climmender sonne" recht gesproken kunne worden? Zie ook boven, 156, noot 3.

3348 *ghesach* naar A × F, B 3338 : *sach*; verg. **3250**.

3355 *dese* naar A en L 1717 : *haec* × F, B 3347 : *die*; verg. **3368**.

3356 *heere* naar F : *her* en B (3348) : *here*; niet omdat *coninc* in I (B) nooit zonder voorafgaand *he(e)r(e)* gebruikt zou zijn (zie Td. 194), maar alleen maatshalve.

3357 *rechte* naar F × A : 0 (en verg. B 3349 : *als ic best can ende weet*); ook maatshalve.

3367 *den brief* naar F × A : *die brieue*. B 3353 spreekt inderdaad van *twee brieue*, maar in I is slechts van één *brief* = (*een paer*) *letteren* (**3369**) sprake. Zie boven, op **3267**, en verg. **3372** : *dese letteren* (AF), **3374** : *dese letteren sijn* (A) = *dese brief was* (F); ook hier spreekt B telkens van *brieve*.

3376 *hietene* naar F × A : *hiet* (en dan in **3377**: *Den brief*); *-ene*, t.w. den brief × *hem*, acc. (of dat.) pers.: Belijn. Immers deze zin met dubbel object zal, hoewel *heeten* eigenlijk een acc. bij zich heeft, wel geconstrueerd zijn naar het model van derg. zinnen met *doen*, *laten* of *hooren*, *sien*, waarin het rechtstreeksche object, in den datief, v o l g t op het verwijderde object, in den acc. (zie Stoett 172 VII, 173 en verg. boven, op **3296**).

3377 (en verderop) *Botsaerde* naar A × F : *Bockarde*, L 1730

(e. v.) *Boccardus*, B 3365 (e. v.): *Koekaert*, P: *Boekert*; zie boven, 106, en nu ook Foulet 382 noot, Museum XXIII 343. — *sinen goeden* naar A: *sinen* ∞ F: *den goeden*; ook maatshalve (iplv. A: *Den brief*).

3378-9 *Dat was hi die an dat werc Bet. c.* naar A × F: *Die was die in dat werc Mee c.* Wederom schijnt L 1730-1 beter met B 3366-9 te strooken dan met AF (verg. *missas = die men seynde?*). Doch AF is onberispelijk: voor *ant werc connen*, er verstand van hebben, zie V. I 68, III 1800 en Drie daghe heere 29. Het is dus onnoodig en ongewettigd hier te denken aan een mnl. znw. *antwerc* = mhd. *antwerc*, (belegerings)machine, machinaal werk enz., of, als M. (LI) deed, aan een Vlaamschen vorm voor *hantwerc*. Alleen lees ik naar F: *dat* (× A: *t*); immers de beklemde vorm past hier, waar verwezen wordt naar de uitlegging in de twee volgende verzen, beter dan de proclitische.

3383 : 4 *Beline : sine* naar B 3371 : 2 : *Bellijn : sijn* × AF: *Bel(l)ijns : sijns*; zie F. 290 over de zeer opmerkelijke gemeenschappelijke fout van AF. Het t. a. p. gewraakte tekort in **3384** kan aangevuld worden door, naar B, *hier toe* hierheen te verplaatsen uit **3385** en daar te lezen: *Hadde ghe s p r o k e n a l soo verre*; waartoe ik ten slotte, eenmaal in 't rijm B volgende, meen te mogen overgaan.

3386 *snieme* naar A × F: *cortelike*, B 3374: *licht.*

3387 *ontfinc* (AF) schijnt mij niet zoozeer (als H. 99, hyperlogisch, meent) in strijd met **3382** — dit ware op zijn best een slechts half juiste herhaling, waartegen nauwelijks bezwaar te maken is, terwijl bovendien *ontfinc*, nam in ontvangst, nauwelijks gelijkstaat met het van B.'s hals afnemen — als wel, strikt genomen, op zich zelf onvoldoende, in zooverre eerst bij het o p e n e n der (tot dusverre gesloten) scerpe „Reinaerts werc” kon „bliken”. Daarom is B 3375: *ondede* stellig veel juister; en hiermede strookt weer de ideaal-logisch juiste en volledige lezing van L 1732-3: *Pera datur* (= **3376** of = **3382**?), *sumitque datum* (= **3382** of = **3387**?), *sumptamque r e s o l v i t* (= B 3375), *Ostendit leporis hec resoluta caput.* Wederom schijnt L de lezingen van AF en B te verbinden. Of heeft hij het gebrek in AF opgemerkt en zelf verbeterd en aangevuld, en is hij daarin later door II nagevolgd? Of wel ontbreekt er in AF een paar regels (terwijl omgekeerd in LBP *Bruneel* **3382** weggelaten — door Tybaert vervangen! — wordt: zie boven, op **1859**). Alles bijeengenomen, meen ik hier, hoezeer aarzelend, bij AF te mogen blijven.

3389 *uut* naar F, B 3377 × A: *voert.* — *trac* naar AFB; de door V. (Tschr. I 28) voorgestelde verandering in *voort rac* schijnt toch onnoodig.

3390 Zie Ojb. 93, F. 319 (aan het daar bedoelde *dat* gaat toch altijd een bepaling vooraf, zie b.v. **3483**, Ferg. 1432 en de

andere voorbeelden bij V. II 83, Stoett 328). Waarom echter, nu F een uitstekende lezing geeft, niet daarnaar te lezen: *B. besaghet e. s.*?

3395 *ghelooven sout* naar F (en B 3383 : *ic*... *geloven soude* den koning in den mond gelegd) × A : *ghetrauwet.*

3400 *up* naar F, B 3388 × A (in den volgenden regel).

3403 : **4** *ghehoort waert* : *vervaert* naar A, B 3391 : 2 en L 1739 : *Quod pavido* (l. : *pavid(a)e*) *cuncte contremuere fere* × F: *wart gehort* : *So sere wart sijn sin te stort* (eene kennelijke verknoeiïng, noodwendig gevolg der omzetting in den eersten regel). — *Alle* in **3404**, met GWJM., naar B en L : *cuncte* × A : *ghene.*

3405 (en verderop) *Firapeel* naar FB × A : *Syrapeel*; zie boven, 108, 273.

3406 *lubaert* naar A × FB : *lupa(e)rt*; wellicht de meer Vlaamsche vorm, nader bij den (immers Vlaamschen, maar in R. I en II niet voorkomenden) naam *liebaert* staande; zie V. IV 520-1 en (*lupaert* en *liebaert* naast elkaar) Maerlant, Alex. V 1033-4.

3408 (en **3474**) *lioen*, niet *Lyoen*, als D.; verg. boven, op **1835** en zie Td. 190, 209.

3412 naar AF × B 3400: *Laet varen desen rouwe groot.* Nogmaals rijst de vraag of L hier de lezingen van tweeërlei hss. verbindt (L 1744: „*Desine*", *ait*, *tantum*, *rex*, *exercere dolorem* = AF 3400-1, B 3400; maar L 1745: *Non pulchrum flere regibus esse reor* = B 3401-2: *Het is groot scand. Si di niet heer van alden land*); zie verder beneden, op **3426**. — Voor de beleefdheidsformule *doet wel ende wijsheit groot* verg. **2504** en zie V. II 237, 248, voorts Floris 3495, 3656, 3742 (en 2251?), Moriaen 3626 (*d. w. e. hoveschede*), Coster (ed. Kollewijn) 127 (*zo doet zo wel en spoeyt* enz.), eene aanhaling bij Stallaert I 500 *b*, de nog hedendaagsche formule onder verzoekschriften: *Hetwelk doende enz.* (d.i.: *zult gij wel doen*), en eindelijk Td. 188.

3413 naar A × F: *Ende matet uwen sin ende v seer*, dat althans als rijmregel op **3414** (: *Fierapeel*) onmogelijk is. De door F. 320 geopperde mogelijkheid, dat de (op zich zelf niet volslagen onaannemelijke) lezing van F niet uit die van A bedorven zou zijn, maar althans een aanwijzing geven, dat hetzij een paar verzen (een: *-eer*, een: *-eel*) uitgevallen zijn, hetzij de regel oorspronkelijk anders, meer in overeenstemming met F en met B 3401 dan met A 3401, geluid heeft, is zeker niet geheel te verwerpen. Het op korten afstand driemaal terugkeeren (A 3394, 3401, 3430, alle:) van *een deel*, als bijwoordelijke bepaling gebezigd (hoezeer ook in R. I wel bekend: zie **344**, **1254**, **2076**),

kan licht een dier plaatsen verdacht maken. Toch vind ik geen genoegzamen grond om F.'s gissing: *Maet uwen sin ende u riveel* (dit woord dan in den zin van: druk gebaar, beweging; het geheel ongeveer: „stel u niet zoo aan") over te nemen.

3415 *Inne maghes niet dat ic b. e.* naar F en B 3404: *wat mach ic des* (verg. fr. *je n'y puis rien*, nhd. *was kann ich dafür*, dus: „ik kan er niets aan doen, 't niet gebeteren"; zie V. IV 1848) × A (waar de regels omgezet zijn en de lezing kennelijk bedorven is): *Bedroghen, dat ics b. e.*

3419 *herte* naar F (en B 3410?) × A: *eere*; immers niet aan **3419**, maar aan **3424** beantwoordt L 1749: *quod erit vix michi salvus honor*. Uit dit (hier oorspronkelijk) *herte* zijn dan wellicht, naar F. 320 gist, de onechte lezingen A 3411: *miere herten*, B 3410: *in therte mijn* (zie straks op **3422-3**) geboren. Verg. overigens voor een dergelijk bederf van (*h*)*erte* tot *eersten* (als hier tot *eere*, mede veroorzaakt door prolepsis van **3424**) en een dergelijke uitdrukking boven, op **3248**, en zie voor *die herte verliesen*, den moed v. V. III 392.

3421 *heere*, tweemaal in A, vóór *B.* en voor *I.*, beide geschrapt naar F en B 3409: 0; maatshalve,

3422-3 *Die hevet mi een valsch peelgrijn Doen verwerken alsoo seere* naar F: *Mi hevet ... so sere*, B 3408: *Dat hy mijn vriende heeft verwrocht* (P: *dat ic mijn vr. verwr. hebbe* = R), en L 1751: *Offensos nimium tradidit ille michi*, 1754: *Illis offensis vix umquam pacificabor* × A 3410-1: *Die rouet mi een v. p. Dat gaet miere herten na so zeere.* Wel lijkt B 3410: *Dat rouwet my in therte mijn* naar zijn inhoud sterk op A 3411 (en *rouwet* van B bovendien graphisch op *rouet* van A 3410); wat dus schijnt te pleiten voor de echtheid dezer regels van A. Doch deze regel, B 3410, beantwoordt toch misschien veeleer — als F. 319 gist — aan *dat ics bem erre* (A 3404 = **3415**) en *Dat ic recht mi selven hate* (A 3406 = **3418**), tenzij hij ontstaan is uit **3419** (zie boven). — Naar L 1751 en 1753: *nimium* in **3423** iplv. *alsoo* (AF: *so*) te lezen: *alte* schijnt toch niet strikt noodig en, met het oog op het volgende *dat*, ongewenscht.

3424 *gaen sal* naar A en L 1749: *erit* × F: *al gaet.*

3425 Van een dreigend gevaar voor 's konings *leven* (AF) is hier in L noch B gewag; alleen, evenals in A 3412 (= **3424**) van de *eere* (B 3411 = L 1749: *quod erit vix michi salvus honor*). Wel worden in LB daarentegen B. en I. nader aangeduid als *Primatesque duos* (L 1750) = *mine beste baroene* (B 3411; verg. boven, op **462**). F. 320 denkt aan een woord als *erve* als oorspronkelijke lezing, in vorm > *leven* van A, naar den zin > de lezing van LB. Ik durf niets gissen en bepaal er mij toe wederom op deze

(kwalijk toevallig-)gemeenschappelijke lezingen van LB te wijzen, hetzij die de oorspronkelijke of wel gewijzigde zijn geweest.

3425-6 vlgg. LW. IV 97 heeft opgemerkt dat na dit vers in AF niet gevonden wordt hetgeen min of meer overeenstemmend te lezen staat in L 1756-7 : *„Hanc", Fyrapellis ait, „rex praetermitte loquelam, Tu quia, cum sis rex, non querulosus eris* en B 3420 : *Wats dan heer coninc warts anders te rade*; waaraan F. 319 heeft toegevoegd dat de gedachte van L 1757 ook teruggevonden wordt in B 3402-3 (dus een eind vroeger = **3413**): *Si di niet heer van al den land Ist niet onder v al dat hier is?* LW. neemt, op grond dezer overeenstemming tusschen L en B, aan dat er in A na 3414 (= **3426**) een glop is (1). Daartegenover betoogt F. 319-20 nu dat de overeenstemming tusschen L en (de twee uiteenliggende plaatsen van) B ook hier weer toevallig is. Bij de vertaling van **3412-3** heeft ook L een uitbreiding gegeven, terwijl de omwerking en uitbreiding dierzelfde verzen in B (3402-3), kennelijk te wijten aan den wensch om de (verouderde?) uitdrukking *Doet wel ende wijsheid groot* (**3412**) weg te werken, vanzelf ongeveer in denzelfden geest uitviel als L 1757. Bij de vertaling van **3425** daarentegen heeft de omwerker van II (B) — vrouwenhater als hij is (zie Ojb. 122-4) — weer een viertal regels (3416-9) ingelascht, een klacht van Nobel over den verderfelijken invloed zijner gemalin op hem; en ter wille van vers en rijm moet hij nu nog een regel er aan toevoegen (3420): *Wats dan heer coninc warts anders te rade*, die toevallig eenige overeenkomst heeft met L 1756. Volgens F. is de overeenstemming tusschen L 1756-7 en B 3420, 3402-3 dus niet zóó groot als zij aanvankelijk schijnt en louter toevallig, zoodat er geen reden is om hier een glop aan te nemen. Toch doet het ongewone gebruik van het rijmwoord *echt*, hier en vlak hierop (**3440** A; F heeft ons hier juist in den steek gelaten) voorkomende (doch zie ook **2973** en Td. 188), ook F. vragen of dit woord hier temet in de plaats is gekomen van een tusschenwerpsel of een of andere korte uitdrukking, waaruit misschien tevens de bewoording van L 1756 en B 3420 zou zijn ontstaan, b.v. *wat echt?* of *wats echt?* (= lat. *quid amplius, porro*), welke uitdrukking echter elders nog niet is aangewezen.

Aan dit verslag der critiek van LW. en F. wil ik alleen deze opmerkingen vastknoopen 1° dat L herhaaldelijk brokjes van 't origineel verplaatst of anders verbindt en samenvoegt (zie

(1) Waarmede hij in een P.S. ten onrechte de twee plusverzen in F (3386, 3388) in verband wil brengen : deze hebben immers met de hier behandelde passage niets te maken (zie op **3433** : 4).

boven, passim), zoodat ook L 1756-7 wel zulk een samenvoeging van twee plaatsen uit het origineel (in hoofdzaak = B 3420 + 3402-3) zou kunnen zijn; 2⁰ dat ook hier voor de zooveelste maal in deze slotverzen de vraag rijst of L hier soms twee lezingen van t w e e verschillende Mnl. hss. vereenigt. Ik durf in dit netelig twijfelstuk geen besluit trekken noch nemen, veel minder naar L en B een paar verzen dichten en hier na **3426** inlasschen, en blijf dus veiligheidshalve bij AF.

3427 *mesdaen* naar F, B 3421 en L 1758 : *Erratum si sit* × A : *ghedaen mesdaet.*

3428 *ende Brunen den coenen* naar F (bevestigend J.'s conjectuur naar R 3172 : *deme konen*) × A : *enten beere doen comen*, B 3422 : *en brun doen comen*; zie (tegenover H. 154) Nh. 26, F. 319 (die ook hier het samentreffen van AB toevallig acht; maar waarom weken dan beiden af van het zuivere rijm?). Altoos is het gebruik van *die coene* na een eigennaam — wederom vlak hierop, **3446**, andermaal, maar nergens elders in R. I voorkomende (verg. echter **1856**) — een nieuw blijk der eigenaardigheid (om niet meer te zeggen) van het slot van R. I : zie beneden, 357-8.

3430-1 naar F, B 3424-5 × A *Ende betren hem hare mesdaet snel Ende ouer haren toren ende ouer hare pine.*

3432 *Ghelden metten* naar F × A : *Versoenen metten*, B 3426: *Gheuen*; beide ww. kunnen semasiologisch, het tweede ook graphisch uit *ghelden* ontstaan zijn. Een bepaling met *over* (in de plaats, ter vergoeding van, als schadeloosstelling voor) bij *eenen* (acc.) *betalen met* (c. dat.) schijnt een wel ongewone, maar toch niet onverklaarbare en onaannemelijke constructie (zie V. II 1206, BH. 82).

3433 *Na dat* naar A × F : *Sint dat*; verg. **2753** (naardien, nademaal) en zie Td. 183, 190.

3433 : **4** Van het onzuivere rijm *-ije* : *-ie* van A : *ghelyet : verriet* (let op de verschillende spelling), dat mij altijd aanstoot gegeven heeft (zie Ojb. 94, Tv. 22, Nh. 26, Td. 245, noot 1) heeft F ons oogenschijnlijk verlost. Doch hoewel het dubbel stel rijmparen, dat F daarvoor in de plaats geeft, vlekkeloos is (*belijet : angetijet*, *verriet : gesciet*), de inhoud van het tweede en vierde dezer verzen draagt inderdaad — dit moet ik F. 291 toegeven — zóózeer het karakter van een lamme rijmlap, dat ik ze niet meer (als nog, twijfelend, Nh. 26) durf verdedigen en dus liever, met F. de twee verzen van A behoud, met wijziging alleen van *ghelyet* in *beghiet*, naar analogie van **2962**. De lezing van A zou b.v. ontstaan kunnen zijn uit een onwillekeurige herinnering van **3123-5**, waar dezelfde woorden *(ghe)lijede* en *verriet*, even-

eens in 't gewag van Cuwaert, gebruikt zijn. Opmerkelijk is echter — gelijk zooveel in dit slot van 't werk — dat de lezing van A wel ten grondslag schijnt te liggen zoowel aan die van F (immers een half geslaagde poging tot zuivering der rijmen) als aan die van B (waar 3427 hetzelfde ww. *lijt* voorkomt).

3435-6 in de volgorde van F, B 3429-30 × A (waar de omgekeerde volgorde het aannemen van een zonderlingen tusschenzin vereischt; verg. trouwens **37-8**). — *saelt* naar FB × A : *moet.*

3438 Met dezen regel eindigt F; de laatste 46 verzen moeten wij alleen uit A en B herstellen. Verg. over deze laatste verzen, in 't algemeen over het slot van I laatstelijk Td. 242-7 en boven, 41, noot 2.

3439 H. wil naar B 3433 lezen : *sonder recht* × A : *hets recht.* Deze laatste woorden zouden inderdaad wel uit een onwillekeurige herinnering van den afschrijver aan het gelijkluidende slot van **3425** ontstaan kunnen zijn. En een doodstraf zonder een voorafgaand vonnis uitdrukkelijk *recht*, d.i. rechtvaardig, te noemen (als in A) schijnt zeker een vreemde „dingtaal", vooral tegenover den gewaanden opperrechter! Maar zou dit niet juist, als bittere satire, bedoeld kunnen zijn met *hets recht? Sonder recht* zou toch niet veel anders beteekenen dan het voorafgaande *sonder vonnesse* : zonder rechtspleging; niet: buiten recht en billijkheid, hetgeen immers ook een al te krasse (schoon door F. niet bedoelde) blaam ware. Ten slotte blijf ik dus maar bij A. Zie ook BH. 82.

3441 *Dit ghelove ic* (keur ik goed) met LW. IV 98 naar L 1770: *Hoc laudo*, vergeleken met **2551** (= L 1227: *laudo*), **3286** (= L 1668: *annuit*) en naar B 3435: *Dit doe ic gern* × A: *O wi* (dat hier inderdaad vrij zinledig is en het vers kwalijk zijn behoorlijke zwaarte geeft).

3444-5 L 1772: *Temptatum convenit ire* doet iets anders verwachten dan hier in A (B: 0) staat. Maar verder dan tot een vaag vermoeden (b.v. *proeven* ....?) leidt dit niet.

3449-53 Met L 1754-5 komen B 3439-43 weer beter overeen dan A 3437-41, en de verzoeking is dus sterk om A prijs te geven en B te volgen. Nu wij echter hier den steun van F missen, durf ik dit toch niet, daar altoos een gemeenschappelijke verbetering van LB mogelijk blijft; vooral niet daar A op zich zelf — ook de groet, het „saluut" van den koning in **3451** — niet verwerpelijk is.

3454 *soene* ... *wildise* met H. naar A 3442: *Hi biet u* ... *w ldijt* ∞ B 3444-5: *seldi ontfaen Schoon scoen* (herinnering aan **2893** vlgg.?!), P: *schoen soene*; verg. *soene* **3445** en L 1776: *meendare* ... *captat.*

3461 *Ende* (zie Td. 193) naar A × B 3451 : *Dat.* — *ghewillegheliike* naar A; verandering in *gheweldichlike* (J.) of *ghewillike* is ongewettigd: zie V. II 1909-11 (en in Tschr. VIII 23-6) en ook nog Ep. Fragm. 144, 125. — Wederom is L 1786: *Quocumque inventi fuerint* meer = B 3450 : *So wair dat gise vynden selt* × A : 0 (niet = B 3456, dat < 3466); waaruit ik echter, bij gebreke van F, niets durf besluiten.

3466 *belaghen* naar A × B 3456: *bejaghen*; al is 't laatste in B gebruikelijk (zie Td. 187), durf ik 't toch hier, waar 't eerste ten minste evengoed past, niet, op gezag van B alleen, neerschrijven.

3467 *groote vreden* naar A × B 3457 : *schoon* (B : *scone grote*) *vriheden* (L 1788 slechts: *Hec*), omdat 1° ook een meervoudig *vreden*, terugslaande op **3450** (en zie **3482**), wellicht toch niet geheel onverklaarbaar is (voor B. en I. elk afzonderlijk), 2° een mv. *vrihede* een rijm *-e : -en* zou geven (of zou men, naar B, ook in I *vriheden* mogen lezen: zie boven, 78?). *Vrede gheven* is hier dan gebruikt in anderen zin dan **359** (zie boven, 179).

3470 *hier bi* naar B 3460 × A: *hier binnen* (L 1780 alleen: *Sic*); alleen het eerste schijnt hier eenigszins te passen, in den zin van: hierom (of ook: hiertegenover?). Verg. ook op **642**, **646**, **869**.

3473 L 1779 *b*-81 zegt weer meer dan hier (na **3474** of na **3455**) staat; ditmaal echter heeft B niets overeenkomstigs.

3477 *bere* zonder *Brune*, naast den blooten naam *Isingrijn*: zie Td. 217, noot 4, en verg. op **1859**. Over het (eenige) rijm *ē : ê* zie boven, 61.

3479 : 80 A: *in de rijsere : int ysere.* Tegen een acc. na *in* bij rust bestaat op zich zelf geen bezwaar (zie boven, 86); maar een acc. neutr. pl. *risere* en een acc. neutr. sing. *isere* (beide iplv. *-er*) schijnen mij in R. I onaannemelijk (zie boven, 77). Vermeden kunnen deze vormen worden door òf beide rijmwoorden tot dat. pl. op *-eren* te maken òf te lezen: *in die riser : int iser.* Daar nu voor: de boeien, naar V. III 964-5, VI 1397 te oordeelen, althans in dit spreekwoord het (collectieve) enkelv. *iser* toch minder in gebruik schijnt te zijn geweest (zie V. II 964-5), heb ik, hoewel aarzelend, besloten tot de lezing: *in den riseren : in den iseren.*

Doch deze laatste regels zijn niet de eenige in het slot, die twijfel doen rijzen. De herhaalde beschouwing en behandeling van het geheele slot heeft mij weer versterkt in mijne overtuiging, dat wij hier den tekst in een zeer bijzonderen toestand voor ons hebben, meer of anders omgewerkt of gewijzigd dan al het voorafgaande gedeelte van R. I B. Onder herinnering aan de

Td. 242-7 samengevatte en boven, 27, 30, 31, 34, 37, noot 2, 55, 60 besproken gronden (1), wijs ik thans op de bovenstaande bespreking van **3192, 3204-5, 3316; 3378, 3383, 3387, 3412, 3413, 3419, 3422, 3425, 3425-6, 3428, 3432, 3433, 3439, 3444, 3449, 3461, 3467, 3477, 3479-80.** Nagenoeg al deze plaatsen, vooral in het laatste honderdtal verzen, bleken slag op slag moeilijkheden op te leveren, vaak van ongewonen aard, gelijk wel nergens elders in een honderdtal verzen van R. I voorkomen. Meer dan één plaats gaf aanleiding tot het vermoeden dat L hier tweeërlei hss. gebruikt en in zijne vertaling de uiteenloopende lezingen van beide gecombineerd heeft (L < AF + B of < A + F); enkele andere deden een dergelijk vermoeden met betrekking tot B rijzen. Verbonden met het altoos opmerkelijke ontbreken der laatste 46 regels in F, het andere slot in L en de hierboven opgesomde bezwaren, steunen zij de gissing dat er meer dan één vorm van dit slot bestaan heeft en de ons in A(F) bewaarde vorm allicht niet de oorspronkelijke is. De gissing ligt voor de hand, dat dit alles in een, voorshands nog niet volkomen duidelijk, verband staat hetzij met de samenstelling van R. I uit A en B, hetzij met de voortzetting in R. II.

En hiermede besluit ik, onder verwijzing naar het boven, blz. IV, 12-3 en 40, aan 't slot van Hfdst. I en II gezegde, dezen commentarius perpetuus exegetico-criticus.

(1) Aan de aldaar genoemde eigenaardigheden van het slot voeg ik nu nog toe : *die coene* achter een dierennaam 3416 F (immers stellig de ware lezing), 3434; *een deel* 3396, 3401, 3430; *noint* voor : ooit (zie boven, 121).

TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN.

Blz. 40, r. 4 v. b. : A — l. : A
„ 55, r. 15 v. o. : **2204** — l. : **2004**
„ 60, r. 16 v. b. : klanken, ee — l. : klank, een
„ 100, r. 7 v. b. : 787, 1736; doch vr. 1961; — l.: 787, 1326, 1736; doch vr. 1961,

Blz. 105, r. 9 v. b. — l. : Verg. Foulet 413 (en 268), die aanneemt, dat Heinrich der Glichezâre eveneens in zijn Reinhart Fuhs enkele Fransche namen heeft gebruikt, die hij niet aan eene Oudfransche branche ontleend, maar hetzij elders gevonden of zelf bedacht had.

Blz. 122, r. 3 v. b. : 2113 (bis) — l. : 2113 (bis), 2163,
„ 124, r. 12 v. b. : 2398 — l. : 2398, 2668,
„ 127, r. 18 v. b. — l. (onder 2845) : 2920 B *(die)* 2920 F *(hi)*

Blz. 137, r. 10 v. o. — l. : verg. ook B 2371;
„ 142, r. 3 v. o. : *Hersenden* — l. : Ook *blent : sent* 77, *blenden : ontwenden* 1840, *Hersenden*

Blz. 156-7. Verg. met het hier gezegde hetgeen Voigt, Ysengrimus LVIII-LIX, opmerkt over de verdeeling van den Ysengrimus in „bedrijven" en „tooneelen", waarbij eveneens eene verdeeling in drieën onmiskenbaar is.

Blz. 169, r. 1 v. b. : **2056** — l. : **2056, 3056,**
„ 183, r. 17 v. b.: 104, 9). Vervolgens worden genoemd: 1° — l. : 114, 9); en vervolgens 1°

Blz. 194, r. 3 v. o. : gebruikt! — l. : gebruikt, verg. ook L 504

Blz. 195, r. 19 v. b. : Plant. — l. : Plant., alsmede den naam van den schilder *Jan van Mabuse*, naar 't schijnt in Noord-Nederland uit den oorspronkelijken (Franschen) *Jehan(nin) de Maubeuge* ontstaan (zie S. Muller Fz. in Oud-Holland XXXIV (1916) 154. Let wel dat deze spelling van fr. *g* met „s" hier eveneens gevonden wordt in een noordelijk hs. : wist men hier dus met de spelling van dien klank minder weg dan in Vlaanderen?

Blz. 196-204. De op laatstgenoemde bladzijde reeds half verwachte critiek op mijne poging tot herstel der orde in de passage **730-804** is inderdaad niet uitgebleven. In De Nieuwe Gids XXX (1915), I 902-9 heeft Dr. K. H. de Raaf onder den

onheilspellenden titel : „De Reinaert hersteld ?” een bespreking mijner uitgave laten drukken, waarin, na een weinig vleiende karakteristiek van den drukvorm en eenige waardeering der Inleiding en der verbeterde lezingen, in den breede wordt uitgeweid over bovengenoemde door mij „verknoeide” passage : een „vervalsching”, bestaande uit verschillende „verknoeïngen”, waardoor „een der belangrijkste plaatsen... verminkt” is (excusez du peu!). Op grond waarvan het publiek dan ook vermaand wordt niet te wanen dat „deze nieuwe critische... tekst... den Reinaert „in zijn oorspronkelijken staat” laat zien”; men houde zich voor gewaarschuwd !

Dat ik die inderdaad vrij stoute verschikkingen toch zeker niet zonder éénigen grond, uit loutere willekeur, aangebracht zou hebben en dat het mitsdien billijk en raadzaam ware geweest, alvorens een zoo kras oordeel uit te spreken, de verschijning af te wachten van dezen (in de Voorrede der tekstuitgave aangekondigden) Commentaar, die rekenschap zou geven van de door mij gekozen lezingen, dit alles is bij Dr. De Raaf eerst na het schrijven zijner critiek — beter laat dan nooit — opgekomen : in het volgende (Juli-) nummer van genoemd tijdschrift, II 105, staat eene „Aanteekening” van zijne hand, waarin hij „billijkheidshalve” de aandacht vestigt op dezen beloofden Commentaar.

Drie bezwaren heeft Dr. De Raaf tegen mijne omzettingen.

De eerste en zwaarste grief is dat, naar mijne lezing, Brune, na zijn kop tot over de ooren in den boom te hebben gestoken (**672-5**), en nog vóórdat hij dien weder daaruit heeft losgerukt (**744-52**), desniettemin Lamfreit z i e t aankomen (**741-2**); welke “dwaasheid”, in geen der Mnl. hss. te vinden, het gevolg is mijner omzetting van AF 759-60 vóór AF 735!

Ten tweede heeft mijne verplaatsing van AF 777-84 (**791-6**) naar achteren, na 808 (**790**), ten gevolge, dat de laatste schildering der dorpers („Een hiet Lottram Lancvoet” enz. (AF 785 vlgg.) de in die acht regels (777-84) vervatte inleiding mist en nu (**767**) zonder eenigen overgang bot op AF 758 (= **766**) volgt.

Ten derde behooren die regels 777-84 zelf ook niet thuis op hunne nieuwe plaats (**791-6**).

Wat de beide laatstgenoemde bezwaren betreft, kan den heer De R. nu uit het boven, blz. 204, gezegde blijken dat ik zelf evenmin geheel tevreden was over de aansluiting van **767** aan **766**. Dat **791-6** (= AF 777-84), als recapitulatie van het voorgaande, en tevens ter hervatting der schildering (gelijk zoo vaak in den Reinaert en elders in de Mnl. epische poëzie), na **790** mis-

plaatst zouden zijn kan ik echter geenszins toegeven: zie o. a. boven, 147, 152 e. e.

En nu het eerste, stellig gewichtigste bezwaar. Inderdaad is of schijnt het volslagen ongerijmd dat Brune, met den kop tot over de ooren in den boom vastzittende, Lamfreit z i e t aankomen! Ik zal deze voorstelling niet per fas et nefas trachten te verdedigen. Toch wil ik even de vraag stellen of zij wel werkelijk geheel en al o n m o g e l i j k is, of een beer, met zijn geheelen kop vastzittend in de (dus uiteraard zéér wijde) spleet van [een met twee wiggen (beide aan het ééne uiteinde, of in een der zijden?) vaneengespleten (1) boom, midden op den dag („suut onder der sonnen") met geen zijner oogen iets van hetgeen er vóór of om hem heen geschiedt zou kunnen waarnemen. Toegegeven echter dat dit toch, minst genomen, bezwaarlijk moet heeten, is het dan zoo ondenkbaar dat Willem, na eerst verhaald te hebben dat Brune in den boom bekneld zat (**672-5** = AF 676-9) en vervolgens 1° dat Reinaert Lamfreit „sach comen" (**695** = AF 689), 2° dat Lamfreit „hevet... den bere versien" (**706** = AF 710), onder de onwillekeurige herinnering en den indruk dezer twee laatste „waarnemingen", wellicht ook met de bedoeling om hieraan een derde „waarneming" toe te voegen (2), zou hebben geschreven dat nu ook Brune, evenals vóór hem Reinaert, Lamfreit „sach... comen gheronnen" (**741-2** = AF 759, 734 + 760); op 't oogenblik niet bedenkende dat hetgeen hij 70 regels vroeger verhaald heeft dit „zien" voor 't minst uiterst bezwaarlijk moest maken? Dr. De Raaf zegt wel: „Ik ga bij mijne beschouwing uit van de niet-gewaagde stelling, dat de geniale dichter met zijn sterk beeldend vermogen de tafereelen als levend voor zich zag... en dat men van hem geen slecht gecomponeerde en onware voorstelling verwachten mag." Maar is dit op zich zelf toch niet een te absolute æsthetische critiek? Het zou toch waarlijk niet het eenige voorbeeld zijn van eene innerlijke tegenstrijdigheid in een episch gedicht; en wie alleen op grond van zulk een logische tegenstrijdigheid critiek wilde oefenen, eventueel het bijeenhooren van gedeelten van een werk loochenen zou thans weinig gehoor meer vinden. Ook in den Reinaert komen zulke ongerijmdheden wel voor. Dat dezelfde Willem — niet 70 regels later, maar v l a k nadat hij verhaald heeft

(1) Ik vergeet niet dat R. de twee wiggen uit den boom gebroken heeft (**676-7**); maar met den geheelen berekop er tusschen kan de boom nooit heel ver toegeklapt zijn.

(2) Verg. b. v. hetgeen boven, blz. 156-7, 206 (op **750**) e. e. en Td. 231-8 is opgemerkt omtrent den echt-middeleeuwschen zin voor herhalingen (tot driemaal toe), parallelie enz.

dat B. zijn kop in den boom heeft gestoken (**672-5** = AF 676-9), en niet alleen in mijn verschikten tekst, **688**, maar ook in de hss. AF 692 — van B. zegt: „Hi s a c h wel (dat) hi was bedroghen", dit mag misschien nauwelijks als een parallel voor de door mij verplaatste, door Dr. De R. gewraakte regels aangehaald worden, daar *sien* hier zeker vooral een geestelijk zien, opmerken beteekent. Maar ik mag de vraag stellen, of het zooveel minder ongerijmd is dan hetgeen in mijn tekst te lezen staat, dat (ook volgens de hss. AF) diezelfde twee regels 759-60 („Hi sach suut onder die zonne Lamfroyt comen gheronnen") niet 70 regels verder, maar o n m i d d e l l i j k volgen op 756-8 : „Dat bloet liep hem ouer die hoghen, D a t h i n i e t w e l c o n s t e g h e- s i e n, Hine dorste bliuen no vlien"? Heeft Willem dit ook „gezien"? D e z e ongerijmdheid staat in m ij n tekst n i e t te lezen : dáár ziet Brune Lamfreit aankomen nog vóórdat het over de oogen loopende bloed hem dit nagenoeg onmogelijk heeft gemaakt: **764-7** (=AF 756-8) n a **741-2** (=AF 759-60). Mij dunkt: de eene ongerijmdheid is de andere waard! — Ik wil nog een paar andere gevallen noemen. „Heeft de geniale dichter met zijn sterk beeldend vermogen ... als levend voor zich gezien" dat Reinaert, vóór in de poort van Maupertuus liggende (**531** = AF 535), of eigenlijk, nòg sterker, van uit het diepste, binnenste van zijn schuilplaats (**536-7** = AF 540-1) d o o r die (kennelijk gesloten) poort h e e n, een gesprek met Brune voert, dat een honderdtal versregels beslaat (**520-622** = AF 524-626), en eerst daarna buiten komt? Wordt in de door Dr. De R. gewraakte plaats veel van Brune's g e z i c h t gevergd, hier wordt aan zijn g e h o o r geen lichter eisch gesteld! Deze onloochenbare fout in de samenstelling heeft de omwerker van R. II dan ook reeds opgemerkt en verbeterd (1). — Is verder het v l a k n a en t e g e n o v e r elkaar gebruiken der ww. *staen* en *sitten* in **2769-73**, hoezeer niet onverklaarbaar (zie boven 317-8), toch niet slordig of voor 't minst zonderling of stootend?

Na dit protest tegen het verwerpen eener verschikking — die vele bezwaren tegen den tekst der hss. (zie boven, 196-9) opheft — alleen omdat onze geniale dichter geen ongerijmdheid k a n hebben geschreven — „quandoque dormitat" kon ook hier wel eens gelden — wil ik evenwel gaarne erkennen, dat het toch hachelijk en ongeraden blijft een dichter zoodanige grootere of kleinere „ongerijmdheid" in de schoenen te schuiven of op den rug te laden, die, volgens de nu bekende hss., niet te zijnen laste

(1) Zie hierover Ojb. 109-10.

komt. Ja, het is niet onmogelijk dat ik, verblind door het lang turen op de verschillende mogelijke „permutaties en combinaties" in deze passage, aan de bedoelde ongerijmdheid geen voldoende aandacht heb geschonken of ze wellicht zelfs over 't hoofd heb gezien. Ik wil zelf mijn „begripere" nog een wapen aan de hand doen, door hem er op te wijzen dat L, door mij in 't algemeen als gids of leidraad in dezen doolhof gevolgd, de in mijn tekst gegispte ongerijmdheid inderdaad niet heeft: daar volgt „sub sole videt venientem Lanfreidum" (325-6) eerst na B.'s ontworsteling uit den boom: „extrahit ergo caput etc." (319).

Zeker, ware door een andere verschikking een aan de eischen van logica en aesthetica beide voldoende volgorde der verzen mogelijk zonder de door mij tegen de lezing van AF geopperde bezwaren en zonder de door Dr. De R. gewraakte ongerijmdheid, ik zou ze veel liever aanvaard hebben of ook alsnog aanvaarden. En ik meen inderdaad ten slotte zoodanige lezing gevonden te hebben, die op nog eenvoudiger wijze — immers alleen door ineensmelting van 766 en 734, schrapping van 761-5 (evenals in mijn gedrukten tekst) en verplaatsing van 767-84 — de gebreken verhelpt, en die zich bovendien hierdoor aanbeveelt, dat zij niet, als in mijne uitgave (zie boven, 204), op enkele punten toch nog van de logische volgorde van L afwijkt, maar zich volkomen daarbij aansluit (1).

AF	M.		L
733	(**729**)	Daer soe daghes omme hadde ghesponnen.	306
766+734	(**730**)	Daer quam up haren stap gheronnen	307
767-75	(**731-9**)	. . . .	307-13
776	(**740**)	Hadde Brune ghestaen te sinen wille.	314
777	(**791**)	Dit was beneven eere riviere	—
778-83	(**792-5**)	. . . .	—
784	(**796**)	Lamfreit was hem al te scaerp,	—
735	(**743**)	Hi quam met eere scarper aex	—
736-57	(**744-65**)	[*de ontworsteling uit den boom*]	315-23
758	(**766**)	Hi ne dorste bliven no mochte vlien.	324-325 *a*
759	(**741**)	Hi sach suut onder der sonnen	325 *b*
760	(**742**)	Lamfreide comen gheronnen.	326
785	(**767**)	Een, hiet Otram Lancvoet	327 sqq.

en verder tot 808 (**790**), 809 (**797**) enz., als in AF.

Zoo komen 759-60, als in AF, pas na 736-57, en blijven 777-84 goed volgen op 776; 735 sluit zich, met een lichte wijziging, zeer goed aan bij 784, waarin Lamfreit juist genoemd is; en

(1) Immers de verplaatsing van AF 777-84, die in L eigenlijk ontbreken (zie boven 203), raakt die volgorde niet.

na de ontworsteling uit den boom volgt dan op de waarneming door Brune van den aanvoerder der dorpers, den reeds vroeger als zijn voornaamsten belager genoemden Lamfreit, voortreffelijk de éene, aaneengeschakelde schildering der overige dorpers ; terwijl bovendien het terugslaan van *ghemaex* en *ongheval* (736-7) op het wellicht te behouden en dan vlak voorafgaande *onghemac* (781) zeker niet kwalijk in Willems stijl zou passen.

Mocht deze lezing in alle opzichten (1) beter voldoen dan de eerst door mij voorgestelde en gegevene, dan zal ik Dr. De Raaf ten slotte dankbaar zijn voor zijne critiek, die mij nu reeds aanleiding tot verbetering van mijn werk heeft gegeven. Hoe het zij, al mochten ook tegen deze lezing gewichtige bedenkingen rijzen, zal ik toch in allen gevalle handhaven 1° mijne boven, 196-9 uiteengezette bezwaren tegen de volgorde in AF, 2° mijne lezing van **729-40**, d. i. de vereeniging van 766 en 734 tot één versregel en de schrapping van 761-5.

Blz. 209, op **772**. Bij Gosses, Vorming v. h. graafschap Holland 24, noot 1, vind ik het gewag van een Hollandschen plaatsnaam uit de 13de eeuw : „Ver Bavekine bosk" (bij Achttienhoven). Zie ook *Bava* bij Gallée in Tschr. XXIII 146 (uit Hecmundensia).

Blz. 229, r. 17 v. o. : t. a. p. -- l. : t. a. p. en 218

„ 251 „ 5 v. o. : **1467** — l. : **1467**, **2154**.

„ 252, noot, op **1542-5**. Verg. nog : „Un denn stünn hei in dei Messkühl un slög up för dull. Un sin Ollsch smet den Mess up 'n Felln, dat'e man so fleigen ded" (Plattdütsch Land un Waterkant I (1915/6) 53).

Blz. 259, op **1638**. Hier had, als graphisch, zoo al niet semasiologisch, mogelijk nog genoemd kunnen worden *verriergat*, „j. m a s i e r - g a t. *Riscus*" (Kiliaan).

Blz. 272 r. 9-10 v. o. : *forcōdet* (*Forcondet*) — l. : *Forcondet* (*forcōdet*)

Blz. 275, noot 1 : Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge heeft mij welwillend de gronden harer stelling medegedeeld, met verlof om die hier openbaar te maken. Vooreerst een plaats, door haar gevonden in het vierde der „Zeven Spelen van die Wercken van Bermherticheyd, ... ghemaeckt en nu tot Amstelredam ... ghespeelt, a° 1591" :

---

(1) Zeker alvast niet hierin, dat de straks door mij gewraakte onmiddellijke opeenvolging van AF 757 en 759 blijft bestaan (X 741, 765). Maar ik erken dat van twee ongerijmdheden, ceteris paribus, die welke door twee hss. gestaafd wordt de voorkeur verdient boven eene andere, die niet in de hss. staat.

costelijcke pelterye, die beste bekende
Vossen, rommenysche vellen, draecht die gemeene bende
Maar Flouwynen, Maerters, Sabels, en watermalen
Al en sydy niet eel, die muechdy wel dragen sonder amende.

Daarnevens eene andere, haar door Prof. Verdam verschaft, Invent. v. Brugge V 484: „betaelt aen J.... van dat hy ghevangen heift eenen otter ende eene watermale in de vesten". Uit deze beide plaatsen, vergeleken met Rein. I **1864** en Rein. II 5207, waar *watermale* overal genoemd wordt naast (kleine) dieren, welker huid als bont gebruikt wordt (in R. II ook onder Reinaerts magen), mogen wij nu zeker wel met Jonkvr. De Jonge afleiden dat het de naam is niet van een (water)„vogel", maar van een (viervoetig, in 't wild levend) „dier" (zie die tegenstelling b.v. **359-60** en mijn bezwaar tegen dezen gewaanden „vogel"-naam, boven, 275). Dat *watermale* = *otter* zou zijn kan ik echter niet toegeven. Dan zouden beide namen in de laatstaangehaalde plaats niet n a a s t elkander genoemd zijn; ook hier is de *otter* reeds in **1859**, althans naar mijne lezing, genoemd (zie boven, 273). Is de naam aan het dier inderdaad gegeven wegens zijn geluid (gelijk de vereenzelviging met den roerdomp heeft doen gissen), dan zou men misschien nog eer aan een dier als de zeehond mogen denken, die èn om zijn geluid berucht èn om zijn bont gezocht is. Zie Kil.: „s e e - h o n d. ... Vitulus marinus: belua marina corio et pilis tecta, instar vituli vel bovis mugiens", benevens V. VII 39, 867 op *sael-*, *seelhont*; dit laatste kennelijk een jongere, verduidelijkende samenstelling (als *windhond*, *rendier* enz.) met **sele*, ags. *seolh*, eng. *seel* enz., waarnaast (of veeleer waaruit?) mnl. nnl. *zeehond* (V. VII 863-4) en ook *zeekalf*, *-koe* (in hunne bestanddeelen geheel te vergelijken met *water-male*!) en *-wolf* (t. a. p.). Voor *-maal* = *koe* zie nog V. Wijk op *Maal* III; ik merk op dat het woord in de tweede der boven aangehaalde plaatsen vrouwelijk is (× F : onz.). Maar kwamen zeehonden ooit in de vesten van Brugge? — Nu het woord ook in den Invent. v. Brugge gevonden is, moet ik mijne gissing, dat het „wellicht meer in 't Noorden thuis hoort" (boven, 274), natuurlijk opgeven; *watervar* heeft nu alleen nog dit voor, dat het tot dusverre alleen in een stellig Vlaamsch hs., *watermale* daarentegen ook in twee noordelijke hss. voorkomt.

Blz. 327, r. 1 v. o.: **1651** — l.: **1651**, Eleg. 114,

INHOUD.

		Blz.
	Voorrede	I
	Lijst der meest gebruikte werken en afkortingen . . .	VII
I.	Het goed recht van critische uitgaven in 't algemeen . .	1
II.	De onderlinge betrekking der handschriften en bewerkingen van den Reinaert	14
III.	Grammatisch-lexicologische tekstcritiek	41
	1. Inleidende beschouwingen	„
	2. Klinkers	53
	3. Medeklinkers.	70
	4. Vervoeging	74
	5. Verbuiging	76
	6. Eigennamen	103
	A. Dierennamen	105
	B. Persoonsnamen	112
	C. Plaatsnamen . . . . . „	114
	7. Wisselvormen	117
	8. Enclise, proclise. Aaneen schrijven van samenstellingen enz.	127
	9. Lexicologische verschillen tusschen de hss. . .	131
	10. Versbouw: rijmen, rhythme	138
	11. Rubrieken, interpunctie, verdeeling.	146
IV.	Critische commentaar	158
	Toevoegsels en verbeteringen	359

BIJ DEN UITGEVER DEZES IS VERSCHENEN:

VAN DEN VOS REINAERDE

UITGEGEVEN DOOR

PROF. DR. J. W. MULLER

Prijs ingenaaid f 1.50 - Gebonden f 1.90